Sosyal Bilimlerde Akademik Çalışmalar 1

Editörler
Prof. Dr. Bahir SELÇUK
Doç. Dr. Serdar ÜNAL
Doç. Dr. Yener Lütfü MERT

DUVAR

SOSYAL BİLİMLERDE AKADEMİK ÇALIŞMALAR 1

Sosyal Bilimlerde Akademik Çalışmalar 1
Editörler:
Prof. Dr. Bahir Selçuk
Doç. Dr. Serdar Ünal
Doç. Dr. Yener Lütfü Mert

Genel Yayın Yönetmeni: Berkan Balpetek
Kapak ve Sayfa Tasarımı: Duvar Design
Baskı: Aralık 2021
Yayıncı Sertifika No: 49837
ISBN:978-625-7502-75-7

© Duvar Yayınları
853 Sokak No:13 P.10 Kemeraltı-Konak/İzmir
Tel: 0 232 484 88 68

www.duvaryayinlari.com
duvarkitabevi@gmail.com

Baskı ve Cilt:REPRO BİR
Repro Bir Mat Kağ. Rek. Tas. Tic. Ltd. Şti.
İvogsan 1518. Sokak 2/30 Mat-Sit iş Merkezi Ostim
Yenimahalle/Ankara

İÇİNDEKİLER

Ormanların Korunmasında Çevre Bilincinin
Etkinlik ve Önemi Üzerine Bir Çalışma 7
Abdullah KARATAŞ

Covıd-19 Pandemisi Sürecinde Sağlık Personeli Motivasyonu:
Halden Anlamak 23
Abdurrahman Yunus Sarıyıldız

Kredi Kartı Alanında Yayınlanan Makalelerin
Bibliyometrik İncelenmesi: Dergipark Akademik Örneği 35
Afife Esin ATAŞ

Müşteri/Tüketici Taleplerinin
Pazarlama Stratejileri Bakımından Değerlendirilmesi 53
Ahmet AYDIN

Yeşil Girişimcilik Aslında Nasıl Bir Girişimcilik Modelidir?:
Bir Literatür Araştırması 69
Ahmet GÜMÜŞ

Sanayi 4.0 İle İlgili Literatür Araştırması 79
Ahmet GÜMÜŞ

Küçük ve Mikro İşletmeler (KÜMİ) İçin
Finansal Raporlama Standartlarının Maddi ve
Maddi Olmayan Duran Varlıklar Özelinde
Nitel Bir Araştırma ile Değerlendirilmesi 91
Alper TAZEGÜL

Yaylacılık Faaliyetleri Açısından
Kunduz Dağı'nın (Vezirköprü) İklim Özellikleri 107
Aynur AYDIN, Yahya KADIOĞLU

Sağlık Sektöründe Sürdürülebilirlik 121
Ayşe AYDIN

Bozkırda Kadın Bir Lider: Tomris 139
Ayten AKCAN

Nöroekonomi:
Sağlık Davranışlarında Karar Verme Süreci 151
Türker KAYMAZ, Banu BEYAZ SİPAHİ

Lojistik Faaliyetlerde Yaşanan Sorunlar:
Uluslararası Ticaret Yapan Bir Firma İncelemesi 165
Bekir Sefa KÖKSU, Kemal KAMACI

Pandemi Etkisinde Uluslar Arası Lojistik:
Türkiye Hava Kargo Taşımacılığı'nın 2019-2020 Yılları Performansı
Üzerine Bir Değerlendirme 181
Celil DURDAĞ

Shumpeter Öncesi İktisadi Düşünürler, Yenilik Ve Teknolojik Değişim
Konusunda Ne Diyor? Schumpeter'ın Görüşleri İle Bir Karşılaştırma 193
Ferhat ÖZBAY, Ceren PEHLİVAN

Davranışsal İktisat Perspektifinden Karar Alma Süreci 213
Ceyhun HAYDAROĞLU, Aslı DERYA DÜZ

Büveyhîler Döneminde İran'da Yetişen Astronomi Âlimleri 233
Cihan GENÇTÜRK

Modern İnsanın Karakter Analizi:
Henry James'in "Ormandaki Canavar" Adlı Hikâyesi Üzerine
Bir Değerlendirme 249
Deniz KUNDAKÇI, Merve TEKİN

Sanayi Devrimine İlişkin Paradigma Zemininin Oluşum Süreci 269
Dilay GÜVENÇ, Sinem YILDIRIMALP

İlkçağ'dan Ortaçağ'a İhtiyaç Odaklı Yapılanma Ekseninde
Üretime İlişkin Paradigmalar 285
Sinem YILDIRIMALP, Dilay GÜVENÇ

Çalışma Hayatında Sosyal Baltalama Olgusu 303
Dilek IŞILAY ÜÇOK

Osmanlı Dönemi Mali Anayasa Düzenlemelerinin Değerlendirilmesi 321
Doğan BOZDOĞAN, Sebiha SEVGİLİ

Sinop Seyyid Bilal Türbesi'ndeki Kitabe Üzerine
Yeni Bir Değerlendirme 341
Gülsün EBİRİ

Halkla İlişkiler Perspektifinden Sosyal Medya ve Kurumsal İletişim 357
Emel DEMİR ASKEROĞLU

Covid-19'un Şirketlerin Büyüme Oranlarına Etkisi:
Bist Sınai Endeksi Şirketleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz 369
Celal KEPEKÇİ, Ender MEHMET ŞAHİNKOÇ

Kalkınma Teorilerinde Tarım 393
Esin CANDAN DEMİRKOL

Dünya'da ve Türkiye'de Sera Gazı Salınımları ve Yeşil Lojistik 413
Esma IRMAK, İrem PELİT

Çocuklarda Bilişsel Gelişim 425
Esra Gül KOÇYİĞİT

Gruplarda Abilene Paradoksu 447
Eşe YILDIRIM

Dünyada Sınırlar ve Duvarlar: Asya Kıtası Örneği 463
Fatih Aydın, Osman Çepni

Bir Özgürlük Filozofu Olarak John Stuart Mill 491
Fatih Öztürk

Ormanların Korunmasında Çevre Bilincinin Etkinlik ve Önemi Üzerine Bir Çalışma

Abdullah KARATAŞ[1]

Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Niğde Sosyal Bilimler MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, akaratas@ohu.edu.tr ORCİD No: 0000-0002-5120-1203

Giriş

Doğal çevre yaşamın yeryüzünde sürdürülebilirliği için büyük öneme sahiptir. Diğer tüm canlılar gibi insanlar da doğal çevrenin sunduğu imkanlar çerçevesinde yaşamını sürdürmekte, beslenmekte ve nesiller boyu doğadan elde ettiği bilgi, kültür ve deneyimlerini gelecek kuşaklara aktarmaktadır. Ancak yüzyıllar boyunca insanın elde ettiği bu birikim, korumak yerine günümüzde ne yazık ki doğal çevrenin yıkımını beraberinde getirmiştir. Bu yıkım ile birlikte ortaya çıkan çevre sorunları her geçen gün artarak etkilerini tüm dünyada hissettirmektedir. Yangınlar, seller, mevsimsel değişimler, kuraklık, anormal hava koşulları tüm dünyayı korkutmakta, geleceği güvensiz ve belirsiz bir duruma getirmektedir. Doğal afetlerin yıkıcılığı karşısında insanlık çaresiz kalmaktadır. Doğal çevrenin insan amaçları doğrultusunda gördüğü zarar, tüm bu yıkımların arkasındaki gerçek neden olarak belirmektedir.

Doğanın bir parçası olan insanın, zaten tarih boyunca var olan doğa üstünde egemenlik kurma istek ve inancı, Sanayi Devrimi ile birlikte daha da artmış; tüm dünyada Sanayi Devrimi sonrası yaşanan çevresel felaketler, göçler, yapılaşma ve artan kirlilik doğanın dengesini alt üst etmiş, bugün önü alınamayan büyük küresel çevre sorunlarının temel nedenini oluşturmuştur. Daha fazla kaynak ve sermaye birikimi uğruna birbiri ardına yok edilen çevresel değerlerin yerine yenisi koyulamamış ve bu süreç günümüze kadar artarak devam etmiş, hala da devam etmektedir. *"Küresel çevre sorunları olan çevre kirliliği, iklim değişikliği, çölleşme, arazi tahribatı, ormansızlaşma, biyolojik çeşitlilik kaybı, kuraklık gibi sorunlar önemini korumakla birlikte, her geçen gün insan yaşamını daha belirgin bir şekilde etkilemektedir."* (TC Kalkınma Bakanlığı On Birinci Kalkınma Planı Çalışma Grubu Raporu, 2018: 3).

Küresel boyutta ortaya çıkabilen çevre sorunlarının öncelikle yerelde başladığı ve bu sorunlara karşı yerelde önleyici tedbirlerin alınması gerektiği unutulmamalıdır. Çünkü her çevre sorunu çıktığı yere özgüdür. Keleş (2005: 16), çevre değerlerinin korunmasında, asıl yetkili kuruluşların yerel yönetimler olduğunu ve bunun Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı'nın da bir gereği olduğunu ifade etmektedir. Başta yerel yönetimlerin desteğiyle yerelden alınacak tedbirler çerçevesinde çevre sorunları büyümeden çözüme kavuşturulabileceği gibi yangınlar gibi telafisi mümkün olmayan, can ve mal kaybına neden olabilecek felaketlere karşı da tedbirlerin yerelden başlaması gerekmektedir. Bu alınacak tedbirler arasında ise halka verilecek çevre bilinci çok önemli bir yer tutmaktadır.

Kent merkezlerinden başlayarak üniversiteler de dahil olmak üzere her seviyede eğitim kurumlarının, yerel yöneticilerin, sivil toplum kuruluşlarının, medyanın desteğini alarak ormanların işlevleri ve yararları konusunda halkın bilgilen-

dirilmesi, orman yangınları ile mücadelede gerekli bilgiler verilmesi, bunun yaygın eğitim kapsamında köy ve kent ayrımı yapmadan her kesime ulaşılarak seferberlik niteliğinde yapılması halkın bilgi ve bilinç seviyesinin artırılması adına yararlı sonuçlar alınmasını sağlayabilecektir. Ormanların korunması ve sürdürülebilirliği için herkesin üzerine ***düşen görev ve sorumlulukları*** yerine getirmesi ancak böyle önlemler al***ınarak*** mümkün olabilecektir. Bu çalışmada, doğal çevrenin can damarlarından olan ormanların korunmasında çevre bilincinin önemi üzerinde durulmuştur. Çalışma kapsamında, çevre bilincinin ormanların korunması üzerindeki etkisi ele alınmış, bu bağlamda uygulamada çeşitli örnekler çerçevesinde çevre eğitimi ile topluma kazandırılan çevre bilinci değerlendirilmiştir.

Kavramsal Çerçevede Çevre Bilinci

Giderek artan çevre sorunları, günümüzde etkilerini dünyanın farklı coğrafyalarında çeşitli boyutlarda göstermektedir. Çevre sorunlarının ortaya çıkışında insanların büyük etkilerinin olduğu bilinmektedir. İnsan kaynaklı çevre sorunlarının temelinde yatan en önemli nedenlerden birisi de ekonomik kaygılar nedeniyle doğanın sömürüsü olarak ifade edilebilir. Doğal kaynaklar insan amaçları doğrultusunda tüketilirken ne yazık ki yerine yenisi koyulamamaktadır. Ancak insan doğayı yok ederken aynı zamanda kirletmektedir de. Yani çift yönlü zarara neden olmaktadır. Böyle bir yıkımın önlenmesinde yasalar, kurallar, cezalar elbette etkili olmakla birlikte, cezasını çeken yine aynı davranışı göstermektedir. Ancak doğanın yaşamdaki yeri ve önemi kavrandığında, çevreye karşı davranışın da olumlu yönde değişeceği söylenebilir. Bu nedenle, her çevre sorununun çıktığı yere özgü olduğu gerçeği ile özellikle yerelden başlayarak topluma çevre bilincinin aşılanması gerekmektedir. Çünkü **ç**evre bilincine sahip yerel halk neyi ne için koruduğunu bildiğinde, ormanlarıyla birlikte tüm çevresel değerlerine de sahip çıkacaktır.

Çevre bilincini açıklamadan önce bilinçli olma halinin *"uyanıklık hali, uyaranlara tepki verme yeteneği, dikkat ya da farkındalık"* gibi kavramlar ile aynı anlamda olduğunun bilinmesinin yararlı olacağı düşünülmektedir (Doğan, 2018: 23). Bilinç ise "*bireyin kendisini ve çevresinde cereyan eden olayları tanıma, algılama, kavrama, fark etme sürecinde içselleştirdiği sezgisel değerler, vicdan veya neyin yanlış neyin doğru olduğunu belirleyen ahlaki pusula"* olarak ifade edilebilir (Taş, 2019: 35). Böyle bir pusulanın çevre ile ilişkilerinde insanlar için çok önemli yol gösterici olacağı söylenebilir. Çevre bilincine sahip bireyler çevre sorunlarının nedeni değil o sorunların çözümünün bir parçası olarak gönüllü hareket edeceklerdir. Çünkü **ç**evre bilinci; belirli bir çevresel kaygı düzeyini, insan-toplum-doğa düzleminde yer alan belirli bir bilgi kompleksini, çevresel

duygu ve değerlendirmeleri eyleme dökebilme becerisini ifade eden bir kavramdır (Shedlovska, 2013: 79). *"Çevre bilinci, bireylerin veya toplumların çevreyle, dengeli bir şekilde ilişkilerde bulunabilmesi için gereken davranış, tutum ve düşünce şeklidir"* (Çepel, 1995: 42). Çevre sorunlarının baş edilemez boyutlara ulaştığı ve ormanlarla birlikte diğer çevresel değerlerin birbiri ardına yok olduğu günümüz dünyasında çevre bilinci çok önemli bir kavram olarak belirmektedir. Çevre bilinci bireylerin hem içinde yaşadıkları çevrelerini hem de doğayı daha iyi tanımalarını, doğa-insan ilişkilerinde daha sağlıklı bir bakış açısı kazanmalarına yardımcı olacaktır. Küçük yaşlarda öncelikle ailenin desteği ile kazandırılan çevre bilinci daha ileriki yaşlarda çevre dostu bireylerin varlığına işaret etse de yaşam boyu bu bilincin bireylere aşılanması mümkündür. Bu noktada çevre eğitimi çok önemli ve etkili bir araç olarak kullanılabilir.

Çevre eğitimi her yaş için etkili bir strateji olarak düşünülebilir. *"Çevre eğitimi, örgün ve yaygın eğitim yoluyla insanlara, ekolojik olarak sürdürülebilir ve sosyal olarak adil bir toplumun gelişimine aktif ve resmi vatandaşlar olarak katılmalarını sağlayacak anlayış, beceriler ve değerler edinmelerinde yardımcı olma sürecidir"* (Ononugbo, 2005'den aktaran; Osunji, 2021: 80). İlköğretimden, üniversiteye kadar örgün, geniş halk kitlelerine de yaygın eğitim kapsamında ele alınabilecek çevre eğitimi hizmet içi eğitim programlarıyla da çalışanlara uygulanabilir. Assaf ve Gan'a göre (2021: 258) çevre eğitiminde öncelikle bireysel sağlığın önemi, daha sonra birey-toplum ilişkileri ve nihayetinde insan-doğa ilişkileri ele alınmalıdır. Buradaki amaç, bireylerin böyle bir eğitimle kendilerini büyük bir sistemin, doğanın parçası olarak görmelerinin sağlanmasıdır. Böylece sadece ormanların değil tüm çevresel değerlerin korunmasının gelecek açısından ne anlama geldiği daha iyi kavranabilecek, bu konuda çocukluktan yetişkinliğe yaşam boyu çevresine, topluma saygı rehber edinilebilecektir.

Ormanlar ve Önemi Üzerine Bir Değerlendirme

Ormanlar ulusların zenginlik kaynaklarıdır. 1956 tarihinde çıkarılan ve halen yürürlükte olan 6831 Sayılı Orman Kanunu'nun 1. maddesine göre orman *"Tabii olarak yetişen veya emekle yetiştirilen ağaç ve ağaççık toplulukları yerleri ile birlikte orman sayılır"* olarak tanımlanmaktadır (TC. Orman Kanunu/md. 1). Küresel çevre sorunlarının her geçen gün etkilerini artırdığı günümüz dünyasında, uzun tarihsel süreçlerde oluşan orman varlıklarımızın korunması ve ağaçlandırma çabalarıyla sayılarının artırılması gelecek nesillere daha sağlıklı, daha temiz ve yeşil bir dünya bırakabilmek adına büyük önem taşımaktadır. Anayasamızın Çevre Hakkı ile ilgili 56. maddesi de (T.C. 1982 Anayasası/md. 56). *"Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çev-*

re sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevidir." ifadesi ile bunu öngörmektedir. Ancak ormanlar korunmadan sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşamanın mümkün olduğu söylenemez. Çünkü ormanların tüm yeryüzünün geleceği için ekosistem bütünlüğü içindeki yeri ve önemi tartışılamayacak kadar büyüktür.

Ormanlar sayısız yararlı işlevleri ile sadece insanlar için değil, diğer canlılar için de büyük bir anlam ifade etmektedir. Oksijen deposu karbon yutakları ormanlar, temiz havanın adeta kaynağı, canlıların barınağı, yaşam kaynağıdır. Canlılığın sürdürülebilirliği için vazgeçilemez bir kavram olan suyu tutan, erozyonu önleyerek çok önemli bir doğal kaynak olan toprağı koruyan bir örtüdür. Ekolojik işlevlerinin yanı sıra orman köylüsünün, ülkelerin ekonomik dayanağıdır. Kentlerde doğadan kopuk yaşayan insanlara doğayla bütünleşebilme imkanı sunan alanlardır. Eryılmaz ve Tolunay'a (2015: 38) göre ormanların yararları şöyle sıralanmaktadır:

> *"Orman ürünlerinin kaynağını oluşturması, iklim üzerinde olumlu etkide bulunmak, su sağlaması ve suları düzenlemesi, toprağı ve verimliliğini koruması, sosyoekonomik katkıda bulunması, toplum sağlığına hizmet etmesi, estetik, turistik ve sportif hizmetlerde bulunması, ulusal savunmaya hizmet etmesi, ekonomik güç ve politik güven kaynağı olması"*

Görüldüğü üzere ormanların ekonomik, sosyal işlevlerinin yanı sıra iklim, sağlık, ekonomik güç ve politik güven kaynağı bağlamında da pek çok yararlı işlevleri bulunmaktadır. Ancak tanımında da vurgulandığı üzere ormanlar yerleri ile birlikte orman özelliği kazanmaktadır. Kirlilik ile toprağın yapısının bozulması, piknik, sigara izmariti ya da diğer bilinçsiz davranışlarla orman yangınlarına sebebiyet verilmesi veya kasıtlı olarak tarım arazileri açma, ve yapılaşma faaliyetleri kapsamında ormanların yok edilmesi, doğada telafisi mümkün olmayan zararlara neden olmaktadır. Oysa ormanlar pek çok yararlı işlevleriyle doğa için, daha güvenli yarınlar için, gelecek nesiller için vazgeçilemeyecek değerlerimizdir. Afrika'da Sahel Bölgesi için yürütülen Büyük Yeşil Duvar Projesi bunun en güzel örneği olarak değerlendirilebilir.

Mirzabev vd. (2021) tarafından yapılan bir araştırma bulguları, Sahra altı Afrika'da batıda Senegal'den doğuda Etiyopya'ya kadar uzanan Sahel bölgesindeki yaygın bir arazi tahribatı sorunu, orman tahribatının zararlarını ortaya koyarken aynı zamanda ormanın bölge açısından yararlarını da ortaya koymaktadır. Daha önceleri verimli olan bölgenin geniş arazileri günümüzde neredeyse artık ekile-

meyecek kadar verimsizleşmiştir. Araştırmaya göre, arazinin verimsizleşmesi gıda sorunu ve yoksullukla birlikte bölgedeki iklim değişikliğine karşı artan hassasiyeti de daha fazla derinleştirmektedir. Arazilerin verimsizleşmesinin başlıca nedenleri, artan gıda ve yakacak odun talebi, ormanların bilinçsizce yapılan kesimler ve yakılması ile tahrip olması, sürdürülemez tarım uygulamaları ve ekilebilir arazilerin hassas topraklara doğru genişlemesi olarak sıralanmaktadır. Sahel'deki arazilerin verimsizleşmesi halkın geçim kaynaklarını ve gıda güvenliğini ciddi anlamda tehdit etmektedir. Böyle bir durumun önüne geçmek için Büyük Yeşil Duvar Projesi hayata geçirilmiştir. Yerli ağaçların ve bitkilerin yoğun bir şekilde dikilmesi yoluyla bu kaybı telafi etmeyi ve tersine çevirmeyi amaçlayan Büyük Yeşil Duvar Projesi, 2007 yılında başlatılmış bir projedir. Bu proje aynı zamanda sürdürülebilir kalkınmayı desteklemek ve iklim değişikliği etkilerinin azaltılmasını teşvik etmek ve soruna köklü çözümler üretmek amacıyla yürütülmektedir. Bu proje, bölgede yer alan 11 ülkede 28 milyon hektarlık bozulmuş ekosistemi ormanlaştırma ve yeşil alanların sayısının artırılmasıyla yeniden canlandırmaya yönelik büyük bir girişimdir. Araştırma ile verimsizleşmiş arazilerin yeniden canlandırılması faaliyetlerini finanse etmek için, 44 milyar ABD Doları tutarında bir yatırıma ihtiyaç olduğu belirlenmiştir. Araştırmacılar, Sahel bölgesini her biri 25 hektarlık 40 milyon parsele bölmüş, bunların her biri için hangi önlemlerin mümkün olabileceğini ve bunun ne kadara mal olabileceğini analiz etmişlerdir. Bu maliyeti, elde edilebilecek ekonomik faydalarla karşılaştırmışlar ve "Yeşil Duvar" inşa etmenin yani yeniden ağaçlandırma yapmanın hem ekonomik hem ekolojik açıdan avantajlı olacağını ortaya koymuşlardır. Ancak fidelerin büyüyüp ormana dönüşmesinin onlarca yıl alacağı, bu nedenle bu yatırımın uzun vadede meyve vereceği de açıktır (Mirzabev vd., 2021). Uzun vadede de olsa ağaçlandırma faaliyetlerinin daha güvenli yarınlar ve gelecek kuşaklar açısından büyük önemi vardır. Türkiye'de de özellikle son yıllarda artan çabalar ile pek çok alanda çeşitli etkinliklerle ağaçlandırma çalışmalarının yapılması umut veren gelişmeler olarak ifade edilebilir.

> *"Ülkemizde kent halkının şehir yakınlarındaki orman kaynaklarından rekreasyonel faydalanma talebinin karşılanması amacıyla kent yakınlarındaki ormanlık alanlar "Kent Ormanı" olarak Tarım ve Orman Bakanlığı'na bağlı kuruluşlar tarafından kurularak halkın hizmetine sunulmuştur. Türkiye'de 2003 yılında uygulamaya konan "kent ormanı" projesi ile kısa sürede her il ve büyük ilçede kent ormanı kurulması amaçlanmıştır. 2020 yılı sonu itibariyle kurulan kent ormanı sayısı 112 adete ulaşmış olup, bunların 72'si il merkezlerinde, 40'ı ise ilçelerde yer almaktadır"* (Gümüş ve Kaya, 2021: 669).

İklim değişikliği ile mücadele edildiği ve bunun tüm dünyada uluslararası ortak politikalarla desteklendiği günümüz dünyasında kent merkezlerine yakın yerlerde ağaçlandırma yapılması, dolayısıyla tüm Türkiye'de "*Kent Ormanı Projesi*" sürdürülmesi gereken çok önemli ve anlamlı bir faaliyettir. Bilindiği üzere "*Ormanlar, ulusal ve uluslararası anlaşmalarda en önemli karasal karbon yutak alanı olarak kabul edilmektedir*" (Işık ve Göl, 2021: 202). Karbon salınımından asıl sorumlular olarak sanayi tesisleri, yerleşim yerleri ve ulaşım araçlarından kaynaklanan kirlilik bugün önü alınamayan küresel çevre sorunlarının temelini teşkil etmektedir. Özellikle kent merkezlerinde bu kirliliğin yoğunlaştığı göz önüne alındığında ağaçlandırma çabaları ve ormanların önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Böyle olmasına rağmen ne yazık ki insan kaynaklı ya da doğal sebeplere bağlı olarak ortaya çıkan orman yangınları, milli servet niteliğinde olan ormanlarımız için en önemli tehditler arasında yer almaktadır.

Dünyada ve Türkiye'de Orman Yangınları

Amerika Birleşik Devletleri'nin batısında, özellikle son yarım yüzyılda büyük orman yangınlarında artışlar gözlemlenmektedir (Alizadeh vd., 2021: 1). Bu artan orman yangınları, bölgede can kayıplarına, yerleşim yerlerinin harap olmasına, ciddi ekonomik, sosyal, ekolojik ve çevresel zararlara, orman ekosisteminin esnekliğinin kaybolmasına, yüksek karbon emisyonuna neden olmaktadır. Orman yangınlarındaki artışın, yüksek sıcaklıklar ve azalan yaz yağışları ile ilişkili olduğu ve bu durumun gelecek iklim senaryoları adı altında 21'inci yüzyıl boyunca da devam edeceği tahmin edilmektedir (Heidari, Arabi & Warziniack, 2021: 1-2).

> *"Günümüzdeki yangınların temeline indiğimizde ana sebep olarak kuraklık ve sıcak havanın etkisini görmekteyiz. Bu da iklim değişikliğine bu denli etki eden insanın neden olduğu küresel ısınma ile açıklanmaktadır. Küresel ısınmanın şiddeti arttıkça sıcaklar daha sıcak, kuraklıklar daha kurak olacak ve bu da yangınların oluşmasına zemin hazırlayacaktır"* (Yıldırım, 2021).

Dünyanın çeşitli bölgelerinde farklı boyutlarda ortaya çıkan "orman yangınları dünyanın yangına hassas birçok ülkesinde olduğu gibi ülkemizde de orman alanlarında etkili" olmayı sürdürmektedir (Sağlam, Aybar & Yılmaz, 2021: 205). 2021 yılının 28 Temmuz-12 Ağustos tarihleri arasında çıkan ve Türkiye tarihinde en büyük orman yangını olarak nitelendirilen Ege ve Akdeniz bölgelerini kapsayan orman yangınları, pek çok alanı küle çevirmiş, sadece Muğla ve Antalya'da 124 bin

hektar yok olmuştur. 2021 yılı orman yangınları konusunda Türkiye için bir felaket yılı olmuş, tüm yıl içinde toplam 178 bin hektar yani 1 milyar 780 milyon metrekare, bir başka şekilde ifade edilecek olursa 250 bin futbol sahası kadar kayıp verilmiştir (Akgül, 2021).

Dünyanın birçok bölgesinde orman yangınları doğal süreçler olarak ortaya çıkabilmektedir (Hirschberger, 2016: 5). Doğal kaynaklı orman yangınları, günümüzde Amerika Birleşik Devletleri'ndeki toplam orman yangınlarının yaklaşık %20'sini oluşturmaktadır. İklim, ormanların doğal kaynaklı yangınlara karşı savunmasızlığını artırmada önemli bir rol oynamaktadır (Heidari, Arabi & Warziniack, 2021: 2). Ancak bu doğal süreçlerin ise doğa üzerinde faydalı etkileri de olabilmektedir. Çünkü ormanların tohumları olan kozalaklar çıkan yangın neticesinde ateşin aşırı sıcaklığına maruz kaldıklarında yeni ağaçları filizlendirmek için tohumlarını serbest bırakmaktadırlar. Böylece ormanlar adeta yenilenmekte, daha fazla gürleşmektedir. Ancak orman yangınları çok şiddetli olduğunda veya yanlış yerde, olağandışı bir zamanda veya çok sık meydana geldiğinde, bu durum ekosistemin insan müdahalesiyle bozulduğuna dair kesin bir işaret olarak kabul edilmektedir. Yıldırım düşmesi ya da aşırı sıcaklık gibi doğal yollardan değil de bilerek veya bilmeyerek insan kaynaklı çıkarılan orman yangınları yine insan ve tüm doğa için ciddi ve çok büyük bir tehdit oluşturmaktadır (Hirschberger, 2016: 5).

Orman yangınları, ormanların ekosistemi için ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Yangının yayılmasını ve tehlikelerini önlemek için en önemli unsur, yangın bir felakete dönüşmeden önce yangının kaynağında erken tespit edilmesidir. Bilgisayarlı görme teknolojisinin günümüzde hızla gelişmesiyle birlikte, bu teknoloji orman yangınlarını önlemede de kullanılmaya başlamıştır. Bu teknoloji ile renk tanıma, yangının boyutunu belirleme için en son yaklaşımlardan biridir. Bu yaklaşım, alevi renk modunun hareket, yer ve zaman özelliklerine göre tanımaktadır. Ancak renk tanıma, yalnızca kısa mesafedeki büyük alevleri tanımlayabilmektedir. Son dönemde, orman yangınını yüksek tanıma doğruluğu olan Evrişimli Sinir Ağı (CNN) teknolojisi tanıtılmıştır (Wu vd., 2021: 775). *"Evrişimli Sinir Ağları (CNN), özellikle görüntü veri kümeleri ve diğer iki boyutlu veri kümeleri üzerinde etkin bir şekilde kullanılan bir sinir ağı yapısıdır"* (Dokuz, Bozdağ & Gökçek, 2020: 41). Orman yangınlarını önlemede ve izlemede teknolojiden faydalanılması kaçınılmaz ve zaruridir. Ancak öncelikle yangınların temel tetikleyicisi olan küresel ısınma karşısında devletlerin bir araya gelerek somut adımlar atmaları ve bu adımların bir an önce tüm yeryüzünün geleceği için devlet politikaları olarak hayata geçirilmesi gerekmektedir. İhmal ve bilinçsiz davranışlar da yine insan kaynaklı orman yangınlarının temel nedenleri arasında olduğu için bu konuda da gerekli önlemlerin acilen alınması büyük önem taşımaktadır. Özellikle ormanlık

alanlarda çöp ve atık sorunun, tarlalarda anız yakma ve kentleşme nedeniyle ormanların kasten yakılmasının, ormanlık alanlarda gereksiz yere ateş yakmanın ciddi yaptırımlar ve caydırıcı cezalar ile önüne geçilmesi, milli servetimiz olan ormanların korunmasına önemli katkılar sağlarken, ormanların çevresinde yaşayan yerel halka koruma ve güvenlik konusunda eğitici seminerler verilmesi daha etkin çözüm yolları sunacaktır.

Srivastava (1999) çalışmasında orman yangınları ile mücadelede yerel halk ile irtibat kurularak öncelikle ormanların önem ve değeri konusunda farkındalığın artırılması gerektiğini savunurken; bir başka çalışmada (Shinde, 2014: 1) ise her şeyin devletten beklenmemesi gerektiği, yerel halkın katılımıyla oluşturulan sivil toplum kuruluşları vasıtasıyla orman yangınlarına karşı etkili mücadelenin yapılabileceği vurgulanmaktadır. Atmış ise (2001: 218) ormanlarla insanları birbirinden ayrıştırmak, yabancılaştırmak yerine, çevre sorunları ile birlikte gittikçe daha fazla anlam ve önemi artan ormanlarla toplum etkileşimini güçlendirecek yöntemlerin uygulanması gerektiğini ifade etmektedir. Bu yöntemlerin uygulanmasına öncelikle ormanların yararlı işlevlerinin topluma tanıtılması ile başlanabilir. Çünkü toplum bu yararları bildiği ve içselleştirdiği ölçüde ormanları koruyacaktır. Ancak Birben ve Ünal (2020: 1050) özellikle kent merkezlerinde orman ve doğadan kopuk insanların, ormanların yararları konusunda kısıtlı bilgiye sahip olduklarını yaptıkları araştırma ile ortaya koymaktadır. Oysa, doğanın önemi, ormanların yararları ve bunun kendi gelecekleri ile ilişkisi hakkında yeterince bilgilendirilen halk, korumak için daha istekli olabilecektir. Bir başka araştırma (Pak ve Berber, 2011: 170) ile ormanların işlevleriyle ilgili olarak toplumun bilinç düzeyinin her geçen gün yükseldiği ve bu artışın ormanlarla ilgili yaşanan çevre sorunları karşısında toplumun eğitim ile bilinçlendirilerek sağlandığı tespit edilmiştir. Bilinçlendirme faaliyetleri ile bilgi seviyesi artarak ormanları nasıl ve ne için koruması gerektiğini öğrenen halk, tedbir alarak daha temkinli davranacaktır.

SONUÇ

Ulusal anlamda ülkelerin ekonomik yönden zarara uğramalarına neden oldukları gibi çevre sağlığını da olumsuz ve kalıcı yönde etkileyen orman yangınları, hem ulusal hem de küresel bağlamda önemli çevre sorunları arasında yer almaktadır. Ormanların yanmasıyla birlikte artan hava kirliliği tüm canlıların sağlığı için ciddi bir tehdit oluştururken, verimsizleşen ve koruyucu bitki örtüsünden yoksun kalan toprak başka doğal afetlere de neden olabilmektedir. Glade'e (2003: 297) göre yağışla tetiklenen heyelanların oluşumunu ve hareketini engelleyen çok önemli bir faktör olan bitki örtüsündeki deformasyon genellikle heyelana neden olmaktadır ve bu nedenle de ormansızlaşmadan sonra heyelanların görülmesi

muhtemeldir. Heyelanlar hem can hem de mal kaybına neden olabilen ve Türkiye'de de sıklıkça yaşanabilen doğal afetler arasında yer almaktadır. Ülkemizde özellikle *"Doğu Karadeniz Bölümü'nde meydana gelen doğal afetlerin başında heyelanlar gelmektedir. Bölge açısından heyelanların oluşturduğu hasar, uzun vadede dikkate alındığında, depremden daha fazla"* olduğu bilinmektedir (Dağ ve Bulut, 2012: 35). Görüldüğü üzere, büyük bir tehlike olan heyelanları, dolaylı yönden orman yangınları tetikleyebilmektedir. Yerleşim yerleriyle ormanlık alanların giderek birbirine yakınlaşması da büyük sorunlara neden olabilmektedir. Yerleşim yerlerinin yangınların da var olabileceği göz önünde bulundurularak planlanması ve ormanlık alanla yerleşim yerleri arasındaki mesafelerin çok yakın olmamasına dikkat edilmesi gerekmektedir. Çünkü Akdeniz bölgesinde çıkan yangınlardan da tecrübe edildiği üzere, ormanlık alanlardan yerleşim yerlerine kolaylıkla yangınlar sıçrayabilmektedir. Çanakçıoğlu'na göre (1972: 124), bunun önlenmesinde orman yangınları çıkmadan önce yanıcı maddelerin yani orman örtüsünün belirli bir şerit boyunca temizlenerek yangın emniyet yollarının oluşturulması, orman yangınları ile mücadelede en çok uygulanması gereken metotlardan biri olmalıdır.

> *"Britanya ormanlarında, en tehlikeli afet olan yangınlara karşı alınmış koruyucu tedbirler arasında yangın emniyet yolları önemli bir yer işgal etmekte, bu yollar 8-15 m genişliğinde inşa edilmekte ve yangın tehlikesinin fazla olduğu çam mıntıkalarında bu yollar üzerindeki diri örtü devamlı olarak temizlenmektedir"*(Saatçıoğlu,1962'den altaran; Çanakçıoğlu, 1970: 128).

İnsan kaynaklı orman yangınları; anız yakmaktan, bilinçsizce atılan cam şişelerden, yeterince bakım ve kontrolleri yapılmayan elektrik hatlarından çıkan kıvılcımdan, kontrolsüzce yakılıp söndürülmeden bırakılan piknik ateşlerinden, gelişigüzel çevreye atılan sigara izmaritlerinden, çobanların yaktığı ateşlerden kaynaklanabilmektedir. İklim değişikliğine bağlı olarak artan sıcaklık ve kuraklığın da orman yangınlarının ortaya çıkması için gerekli olan tutuşma ve kıvılcım için uygun ortamı hazırladığı unutulmamalıdır. İklim değişikliği ile mücadelede her bireyin, toplum ve ülkenin üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmesi, ülkelerin bu konuda vermiş oldukları tüm taahhütleri geciktirmeden ve eksiz bir şekilde yerine getirmeleri gerekmektedir. Çünkü bir kıvılcım ile ortaya çıkabilen orman yangınları, kuraklığın ve sıcak havanın da etkisiyle devasa boyutlara ulaşabilmekte, canlıların yaşam alanlarını yok edebildiği gibi ülke ekonomilerine de ciddi zararlar verebilmektedir.

Yasal önlemler alınmış olsa bile orman yangınları ile mücadelede en önemli tedbirlerden birisinin de halka verilecek bilinç ile olacağı unutulmamalıdır. ***Çünkü tüm afetlerle mücadelede afet olmadan***, afet sırasında ve sonrasında yapılabilecek faaliyetler hakkında edinilen bilgiler hayati derecede önem taşımaktadır. En son olarak ülkemizde Temmuz 2021'de Antalya'nın Manavgat ilçesinde başlayan ve bir çok ile yayılan büyük orman yangınlarında edinilen acı tecrübelerden biri de insanların yangın ile mücadelede donanım, bilgi eksikliği ve panik nedeniyle yaşamış oldukları çaresizliktir. Orman yangınlarına karşı alınabilecek önlemler bağlamında tüm ülkemizde başta yerel yönetimlerin desteği ile halkın yangınlara karşı bilinçlendirilmesi ve bunun bir seferberlik niteliğinde tüm yurtta acilen başlatılması sorunların çözümüne ışık tutabilecektir.

KAYNAKLAR

1. Akgül, O. (2021). Madalyonun tek yüzü: İklim krizi ve 2021 Türkiye orman yangınları. https://www.greenpeace.org/turkey/blog/madalyonun-tek-yuzu-iklim-krizi-ve-2021-turkiye-orman-yanginlari/ (28. 12. 2021).
2. Alizadeh, M. R., Abatzogloub, J. T., Lucec, C. H., Adamowskia, J. F., Faridd, A & Sadegh, M. (2021). Warming enabled upslope advance in western US forest fires. PNAS-Proceedings of the National Academy of Sciences, 118 (22): 1-6.
3. Atmış, E. (2001). Sürdürülebilir ormancılıkta halk katılımının ilk aşaması: Toplumun beklentilerinin tespiti. I. Ulusal Ormancılık Kongresi 19-20 Mart, Türkiye Ormancılar Derneği, Ankara, s:218-233.
4. Assaf, N. & Gan, D. (2021). Environmental education using distance learning during the Covıd-19 lockdown In Israel. Perspectives in Education. 39(1): 257-276.
5. Birben, Ü. & Ünal, H. E. (2020). Kentlinin ormana bakışı: Ankara il merkezi örneği. Bartın Orman Fakültesi Dergisi, 22 (3): 1037-1052.
6. Çanakçıoğlu, H. (1970). Yangın emniyet yolları ve yangın emniyet şeritler. İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, 20(1): 121-152.
7. Çepel, N. (1995). *Çev*re Koruma ve Ekoloji Terimleri Sözlüğü, TEMA Vakfı Yayınlan. No: 6, İstanbul.
8. Dağ, S. & Bulut, F. (2012). Coğrafi bilgi sistemleri tabanlı heyelan duyarlılık haritalarının hazırlanmasına bir örnek: Çayeli (Rize, KD Türkiye). 36 (1): 35-62.
9. Doğan, M. (2018). Bilincin doğasına yönelik beş temel yaklaşımın bir değerlendirmesi. Metazihin Yapay Zeka ve Zihin Felsefesi Dergisi, 1 (1): 21-55.
10. Dokuz, Y., Bozdağ, A. & Gökçek, Ö. B. (2020). Hava kalitesi parametrelerinin tahmini ve mekansal dağılımı için makine öğrenmesi yöntemlerinin kullanılması. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi, 9(1): 37-47.
11. Eryılmaz, A. Y. & Tolunay, A.(2015). Ormancılık politikası. Isparta: Fakülte Kitabevi Yayınları.
12. Glade, T. (2003). Landslide occurrence as a response to land use change: a review of evidence from New Zealand. CATENA, 51 (3-4): 297-314.
13. Heidari, H., Arabi, M. & Warziniack, T. (2021). Effects of climate change on natural-caused fire activity in Western U.S. National Forests. *Atmosphere,* 12 (981): 1-16.

14. Hirschberger, P. (2016). Forests ablaze-causes and effects of global forest fires. WWF Deutschland, Berlin, Germany.
15. Işık, E. ve Göl, C. (2021). Yarı kurak bölgelerde doğal ve plantasyon karaçam ormanlarının bazı toprak özellikleri ile organik karbon ve toplam azot depolama kapasitelerinin değerlendirilmesi. Türkiye Ormancılık Dergisi, 22(3): 202-210.
16. Keleş, R. (2005). Kent ve kültür üzerine. Mülkiye Dergisi, 29 (246): 9-18.
17. Mirzabaev, A. Sacande M., Motlagh, F. Shyrokaya A. & Martucci A. (2021). Economic efficiency and targeting of the African Great Green Wall; Nature Sustainability; DOI: 10.1038/s41893-021-00801-8.
18. Osunji, O. (2021). Relationship between consciousness about environmental education concepts in secondary school chemistry curriculum and attitude of students toward the environment in Kwara State. Science Education International, 32(1), 80-84.
19. Pak, M. & Berber, H. (2011). Orman kaynaklarının işlevlerine ilişkin toplumsal bilinç düzeyinin incelenmesi: Eskişehir ili örneği. Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, 12 (2):161-171.
20. Sağlam, B., Aybar, M. & Yılmaz, F. N. (2021). Orman Yangınlarının Kuzugöbeği Mantarının (Morchella spp.) çoğalması üzerine etkilerinin araştırılması: Giresun, Alucra Örneği. Artvin Çoruh Üniversitesi Doğal Afetler Uygulama ve Araştırma Merkezi Doğal Afetler ve Çevre Dergisi, 7(2): 204-212.
21. Shinde, M. S. (2014). Impacts of Forest fires on environment: Role of environmental ngos in Satara District. Paripex - Indian Journal of Research, 3 (7): 1-3.
22. Shedlovska, M. (2013). The conceptual model for environmental consciousness measurement, Economics & Sociology, 6 (1): 78-88.
23. Srivastava, R. K. (1999). Forest fire and its prevention by generating environmental awareness in the rural masses. https://www2.fire.uni-freiburg.de/iffn/country/in/in_3.htm (14. 09. 2021).
24. Taş, M. R. (2019). Toplumsal bilincin kırılganlığı ve yakınsayan distopyalar: Katharine Burdekin'in Swastika Night Adlı Romanının Durkheim'in Kolektif Bilinç Kavramı üzerinden değerlendirilmesi. Edebî Eleştiri Dergisi, 3 (1): 35-56.
25. T.C. Orman Kanunu. Erişim Adresi: https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/ 1.3.6831.pdf (14. 09. 2021).
26. T.C. 1982 Anayasası. Erişim Adresi: https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/ 1.5.2709.pdf (21. 11. 2021).

27. TC Kalkınma Bakanlığı On Birinci Kalkınma Planı Çalışma Grubu Raporu (2018). Çevre ve doğal kaynakların sürdürülebilir yönetimi. Yayın No: KB: 2994 - ÖİK: 776, Ankara.
28. Wu , D., Zhang, C., Ji , L. Ran, R., Wu, H. & Xu, Y. (2021). Forest Fire Recognition Based on Feature Extraction from Multi-View Images. Traitement du Signal, 38 (3): 775-783.
29. Yıldırım, K. (2021). Küresel ısınma ve yangınlar azaltıyor. https://acikerisim.istinye.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12713/2151/28.pdf?sequence=1&isAllowed=y (18. 10. 2021).

Covıd-19 Pandemisi Sürecinde Sağlık Personeli Motivasyonu: Halden Anlamak[1]

Abdurrahman Yunus Sarıyıldız[2]

1 17-19 Haziran 2021 tarihlerinde Avrasya Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Uluslararası Avrasya Sağlık Bilimleri Kongresi'nde sözel bildiri olarak sunulmuştur.

2 Doktor Öğretim Üyesi, Samsun Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, yunus.sariyildiz@samsun.edu.tr ORCID: 0000-0003-2526-5016

1. Giriş

Tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 pandemisi, ülkeleri ve bireyleri farklı alanlarda etkilemiş ve etkilemeye de devam etmektedir. Covid-19 pandemisi ile sağlık sistemleri, enfeksiyonun daha fazla yayılmasını önlemek ve hastaların ihtiyaçlarını karşılamak için kaynakları yeniden tahsis ederek, hastaneye yatması gereken daha fazla insana hizmet sunabilmek adına, kendini adapte etmek durumunda kalmıştır. Ayrıca, Covid-19 pandemisi boyunca, sağlık sistemleri, enfekte hastaların hacmindeki artışlarla ve virüs hakkında daha fazla bilgi elde edildikçe sağlık hizmeti sunum standartlarını da güncelleyerek, yeniden düzenlenmiştir (Sowicz, vd., 2021).

Bu pandemi dönemi insanlığa, sağlık hizmetlerinin tüm yaşantımızın tam ortasında olduğunu bir kez daha hatırlatmıştır. Yani sağlığımızı etkileyen her türlü faaliyet aslında insanlık olarak asli yaşantımıza etki eden faktörlerdir. Sağlık hizmetleri ve sağlık personeli sundukları hizmetin çıktısının doğrudan insan hayatı olması nedeniyle diğer sektörler ve çalışanlarından ayrışmaktadır.

Pandemi sürecinde görüldü ki, sağlık personeli insan üstü bir çalışma temposu içerisinde hizmet sunmak durumunda kalmıştır. Diğer sektör çalışanlarından farklı olarak sağlık personeli, doğrudan hastalara hizmet sunarak, bulaş riskinin en fazla olduğu gruptadır. Covid-19 pandemi döneminde cephenin en önünde mücadele eden sağlık personelinin moral ve motivasyonu da olağanüstü özelliklerde sağlanmalıdır.

Bu çalışmada, pandemi döneminde hem iş yükü artan hem de motivasyonu düşen sağlık çalışanlarının, moral ve motivasyonlarının; onların ruh hallerini anlayarak, empati yaparak dahası halinden anlayarak geri kazandırılmasının öneminden bahsedilecektir. Çünkü sağlık hizmetinin kaliteli, etkili ve verimli sunulması büyük ölçüde sağlık personeline bağlıdır.

2. Covid 19 Pandemisi ve Çalışma Hayatına Etkileri

Covid-19 pandemisinin ortaya çıkmasından bu yana, milyonlarca işçi için günlük çalışma hayatı önemli ölçüde değişti. Birçok ülkede zorunlu olmayan işlerin kapatılması, tüm sektörlerdeki işverenleri, işin nasıl ve nerede yürütüldüğü ve işin devam edip etmeyeceği konusunda hızlı kararlar almaya zorladı. Çalışanlar günlük yaşamlarında köklü bir değişiklik yaşadılar. Bunlar; öngörülebilir gelecek için azaltılmış çalışma saatleri ve kazançlar veya güvencesiz çalışma modelleri ile karşı karşıya kalmak şeklinde belirtilebilir. Ek olarak, birçok evden çalışan aile, işinin yanı sıra evde çocuk bakmak gibi faaliyetleri beraber yürütmek durumunda kalmıştır (Ferry vd., 2021).

Diğer taraftan iş dünyası, yalnızca çalışan nüfus arasındaki vakaların sayısın-

dan değil, aynı zamanda hükümetler tarafından pandemiyi kontrol altına almak için kararlaştırılan politika ve önlemlerden kaynaklanan etkilerden de ciddi şekilde etkilenmiştir. Bu etkiler çalışma koşullarının bozulmasına da yol açmıştır (Salas-Nicas, vd., 2021).

Pandeminin çalışma hayatına getirdiği zorluklar, yalnızca daha yüksek nitelikli sağlık personelini değil, aynı zamanda kol gücüyle çalışan ve daha az nitelikli mesleklerde ve en güvencesiz ve en düşük ücretli işlerde çalışan daha savunmasız çalışanları da etkilemiştir (Salas-Nicas, vd., 2021)

Öte yandan, bireyin sağlıklı olması ve çalışması, onun yaşam doyumu için önemli faktörlerindendir. Pandemi, yalnızca farklı sosyoekonomik gruplar arasında değişen savunmasızlık kalıpları göstermekle kalmadı, aynı zamanda sağlık sorunları ve işgücü piyasasındaki eşitsiz riskler nedeniyle yaşam memnuniyetindeki eşitsizlikleri de artırmıştır (Bakkeli, 2021).

Covid 19 pandemisi, tüm dünyayı birçok yönden etkilemiş ve etkileme devam etmektedir. Pandemi, sokağa çıkma kısıtlamalarına, ekonomik ve eğitimsel kesintilere, bunalmış sağlık sistemlerine ve sağlık çalışanlarının yanı sıra, halkın genel refahını etkileyen korku, endişe, öfke ve üzüntü gibi karışık olumsuz duygulara neden olmuştur. Ayrıca sağlık çalışanları Covid 19'a yakalanma açısından yüksek risk altındadır (Alanazi vd., 2021).

Bu pandeminin önemli bir etkisi, personelin ruh sağlığı üzerindeki etkisi olmuştur. Yüksek ölüm oranı, yüksek hastalık bulaşma kapasitesi ve sağlık sistemlerinin eksiklikleri, çalışanların ruh sağlığı üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur ve bu etkiler devam etmektedir (Ardebili vd., 2021). Aslında ruh sağlığı, tüm dünyadaki kuruluşlarda ciddi bir sorundur (Pauksztat vd., 2022).

Diğer taraftan, Covid-19 pandemisi, gelecekte uluslararası işbirliğine ve sınır ötesi istihdama olanak sağlamak için gelecekteki gelişmeler için daha büyük potansiyel ile gelişmiş uzaktan çalışma ve uzaktan öğretim potansiyelini anlamak için benzersiz bir fırsat da sağlamıştır (Al-Habaibeh, vd., 2021).

3.Sağlık Personelinin İş Yükü

2020 yılında sağlık çalışanları, yeni, az bilinen ve ölümcül bir hastalık, Covid 19 nedeniyle dramatik bir pandemi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu salgına hazırlıksız yakalanan sağlık çalışanları, acilen açılan kritik bakım ünitelerinde çalışmak zorunda kalmışlardır. Sağlık hizmetinin kalitesinin, hizmeti sunan personelin motivasyonu ve psikolojisi ile doğrudan ilişkili olduğu göz önüne alındığında, pandemi nedeniyle zor koşullarda çalışan sağlık personelinin iş yükü de ciddi anlamda artmıştır (Marvaldi, vd., 2021).

Dünya çapında sağlık çalışanları, sağlık sistemi üzerindeki yükü artıran ve

toplumu etkileyebilecek olumsuz sonuçlara yol açan bu pandemi ile ilişkili çok sayıda vaka ve ölüm nedeniyle aşırı iş yükü ve psikolojik baskı ile karşı karşıya kalmıştır (Saragih, vd., 2021).

Sağlık çalışanları, Covid-19 pandemisinin ön saflarında tarama ve tedavide yer alan ana personeldir. Covid-19 pandemisi ile ilgili hastane işgücünün ana bileşeni olan hemşireler de her tür hastayla ilgilenirken ve en çok Covid-19 ile enfekte olan hastalarla temas halindedirler (Xu vd., 2021). Pandemi ile mücadelede ön saflarda yer alan ve her zaman hasta ile yakın çalışan hemşireler, yüksek düzeyde stres, depresif belirtiler ve travma sonrası stres belirtileri gibi diğer ruh sağlığı sorunları ile karşılaşma riski altındadırlar (Napoli, 2022). Covid-19 pandemisi sırasında ön saflarda çalışan hemşireler iş, sosyal ilişkiler ve kişisel yaşamlarıyla baş etmede psikolojik, sosyal ve duygusal sıkıntılar da yaşamışlardır (Xu vd., 2021).

Sağlık çalışanları, pandemi ile mücadelede ön saflarda yer alarak daha yüksek enfeksiyon riskine maruz kalmaktadırlar. Bu enfeksiyon riskine ek olarak, sağlık çalışanları; uzun çalışma saatleri, psikolojik sıkıntı, gürültü, kötü ergonomik durum, fiziksel ve psikolojik şiddet ve taciz gibi mesleki tehlikelere de maruz kalmaktadır (Zhang ve Kim, 2021). Bunlara ilave olarak, başkalarına bulaştırma korkusu, ağır iş yükleri ve kişisel koruyucu ekipman eksikliği gibi büyük zorluklarla da karşı karşıyadırlar (Zhang, vd., 2020).

Gelişmekte olan literatür, Covid-19 salgını sırasında sağlık çalışanları arasında ruh sağlığı endişelerinin yaygınlığını incelemeye ve ortak risk ve koruyucu faktörlerini belirlemeye başlamıştır (Da Rosa vd., 2021). Sağlık hizmetlerinin çeşitli alanlarında, pozisyonlarında çalışan sağlık çalışanları, Covid-19 salgını sırasında kaygı, depresyon, stres ve uyku sorunları ile de mücadele etmek durumundadır (Muller, vd., 2020).

Genel olarak, Covid-19 pandemisinin sınıf, cinsiyet veya yaş açısından çalışma koşullarında ve sağlıkta eşitsizlikleri daha da kötüleştirmiş olabileceği belirtilmektedir (Salas-Nicas, vd., 2021).

4. Sağlık Personeli Motivasyonu ve Halden Anlamak

21. yüzyılda, dünya çapındaki sağlık sistemleri, yüksek kaliteli bakım sağlamayı, hasta memnuniyetini artırmayı ve hemşire devrini azaltmayı amaçlamaktadır (Alhawatmeh, vd., 2021). Aynı zamanda hizmeti sunan ve üreten sağlık personelinin motivasyonunu da artırmak amaçlanmaktadır. Son yıllarda, sağlık çalışanlarını motive etmeye olan ilgi, sağlanan hizmetlerin kalitesi ve etkinliğini artırmada önemli olduğu için özellikle kurumların üzerinde durduğu bir konu olmuştur. Dolayısıyla sağlık hizmetleri, sağlık hizmetini üreten insan kaynağının

yapısından etkilendiği için karmaşık bir özelliktedir. Çünkü sunulan hizmetlerin kalitesi, büyük ölçüde sağlık çalışanlarının çaba ve davranışlarının bir sonucu olarak belirlenmektedir (Kitsios ve Kamariotou, 2021).

Sağlık hizmetlerinde, bir müdahalenin başarılı bir şekilde uygulanmasını etkileyen kilit faktör, sağlık çalışanlarının davranış değişikliğini başarma ve sürdürme yeteneğidir. Yüksek motivasyonlu sağlık çalışanları, herhangi bir enfeksiyon önleme girişiminin başarısı için çok önemlidir (McClung, vd., 2017).

Sağlık çalışanlarının etkin hizmet sunumu ve başarısı için motivasyonlarının yüksek olması ve bu halin devamının sağlanması bir sağlık kurumunun önemli başarısı olacaktır. Çünkü sağlık çalışanları, hastaları memnun etmek ve etkinliklerini artırmak için onları motive edecek teşviklere ihtiyaç duymaktadır (Kitsios ve Kamariotou, 2021).

Covid-19 pandemisi sürecinde; hastalık riski, yoğun çalışma temposu, sevdiklerinden ve toplumdan izolasyon ve mesleğini bırakma korkusu gibi nedenlerden dolayı sağlık personeli motivasyonu düşük seviyelere ulaşmıştır. Çankaya (2020), tarafından Türkiye'de yapılan bir çalışmada, pandemi öncesi ve sürecindeki sağlık çalışanlarının iyilik hali düzeyleri analiz edilmiştir. Bu çalışma sonuçlarına göre, pandemi ile birlikte sağlık çalışanlarının iyilik hali düzeylerinde azalmalar olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, sağlık çalışanlarının pandemi sürecinde depresyon, anksiyete düzeylerinde artış; enerji düzeyleri ve pozitif iyilik hali düzeylerinde de azalışlar olduğu belirlenmiştir (Çankaya, 2020).

Bir diğer çalışmada Da Rosa ve arkadaşları (2021); sağlık çalışanlarının önceden var olan ruh sağlığı koşullarının kötüleşmesine, iş memnuniyetsizliğine, sağlık kuruluşunda doğrudan klinik teması olan daha fazla sayıda Covid-19 vakasına, işyerinde enfeksiyon kapma korkusuna ve pandemi için hazırlıksız hissetmeye ilişkin endişelerin; duygusal sıkıntı, kaygı, depresyon ve stres gibi daha yüksek risklerin bağımsız öngörücüleri olduğunu göstermektedir (Da Rosa, vd., 2021).

Aynı şekilde, Yakut ve arkadaşları (2020), tarafından yapılan çalışmada ise; sağlık hizmetleri istasyonunda aşırı iş yükünün artmasıyla, Covid-19 korkusunun sağlık personelinin tükenmişlik algısını artırdığı tespit edilmiştir (Yakut, vd., 2020). Gürer ve Gemlik (2020) tarafından yapılan bir diğer çalışma da ise sağlık çalışanlarının koruyucu ekipman temininde yaşadıkları sorunların, kaygı, ölüm korkusu, yetersizlik ve güvensizlik duygusu oluşturduğu tespit edilmiştir (Gürer ve Gemlik, 2020).

Alanazi ve arkadaşları yaptıkları çalışmada Covid-19 pandemisinden kaynaklanan acil sağlık çalışanlarının psikolojik durumunu araştırmıştır. Acil serviste bakım sağlamanın veya ön saflarda acil sağlık çalışanı olarak çalışmanın bireyi

anksiyete, tükenmişlik, depresyon, yetersiz uyku, travma sonrası stres bozukluğu semptomları, psikolojik sıkıntı ve strese sebep olduğunu belirtmişlerdir (Alanazi vd., 2021).

Odonkor ve Adams (2021) yaptıkları çalışmada sağlık profesyonelleri arasında stres prevalansını yüksek olarak bulmuşlardır. Katılımcılar arasında cinsiyet dışında diğer sosyodemografik özellikler ve stres düzeyleri arasında anlamlı farklılık vardır. Stresle ilişkili faktörlerin yaş grubu, medeni durum, iş yükü ve eğitim durumu olduğunu tespit etmişlerdir (Odonkor ve Adams, 2021).

Pandemi sürecinde, yukarıda belirtilen sorunlar ile karşı karşıya kalan sağlık çalışanlarının, çalışma koşulları ve ruh hallerini anlayabilmek için empati yapmak gerekmektedir. Bir toplumda sağlıklı iletişim kurup, ilişkileri yönetebilmenin yollarından birisi de empatik yaklaşım ile hareket edilebilmesidir. Empati, bir kişinin kendisini başkasının yerine koyarak tavır ve davranışlarını belirlemesidir. Bu durumda, karşısındaki kişinin kendi bakış açısı ile anlanması hedeflenmektedir. Böylece bireyler arasındaki iletişimin sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesinde empati önemli bir rol oynamaktadır (Üstünova, 2019).

Empati kavramı, kendinizi karşınızdaki kişinin yerine koyarak, önyargısız ve onun duygularını paylaşarak iletişim kurma anlamında kullanılmaktadır. Empati kavramı, Türk kültüründe aynı zamanda "halden anlamak" kavramı olarak da kullanılmaktadır (Şenocak, 2016). Halden anlamak, kişinin kendi durumunun özelinde ona istediği değeri vererek hareket etme anlamında çok daha geniş bir anlam ifade etmektedir.

Her sektöre göre farklı motivasyon ve performans artırıcı teşvikler uygulanabilmektedir. Birçok hizmet çıktısının sonucu ölçülüp, değerlendirilebilirken, topluma pandemi döneminde hizmet etmenin sonucu klasik motivasyon ve performans değerlendirme sistemleri ile olmamalıdır. Temel motivasyon unsurları olarak belirtebileceğimiz; ücret artışları, mesai ödemeleri vb. hakediş düzenlemelerinin de yetersiz kaldığı durumlar ortaya çıkmaktadır. Bu durumlarda sağlık personeli motivasyonu için onların halinden anlayarak motivasyon sistemi geliştirilmelidir.

5. Sonuç ve Öneriler

Pandemi gibi uzun süreli bir kriz karşısında, sağlık hizmeti sunumunun sürdürülebilirliği, hizmeti sunanların, yani sağlık çalışanlarının sağlığını koruma yeteneğine de bağlıdır (Muller, vd., 2020).

Pandemi sırasında sağlık çalışanlarının refahı ve bakım kalitesi için, bu tür durumlarda sağlık çalışanlarına yönelik psikolojik destek sağlanmalıdır (Marvaldi, vd., 2021). Bu konuda devletlere, politika yapıcılara ve ilgili paydaşlara, sağlık

çalışanlarının ruh sağlığı yüklerine yakından dikkat etmeleri ve bunları ele almaları tavsiye edilmektedir (Saragih, vd., 2021).

Bütün dünyayı etkisi altına alan, Covid 19 pandemisi esnasında insan üstü eforla hizmet sunan sağlık personelinin moral ve motivasyonu için, onların halinden anlayarak, insanın değerinin ve öneminin hatırlanıp ona göre değerlendirme yapılması gerekmektedir. Bu çalışma kapsamında sağlık personelinin motivasyonu ve devamlılığı için şu önerilerde bulunulabilir:

- Covid 19 pandemisi, sağlık yönetimi ve insan kaynakları yönetimi anlamında analiz edilip, bu pandeminin çalışanlar üzerindeki etkisi daha detaylı bir şekilde araştırılmalıdır.
- Bu çerçevede yapılacak çalışmaların gelecekteki muhtemel pandemilerde özellikle sağlık personelinin motivasyonunun nasıl canlı tutulacağı ve sağlanacağı konularına odaklanarak daha derinlemesine ele alınması gereklidir.
- Pandemi döneminde cephenin en önünde mücadele eden sağlık çalışanlarının motivasyonu son derece önemlidir. Çünkü normal çalışma şartlarında dahi kurumlar, personeli motive etmekte zorlanırken, pandemi döneminde bu süreç daha da zorlaşmıştır.
- İnsan üstü eforla hizmet sunan sağlık personelinin halinden anlayarak, insanın değerinin ve öneminin hatırlanıp ona göre değerlendirilmesi gerekir.

Sonuç olarak sağlık personelinin halinden anlayarak, kendilerini değerli hissedebileceği şekilde motive edilmeleri sağlanmalıdır.

Kaynakça

1. Alanazi, T.N.M, McKenna, L., Buck, M., Alharbi, R.J., (2021). Reported effects of the COVID-19 pandemic on the psychological status of emergency healthcare workers: A scoping review, Australasian Emergency Care, https://doi.org/10.1016/j.auec.2021.10.002i
2. Al-Habaibeh, A., Watkins, M., Waried, K., Javareshk, M.B., (2021). Challenges and opportunities of remotely working from home during Covid-19 pandemic, Global Transitions, https://doi.org/10.1016/j.glt.2021.11.001
3. Alhawatmeh, H., Alsholol, R., Dalky, H., Al-Ali, N., Albataineh, R., (2021). Mediating role of resilience on the relationship between stress and quality of life among Jordanian registered nurses during COVID-19 pandemic, Heliyon 7, e08378, https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2021.e08378
4. Ardebili, M.E., Naserbakht, M., Bernstein, C., Alazmani-Noodeh, F., Hakimi, H., Ranjbar, H., (2021). Healthcare providers experience of working during the COVID-19 pandemic: A qualitative study, American Journal of Infection Control 49, 547−554, https://doi.org/10.1016/j.ajic.2020.10.001
5. Bakkeli, N.Z., (2021). Health, work, and contributing factors on life satisfaction: A study in Norway before and during the COVID-19 pandemic, SSM-Population Health 14, 100804, https://doi.org/10.1016/j.ssmph.2021.100804
6. Çankaya, M., (2020). Covid-19 Pandemisi ve Sağlık Çalışanlarının İyilik Hali Değişimi, Atlas İnternational Jounal on Social Sciences 7, 23-25 September, Budapest, Hungary, 446-460.
7. Da Rosa, P., Brown, R., Pravecek, B., Carotta, C., Garcia, A.S., Carson, P., Callies, D., Vukovich, M., (2021). Factors associated with nurses emotional distress during the COVID-19 pandemic, Applied Nursing Research 62, 151502, https://doi.org/10.1016/j.apnr.2021.151502
8. Ferry, F., Bunting, B., Rosato, M., Curran, E., Leavey, G., (2021). The impact of reduced working on mental health in the early months of the COVID-19 pandemic: Results from the Understanding Society COVID-19 study, Journal of Affective Disorders 287, 308–315, https://doi.org/10.1016/j.jad.2021.03.042
9. Gürer, A., Gemlik, H.N., (2020). Covid-19 Pandemisi Sürecinde Sahada Olan Sağlık Çalışanlarının Yaşadıkları Sorunlar ve Çözüm Önerileri Üzerine Nitel Bir Araştırma, Journal of Health Services and Education, 4 (2), 45-52, DOI: 10.29228/JOHSE.3
10. Kitsios, F., Kamariotou, M., (2021). Job satisfaction behind motivation: An empirical study in public health workers, Heliyon 7, e06857, https://

doi.org/10.1016/j.heliyon.2021.e06857
11. Marvaldi, M., Mallet, J., Dubertret, C., Moro, M.R., Guessoum, S.B., (2021). Anxiety, depression, trauma-related, and sleep disorders among healthcare workers during the COVID-19 pandemic: A systematic review and meta-analysis, Neuroscience and Biobehavioral Reviews 126, 252–264, https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2021.03.024
12. McClung, L., Obasi, C., Knobloch, M.J., Safdar, N., (2017). Health care worker perspectives of their motivation to reduce health care–associated infections, American Journal of Infection Control 45, 1064-8, http://dx.doi.org/10.1016/j.ajic.2017.05.002
13. Muller, A.E., Hafstad, E.V., Himmels, J.P.W., Smedslund, G., Flottorp, S., Stensland, S.O., Stroobants, S., Velde, S.V., Vist, G.E., (2020). The mental health impact of the covid-19 pandemic on healthcare workers, and interventions to help them: A rapid systematic review, Psychiatry Research 293, 113441, https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113441
14. Napoli, G., (2022). Stress and depressive symptoms among Italian mental health nurses during the COVID-19 pandemic, a cross-sectional study, Archives of Psychiatric Nursing 36, 41–47, https://doi.org/10.1016/j.apnu.2021.11.002
15. Odonkor, S.T., Adams, S., (2021). Predictors of stress and associated factors among healthcare workers in Western Ghana, Heliyon 7, e07223, https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2021.e07223
16. Pauksztat, B., Andrei, D.M., Grech, M.R., (2022). Effects of the COVID-19 pandemic on the mental health of seafarers: A comparison using matched samples, Safety Science 146, 105542, https://doi.org/10.1016/j.ssci.2021.105542
17. Salas-Nicas, S., Moncada, S., Llorens, C., Navarro, A., (2021). Working conditions and health in Spain during the COVID-19 pandemic: Minding the gap, Safety Science 134, 105064, https://doi.org/10.1016/j.ssci.2020.105064
18. Saragih, I.D., Tonapa, S.I., Saragih, I.S., Advani, S., Batubara, S.O., Suarilah, I., Lin, C.J., (2021). Global prevalence of mental health problems among healthcare workers during the Covid-19 pandemic: A systematic review and meta-analysis, International Journal of Nursing Studies 121, 104002, https://doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2021.104002
19. Sowicz, T.J., Knisely, M.R., Booker, S.Q., Bai, J., Saravanan, A., St. Marie, B., (2021). Pain Management Nurses' Roles During the COVID-19 Pandemic, Pain Management Nursing, https://doi.org/10.1016/j.

pmn.2021.09.006
20. Şenocak, E., (2016). Nasreddin Hoca Fıkralarında İnsanı Anlama/mak, II.Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, 25-27 Mayıs, Bakı, Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, 143-152
21. Üstünova, K., (2019). Empatik İletişim Bakımından Deyimler, 7th Eurasian Conference on Language and Social Sciences, July 23-24, Daugavpilsi Latvia, 74-86
22. Yakut, E., Kuru, Ö., Güngör, Y., (2020). Sağlık Personelinin Covid-19 Korkusu ile Tükenmişliği Arasındaki ilişkide Aşırı İş Yükü ve Algılanan Sosyal Desteğin Etkisinin Yapısal Eşitlik Modeliyle Belirlenmesi, EKEV Akademi Dergisi 24, 83, 241-262
23. Zhang, M., Kim, R., (2021). Occupational health protection for health workers during the coronavirus disease 2019 (COVID-19) pandemic: 6P-approach in China, Global Health Journal, https://doi.org/10.1016/j.glohj.2021.11.007
24. Zhang, S.X., Sun, S., Jahanshahi, A.A., Alvarez-Risco, A., Ibarra, V.G., Li, J., Patty-Tito, R.M., (2020). Developing and testing a measure of COVID-19 organizational support of healthcare workers – results from Peru, Ecuador, and Bolivia, Psychiatry Research 291, 113174, https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113174
25. Xu, H., Stjernsward, S., Glasdam, S., (2021). Psychosocial experiences of frontline nurses working in hospital-based settings during the COVID-19 pandemic - A qualitative systematic review, International Journal of Nursing Studies Advances 3, 100037, https://doi.org/10.1016/j.ijnsa.2021.100037

Kredi Kartı Alanında Yayınlanan Makalelerin Bibliyometrik İncelenmesi: Dergipark Akademik Örneği

Afife Esin ATAŞ[1]

1 Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Yalvaç Meslek Yüksekokulu, Öğr. Gör.
İletişim: afifedalgar@isparta.edu.tr Orcid No: 0000-0002-8158-8912

1. Giriş

İnsanoğlu yaşamını sürdürebilmek için hayatı boyunca ürün ve hizmet trampasında para yerine geçebilecek farklı araçlar kullanmıştır. Başlangıçta trampa aracı olarak kullanılan gümüş, altın gibi değerli madenler, yerini temsili paraya ve günümüzde de elektronik bir kayıttan oluşan banka parasına bırakmıştır. (Keskin ve Koparan, 2010: 111-112)

İnsanların sınırsız istek ve ihtiyaçlarıyla beraber gelişen makroekonomik faktörler finansal kuruluşların sunduğu hizmetlerin geliştirilmesi yönünde onları değişime zorlamaktadır. Teknolojinin gelişmesi ve tüketicilerin artan ihtiyaçlarını karşılayabilmek için yeni ödeme araçlarına ihtiyaç duyulması kredi kartının gelişmesindeki en önemli faktörlerden biridir. (Kaya, 2009:1)

Günümüzde bankacılık sektörü insanoğlunu keşfetmiş, insanların hayatını kolaylaştıracak hizmetler sunmak için rekabet içerisine girmiştir. Tek düşüncesi insanların günlük yaşamlarında daha fazla rahat edebilmesi, ödeme noktalarında daha hızlı ve güncel grafikte işlem yapabilmelerini sağlamak olmuştur. (Yılmaz, 1999: 1)

Kredi kartları, bireylerin yanlarında nakit para taşımadan, mal ve hizmet satın almalarına imkân tanıyan, alınan mal ve hizmetlerin bedellerinin belli bir süre sonra ödenmesini ya da belirli bir faiz karşılığında taksitlendirilmesine imkân tanıyan; ayrıca, nakit para çekebilme kolaylığı sağlayan bir çeşit ödeme aracıdır. (Atay, 1993: 4) Kredi kartı, Türk Dil Kurumu Sözlüklerinde ise, *bankamatikten nakit çekmede, günlük satın almalarda nakit para veya çek yerine kullanılan manyetik plastik kart* şeklinde tanımlanmaktadır. Başka bir tanıma göre kredi kartı, çeşitli alanlarda faaliyet gösteren kurumlarda para yerine kullanılabilen, yurt içi ve yurt dışı sınırlaması olmayan ödeme aracı şeklinde tanımlanmaktadır. (Kaya,2008: 5)

Hayatımızda önemli bir ödeme aracı olarak kullanılan kredi kartları ilk olarak ABD'de uygulanmaya başlanmıştır. (Atay, 1993: 31) 1894 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde kredi kartı kullanımı sınırlı olarak turizm sektörüyle başlamış, 1950 yılından itibaren de tüm sektörü kapsayacak grafikte yayılmaya başlamıştır. Kredi kartı kullanımının Avrupa ülkelerinde yaygınlaşması 1970'li yıllardan itibaren hızlanmıştır. Kredi kartı tüm dünyada, ödeme aracı olarak kabul edilmiştir.

Türkiye'de ilk olarak 1968 yılında Koç Grubuna bağlı Setur A.Ş. Diners Club kredi kartını çıkarmıştır. Ülkemizde her ne kadar ilk kredi kartı 1968 yılında çıkarılmış olsa da kullanımı sınırlı kalmıştır. 1980'li yıllarda bankacılık hakkında bilgi birikiminin sağlanması, bireysel bankacılık ve kredi uygulamalarının gelişmesi, teknik altyapının gelişmesi ve müşteri beklentilerinin artmasıyla dünyada

kullanılan kredi kartı sistemleri Türkiye'de de kullanılmaya başlanmıştır. (Adıgüzel ve Sayılı, 2012: 57) Türkiye'de 1983-1988 yılları arasında kredi kartı sisteminde yer alan bankaların küçük ve az şubeli olmalarından dolayı kullanıcı sayısı oldukça azdı. 1990 yıllarında 1 milyon civarında olan kredi kartı sayısı 2000'li yıllarda 20 milyona yaklaşmıştır. (Keskin ve Koparan, 2010: 113) Günümüzde ise kredi kartları, toplumun her kesiminde her yaştan birey tarafından kullanılmaktadır. (Evans, 2004: 61)

2. Araştırmanın Yöntemi

2.1. Araştırmada Amaç

Yapılan araştırmanın amacı, Kredi kartı konusunda yayınlanmış çalışmaların bazı unsurları ele alarak sınıflandırmaktır. Bu bağlamda "Dergi Park Akademik" sisteminde yer alan yayınlardan kredi kartı konulu araştırmalar incelenmiş ve ulaşılabilen yayınlara çalışmamızda yer verilmiştir. İlgili durumun ortaya koyulmasıyla çalışmada yer alan örneklemin genel olarak ne yönde yoğunlaştığı ve hangi dönemler arasında değişkenlikler içerdiği incelenecektir. (Öztürk, 2019: 239)

2.2. Araştırmada Varsayımlar ve Sınırlılıklar

Araştırmanın amacına uygun grafikte sınırlılıklar belirlenmiştir. Belirlenen bu sınırlılıklar;

- "Kredi kartı" kelime grubunun yayının "başlık" ve "anahtar kelime" kısmında yer alması,
- "Kredi kartı" konulu yayınların "Dergi Park Akademik" sisteminde bulunması,
- Araştırma "Dergi Park" bünyesindeki 07.07.2021 tarihine kadar yapılmış olan yayınlar şeklindedir.

2.3. Araştırmada Kullanılan Yöntem

Yapılan bu araştırmada yöntemsel olarak"Bibliyometrik Analiz" kullanılmıştır. Bibliyometrik analiz yöntemi, belirli bir dönemde araştırılan konu üzerine kaç çalışma yapıldığı, sonraki araştırmaları nasıl etkilediğini belirlemek için alıntı analizi yapılması ile ilgili değerlendirici özelliği bulunmaktadır. (McBurney ve Novak, 2002: 108)

Bibliyometrik analiz yöntemi kullanılarak Kredi Kartı kullanımı hakkında 1991 –2021 yılları arasında Dergi Park'ta yayınlanan çalışmaların aşağıda belirttiğimiz özellikleri araştırılmıştır (Şimşek ve Küçükeşmen, 2019:4402, 4403, Önem, 2020:163).

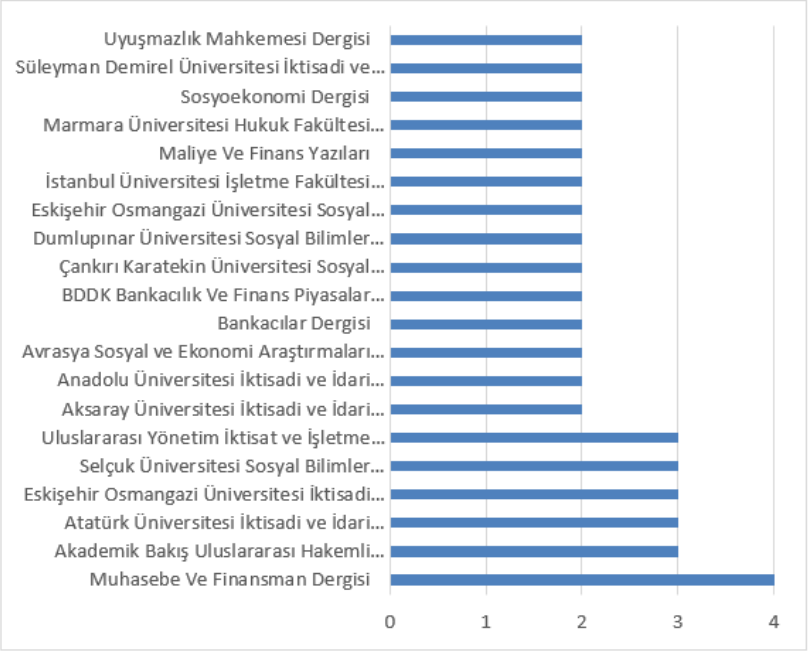
- Yıllara göre dağılımı
- Dergi isimleri
- Evren örneklem grubu
- Yazar sayısı
- Araştırma yöntemleri
- Veri toplama yöntemleri
- Veri toplama teknikleri
- Örneklem sayısı
- Sayfa sayısı
- Anahtar kelime sayısı.

2.4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Dergi Park Akademik sisteminde yer alan yayınlar içerisinde araştırmamıza uygun olarak belirlenen arama kriterleri çerçevesinde kredi kartı konusu ile ilgili yapılmış toplam 97 adet yayının yer aldığı tespit edilmiştir. Bu çalışmaların incelenmesi sonucu ulaşılan veriler ve sonuçlar, tablo ve grafik haline getirilip bulgular bölümünde yorumlanmıştır.

2.5. Bulgular

İncelemeler sonucu elde edilen bulguların yorumlanmasına bu bölüm içerisinde yer verilmiştir. İlk olarak yayınların yer aldığı dergilerin isimlerinin dağılımı“Grafik 1”üzerinde açık olarak gösterilmektedir.

Grafik 1. Yayınların Yer Aldığı Dergilerin Genel Dağılımı

Kredi kartı konusu üzerine yapılan çalışmaların yer aldığı dergilerin sıralamasında en fazla araştırmanın yayınlanmış olduğu Muhasebe ve Finansman Dergisi 4 çalışma ile ön plana çıkmaktadır. 3 yayınla Akademik Bakış, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi ve Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi ikinci sırada yer almaktadır. 2 yayının yer aldığı Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi ve Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi izlemektedir. Çalışmada bir adet yayını bulunan dergiler grafiğe dâhil edilmemiştir.

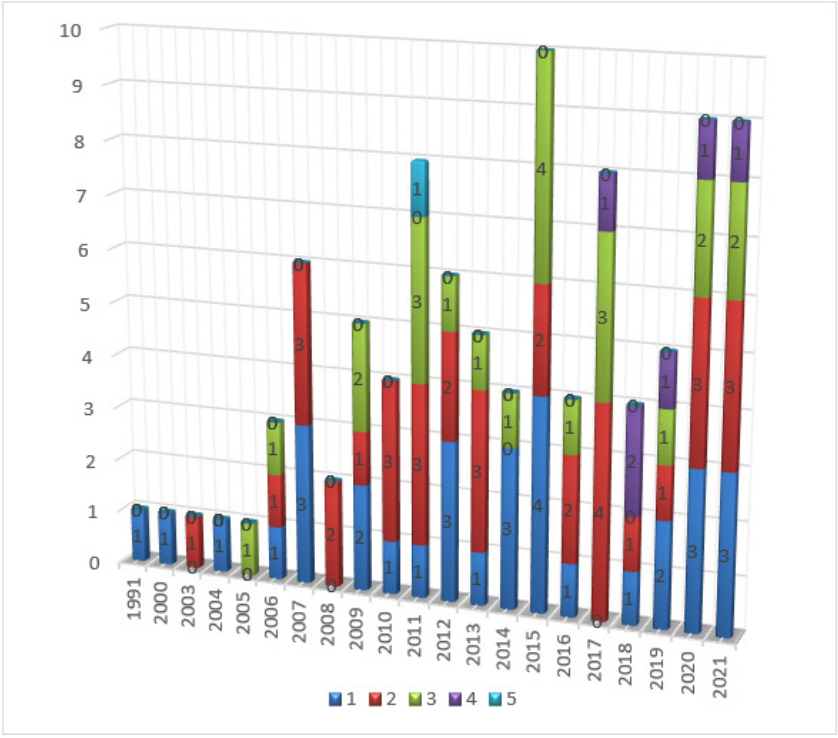
Grafik 2 üzerinde çalışmalarda kullanılan evren, örneklem grubunun yer aldığı dağılımlar gösterilmektedir.

Grafik 2. Yayınların Evren, Örneklem Grubunun Genel Dağılımı

Kredi kartı konusunda yapılmış çalışmalardaki evren, örneklem dağılımlarına bakıldığında en fazla başvurulan örneklem grubu olarak üniversite öğrencileri olduğu ve 19 adet çalışmada üniversite öğrencilerinin örneklem grubu olarak gözlemlenmektedir. 8 örneklem grubuyla kredi kartı kullanıcıları ve 7 örneklem grubuyla hane halkı yer almaktadır. Ayrıca 5 örneklem de tüketiciler ile ilgili değişkenleri içermektedir.

Grafik 3'de araştırmaya dâhil edilen yayınların dergilerde yayınlandıkları yıllara göre yazar sayısının dağılımı gösterilmektedir.

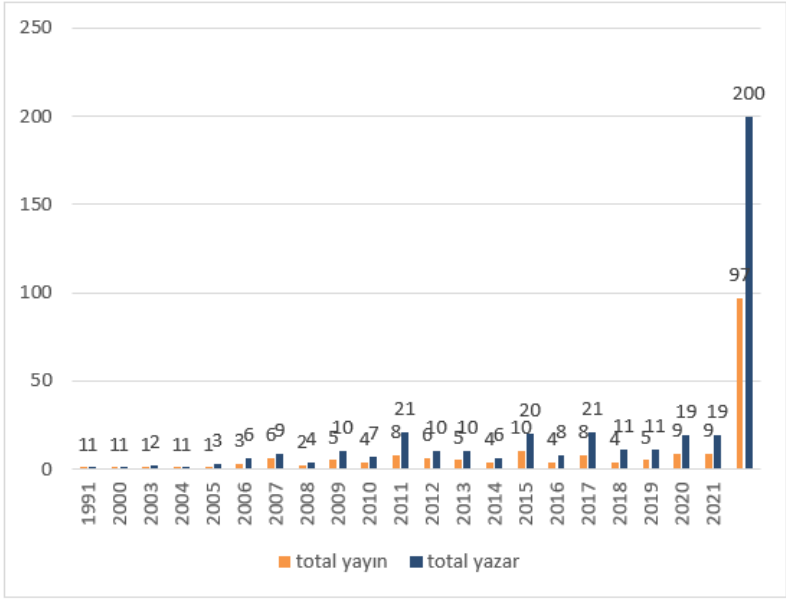
Grafik 3. Yayınların Yıllara Göre Yazar Sayısının Genel Dağılımı

Çalışmada kullanılan değişkenler ele alındığında Kredi Kartı hakkında yapılan yayınlar 1991 yılında başlamıştır ve çalışmanın yapıldığı tarihe kadar toplam 97 yayın bulunmaktadır.

Ulaşılan bu yayınlarda yıllara göre yazar sayısının dağılımına bakıldığında 1991 ve 2000 yıllarında 1'er tane 1'er yazarlı çalışma yer almaktadır. 2000 ve 2003 yılları arasında bir çalışmaya ulaşılamamıştır. 2003 yılında 2 yazarlı 1 çalışma yapılmıştır. 2004'te 1 yazarlı 1 tane çalışma ve 2005 yılında 3 yazarlı 1 tane çalışma bulunmaktadır. 2006 yılında 1 tane 3 yazarlı, 1 tane 2 yazarlı ve 1 tane de 1 yazarlı yayın bulunmaktadır. 2007 yılında 3 tane 2 yazarlı ve 3 tane tek yazarlı çalışma bulunmaktadır. 2008 yılında sadece 2 yazarlı 2 tane çalışma yapılmıştır. 2009 yılında 3 yazarlı 2 tane, 2 yazarlı 1 tane ve tek yazarlı 2 tane çalışmaya ulaşılmıştır. 2010 yılında 1 tane tek yazarlı, 2 yazarlı 3 tane çalışma yapılmıştır. 2011 yılında 5 yazarlı 1 tane, 3 yazarlı 3 tane, 2 yazarlı 3 tane ve 1 tane tek yazarlı yayın bulunmaktadır. 2012 yılında 3 tane tek yazarlı, 2 tane 2 yazarlı ve 1 tane 3 yazarlı çalışma bulunmuştur. 2013 yılında 1 tane 3 yazarlı, 3 tane 2 yazarlı ve 1 tane tek yazarlı çalışmaya ulaşılmıştır. 2014 yılına baktığımızda sadece 1 tane 3 yazarlı ve 3 tane tek yazarlı çalışma bulunmaktadır. 2015 yılında 4 tane 3 yazar-

lı ve 4 tane tek yazarlı, 2 tanede 2 yazarlı çalışma bulunmaktadır. 2016 yılında 1 tane 3 yazarlı, 2 tane 2 yazarlı ve 1 tane de tek yazarlı çalışma bulunmuştur. 2017 yılında 1 tane 4 yazarlı, 3 tane 3 yazarlı ve 4 tane 2 yazarlı çalışmaya ulaşılmıştır. 2018 yılında 2 tane 4 yazarlı ve 1 tane 2 ve 1 tane tek yazarlı çalışma bulunmaktadır. 2019 yılında 1 tane 4 yazarlı, 1 tane 3 ve 1 tane 2 yazarlı, 2 tanede tek yazarlı çalışma yapılmıştır. 2020 ve 2021 yıllarında yapılan yayınlarda ise 3'er tane tek yazarlı, 3'er tane 2 yazarlı, 2'şer tane 3 yazarlı ve 1'er tane 4 yazarlı çalışmalara ulaşılmıştır.

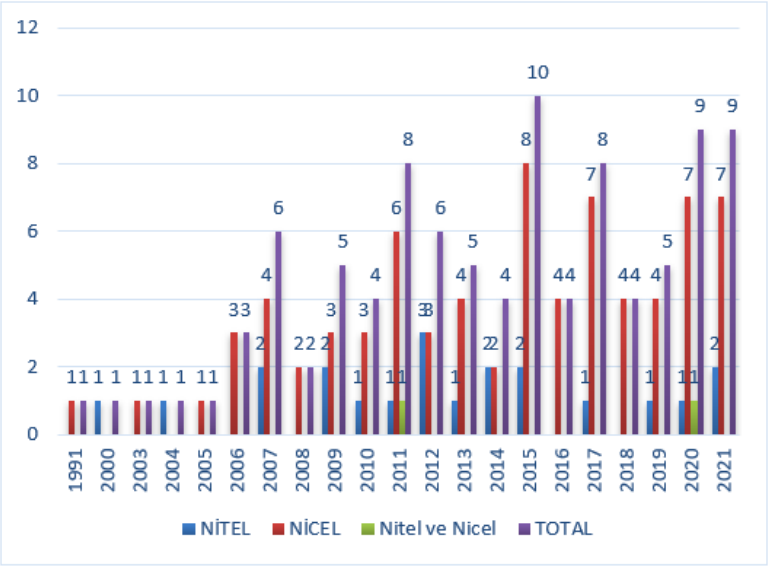
Yıllara göre yazar sayısının toplam dağılımı ise grafik 4'de yer almaktadır.

Grafik4. Yayınların Yıllara Göre Yazar Sayısının Toplam Dağılımı

Toplama bakıldığında 1991 ve 2021 yılları arasında toplam 97 çalışma bulunmakta ve bu çalışmalarda 200 yazar yer almaktadır. 5 yazarlı yayınların sadece 1 çalışmada tercih edildiği gözlenmiştir.

Grafik 5'de ulaşılan yayınların hangi araştırma yöntemlerini tercih ettiği gösterilmektedir.

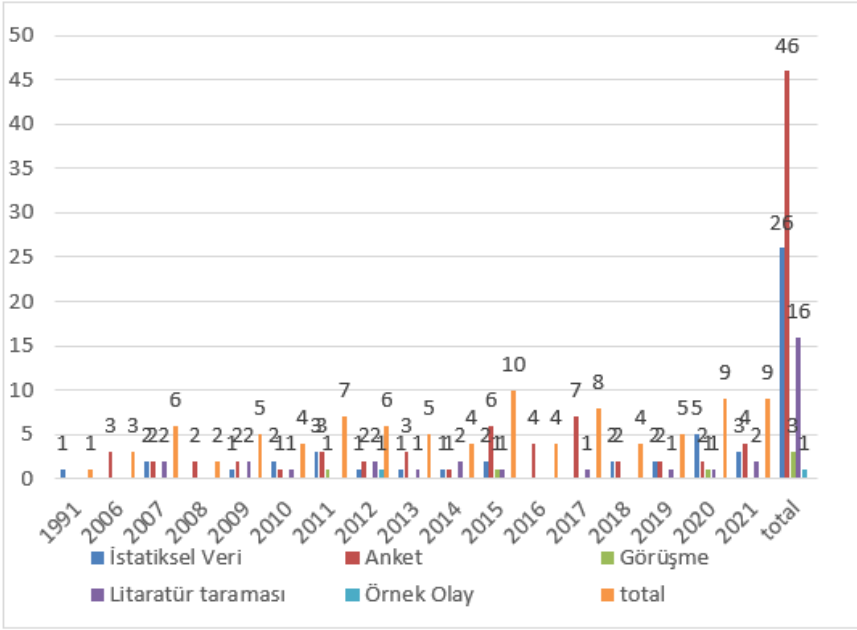

Grafik 5. Yayınların Yıllara Göre Araştırma Yöntemlerinin Genel Dağılımı

Yöntem açısından bakıldığında 1991 yılında yapılan çalışma sayısı tek olup o da nicel çalışmadır. 2000 yılında yapılan çalışma da 1 adet olup o ise nitel çalışmadır. 2003 yılında 1 çalışma yapılmış ve niceldir. 2004 yılında ise yine tek çalışma nitel yapılmıştır. 2005 yılında tek bir çalışma yapılmış ve niceldir. 2006 yılında 3 çalışma yapılmış ve hepsi de niceldir. 2007 yılında 6 adet çalışmanın 2'si nitel ve 4'ü nicel çalışmadır. 2008 yılında 2 çalışma bulunmakta ve hepsi nicel çalışmadır. 2009 yılında 5 adet çalışmanın 2'si nitel ve 3'ü niceldir. 2010 yılında 1 adet nitel, 3 adet nicel toplamda ise 4 adet çalışma yapılmıştır. 2011 yılında 8 adet çalışma yapılmış ve bunların 1 tanesi nitel, 6 tanesi nicel ve 1 adette hem nitel ve nicel çalışmadır. 2012 yılında 6 adet çalışma yapılmış ve 3'er adet nitel ve nicel çalışma bulunmaktadır. 2013 yılında 5 adet çalışmanın 4'ü nicel 1 tanesi nitel çalışmadır. 2014 yılında 4 çalışma yapılmış ve 2'şer adet nicel ve nitel çalışma yapılmıştır. 2015 yılında 10 adet çalışma yapılmıştır. Bunların 8 tanesi nicel 2 tanesi ise nitel çalışmadan oluşmaktadır. 2016 yılında 4 çalışma yapılmış ve hepsi de niceldir. 2016 yılında nitel çalışma yapılmamıştır. 2017 yılında 8 çalışmanın 7'si nicel 1 tanesi ise nitel çalışmadan oluşmaktadır. 2018 yılında 4 çalışma yapılmış ve hepsi nicel çalışmadan oluşmaktadır. 2019 yılında 5 çalışmanın 1 tanesi nitel kalan 4 çalışma ise niceldir. 2020 yılında 9 çalışma yapılmış ve bunların 7 tanesi nicel, 1 tanesi nitel ve son 1 adet çalışma ise nitel ve nicel çalışmadan oluşmaktadır. Son olarak 2021 yılında 9 çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların 7'si nicel ve 2 tanesi nitel çalışmadan oluşmaktadır.

Kredi kartı ile ilgili yayınlara bakıldığında en çok tercih edilen araştırma türünün nicel olduğu görülmüştür. Ayrıca 2 ayrı çalışmada ise nicel ve nitel çalışma beraber kullanılmıştır.

Grafik 6'da ulaşılan yayınların hangi veri toplama tekniklerini tercih ettiği gösterilmektedir.

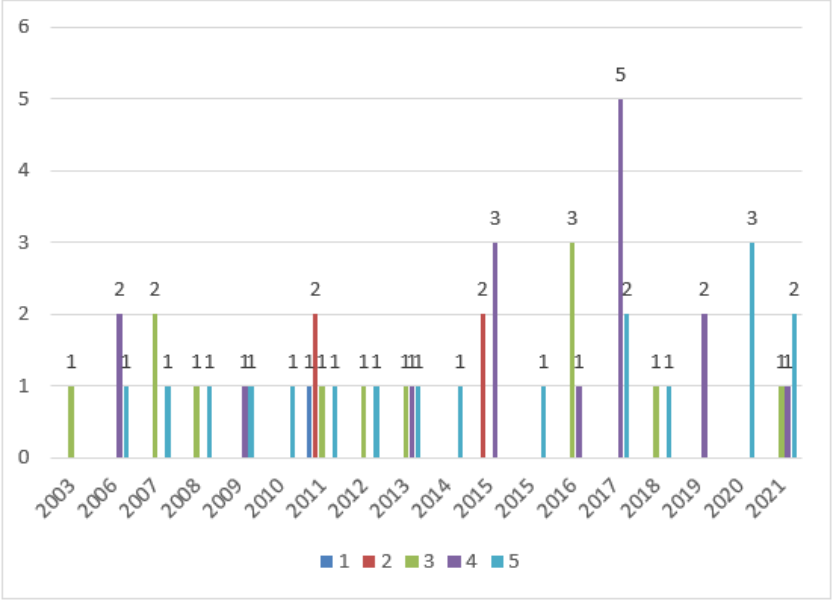
Grafik 6. Yayınların Yıllara **Göre** Veri Toplama Teknikleri Genel Dağılımı

Veri toplama tekniklerine göre 1991 yılında tek çalışma yapılmış o da istatiksel veri şeklinde yapılmıştır. 2006 yılında 3 çalışma yapılmış ve hepsi de anket şeklinde yapılmıştır. 2007 yılında 6 çalışmanın 2'si istatiksel veri, 2'si anket ve son 2'si ise literatür taraması şeklinde yapılmıştır. 2008 yılında 2 çalışmanın 2'si de anket şeklinde yapılmıştır. 2009 yılındaki 5 çalışmanın 1 tanesi istatiksel veri, 2 tanesi anket ve kalan 2'si ise literatür taraması şeklinde yapılmıştır. 2010 yılında 4 çalışmanın 2 tanesi istatiksel veri, 1'er tanesi de anket ve literatür taraması ile yapılmıştır. 2011 yılında 3 istatiksel veri, 3 anket ve 1 tane de görüşme şeklinde çalışmalar yapılmıştır. 2012 yılında 6 adet çalışmanın 2tanesi anket diğer2 tanesi ise literatür taraması şeklinde olup 1tane istatiksel veri ve 1 adet de örnek olay şeklinde yapılmıştır. 2013 yılında 5 çalışmanın 3 tanesi anket, 1tanesi istatiksel veri ve kalan 1 tanesi de literatür taraması şeklindedir. 2014 yılında 4 adet çalışmanın 1'er tanesi anket ve istatiksel veri şeklinde olup kalan 2 tanesi ise literatür taraması şeklinde yapılmıştır. 2015 yılında 8 çalışmanın 6 tanesi anket, 2

tanesi istatiksel veri ve 1'er adet de görüşme ve literatür taraması şeklinde yapılmıştır. 2016 yılında 4 adet çalışma yapılmış ve hepsi de anket şeklindedir. 2017 yılında 8 çalışmanın 7 tanesi anket, 1 tanesi ise literatür taraması şeklinde yapılmıştır. 2018 yılında 4 çalışmanın 2'si anket, diğer 2'si ise istatiksel veri şeklinde yapılmıştır. 2019 yılında 5 adet çalışmanın 1 tanesi literatür taraması, 2 tanesi anket ve kalan 2'si ise istatiksel veri şeklinde yapılmıştır. 2020 yılında 9 çalışmanın 5 tanesi istatiksel veri, 2 tanesi anket ve 1'er tane de görüşme ve literatür taraması şeklinde yapılmıştır. 2021 yılında ise 9 çalışmanın 4 tanesi anket, 3 tanesi istatiksel veri ve kalan 2 tanesi de literatür taraması şeklinde yapılmıştır.

Kredi kartı konulu ulaşılan yayınlarda veri toplama tekniği olarak en çok anket tekniği tercih edilmiş olup, sonrasında en fazla tercih ise istatiksel veri tekniğidir. Tüm yayınların sonucuna göre yayınlarda veri toplama tekniği olarak 46 adet anket, 26 adet istatiksel veri, 16 adet literatür taraması, 3 adet görüşme ve 1 adet örnek olay teknikleri uygulanmıştır.

Grafik 7'de ulaşılan yayınların örneklem büyüklüklerinin dağılımı gösterilmektedir.

Grafik 7. Yayınların Yıllara Göre Örneklem Büyüklüğü Genel Dağılım

Tablo1. Örneklem Büyüklüğü Değerleri

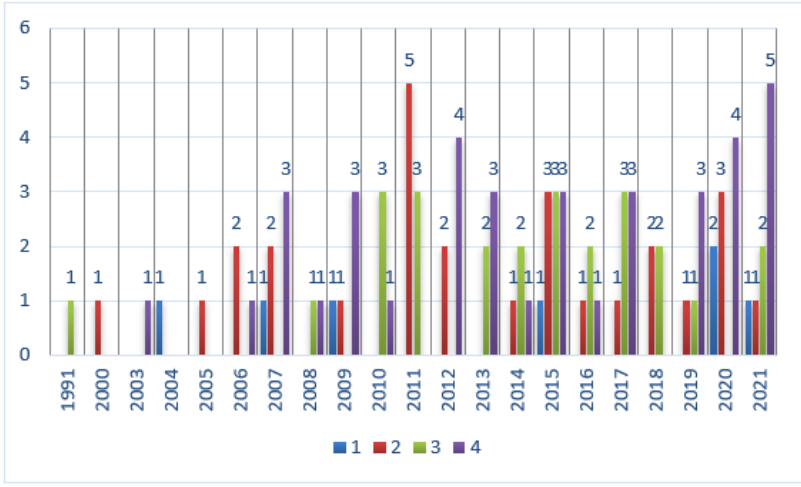
Örneklem Büyüklüğü	1 numara	0-99 adet
Örneklem Büyüklüğü	2 numara	100-199 adet
Örneklem Büyüklüğü	3 numara	200-299 adet
Örneklem Büyüklüğü	4 numara	300-399 adet
Örneklem Büyüklüğü	5 numara	400 ve üzeri adet

Kredi Kartı alanında ulaşılan yayınların gösterimi tablo 1'de ki değerlere göre yapılmıştır. Buna göre 2003 yılında yapılan yayınların örneklem büyüklüğü 200-299 olup, 2006 yılında 2 adet 300-399 ve 1 adet 400 ve üzeri örneklem büyüklüğü bulunmaktadır.

2007 yılında 2 tane 200-299 ve 1 tane 400 ve üzeri, 2008 yılında 1 tane 200-299 ve 1 tane 400 ve üzeri örneklem büyüklüğü bulunmaktadır. 2009 yılında 1 tane 300-399 ve 1 tane 400 ve üzeri olup, 2010 yılında 400 ve üzeri örneklem büyüklüğü görülmektedir. 2011 yılında 1 tane 0-99, 2 tane 100-199, 1 tane 200-299 ve 1 tane de 400 ve üzeri örneklem bulunmaktadır. 2012 yılında 1 tane 200-299 ve 1 tane 400 ve üzeri olup, 2013 yılında 1'er tane 200-299, 300-399, 400 ve üzeri örneklem büyüklüğü bulunmaktadır. 2014 yılında 1 tane 400 ve üzeri örneklem bulunmaktadır. 2015 yılında ise 2 tane 100-199 ve 3 tane 300-399 ve 1 tane 400 ve üzeri olup, 2016 yılında 3 tane 200-299 ve 1 tane 300-399 örneklem bulunmaktadır. 2017 yılında 5 tane 300-399 ve 2 tane de 400 ve üzeri örneklem büyüklüğü görülmektedir. 2018 yılında 1 tane 200-299 ve 1 tane 400 ve üzeri olup, 2019 yılında 2 tane 300-399 örneklem büyüklüğü bulunmaktadır. 2020 yılında 3 tane 400 ve üzeri olup, 2021 yılında 2 tane 400 ve üzeri, 1 tane 300-399 ve 1 tane de 200-299 örneklem büyüklüğü bulunmaktadır.

Dönemsel olarak en çok ele alınan örneklem büyüklüğünün 400 ve üzerinde olduğu görülmekle birlikte en az tercih edilen örneklem büyüklüğü ise 0-99 adettir.

Grafik 8'de ulaşılan yayınların yıllara göre sayfa sayısı dağılımı gösterilmektedir.

Grafik 8. Yayınların Sayfa Sayısı Dağılımı

Tablo 2. Sayfa sayısı

Sayfa sayısı	1 numara	5-9 sayfa arası
Sayfa sayısı	2 numara	10-15 sayfa arası
Sayfa sayısı	3 numara	16-20 sayfa arası
Sayfa sayısı	4 numara	21 ve üzeri sayfa

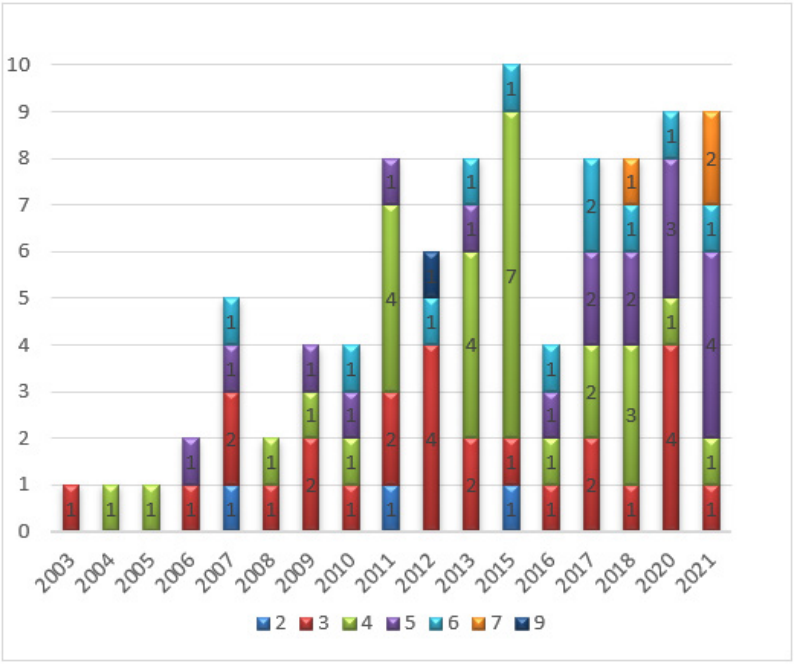
Kredi Kartı hakkında yayınlanmış çalışmaların sayfa sayısına göre grafik gösterimi Tablo 2'de ele alınmıştır.

1991 yılında 1 tane 16-20 sayfa arasında yayın yapıldığı, 2000'de 1 tane 10-15 sayfa arasında, 2003 yılında 1 tane 21 ve üzeri sayfa, 2004 döneminde 5-9 sayfa aralığında1 tane yayın yapıldığı görülmektedir. 2005 yılında 1 tane 10-15 sayfa arasında, 2006 yılında 2 tane 10 -15 sayfa arasında, 1 tane 21 ve üzeri sayfa olup, 2007 yılında 1 tane 5-9 sayfa arasında, 2 tane 10-15 sayfa arasında ve 3 tane 21 ve üzeri sayfa yayın görülmektedir. 2008 yılında 1 tane 16-20 sayfa arasında ve 1 tane de 21 ve üzeri sayfa olup, 2009 yılında 1 tane 5-9 sayfa arasında, 1 tane 19-15 sayfa arasında ve 3 tane 21 ve üzeri sayfa yayın yapılmıştır. 2010 yılında 3 tane 16-20 sayfa arası ve 1 tane 21 ve üzeri sayfa olup, 2011 yılında 5 tane 10-15 sayfa arası ve 3 tane 16-20 sayfa arası yayın yapılmıştır. 2012 yılında 2 tane 10-15 sayfa arası ve 4 tane 21 ve üzeri sayfa olup, 2013 yılında da 2 tane 16-20 sayfa arası ve 3 tane 21 ve üzeri sayfa yayın yapılmıştır. 2014 yılında 1 tane 10-15 sayfa arası, 2 tane 16-20 sayfa arası ve 1 tane 21 ve üzeri sayfa olup, 2015 yılında 1 tane

5-9 sayfa arası, 3'er adet sırayla 10-15 sayfa arası, 16-20 sayfa arası ve 21 ve üzeri sayfa yayın yapıldığı görülmektedir. 2016 yılında 1'er adet 10-15 sayfa arası ve 21 ve üzeri, 2 adet de 16-20 sayfa arası olup, 2017 yılında 1 adet 10-15 sayfa arası ve 3'er adet de 16-20 sayfa arası, 21 ve üzeri sayfa yayın yapılmıştır. 2018 yılında 2'şer adet 10-15 sayfa arası ve 16-20 sayfa arası olup, 2019 yılında 1'er adet 10-15 ve16-20 sayfa arası, 3 adet de 21 ve üzeri sayfa yayın yapılmıştır. 2020 yılında 2 adet 5-9 sayfa arası, 3 adet 10-15 sayfa arası ve 4 adet 21 ve üzeri sayfa olup, son olarak 2021 yılında 1 tane 5-9 sayfa arası, 1 tane 10-15 sayfa arası, 2 tane 16-20 sayfa arası ve 5 adet 21 ve üzeri sayfa yayın yapıldığı görülmektedir.

Genel olarak incelendiğinde en çok yayınlanan 21 ve üzeri sayfa sayısına sahip çalışmalarken, çalışmalardan en az tercih edilen sayfa aralığı 5-9 olduğu görülmektedir. Bununla birlikte son zamanlarda sayfa aralığı olarak 5-9'u tercih eden yayınlar yerine daha yüksek sayfalı yayınlar yapıldığı görülmektedir.

Aşağıda verilen Grafik 9 üzerinde, yayınlarda kullanılan anahtar kelimelerin sayısal dağılımı gösterilmektedir.

Grafik 9. Yayınların Anahtar Kelime Sayısı Dağılımı

Çalışmalarda kullanılan anahtar kelimeler en az 2, en çok 9 kelime arasında olduğu görülmektedir.

Anahtar kelime sayısına göre yayınlara bakıldığında, 2003 yılında 1 tane 3

anahtar kelimeli, 2004 yılında 1 tane 4 anahtar kelimeli, 2005 yılında 1 tane 4 anahtar kelimeli, 2006 yılında 1 tane 3 anahtar kelimeli ve 1 tanede 5 anahtar kelimeli yayın yapıldığı görülmektedir. 2007 yılında 1 tane 2 anahtar kelimeli, 2 tane 3 anahtar kelimeli, 1 tane 5 anahtar kelimeli ve 1 tanede 6 anahtar kelimeli, 2008 yılında 1 tane 3 anahtar kelimeli, 1 tane 4 anahtar kelimeli, 2009 yılında 2 tane 3 anahtar kelimeli, 1 tane 4 anahtar kelimeli ve 1 tanede 5 anahtar kelimeli yayın bulunmaktadır. 2010 yılında 1tane 3 anahtar kelimeli, 1 tane 4 anahtar kelimeli, 1 tane 5 anahtar kelimeli ve 1 tanede 6 anahtar kelimeli yayın yapıldığı görülmektedir. 2011 yılında 1 tane 2 anahtar kelimeli, 2 tane 3 anahtar kelimeli, 4 tane 4 anahtar kelimeli, 1 tane 5 anahtar kelimeli, 2012 yılında 4 tane 3 anahtar kelimeli, 1 tane 6 anahtar kelimeli ve 1 tane 9 anahtar kelimeli yayın yapıldığı görülmektedir. 2013 yılında 2 tane 3 anahtar kelimeli, 4 tane 4 anahtar kelimeli, 1 tane 5 anahtar kelimeli, 1 tane 6 anahtar kelimeli, 2015 yılında 1 tane 2 anahtar kelimeli, 1 tane 3 anahtar kelimeli, 7 tane 4 anahtar kelimeli ve 1 tane de 6 anahtar kelimeli yayın görülmektedir. 2016 yılında 1 tane 3 anahtar kelimeli, 1 tane 4 anahtar kelimeli, 1 tane 5 anahtar kelimeli, 1 tane 6 anahtar kelimeli, 2017 yılında 2 tane 3 anahtar kelimeli, 2 tane 4 anahtar kelimeli, 2 tane 5 anahtar kelimeli ve 2 tanede 6 anahtar kelimeli yayın görülmektedir. 2018 yılında 1 tane 3 anahtar kelimeli, 3 tane 4 anahtar kelimeli, 2 tane 5 anahtar kelimeli, 1 tane 6 anahtar kelimeli, 1 tane 7 anahtar kelimeli, 2020 yılında 4 tane 3 anahtar kelimeli, 1 tane 4 anahtar kelimeli, 3 tane 5 anahtar kelimeli ve 1 tane 6 anahtar kelimeli yayın yapıldığı tespit edilmiştir. Son olarak 2021 yılında 1 tane 3 anahtar kelimeli, 1 tane 4 anahtar kelimeli, 4 tane 5 anahtar kelimeli, 1 tane 6 anahtar kelimeli ve 2 tane de 7 anahtar kelimeli yayın yapıldığı görülmektedir. Genel olarak yayınlarda kullanılan anahtar kelime sayısı 3 ve 4 olarak görülmektedir.

3.Sonuç

Kredi kartları, günümüzde kullanımı her geçen gün artan, bireylerin alışverişlerinde ödeme aracı olarak kullandığı, nakit temin etme, kredi kaynağı oluşturma ve sahipleri için finansman kaynağı olması gibi nitelikler taşımaktadır. (Tuğay ve Başgül, 2007: 225) Yapılan bu araştırmada kredi kartı ile ilgili yayınlanmış olan çalışmalar göz önünde bulundurularak geçmişten günümüze kadar Dergi Park'ta yayınlanmış, ulaşılabilen bütün yayınlar incelenmiştir. Elde edilen sonuçların daha sonralarda yapılacak yeni çalışmalara destek ve eksik kalan konulara fırsat sağlayacağı düşünülmektedir. Bundan sonraki bibliyometrik çalışmalarda veri kaynağının Ulusal Tez merkezinde bulunan tezlerin incelenmesi, yerli ve yabancı yayınlar şeklinde genişletilmesi ile genel durum ortaya konulabilir.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, F. & Sayılı, M. (2012). Tokat İli Merkez İlçede Tüketicilerin Kredi Kartı Kullanımı Üzerine Bir Araştırma. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 7 (1), 56-80.
- Atay, F. G. (1993). *Kredi kartları ve Türkiye'de kredi kartı uygulamalarının nakit para talebi üzerindeki etkileri* (Yayınlanmamış doktora tezi). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Evans, D. S. (2004). TheGrowthAndDiffusion Of CreditsCardInSociety, *PaymentCardeconomicsReview*, 2, 59-76.
- Kaya, F. (2008*). Kredi kartları ve bireysel müşterilerin kredi kartı tercihine etki eden faktörlerin belirlenmesi üzerine bir araştırma* (Yayınlanmamış doktora tezi). Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kaya, F., (2009). Türkiye'de Kredi Kartı Uygulamas. *Türkiye Bankalar Birliği*. (Isbn 978-975-5464-62-0).
- Keskin, H. K. & Koparan, E. (2010). Üniversite Öğrencilerinin Kredi Kartı Sahipliğini Belirleyen Faktörler. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* 5 (1), 111-130.
- Mcburney, M., K., Novak, P., L. (2002). What İs BibliometricsAndWhyShouldYouCare?. *Professional Communication Conference,* InspecAccessionNumber: 7516709, 108-114.
- Önem, H. B., (2020). Finansal Okuryazarlık Alanında Yayınlanan Makalelerin Bibliyometrik İncelenmesi: Dergipark Akademik Örneği. Demez S. (Ed), *İktisadi ve İdari Bilimler Teori, Güncel Araştırmalar ve Yeni Eğilimler/2* (S. 335-347) Karadağ: Ivpe.
- Önem, H.B., (2020), Finansal Risk Alanında Yayınlanan Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik İncelenmesi, Mete M. (Ed.) *İktisadi ve İdari Bilimlerde Teori ve Araştırmalar II*, C.1, (S.159-179). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Öztürk, U, C. (2019). Örgütsel Davranışın Karanlık Tarafından Akademik Personel Örneklemine Bakış. *27.Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongr*esi. ISBN: 978-605-07-0702-1, .236-246
- Şimşek, A., Küçükeşmen, E. (2019). Girişimcilik Eğitimi ile İlgili Yayınlanan Makalelerin Bibliyometrik İncelenmesi: Dergi Park Akademik Örneği. *Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırma Dergisi*, 6(47), 4400-4417.
- Tuğay, Y. &Başgül, Ö. (2007). Önemli Bir Finansman Kaynağı Olarak Kredi Kartları: Kredi Kartlarının Kart Sahiplerinin Harcamaları Üzerindeki Etkisini Belirlemeye Yönelik Burdur İlinde Bir Araştırma. *Süleyman*

Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 12 (3), 215-226.

- Yılmaz, E. (1999*). Türkiye'de kredi kartı uygulaması ve ekonomik etkileri.* (Yayınlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri İnternet Adresi: https://www.tdk.gov.tr/ (Erişim: 17.11.2021).

Müşteri/Tüketici Taleplerinin Pazarlama Stratejileri Bakımından Değerlendirilmesi

Ahmet AYDIN[1]

1 Dr., ahmet.aydin23@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-4046-1982

Giriş

Müşteri, bir ürünü veya hizmeti düzenli aralıklarla satın alan kişiyken, tüketici bir ürünü/hizmeti nihai kullanım için satın alan veya kullanan kişidir. Buna göre, tüketici belirli aralıklarla satın alma işlemini yerine getirirse müşteri olabilir. Bunun gerçekleşebilmesi için ise tüketicinin kullandığı ürün/hizmetten memnun olması gerekir. Müşteri/tüketici memnuniyetinin sağlanabilmesinin temel şartlarından biri taleplerinin karşılanmasıdır. Müşteri/tüketici taleplerinin tam olarak karşılandığı ve şikâyetlerin çözüme ulaştırıldığı işletmelerin ürünlerini/hizmetlerini pazarda tutundurabilmesi daha kolay olabilmektedir. Pazarda tutunabilmenin ve kalıcı hale gelebilmenin temel şartlarından biri de müşteri/tüketici taleplerinin dikkate alındığı pazarlama stratejilerinin geliştirilmesidir.

Pazarlama stratejilerinde temel amaç; bir ürünün, markanın veya hizmetin pazarlanmasıyla ilgili hedeflere nasıl ulaşılacağının belirlenmesi ve hedeflere ulaşılırken finans, iş gücü, zaman vb. kaynakların kullanımıyla ilgili planlamanın yapılmasıdır. Belirlenen pazarlama stratejisinin başarılı olabilmesi ve amaçlarına ulaşabilmesi için ürün/hizmet kavramı temelinde, yeni bir ürünün/hizmetin pazara sunulabilmesi ve pazarda kabul görmesi gerekmektedir. Ürünün/hizmetin pazarda kabul görüp tercih edilmesi için ise pazarlama stratejisinde öncelikle tasarım sürecinden geçilmelidir. Pazarlama stratejisi geliştirilirken aynı türden ürün/hizmet satan diğer işletmelerin ürün/hizmet tasarımları ve politikaları incelenmeli, potansiyel müşteri durumundaki tüketicilerin diğer işletmelerin ürünlerini/hizmetlerini satın alma sıklığı, tüketim alışkanlıkları, hangi satış kanallarını tercih ettikleri, memnuniyet dereceleri vb. konular araştırılarak pazarın durumu hakkında bilgiler toplanmalıdır.

Pazar hakkında detaylı bilgiler toplanırken aynı zamanda tüketicilerin kullandıkları ürün, hizmet veya marka ile ilgili şikâyet ve talepleri öğrenilmelidir. Geliştirilecek ürünün/hizmetin veya markanın pazarda tutunabilmesi için, diğer işletmelerin eksik kaldığı ve tüketici taleplerini tam olarak karşılayamadığı hususlar belirlenebilir. Böylece müşteri/tüketici taleplerinin karşılanabilmesi için en uygun pazarlama stratejileri geliştirilebilecektir.

1.Müşteri Ve Tüketici Kavramları, Tüketici Davranışı Ve Müşteri/Tüketici Taleplerinin Pazarlamadaki Yeri

Bu bölümde müşteri ve tüketici kavramlarının kavramsal tanımlarına ve açıklamalarına yer verilecek olup, detaylı biçimde pazarlama bilimindeki önemine değinilmeye çalışılacaktır.

1.1. Müşteri, Tüketici Ve Tüketici Davranışı Kavramları

Tüketici, kişisel istek ve ihtiyaçları için pazarlama bileşenlerini satın almaya niyetli veya satın alan gerçek kişidir. Müşteri ise belirli bir kurumdan düzenli alışveriş yapan, belirli bir ürünü/hizmeti veya markayı tercih eden kişi olarak tanımlanabilir. Tüketici ürünleri/hizmetleri kullanan veya tüketen, müşteriler ise satın alma işlemini yapan kişilerdir. Buna göre her müşteri tüketici olabilir ama her tüketici müşteri değildir (Akyüz, 2012: 1). Pazarlama açısından tüketici, yaşamını devam ettirebilmek bakımından hayatın her alanında ihtiyaç duyan ve bunu gidermek için elinde imkân ya da fırsatlar bulunan kişidir (Altunışık vd., 2017: 117). İhtiyaçlarını gidermek için elindeki imkânları kullanan tüketici, alışveriş başta olmak üzere farklı yerlerde veya farklı zamanlarda belirli davranışlar sergiler. Ortaya çıkan bu davranışlar kısaca tüketici davranışı olarak tanımlanabilir. Pazardaki her tüketicinin potansiyel bir müşteri olduğu göz önüne alındığında tüketici davranışının pazarlamadaki önemi daha iyi anlaşılabilmektedir.

Tüketici davranışı; bireylerin ya da grupların ihtiyaçlarını karşılamak için ürün, hizmet ve markaları seçmeleri, satın almaları, kullanmaları ve elinde bulundurmalarıyla ilgili tüm süreci kapsayan bir kavramdır (Durmaz vd., 2011: 116). Diğer geniş bir tanımda tüketici davranışı, insanın karar verme üniteleri tarafından ürünlerin, hizmetlerin, aktivitelerin, deneyimlerin, fikirlerin ve düşüncelerin satın alınmalarına, tüketilmelerine veya bunlara yönelik tüketici kararlarının tümünün bir yansımasıdır (Altunışık, 2015: 102). Tüketicilerin tercih ettiği alışveriş noktaları, alışveriş yaptığı mağazadaki davranışları, alışveriş esnasındaki ambalaj veya reyon tercihleri, alışverişte geçirdikleri süre, ürün/hizmet satın alma sıklığı, marka tercihleri, fiyata yönelik tepkileri, ödeme biçimleri, kullanım amacı ve biçimi, şikâyet veya ürün iadeleri vb. durumlar tüketici davranışı kapsamına giren konular olarak değerlendirilebilir. Buna göre; tüketici davranışı sadece alışveriş esnasındaki tepki ve davranışlar olarak değerlendirilemez. Tüketim anında ve sonrasındaki tepkiler, memnuniyet veya şikâyetler, müşteri veya tüketici talepleriyle ilgili davranışların da dikkate alındığı bir analizin yapılmasıyla doğru ve başarılı bir pazarlama karması geliştirilebilir. Başarılı olabilecek bir pazarlama karmasının geliştirilebilmesi için ise pazarlama yöneticisine büyük sorumluluklar düşmektedir.

1.2. Tüketici Davranışı Ve Müşteri/Tüketici Taleplerinin Pazarlama Bakımından Değerlendirilmesi

Pazarlama karmasının geliştirilmesinden önce ürün/hizmet tasarımı aşamasında, pazarda var olan tüketicilerin ve potansiyel müşterilerin davranışlarının doğru biçimde analiz edilmesi, ürün/hizmetin pazarda tutunabilmesine ve tercih

edilmesine yönelik doğru stratejilerin geliştirilmesini sağlayabilecektir. Potansiyel müşteri olarak görülebilen tüketicilerin ürün/hizmet satın alınmasına yönelik davranışları, alışveriş anındaki ve sonrasındaki tepkileri, memnuniyet ve şikâyetleriyle ilgili durumlar vb. diğer davranışlarının doğru biçimde analiz edilmesinde pazarlama yöneticisine önemli görevler düşmektedir.

Pazarlama yöneticisi temelde; pazardaki fırsatları teşhis etmek ve mevcut ürünlerin/hizmetlerin rakip işletmelere oranla daha yüksek bir pazar pozisyonunda konumlandırma problemleriyle karşı karşıyadır. Özellikle ürün ve hizmetlerin rakiplere kıyasla daha iyi biçimde konumlandırılabilmesi için, hedef pazardaki tüketicilerin satın alma kararlarını nasıl verdiklerinin, markalar arasındaki tercihlerini hangi ölçütlere göre yaptıklarının bilinmesi gerekmektedir (İslamoğlu, 2017: 153). Bu doğrultuda pazarlama yöneticisinin tüketici davranışlarını ölçüp değerlendirmedeki başarısı ona şu yararları sağlar (İslamoğlu ve Aydın, 2016: 60):

- Pazarı daha gerçekçi ölçülerle dilimleyerek hedef pazarını daha isabetli belirler.
- Pazara yönelik stratejileri daha iyi seçer ve uygular.
- Pazarın geleceğini daha iyi görebilir.
- Pazarlama bileşenlerine (karma) ait kararları daha doğru verir.

Tüketici davranışlarının doğru biçimde analiz edilmesi işletmelere büyük avantajlar sağlasa da ürünleri/hizmetleri satın alan müşterilerin talep ve şikâyetleriyle ilgili sorunlar çözülmediği sürece istikrarlı bir faaliyet bütünlüğü sağlanamayacaktır. Doğru bir söylem olursa, "Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmak" tehlikesi mevcuttur. Bu nedenle müşterilerin ürün ve hizmetlerle ilgili talepleri tam olarak karşılanmalı, şikâyetleri kısa sürede çözüme kavuşturulmalıdır. Özellikle elektronik ağızdan ağıza iletişimin (eWOM-electronic Word of Mouth Communication) yoğun olarak kullanıldığı sosyal medya ağlarında, satın alınan ve kullanılan ürünlerle ve hizmetlerle ilgili sorunlar paylaşılabilmekte, bu durum müşterilerde ve potansiyel müşteri kitlelerinde işletme ile ilgili kötü bir algının oluşmasına neden olabilmektedir. Pazarlama yöneticisi tüketicilerin ve müşterilerin taleplerini iyi analiz etmeli, şikâyetlerin çözümü için pratik ve uygulanabilir çözümler üretebilmelidir. Uygulanabilecek çözümlerden biri de güçlü ve doğru bir pazarlama iletişiminin kurulmasıdır.

Pazarlama iletişimi çift yönlü bir iletişimdir ve çift yönlü bilgi ve deneyim alışverişi gerçekleştirilir. Özellikle yeni teknolojik gelişmeler bu tür iletişime imkân tanımaktadır. Veri tabanının oluşturulması ve karar almada kullanılması pazarlama iletişimine büyük kolaylıklar getirmektedir. Kurulan doğru iletişim ile

tüketicilerin ve müşterilerin eğilimleri belirlenebilir. Böylece müşteri ve tüketiciler iletişimin kaynağı haline geçer. Elde edilen bilgiler ile yeni pazarlama iletişim olanakları ortaya çıkar ve doğru stratejilerin geliştirilmesine yol açar. Pazarlama iletişiminin bilgi sağlamaya ek olarak bireyleri bir şeye inandırmak veya bir şeyi yapmak için tutumlarını değiştirmek için ikna edici özelliği de son derece önemlidir (Odabaşı ve Oyman, 2005: 38-39).

Pazarlama yöneticisi, sosyal medya ağlarında görevlendireceği çalışanların, ürün/hizmet veya marka ile ilgili kötü algının oluşmasını engelleyecek biçimde çalışmasını sağlayabilmelidir. Bunun sağlanabilmesi için iletişim yönü güçlü ve ikna yeteneği olan çalışanların seçilmesi bir zorunluluktur. Böylece, tüketici davranışları ve müşteri taleplerinin pazarlama bakımından doğru biçimde analiz edilmesi ve pazarlama karmasının başarıya ulaşmasına katkı sağlanmış olunacaktır.

1.3. İnovasyon (Yenilik) Kavramı Ve İşletmeler Açısından Önemi

İnovasyon (yenilik) kavram olarak, hem bir süreci (yenilemeyi/yenilenmeyi) hem de bir sonucu (yeniliği) ifade eder. İnovasyon, problemleri gidermeye odaklanarak var olan sorunlara çözüm bulmakla ilgili de olabilir. İnovasyon bir buluş olmamakla birlikte daha çok, var olan bir ürüne veya hizmete yeni ve etkin özellikler eklenip yeniden bireylerin hizmetine sunulmasıdır. Burada önemli olan, değişen özelliğin veya yeni özelliğin etkin olması ve ürün veya hizmete özgün bir özellik katmasıdır (Ülgen, 2018). Yenilikçilik; derecelerine, alanlarına ve özelliklerine göre birçok farklı sınıflandırmaya tabi olmaktadır. Bunlar; teknik ürün yenilikçiliği, teknik olmayan hizmet yenilikçiliği, teknik süreç yenilikçiliği ve teknik olmayan örgütsel yenilikçiliktir (Armbruster etc., 2008: 644). Teknik özellikler öne çıksa da inovasyonda çoğunlukla ürün/hizmet öne çıkarılarak tüketicilere ve müşterilere ulaşılır ve böylece genel olarak ürün/hizmete yeni özelliklerin kazandırıldığı biçiminde hedef pazara duyurum yapılır. Böylece daha fazla ürün/hizmet satışı ve daha fazla kâr elde edilmeye çalışılır.

Kâr amaçlı kurumların yenilikçi çıktıları markalaşma göstergeleridir. Bir yeniliğin marka olarak tescillenmesi veya tescillenmemesi pazarlama inovasyonuyla ilgilidir. Pazarlama inovasyonunda yeni müşterilere ulaşılması ve satışların artırılması amaçlanmaktadır. Markalaşmanın amacı ise ürün veya hizmeti diğerlerinden ayırt etmektir. İnovasyon ve markalaşma firmaların pazarlama faaliyetleri ile değer kazanmakta, tüm dünyada marka ve patent sayıları yenilikçiliğin göstergesi olarak kabul görmektedir (Alan ve Yeloğlu, 2013: 20). Alınan patentlerle pazara sunulan yeni markalar ve marka inovasyonuyla ürün/hizmet inovasyonu bir bütün olarak değerlendirilmeli ve ürün/hizmet inovasyonuyla ilgili faaliyetler bu doğrultuda yürütülmelidir.

İşletmelerin başarılı olabilmesi için doğru zamanda, doğru ürünle ve doğru yerde olması gereklidir. Bunun için öncelikle, yeni bir ürün veya başka bir işletme tarafından daha önce düşünülmemiş bir kullanımla, ekstra veya yeni bir şeyler sunulmalıdır. Özellikle ürünlerin ömürlerinin kısalması, teknolojinin gelişmesi, tüketici ihtiyaç ve zevklerinin değişmesi gibi etkenler ürün/hizmet yeniliklerinin önemini arttırmaktadır (Özdemir, 2009: 268). Ürüne/hizmete katılan yeni ve etkin özellikler veya yenilikçi özelliklerle, toplumda bir birey olan ama işletmeler için tüketici, potansiyel müşteri veya müşteri olan kişilerin ilgisi çekilmeye çalışılır.

İlgi çekmeye ve ürün/hizmet satışını artırmaya yönelik yürütülen yenilikçi çalışmalar doğrudan veya dolaylı biçimde pazarlama karmasını ilgilendirmektedir. Böylece, pazarlama inovasyonu kavramı belirgin hale gelmektedir. Özellikle dijital olanakların, internetin ve sosyal medya ağlarının aktif ve yenilikçi bir anlayışla kullanılması, hem pazarlama inovasyonunun hem de pazarlama çabalarının başarıya ulaşmasında önemli rol oynayabilmektedir. Pazarlama faaliyetlerinde ve pazarlama karmasında yapılacak doğru ve yerinde yenilikler, ürün/hizmet satışına olumlu etki edebileceğinden işletmenin hayatta kalabilmesi bakımından da büyük önem taşımaktadır.

2. Müşteri/Tüketici Taleplerinin Pazarlama Stratejilerine Etkileri ve Sonuçları

Bu bölümde strateji ve pazarlama stratejisi kavramlarının teorik bakımdan açıklanmasına yer verilecek ve müşteri/tüketici taleplerinin pazarlama stratejilerine olan etkisi ve sonuçları irdelenecektir.

2.1. Strateji ve Pazarlama Stratejisi Kavramı

Literatürde strateji kavramının kelime kökeni bakımından iki kaynağa dayandığı ifade edilmektedir. Bunlardan birincisi; Latince yol, çizgi ya da yatak anlamına gelen "stratum" kavramıyla, ikincisi ise eski Yunanlı General Strategos'un adıyla ilgilidir. Türkçe'deki strateji kavramı ise sürme, gönderme, götürme ve gütme anlamlarında kullanılmaktadır (Eren, 2013: 1). Strateji; yeniliği, ilerlemeyi, çevreye uyumu, değişkenlerin kontrol altına alınmasını, potansiyel kaynaklara ulaşılmasını, personelin bilinçli bir yönelim içinde bulunmasını, geleceğin uzun vadeli olarak sistematik bir şekilde görülerek düzenlenmesini esas almaktadır. Kullanıldığı alana göre değişmekle birlikte strateji kavramı genel olarak; çeşitli fonksiyonel ilişkiler arasındaki etkileşimi açığa çıkaran, nihai amaçları belirleyen, gerekli araçları tespit eden ve geniş kapsamlı olarak seçilmiş kararların bütünü olarak tanımlanabilir. (Kaşlı vd., 2009: 90). Hedef odaklı, yenilikçi, gelişmeye

açık, geniş düşünce ve planlamaların sonucunda ortaya çıkan strateji olgusunun birçok alanda olduğu gibi pazarlama faaliyetlerinde de bulunması doğal bir gelişme olmaktadır.

Pazarlama, işletmelerin stratejik planlamasında çeşitli bakımlardan kilit bir rol oynar. Her şeyden önce işletme stratejisinin, müşteri odaklılık ve tüketici ihtiyaçlarının tatmini gibi önemli kavramların etrafında geliştiği bir felsefe ve bir zihniyet sağlar. Ayrıca strateji planlayıcılarına, çekici pazar fırsatlarını belirlemede ve işletmenin bunlardan yararlanma potansiyelini değerlendirmede gerekli girdileri sağlar ve işletmedeki her birimin amaçlarına ulaşmasını sağlayacak stratejileri belirler (Mucuk, 2009: 46). Buna göre pazarlama stratejisi Gülmez ve Dörtyol (2013: 262)'un belirttiği gibi; "*bir markanın veya ürün/hizmet grubunun hedeflerini nasıl gerçekleştirebileceğini gösteren, kaynak ve çaba dağılımının yapıldığı bir plan*" olmaktadır. Böylece, işletmeler; pazarlama stratejisi sayesinde optimum maliyet ve imkânlarla en iyi ürün/hizmeti üreterek maksimum kâr hedefine ulaşmaya çalışırlar. Müşteri/tüketici memnuniyetinin sağlanması ve doğal olarak kâr oranının artırılması temelinde belirlenmiş olan planlara bağlı kalınarak en iyi sonuçlara ulaşılmaya çalışılır ve bunun sağlanmasında işletme yöneticileri kilit rol oynamaktadır.

2.2. Modern Pazarlama Stratejileri

Amerikan Pazarlama Birliği pazarlamayı 'örgütsel bir işlev ve ürün/hizmet üretmek için bir dizi süreç olarak tanımlar ve bu süreçte iletişim kurmak, müşterilere değer sunmak, müşteri ilişkilerini kuruluşa ve paydaşlarına fayda sağlayacak şekilde yönetmenin gerektiğini belirtmektedir. Diğer bazı kuruluşlar ise pazarlamanın, yaşam standardının topluma ulaştırılması olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte pazarlamanın yalnızca reklâm ve satış olmak üzere iki yönünün olmadığı, çok geniş bir kavram olduğu belirtilmiş ve pazarlamanın hedef odaklı, stratejik ve yönlendirici olduğu dile getirilmiştir (Alisher, 2017: 60). Hedef odaklı, stratejik ve yönlendirici bir pazarlama yeteneğinin kazanılması için teknolojik gelişmeler, yeni akımlar, yenilikçi tasarımlar ile tüketicilerin yeni beklentilerinin/taleplerinin iyi ve doğru biçimde takip edilmesi ve işletmeye bunlarla ilgili harekete geçme imkânı ve yeteneğinin kazandırılması gerekmektedir.

Gelişen teknoloji ve küreselleşen dünya olguları içinde işletmeler, değişime uyum sağlayabilmek için esnek bir yapıya sahip olmalıdırlar. Her gün yeni çıkan kavramlar, yükselen akımlar hızlı bir değişimle işletmelerin karşısına çıkmaktadır. Söz konusu değişim ve yenilik sadece işletmeler için değil, aynı zamanda işletmelerin organik olarak bağlı bulunduğu müşterileri için de geçerlidir (Tekin vd., 2014: 226). Değişim ve yeniliklerin sürekli biçimde toplumsal hayatta var

olması, işletmelerin faaliyetleriyle ilgili birçok konuda farklı bakış açıları geliştirmelerine yol açmaktadır. İşletme faaliyetleri içinde değişim ve yeniliğe açık olan ve işletmeler için çok önemli olan bir faaliyet de pazarlama uygulamalarıdır. Buna göre, pazarlama faaliyetlerine yeni bakış açılarının ve yeni uygulamaların kazandırılması için modern bir pazarlama stratejisi geliştirilmelidir.

Modern pazarlama stratejisi; işletme amaçlarına ulaşmak için hedef pazardaki müşteri istek ve ihtiyaçlarının belirlenmesi ve tatmininin sağlanması için, işletme birimlerinin koordineli olarak çalışmasını içeren bir yönetim felsefesidir. Modern pazarlama stratejisinin temel unsuru tüketici tatmini olmakla birlikte bu yönetim anlayışında iki unsurun daha dikkate alınması gerekir. Bu unsurlar şunlardır (Bahar, 2018):

- Tüketiciye/müşteriye yönelik tutum
- Bütünleşik (koordineli) pazarlama çabaları
- Uzun dönem kârlılık

Modern pazarlama karar bileşenleri olarak literatürde yer alan 4P kavramı, günümüzde müşterinin bakış açısını yakalamak amacıyla 4C kavramına ayna tutmaktadır. Ürünün müşteri için değeri (customer value) ve müşteriye maliyeti (cost to the customer), müşteriye sağladığı kolaylık (convenience), iletişim (communication) kavramları pazara müşteri açısından bakmayı ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Buna göre, pazarlamacıların 4C değerlendirmesini yaptıktan sonra pazarı daha iyi algılayacakları açıktır (Babacan ve Onat, 2002: 15). 4C teorisi günümüzde modern pazarlama stratejisi anlayışının merkezinde yer almaktadır.

4C teorisinde, müşteri talebinin karşılanmasının ve müşteri memnuniyetinin artırılmasının en önemli öncelikler olduğu savunulmaktadır. Müşterilerin ve tüketicilerin merkeze alındığı bu teori, müşterilerin ürün/hizmet satın alma maliyetlerinin düşürüldüğünü, müşterilere satın alma sürecinde mümkün olduğunca kolaylık sağlandığını ve son olarak etkili pazarlama iletişiminin uygulandığını ileri sürmektedir (Chunling, 2020: 455). 4C modern pazarlama anlayışından da görüleceği üzere tüketici davranışlarının doğru şekilde analiz edilmesi, müşteri/tüketici taleplerinin zamanında ve istenilen biçimde karşılanması ve şikâyetlerin çözüme ulaştırılmasıyla, ürün/hizmet üretimleri başta olmak üzere diğer tüm faaliyetlerin devamı ve dolayısıyla da işletmelerin hayatta kalması anlamına gelmektedir.

2.3. Pazarlama Stratejilerinde Müşteri/Tüketici Taleplerinin İnovasyon Temelinde Değerlendirilmesi

Stratejik yönetim, bir işletmenin uzun dönemde yaşamını sürdürebilmesini mümkün kılacak, rekabet üstünlüğü ve üst düzeyde kâr sağlayacak faaliyetlerin yönetimi ile ilgilidir (Babacan vd., 2015: 250). İşletmenin stratejik yönetim faaliyetlerinde başarılı olabilmesinin en önemli koşullarından birisi yeniliklere uyum sağlamaktır. Yeniliklere uyum sağlamanın birinci basamağında ise inovasyona (yenilik) açık bir yönetim anlayışına sahip olmaktır.

Mevcut bilimsel tartışmalarda, 'inovasyon' teriminin ağırlıklı olarak araştırma ve geliştirme ile bağlantılı (Ar-Ge) olarak yeni ürünler üretmekle ilişkili olduğu görülmektedir (Armbruster vd., 2008: 644). Bu anlayışa göre, bir otomobil firması ele alınacak olursa, son zamanlarda dünya genelinde artan akaryakıt fiyatları nedeniyle daha az yakıt tüketen yeni modellerin, benzin/motorin ve hidrojen/elektrik yakıtlarının birlikte ve tasarruflu kullanıldığı hibrid modellerin veya elektrikli modellerin bir an önce, uygun ödeme koşullarıyla hedef pazara sunulması, firmayı içine girilebilecek bir krizden kurtarabilecektir.

Pazarlama yöneticisinin en temel görevlerinden birisi, üretilen mamul, satış, fiyatlandırma, tutundurma ve dağıtımda etkinlik oluşturacak unsurları bir karma içinde bir araya getirmektir (Akat, 2012: 95). Etkili bir pazarlama karmasının oluşturulmasında temel alınan faktörün, yenilikçi bir anlayışla müşterilerin/tüketicilerin taleplerine ve ihtiyaçlarına cevap verilmesi olduğunda işletmenin başarıya ulaşması mümkün olabilecektir. Iphone, Samsung ve Xiaomi gibi pazarda önemli yer edinmiş olan akıllı telefon markalarının yılda iki, hatta bazılarının yılda üç model tanıtarak yeni müşteri kazanmaya çalışmalarının temelinde, müşteri/tüketici taleplerinin toplanması, iyi biçimde analiz edilmesi ve onların memnuniyetlerinin sağlanmasına yönelik faaliyetler yer almaktadır. Yılda iki veya üç model tasarlayıp hedef pazara sunan ve pazara hâkim olan akıllı telefon üreticilerinin bunu yapabilmesindeki itici güç ise inovasyona (yenilikçiliğe) dayalı anlayıştır.

İnovasyon temelinde yürütülen pazarlama stratejileri etkin sonuçların alınmasını sağlayabilir fakat müşteri/tüketici taleplerinin merkeze alınarak pazarlama stratejilerinin belirlenmesi ve uygulanması tek başına yeterli olmayabilir. Bu durumda pazarlama departmanı çalışanlarının gelişime açık, tasarımcı, yenilikçi ve teknolojik olanaklardan sonuna kadar yararlanabilen, iletişim becerisi yüksek ve hedef pazarı yönlendirebilecek yetenekte kişiler olması gerekebilir. Yani, etkili ve olumlu sonuçların alınabileceği ürün/hizmet tasarımları, tüketiciyi/müşteriyi bağlayabilecek reklâm sloganı ve içerikleri, yeni dağıtım kanalı alternatifleri, rekabet edebilir fiyatlandırma politikaları, yeni tutundurma araçları/yöntemleri ve

müşterileri/tüketicileri etkileyebilecek diğer pazarlama faaliyetlerinin önerilebilmesi ve işletmenin üst yöneticilerine kabul ettirilebilir olması gerekecektir.

2.4. Müşteri/Tüketici Taleplerinin Pazarlama Stratejilerine Etkileri ve Sonuçları

İşletmeler daima, hedef pazarların ihtiyaç ve isteklerine uygun ürün ve hizmetler geliştirmelidirler (Yükselen, 2016: 43). Müşterinin/tüketicinin merkeze alındığı ve yüksek değer verildiği bir anlayışla modern pazarlama stratejilerinin geliştirilmesi, pazarlama yöneticilerine müşteri/tüketici gözüyle hedef pazarı görebilme yeteneği kazandırmakta ve pazarda ortaya çıkan yeni akımların, yeni tasarımların, yenilikçi ürünlerin/hizmetlerin, yeni dağıtım kanallarının (uygun ürün ve hizmetler için dijital veya online kanallar), yenilikçi tutundurma politikalarının ve rekabetçi yeni fiyat stratejilerinin daha kolay irdelenmesini ve uygulanabilir olmasını sağlayabilmektedir. Pazarlama yöneticilerinin bu çabalarının asıl nedeni müşterilerin/tüketicilerin taleplerini karşılayabilmektir. Çünkü talepleri karşılanan, sorunları çözülen müşterilerin/tüketicilerin işletmeye olan bağlılığı artacak, ürün/hizmet satışının devamı veya artışı mümkün olacak ve böylece işletme yöneticilerinin amaçladığı hedeflere ulaşması kolaylaşacaktır.

Hedef pazarın belirlenmesinden sonra pazarlama yöneticilerinin strateji belirlerken ve kararlar alırken dikkate almaları gereken bazı çevre unsurları vardır. Bunlar; demografik çevre, ekonomik çevre, sosyo kültürel çevre, yasal çevre, politik çevre, teknolojik çevre, finansal çevre, ekolojik çevre ve rekabet çevresidir (Cengiz vd., 2007: 15). Bu çevre unsurlarını da dikkate alarak pazarlama stratejileri geliştiren ve plan yapan işletmelerin başarı şansı artabilmekte fakat yeterli olmayabilmektedir. Başarının sağlanabilmesi adına işletme yöneticilerince dikkate alınan çevre unsurları dışında ayrıca belirli unsurlar çerçevesinde pazarlama stratejileri saptanmaktadır.

İşletmelerde amaçlanan hedeflere ulaşılabilmesi ve başarılı olunabilmesi için belirli unsurlar etrafında pazarlama stratejileri belirlenir. Bu unsurlar şunlardır (Çağlar ve Kılıç, 2005: 46-47):

- Hedef Pazar: Bir işletmenin hedef pazarı temelde üç düzeye ayrılmaktadır. Bunlar, birincil düzey, ikincil düzey ve üçüncül düzey hedef pazarlardır. Birincil düzey hedef Pazar, satın almaya son derece hazır, istekli ve imkânları olan alıcılardan oluşmaktadır. İşletmenin başarması gereken başlıca konu birincil düzey hedef pazarı bulmak ve birincil hedef pazarı oluşturan tüketicilere ulaşmaktır. Bu hedef pazarda önemli olan, işletmenin ürettiği ürüne/hizmete ihtiyaç duyan ve satın alabilecek birincil tüketicile-

re hitap edebilmektir. İkincil hedef pazar satın alma imkânları olan ancak daha az hazır ve istekli olan alıcılardan oluşur. Üçüncül düzey hedef pazar ise satın alma imkânları mevcut olmayan ama satın almaya hazır duruma gelene kadar izlenmesi gereken alıcılardan oluşur. Bu pazarda işletmeler, hedef pazarlarının özelliklerini belirledikleri planlarda belirtmelidirler. Örneğin, tüketici ürünleri açısından hedef pazarın demografik özellikleri (yaş, cinsiyet, gelir düzeyi, eğitim durumu ve yer) ve psikolojik bilgilerine (davranış, ilgiler, düşünceler vb.) yer verilebilir.

- Temel Konumlanma: İşletmenin pazardaki ürününü/hizmetini, temel bir fikir veya yarar merkezi etrafında oluşturması söz konusudur. Örneğin, Volvo'nun ürününün merkezinde emniyet kavramı vardır. IBM markası ise en iyi hizmeti verdiğini iddia eder. Diğer işletmeler de ürünlerini/hizmetlerini en iyi kalite, en iyi performans, en güvenilir, en dayanıklı, en hızlı, yüksek değer, en iyi prestijli, en iyi tasarım, en iyi tarz veya kullanıma sahip olan gibi farklı faydalar merkezinde bir konumlanma stratejisi izleyebilirler.
- Fiyat Konumlanması: İşletme stratejisinin sunulan temel yarar karşılığında bir fiyat talebini kapsamasından oluşan bu stratejide; daha fazla paraya daha fazlası, daha az paraya aynısı, çok daha az paraya daha azı gibi yöntemler izlenebilir.
- Toplam Değer Teklifi: Bu stratejide, tüketicinin "neden senden almalıyım?" sorusuna karşı ikna edici bir cevap olmalıdır. Teklif edilen toplam değer, alıcıya yüksek memnuniyet ve işletmeye yüksek kârlılık sağlamalıdır. Temel yararı ve diğer tüm yarar ve özellikleri tanımlanmalı, tüketicinin ödediği fiyata göre neden daha üstün bir toplam değer aldığı anlatılabilmelidir.

Yukarıda açıklanan stratejiler dışında ayrıca işletmelerde pazarlama ile ilgili olarak; dağıtım ve yer stratejisi, pazarlama iletişimi (tutundurma) stratejisi ile sosyal medya ağları ve dijital ortamlar ile ilgili takip edilecek pazarlama stratejileri de planlanmakta ve uygulanmaktadır. Dağıtım stratejilerinde temel amaç; ürünün/hizmetin üretimi ve tüketiciye ulaşabilmesi için minimum hareket ve maliyet ile maksimum faydayı elde edebilmektir. Pazarlama iletişimi (tutundurma) stratejilerinde, müşteri/tüketici memnuniyetinin sağlanabilmesi ve taleplerinin karşılanabilmesi adına sürekli olarak onlarla iletişim halinde olmak, ürünlerdeki/hizmetlerdeki yenilikleri haber vermek, reklâm, kişisel satış, satış tutundurma, doğrudan satış, internetten satış ve halkla ilişkiler faaliyetlerinin sürekliliğini sağlamak ve başarılı sonuçlar elde etmek amaçlanmaktadır. Sosyal medya ve diğer

dijital ortamlarda takip edilen pazarlama stratejileri aracılığıyla, henüz ulaşılamamış veya sadece dijital ve sosyal medya ortamlarında alışveriş yapan tüketicilere ulaşılarak taleplerinin karşılanması, rakip işletmelerle daha iyi rekabet edilebilmesi ve müşteri kitlesinin artırılması amaçlanmaktadır.

Sonuç

Müşteri ve tüketici terimleri işletmeler için en önemli kavramlardır. İşletmelerin hayatta kalabilmesi, ürün/hizmet satın alan ve tüketen bireylerin varlığına bağlıdır. Müşterilerin/tüketicilerin taleplerinin karşılanması ve şikâyetlerinin çözüme kavuşturulması, örgüte olan bağlılıklarını artıracak, böylece ürün/hizmet satın alan ve tüketen bireylerin varlığı daha fazla anlam kazanacaktır. Örgüte/işletmeye olan bağlılık duygusu gelişmiş müşterilerin/tüketicilerin elde tutulması için memnuniyetlerinin sağlanması ve buna yönelik olarak çeşitli stratejilerin geliştirilmesi gerekmektedir. Bu stratejilerin geliştirilmesini ve seçilmesini sağlayan temel dayanak ise pazarlama planı ve çabalarıdır. Bu nedenle pazarlama stratejisi kavramı işletmeler için önemli bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır.

Pazarlama stratejisi, hedef pazardaki kitlelerin taleplerinin karşılanması için doğru yer ve zamanda, istenilen şekil ve miktarda ürünün/hizmetin sunulmasına yönelik bir rehber olabilmekte fakat bu tek başına müşteri/tüketici memnuniyetinin sağlanması için yeterli olmayabilmektedir. Bu yüzden işletmeler hedef pazardaki tüm gelişmeleri, yenilikleri ve akımları yakından takip ederek, yenilikçi bir anlayışla müşterilerin/tüketicilerin ilgisini çekebilecek yeni ürünleri/hizmetleri, farklı tasarım ve stratejilerle hedef kitlelerine sunabilmelidirler. Bunun gerçekleştirilebilmesi için hedef pazardaki müşteri/tüketici davranışlarının yeterli ve doğru biçimde analiz edilmesi bir zorunluluktur. Müşteri/tüketici davranışlarının doğru biçimde analizi ve elde edilecek verilerle hedef pazar daha gerçekçi ölçülerle bölümlere ayrılabilecek ve en uygun pazarlama stratejisinin belirlenmesi sağlanabilecektir. Doğru pazarlama stratejisinin belirlenmesiyle hedef pazarın geleceğini daha iyi tahmin eden işletmeler, pazarlama karmasına (ürün, fiyat, dağıtım, tutundurma) yönelik kararları daha isabetli biçimde belirleyebilecektir.

İsabetli biçimde belirlenmiş olan bir pazarlama karması, günümüzde iyi bir iletişim ağı ve yöntemiyle desteklenmedikçe başarı şansını yitirebilir. Bu nedenle, iki yönlü bir iletişim ağı temelinde müşterilerle/tüketicilerle bilgi alışverişi içinde olunması, pazarda olan bitenler hakkında daha hızlı ve doğru bilgiler toplanmasını sağlayabilecektir. Böylece müşteri/tüketici odaklı bir pazarlama stratejisinin geliştirilebilmesi mümkün olabilecektir. Elde edilen bu avantajların elde tutulabilmesi için modern pazarlama stratejisi ve anlayışına uygun biçimde, müşteri/tüketici merkezli olarak; satın alma maliyetinde düşüklük, satın almada ko-

laylık ve etkili iletişim olanaklarının sürdürülmesi şarttır.

Sonuç olarak; müşterilerin/tüketicilerin merkeze alındığı, taleplerinin karşılandığı, sorunlarının çözüldüğü, güçlü bir iletişim ağı ile çift yönlü iletişimin sağlandığı ve müşteri bağlılığının kazanıldığı bir ortamda, işletmelerin doğru bir pazarlama karması uygulayarak rakiplerle daha iyi rekabet edebilir bir duruma gelmesi mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

1. Akat, Ömer (2012). Uluslararası Pazarlama Karması ve Yönetimi, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Gözden Geçirilmiş 8. Baskı, Bursa.
2. Alan, Hale & Yeloğlu Okan (2013). Markalaşma ve Yenilikçilik, Siirt Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisadi Yenilik Dergisi, 1(1), 13-26.
3. Alisher, Eshtaev (2017). Innovative Marketing Strategy for Tourism Development, World Scientific News, 88(2), 58-68.
4. Altunışık, Remzi, Özdemir, Şuayip & Torlak, Ömer (2017). Pazarlama İlkeleri ve Yönetimi, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 3. Baskı, İstanbul.
5. Altunışık, Remzi (2015). Hizmet Pazarlaması ve Stratejileri, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 1. Baskı, İstanbul.
6. Armbruster, Heidi, Bikfalvi, Andrea, Kinkel, Steffen & Lay, Gunter (2008). Organizational Innovation: The Challenge of Measuring Non-Technical Innovation in Large-Scale Surveys, Technovation, 28(2008), 644–657.
7. Babacan, Muazzez, Onaran, Berrin, Eriş, Engin D., Çetinkaya Bozkurt, Özlem, Alkan, Gönül İ. & Bulut, Zeki A. (2015). İlkeler ve İşlevlerle İşletme, Detay Yayıncılık, Sosyal Medya Destekli 3. Baskı, İstanbul.
8. Babacan, Muazzez & Onat, Ferah (2002). Postmodern Pazarlama Perspektifi, Ege Akademik Bakış Dergisi, 2(1), 11-20.
9. Cengiz, Emrah, Gegez, Ercan A., Arslan, Müge, Pirtini, Serdar & Tığlı, Mehmet (2007). Uluslararası Pazarlara Giriş Stratejileri, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 2. Bası, İstanbul.
10. Chunling, Lai (2020). Analysis on the Marketing Strategy of Fast Fashion Brand Zara Based on 4C Theory, 2020 4th International Conference on Economics, Management Engineering and Education Technology (ICEMEET), 455-459.
11. Çağlar, İrfan & Kılıç, Sabiha (2005). Pazarlama, Nobel Yayın Dağıtım, 1. Basım, İstanbul.
12. Durmaz, Yakup (2011). Kişisel Faktörlerin Tüketici Satın Alma Davranışlarına Etkisi Üzerine Bir Araştırma, Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 2(1), 114-133.
13. Eren, Erol (2013). Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 9. Baskı, İstanbul.
14. Gülmez, Mustafa & Dörtyol, İbrahim T. (2013). Pazarlama Sözlüğü, Detay Yayıncılık, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara.
15. İslamoğlu, Ahmet H. (2017). Pazarlama Yönetimi (Stratejik Yaklaşım),

Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., Yedinci Baskı, İstanbul.
16. İslamoğlu, Ahmet H. & Aydın, Kenan (2016). Hizmet Pazarlaması, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 4. Baskı, İstanbul.
17. Kaşlı, Mehmet, İlban, Mehmet O. & Şahin, Bayram (2009). Modern Pazarlama Stratejileri: AB ve Türk Turizmi, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 8(27), 79-98.
18. Mucuk, İsmet (2009). Pazarlama İlkeleri, Türkmen Kitabevi, Geliştirilmiş 17. Basım, İstanbul.
19. Odabaşı, Yavuz & Oyman, Mine (2005). Pazarlama İletişimi Yönetimi, MediaCat Kitapları, 5. Baskı, İstanbul.
20. Özdemir, Erkan (2009). Cinsiyet Bazlı Farklılıklar ve Erkek Tüketicilere Yönelik Pazarlama Stratejileri, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 8(29), 259-281.
21. Tekin, Mahmut, Şahin, Esen & Göbenez, Yılmaz (2014). Postmodern Pazarlama Yaklaşımıyla Modern Pazarlama Yöntemleri: Güncel Şirket Uygulamaları, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Dr. Mehmet Yıldız Özel Sayısı, 225-232.
22. Yükselen, Cemal (2016). Pazarlama, Detay Yayıncılık, 13. Yenilenmiş Baskı, Ankara.
23. Akyüz, Ayşen (2012). Müşteri İlişkileri Yönetimi'nin Teorik ve Kavramsal Çerçevesi, https://docplayer.biz.tr/2350390-Tuketici-nedir-musteri-nedir.html, (Erişim Tarihi: 07.12.2021).
24. Bahar, Özkan (2018). Pazarlamada Güncel Yaklaşımlar–Pazarlamada Güncel Yaklaşımlar ve Stratejik Pazarlama ve Satış Teknikleri, https://www.ydd.org.tr/2018/05/16/pazarlama-ozkanbahar, (Erişim Tarihi: 10.12.2021).
25. Ülgen, Zeynep (2018). Pazarlama İnovasyonu Nedir?, https://pazarlamaturkiye.com/pazarlama-inovasyonu-nedir, (Erişim Tarihi: 08.12.2021).

Yeşil Girişimcilik Aslında Nasıl Bir Girişimcilik Modelidir?: Bir Literatür Araştırması

Ahmet GÜMÜŞ[1]

11 Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü, agumus@agri.edu.tr, ORCİD ID: https://orcid.org/0000-0001-7089-5936.

1. Giriş

Girişimcilik, kâr veya zarar elde etmenin psikolojik, sosyal ve finansal riskini üstlenen girişimcilerin bağımsız iş yapma ile başarı güdüsüyle hareket ederek çevrelerindeki çeşitli fırsatlardan yararlanmasıdır. Kavramın bir bakıma girişimcilerin yeni iş fikirleri ile yaratıcılık yeteneklerini geliştirmesi ve büyümesi açısından önemli olduğu belirtilmiştir. Girişimciler çevrelerindeki ekonomik ve teknolojik değişime uyum saylayabilecek stratejiler geliştirmeli, yeniliklere açık olabilmeli, bu yenilikleri işletmelerine adapte edebilmelidir (Karimi ve Nebavi Chashmi, 2019: 96; Sadiq vd., 2021: 2; Schaper, 2002: 27). Kısaca girişimcilik, ülkelerin ekonomik gelişmesini sağlayan bir güçtür.

Küreselleşmeyle birlikte girişimcilerin sahip olduğu bilgi ve yetenekler yetersiz kalmış olup girişimcilerin doğal kaynak yönetimi, müşterilerin gelirleri ile değerlerine etkileri bu dönemde incelenen konulardan olmuştur. Buna ilaveten küreselleşmeyle örgütler bir yandan yoğun rekabet stratejisi geliştirirken diğer yandan ürettikleri ürünlerin atıklarından dolayı çevre kirliliği yaşanmış, bu çevre kirliliği ile mücadele etmede ve önlemede yeşil ekonomi ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda yeşil girişimcilik, girişimcilere rekabet avantajı elde edebilmeyi sağladığından bu işletmelerde kurumsallaşma ile yenilikçiliğe önem verilmelidir. Yeşil girişimcilik kavramı, yeni iş düşüncesi, ekolojik ve sosyal sorumluluk anlayışı, risk ve yenilik özelliklerine sahiptir (Allen ve Malin, 2008: 828; Uslu, Hancıoğlu ve Demir, 2015: 1239; Willemsen ve Van der Veen, 2014: 235-236; Gevrenova, 2015: 322). Özetle yeşil ekonomi ve yeşil girişimcilik birbiriyle etkileşim kuran kavramlardır.

Bu çalışmada yeşil girişimcilikle ilgili literatür araştırması yapılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda ilk etapta kurumsal sosyal sorumluluk konusuna değinilmiş; ikinci etapta ise yeşil girişimciliğin tanımı ve öneminden, kökeninden, amaçlarından, avantajlarından ve yeşil girişimcilikle ilgili teorilerden bahsedilmiştir. Bu çalışma ele aldığı konu, konunun kapsamı ile araştırma yöntemi ile sınırlıdır. Buradan hareketle bu çalışmanın araştırmacının konuya bakış açısı itibarıyla literatüre katkı sunabileceği düşünülmektedir.

2. Literatür Araştırması

Burada önce kurumsal sosyal sorumluluk kavramından bahsedilmiş, daha sonra yeşil girişimciliğin tanımı, önemi, kökeni, amaçları, avantajları ile yeşil girişimcilikle ilgili teorilerden söz edilmiştir.

2.1. Kurumsal Sosyal Sorumluluk

Literatürde sürdürülebilir kalkınma hedefine odaklı işletmelerin sorumluluklarının sosyal, ekonomik ve çevresel olduğu belirtilmiştir. Kurumsal ve sosyal

sorumluluk, işletmelerin başta hissedarları olmak üzere tüm paydaşlarına olan ahlaki sorumluğudur. Kurumsal sosyal sorumluluk, işletmelerin çevreyle ilgili tüm faaliyetlerinin hissedarlar, çalışanlar ve müşteriler gibi çevresel aktörler üzerinde olumlu etkisi olacağını varsaymıştır. Kurumsal sosyal sorumluluk kavramının kökeni paydaşlar teorisine dayanmakta olup paydaşlar teorisinde işletmelerin topluma faydalı olabilmek amacıyla yasal mevzuatlar ile doğrudan yatırımlara bakış açısı ele alınmıştır. Buna ilaveten işletme paydaşlarına etik, çevreye duyarlı ve adil politikalar gözetilerek işletmenin elde ettiği gelirlerle ilgili pay tahsis edilmesidir. Kurumsal sosyal sorumluluk teorisinde işletmelerin paydaşların güvenini kazanabilmesi için sosyal sorumluluğu benimsemesi ve uygulamalarında ona uygun şekilde hareket etmesi gerektiğinden bahsedilmiştir (Kärnä, Hansen ve Juslin, 2003: 849; Guo vd., 2015: 665; Pop, Dina ve Martin, 2011: 1021; Wang, Zhang ve Zhang: 2; Úbeda-García vd., 2021: 58; Chang, 2015: 453). Kısaca kurumsal sosyal sorumluluk, işletmelerin göz ardı edemeyeceği çevresel faktörlerle ilişkilidir.

2.2. Yeşil Girişimciliğin Tanımı ve Önemi

Çevre üzerinde olumlu etkileri olan, işletmelerin mal ve hizmet üretmek için kullanabileceği girişimcilik çeşididir. Buna ilaveten kavram, sahip olduğu yeşil kültürel değerleriyle çevre dostu mal ve hizmetler üretebilen işletmeler olarak da tanımlanmaktadır. Yeşil girişimcilik, çevrenin korunması konusunda hassasiyet gösterdiğinden önemlidir. Diğer bir ifadeyle sanayileşmeye dayalı olarak günümüzde artan çevre kirliliğini önlemede ve çevresel ekosistemi korumada yeşil girişimcilik önemli bir faktördür. Bu girişimcilik modelinde işletmelerin çevresel atıklarıyla ilgili politika değişikliğine gitmesi hem ekonomiye hem de üretilen mal ve hizmetlerin kalitesine olumlu etkisi sebebiyle önemlidir. Yeşil girişimcilikte girişimcilerin inovatif odaklı düşünme yaklaşımıyla hareket etmesinin ekonominin sürdürülebilirliğini sağlaması açısından önemli olduğu belirtilmiştir (Gevrenova, 2015: 322; Silajdžić, Kurtagić & Vučijak, 2015: 377; Ebrahimi ve Mirbargkar, 2017: 204-205; Yi, 2021, 963; Karimi ve Nebavi Chashmi, 2019: 96; Haldar, 2019: 235). Yeşil girişimcilerin sürdürülebilir çevre odaklı stratejiler geliştirmelerini sağlamıştır.

2.3. Yeşil Girişimciliğin Kökeni

Yeşil girişimciliğin kökeni sürdürülebilir işletmeler ile çevreye önem veren yeşil ekonomiye dayanmaktadır (Ebrahimi ve Mirbargkar, 2017: 204-205). Yeşil ekonomi, ilk olarak 1980'lerde çevreyle ilgili krizlere karşı bir çözüm önerisi olarak ortaya çıkmış olup, daha sonra ülkeler arasındaki sürdürülebilir kalkınma

ve büyümeyi teşvik etmek amacıyla Birleşmiş Milletler'in 2012 yılındaki Sürdülebilir Kalkınma Konferası'nda vurgulanmış bir kavramdır (Bergquist, 2018: 933; Caprotti ve Bailey, 2014: 195). Diğer yandan bu kavram sürdürülebilir kalkınmaya dayanmakta olup, sürdürülebilir kalkınmada yenilebilir kaynakların kullanılması, yenilemeyen kaynakların ise kullanımının azaltılması gerektiği vurgulanmıştır (Hall, Daneke ve Lenox, 2010: 440). Yeşil girişimcilik, sürdürülebilir kalkınma odaklı ve çevre faktörü dikkate alınarak ekonomik kıtlık ile çevresel risklerin etkisinin azaltılmasıdır (Sulich, 2018: 6862). Başka bir ifadeyle ekonominin kıt kaynaklarının olduğu varsayımı altında çevreyi koruma odaklı politikaların üretilmesi ile refah ve sosyal eşitliğin aynı anda sağlanması hedeflenmektedir (Carfì ve Schilirò, 2012: 1215). Buna ilaveten ekosistemde yürütülen üretim ve dağıtım faaliyetlerinin sürdürebilirliğiyle ilgili olarak mal ve hizmetlerin kalitesinin artırılması amaçlanmıştır (Karimi ve Nebavi Chashmi, 2019: 95). Yeşil ekonomi, yeşil girişimcilik birlikte düşünülmesi gereken kavramlardır.

Bu yaklaşımda ayrıca yeşil büyüme kavramından bahsedilmiş olup ekonomik anlamda büyüme ile gelişmenin yeşil büyümeyle sağlanacağından, yeşil büyümenin de doğal kaynaklar ile çevrenin korunmasına yardımcı olacağından söz edilmiştir. Bir bakıma kavram küresel iklim değişikliğiyle mücadelede çevre dostu işletme girişimci politikalarının geliştirilmesine vesile olmuştur (Loiseau vd., 2016: 362; Gupta ve Dharwal, 2021: 2). Sürdürülebilir kalkınma temelinde yeşil girişimciliğin kökeni büyümeye dayanır.

2.4. Yeşil Girişimciliğin Amaçları

Yeşil girişimcilik, girdilerini aldığı dış çevreye en az zarar verebilecek politikalar geliştirerek mal ve hizmet üretebilmeyi amaçlamaktadır. Bu sebeple yenilenebilir enerji kaynakları ile geri dönüştürülmüş girdiler kullanarak bu çevreci politikayı desteklemeyi hedeflemektedir. Bunun yanında işletmelerin çevreyi kirletecek zararlı atıklar üretmelerine engel olunması diğer bir amaçlarından biridir. Buna ilaveten yeşil girişimcilik, işletmelerin sürekliliği varsayımı altında girişimcilik faaliyetlerinin sürdürülebilirliğiyle ilgili olarak bir paradigma değişikliğine gidilmesini amaçlamıştır. Yeşil girişimcilikte işletmelerin karşılaştığı çevresel sorunların çözülmesine odaklanılmıştır (Uslu vd., 2015: 1241; Ebrahimi ve Mirbargkar, 2017: 205; O'Neill ve Gibbs, 2016: 1731; Trapp ve Kanbach, 2021: 3). Özetle yeşil girişimcilik, çevresel sorunların en etkin bir biçimde çözülmesini amaçlamaktadır.

2.5. Yeşil Girişimciliğin Yararları

Yeşil girişimciliğin başta doğal çevreye olmak üzere pek çok avantajı vardır. Diğer yandan doğal kaynakların korunması, geri dönüştürülmüş ham madde kul-

lanılarak işletme maliyetlerinin azaltılması, işletme atıklarının ayrıştırılarak millî ekonomiye katkı sunulması gibi girişimcilerin başarılı olabilmesi için birçok faydası bulunmaktadır. Buna ilaveten yeşil girişimcilik faaliyetleri, işletmelerin mal veya hizmet üretiminden kaynaklanan çevre üzerindeki olumsuz etkilerini çevre dostu politikalar geliştirerek minimuma getirmede yararlıdır (Braun, 2010: 247; Gast, Gundolf ve Cesinger, 2017: 46). Yeşil girişimcilik, kıt kaynakların sürdürülebilir kullanımını sağladığından faydalıdır.

2.6. Yeşil Girişimcilikle İlgili Teoriler

Yeşil girişimcilikle ilgili olarak literatürde doğal kaynak teorisi, çevrenin modernizasyonu teorisi ile yeşil teoriler bulunmakta olup bu teorilerden aşağıda bahsedilmiştir:

Doğal kaynak odaklı teori, işletmelerin mal ve hizmet üretmek için kullandığı doğal kaynaklar ile sahip olduğu üretim becerilerinin rekabet edebilmelerinde önemli rol oynadığını ifade etmiştir. Çevrenin modernizasyonu teorisi, 1980'lerde daha sürdürülebilir, etkin çevre politikalarının geliştirilmesi ve yeşil girişimciliğe modern bir bakış açısının kazandırılması amacıyla ortaya çıkmıştır. Yeşil teori, küreselleşme ve teknolojik ilerlemenin işletmeler üzerindeki etkisine dayalı, Eckersley (2007) tarafından ortaya atılan çok disiplinli kavram olarak sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasını amaçlamıştır. Bu teoride çevreyle ilgili olarak duyulan kaygıların karşılığı yeşil kelimesinde anlam bulmuş; yeşil teori ise 1990'lardan itibaren de bilim dünyasında kabul bulmuştur. Buna ilaveten bu teori insanı yeşil ekosistem dışında tutmamakla birlikte onu ekosistemin ana omurgasını oluşturan bir parça olarak varsaymıştır (Kraus, Rehman ve García, 2020: 2; Vatansever ve Arun, 2016: 27; Abbas, 2020: 2; Eckersley, 2007: 250; Arı ve Gökpınar, 2019: 163). Kısaca bu üç teori, yeşil girişimciliğin kuramsal temelini oluşturur.

3. Sonuç ve Öneriler

Kâr ve zarar edebilme riskini üstlenen kişiye girişimci; girişimcinin kâr veya zarar edebilme riskini üstlenerek yaptığı faaliyetlere ise girişimcilik denilmektedir. Bununla birlikte girişimcilerin kurdukları işletmeler veya girişimler sistem yaklaşımı felsefesi doğrultusunda yakın ve uzak çevrelerindeki değişimlerden etkilenen ve bu değişimlere çabuk uyum sağlayan yapılardır. Bu doğrultuda ülkelerin ekonomik olarak gelişebilmeleri, kalkınabilmeleri reel sektöre bağlı olup reel sektörün en önemli ayağı girişimcilerdir. Girişimciler, girişimcilik faaliyetleriyle ülkelerin büyümesinde, kalkınmasında ve hane halkının refah artışında önemli rol üstlenmektedir. Bir ülkenin gelişmiş ülkeler içine girebilmesi sahip olduğu gi-

rişimcilik kültürünün ülke içinde yaygınlaşmasıyla mümkündür. Bu da girişimcilikle ilgili güncel eğitimlerin toplumun her alanında temel eğitimden yükseköğretime kadarki süreçte belirli zaman aralıklarında kişilere alanında uzman kişilerce verilmesiyle mümkündür.

Literatürde birçok girişimcilik çeşidi bulunmaktadır; bu girişimcilik çeşitlerinden biri de yeşil girişimciliktir. Yeşil girişimcilik yeşil ekonomiden gücünü alan bir kavramdır ki öncelikle yeşil ekonomiden söz etmek gerekir. Yeşil ekonomi, sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak üzere geliştirilen bir modeldir. Bu modelde ceteris paribus varsayımı altında sahip olunan kıt kaynakların çevreye duyarlı ve en az zarar verecek etkin şekilde kullanımı amaçlanmıştır. Yeşil ekonomide yenilebilir kaynakların kullanımın artırılmasına vurgu yapılmıştır. Ayrıca yeşil ekonomide yeşil büyüme kavramından söz edilmiştir. Yeşil büyümenin çevre odaklı sürdürülebilir politikaların geliştirilmesi ile iklim değişikliğinin etkisinin bertaraf edilmesinde kritik rolü vardır.

Yeşil girişimcilik, işletmelerin kurumsal sosyal sorumluluk amaçları doğrultusunda ortaya atılmıştır. Kurumsal sosyal sorumluluk, işletmelerin müşterileri, çalışanları gibi paydaşlarına karşı ahlaki yükümlülüğüdür. Bununla birlikte paydaşlar teorisi, işletmelerin kurumsal sorumlulukları çerçevesinde söz edilen yaklaşımlardan biridir. Bu teoride işletmelerin hem paydaşlarına hem de çevreye karşı belirli birtakım yükümlükleri bulunduğundan söz edilmiştir. Buradan hareketle yeşil girişimcilik kavramı, çevreye en az zarar veren mal veya hizmetlerin piyasaya işletmeler tarafından üretilmesi veya sunulmasıdır. Burada işletmeler veya girişimler üretim sürecinde yenilenebilir enerji ile birlikte geri dönüştürülmüş ham maddeler kullanarak azami çevre hassasiyeti gözetir. Yeşil girişimciliğin geri dönüştürülmüş girdiler kullanılarak işletme maliyetlerini azaltması sebebiyle ekonomiye olumlu etkisi gibi yararları bulunduğundan bahsedilmiştir. Buna ilaveten sürdürülebilir bir yeşil ekonomi temelinde sürdürülebilir kalkınma ve büyüme elde etmek için yeşil girişimciliğin önemli rolü vardır. Bir bakıma bu iki kavram birbiriyle ilişkilidir.

Bu çalışmada yeşil girişimcilikle ilgili literatür araştırması yapılması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda bu çalışma, incelenen konu, konunun kapsamı ve araştırma yöntemi ile sınırlıdır. Buradan hareketle çalışmanın hem literatüre hem de gelecekte araştırma yapacak konuya ilgi duyan araştırmacılara faydalı olabileceği düşünülmektedir. Buna ilaveten araştırmacılara kavramla ilgili ölçme aracı geliştirilmesi tavsiye edilebilir.

Kaynaklar

1. Abbas, J. (2020). Impact of total quality management on corporate green performance through the mediating role of corporate social responsibility. *Journal of Cleaner Production*, 242, 1-12.
2. Allen, J. C., & Malin, S. (2008). Green entrepreneurship: a method for managing natural resources?. *Society and Natural resources*, 21(9), 828-844.
3. Arı, T. & Gökpınar, F. B. (2019). Green theory in international relations. T. Arı ve E. Toprak (Ed.), *Theories of International Relations II* içinde (s.163-172), Chapter: 8, Eskişehir: Anadolu University Press.
4. Bergquist, A. K. (2018). Profits and sustainability. a history of green entrepreneurship, *Business History,* 60(6), 931-933.
5. Braun, P. (2010). Going green: women entrepreneurs and the environment. *International Journal of Gender and Entrepreneurship,* 2(3), 245-259.
6. Caprotti, F., & Bailey, I. (2014). Making sense of the green economy. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 96(3), 195-200.
7. Carfì, D., & Schilirò, D. (2012). A coopetitive model for the green economy. *Economic Modelling*, 29(4), 1215-1219.
8. Chang, C. H. (2015). Proactive and reactive corporate social responsibility: antecedent and consequence. *Management Decision*, 53(2), 451-468.
9. Ebrahimi, P., & Mirbargkar, S. M. (2017). Green entrepreneurship and green innovation for SME development in market turbulence. *Eurasian Business Review*, 7(2), 203-228.
10. Eckersley, R. (2007). Green theory., T. Dunne, M. Kurki, ve S. Smith (Ed.), *International Relations Theories* içinde (s.247-265). Birleşik Krallık: Oxford University Press.
11. Gast, J., Gundolf, K., & Cesinger, B. (2017). Doing business in a green way: a systematic review of the ecological sustainability entrepreneurship literature and future research directions. *Journal of Cleaner Production*, 147, 44-56.
12. Gevrenova, T. (2015). Nature and characteristics of green entrepreneurship. *Trakia Journal of Sciences*, 13(2), 321-323.
13.
14. Guo, W. F., Zhou, J., Yu, C. L., Tsai, S. B., Xue, Y. Z., Chen,
15. Q., & Wu, C. H. (2015). Evaluating the green corporate social responsibility of manufacturing corporations from a green industry law perspective. *International Journal of Production Research*, 53(2), 665-674.

16. Gupta, M., & Dharwal, M. (2021). Green entrepreneurship and sustainable development: A conceptual framework. *Materials Today: Proceedings*. ahead-of-print(ahead–of–print), 1-4.
17. Haldar, S. (2019). Green entrepreneurship in the renewable energy sector–a case study of Gujarat. *Journal of Science and Technology Policy Management*, 10(1), 234-250.
18. Hall, J. K., Daneke, G. A., & Lenox, M. J. (2010). Sustainable development and entrepreneurship: Past contributions and future directions. *Journal of Business Venturing*, 25(5), 439-448.
19. Karimi, R. F., & Nabavi Chashmi, S. A. (2019). Designing green entrepreneurship model in sustainable development consistent with the performance of Tehran Industrial Towns. *Journal of Business-to-Business Marketing*, 26(1), 95-102.
20. Kärnä, J., Hansen, E., & Juslin, H. (2003). Social responsibility in environmental marketing planning. *European Journal of Marketing*, 37(5-6), 848-871.
21. Kraus, S., Rehman, S. U., & García, F. J. S. (2020). Corporate social responsibility and environmental performance: The mediating role of environmental strategy and green innovation. *Technological Forecasting and Social Change*, 160, 1-8.
22. Loiseau, E., Saikku, L., Antikainen, R., Droste, N., Hansjürgens, B., Pitkänen, K., & Thomsen, M. (2016). Green economy and related concepts: *An overview. Journal of Cleaner Production*, 139, 361-371.
23. O'Neill, K., & Gibbs, D. (2016). Rethinking green entrepreneurship–fluid narratives of the green economy. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 48(9), 1727-1749.
24. Pop, O., Dina, G. C., & Martin, C. (2011). Promoting the corporate social responsibility for a green economy and innovative jobs. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 15, 1020-1023.
25. Sadiq, M., Nonthapot, S., Mohamad, S., Keong, O. C., Ehsanullah, S., & Iqbal, N. (2021). Does green finance matters for sustainable entrepreneurship and environmental corporate social responsibility during Covid-19?. *China Finance Review International*, ahead-of-print(ahead–of–print), 1-17.
26. Schaper, M. (2002). Introduction: the essence of ecopreneurship. *Greener Management International*, (38), 26-30.
27. Silajdžić, I., Kurtagić, S. M., & Vučijak, B. (2015). Green entrepreneurship in transition economies: a case study of Bosnia and Herzegovina.

Journal of Cleaner Production, 88, 376-384.
28. Sulich A. (2018) The green economy development factors. in: vision 2020: sustainable economic development and application of innovation management from regional expansion to global growth. *Proceedings of the 32nd International Business Information Management Association*, 15-16 November 2018, Sevilia: Spain, 6861-6869.
29. Trapp, C. T., & Kanbach, D. K. (2021). Green entrepreneurship and business models: Deriving green technology business model archetypes. *Journal of Cleaner Production*, 297, 1-17.
30. Úbeda-García, M., Claver-Cortés, E., Marco-Lajara, B., & Zaragoza-Sáez, P. (2021). Corporate social responsibility and firm performance in the hotel industry. The mediating role of green human resource management and environmental outcomes. *Journal of Business Research*, 123, 57-69.
31. Uslu, Y. D., Hancıoğlu, Y., & Demir, E. (2015). Applicability to green entrepreneurship in Turkey: a situation analysis. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 195, 1238-1245.
32. Vatansever, Ç., & Arun, K. (2016). What color is the green entrepreneurship in Turkey?. *Journal of Entrepreneurship in Emerging Economies*, 8(1), 25-44.
33. Wang, C., Zhang, Q., & Zhang, W. (2020). Corporate social responsibility, Green supply chain management and firm performance: The moderating role of big-data analytics capability. *Research in Transportation Business & Management*, 37, 1-10.
34. Willemsen, S. J., & Van der Veen, G. (2014). Organizing local "green" entrepreneurship: a brand perspective. *Journal of Place Management and Development*, 7(3), 235-246.
35. Yi, G. (2021). From green entrepreneurial intentions to green entrepreneurial behaviors: The role of university entrepreneurial support and external institutional support. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 17(2), 963-979.

Sanayi 4.0 İle İlgili Literatür Araştırması

Ahmet GÜMÜŞ[1]

11 Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü, agumus@agri.edu.tr, ORCİD ID: https://orcid.org/0000-0001-7089-5936.

1. Giriş

Sanayi 4.0 akıllı çevre uygulamasına geçilirken aşılması gereken aşamalardan biridir. Dijital devrimin sanayi 4.0 aracılığıyla hayatımıza girmesi sonucunda insanların düşünce, yaşam ve çalışma biçimlerinde köklü değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Sanayi 4.0 kavramı, akıllı cihazlar yardımıyla imalat sanayisi ile nesnelerin interneti, yapay zekâ ve dijital devrimi birleştirip bir arada tutan güç olarak ifade edilebilir. Sanayi 4.0, geleneksel üretim metotları yerine akıllı üretim yöntemleri kullanılarak üretilen yapay zekâ teknolojisine sahip akıllı ürünler üzerine odaklanmaktadır. Buna ilaveten bu yeni nesil teknoloji, küresel çaptaki salgın sürecinde işletmelerin kullanacağı ham maddelerin azalması sebebiyle etkin üretimin sağlanması bakımından önemlidir (Rejikumar et al., 2019: 2515; Ghobakhloo, 2020: 1; Badri vd., 2018: 403; Sahal vd., 2020: 138). Bu noktada bu kavram yapay zekâ teknolojisi destekli akıllı ürünlerin üretilmesine odaklanmaktadır.

İşletmelerde bilgiye dayalı örgütsel öğrenme ve bilginin yönetimi yöneticiler tarafından önemli bir faktör hâline gelmiş olup sanayi 4.0 kavramının işletme içindeki başarısı yöneticilerin yaşanan değişime uygun yenilik yönetimine dönük yaklaşımlar sergileyerek bu noktada ortaya çıkacak yenilikleri uygulamaya istekli olmasında yatmaktadır. Sanayi 4.0 işletmelerin değişimi yönetebilmeleri için gerekli bir kavramdır. Buna rağmen uygulamada yöneticilere çok değişkenli çevre faktörüne bağlı olarak siber saldırılar gibi işletmelerin kurumsal bilgi güvenliğini tehlikeye atacak riskleri beraberinde getirmiştir. Bu riskleri ortadan kaldırmada da siber güvenlik uzmanlarının işletmedeki istihdamını önemli hâle gelmiştir (Javaid vd., 2020: 420; Shamim vd., 2016: 5314; Tupa, Simuta ve Steiner, 2017: 1229). Diğer yandan sanayi 4.0'ın işletme içindeki başarısı yöneticilerin bu kavrama vereceği önem ile değişime karşı teknolojik yenilikleri uygulama kararlılığında saklıdır.

Bu çalışmada sanayi 4.0 kavramıyla ilgili literatür taraması yapılması amaçlanmıştır. Bu sebeple literatür araştırmasında sanayi 4.0'ın tanımı yapılarak kavramın önemi, yararları, amaçları, tarihsel gelişimi ve sanayi 4.0'da kullanılan teknolojik araçlardan bahsedilmiştir. Bu çalışmanın literatüre yararlı olabileceği düşünülmektedir.

2. Literatür Araştırması

Bu bölümde sanayi 4.0'ın tanımı, önemi, yararları, amaçları, sanayi 4.0'ın teknolojik gelişimi ile sanayi 4.0'da kullanılan teknolojik araçlardan bahsedilecektir.

2.1. Sanayi 4.0'ın Tanımı

- ✓ Sanayi 4.0, üretim işletmelerinde sensörlerle donatılmış, yapay zekâ teknolojisi destekli bilgiyi öğrenebilen yarı otonom makinelerin kullanılmasıdır (Dalmarco vd., 2019: 1).
- ✓ Esas olarak kavram teknolojik gelişmelerin etkisiyle birlikte Almanya'daki üretim işletmelerinin dijital dönüşümüyle ilgili olarak ortaya çıkmış olup bu değişime karşı işletmelerin verimliliğini artırmak için ortaya atılan teknoloji odaklı hükümet politikasının adıdır (Castelo-Branco, Cruz-Jesus ve Oliveira, 2019: 23).
- ✓ Üretim işletmelerinde akıllı üretim diye tabir edilen dijital teknolojik dönüşüm, sanayi 4.0 olarak adlandırılmıştır (Nardo, Forino ve Murino, 2020: 22).

2.2. Sanayi 4.0'ın Önemi

Sanayi 4.0 üretim sistemindeki klasikleşmiş birtakım belli kalıpları yıkmış, örgütler için teknolojik yeni fırsat ve avantajlar sunmuş olup işletmelerin üretim kapasitesinin iyileştirilmesi, müşterilere daha kaliteli hizmetlerin sunulması ve sürdürülebilir rekabet etme kapasitesinin geliştirilmesi bu avantajlar içinde sayılabilir. Bu kavram yeni ve esnek üretim teknolojileri sayesinde işletmelerdeki çalışanların çalışma koşullarının iyileştirilmesi ile verimlilik artışı yaşanmasını sağladığından önemlidir (Pereira ve Romero, 2017: 1207; Özteme ve Gürsev, 2020: 128; Nardo, Forino ve Murino, 2020: 20). Netice olarak sanayi 4.0'ın işletmelerin hem örgütsel amaçlarına ulaşması hem de çalışanların çalışma koşullarını iyileştirmesi açısından önemli olduğu belirtilmiştir.

2.3. Sanayi 4.0'ın Yararları

İmalat teknolojilerinin dijital dönüşümüyle beraber gelen gelişme, endüstrinin verimliliğine olumlu katkı sağlamaktadır. Sanayi 4.0 hem işletmeleri hem de toplumu olumlu bir şekilde etkilediğinden bunların gelişimi için çeşitli fırsatlar yaratmıştır. Bu kavram işletmeler, tedarikçiler ve müşteriler arasındaki geleneksel anlamdaki ilişkiye insan makine etkileşimini entegre ederek birtakım teknolojik avantajlar elde etmeyi amaçlamaktadır. Sanayi 4.0 ile gelişen otomasyon süreçlerinin artmasıyla birlikte çalışanlar, iş yerinde yapacakları diğer işlere daha çok zaman ayırabilmiştir. Sanayi 4.0 işletmelerin tüketicilerin talepleriyle doğru orantılı olarak gelecekte ortaya çıkabilecek üretim gereksinimlerini karşılayabilmektedir. Örgütlerde sanayi 4.0 ile birlikte ortaya çıkan iş ve görev tanımları, o işe en uygun uzman ve nitelikli personelin istihdamı ihtiyacını hissettirmiş ve insan kaynakları alanında ciddi dönüşüm gerçekleşmiştir (Vaidya, Ambad ve Bhosle, 2018: 233; Büchi, Cugno ve Catagnoli, 2020: 1; Saucedo Martínez vd., 2018:

797; Pereira ve Romero, 2017: 1213; Hofman ve Rüsch, 2017: 33; Pejic-Bach vd., 2020: 428). Özetle bu kavram, sistem yaklaşımındaki açık çevre yaklaşımı çerçevesinde işletmelerin değişime karşı uyum sağlanması ile nitelikli uzman personelin işletme içinde istihdam edilebilmesi açısından faydalıdır.

Sanayi 4.0'ın yararları; yatay ve dikey uyumlaştırma ile bütünsel mühendislik şeklinde incelenebilmektedir. Dikey entegrasyon bir üretim işletmesinin farklı hiyerarşik düzeylerindeki makineler ile yönetimin uyumlaştırılmasını ifade etmektedir. Üretim işletmelerinin farklı üretim seviyelerindeki stratejik ve günlük hedeflerinin uyumlaştırılması ise yatay uyumlaştırma olarak adlandırılır. Ürün geliştirmeden satışa kadarki üretimin bütün aşamasında kullanılan mühendislik süreçlerine bütünsel mühendislik adı verilmektedir (Dalenogare vd., 2018: 383-394; Pérez-Lara vd., 2020: 4769).

2.4. Sanayi 4.0'ın Amaçları

Sanayi 4.0 üreticilerin akıllı ve hızlı cevap veren makineler kullanmasıyla sürekli değişen talebe verimli bir şekilde cevap vermeyi amaçlamaktadır. Bir başka ifadeyle endüstriyel değerin yaratılması maksadıyla nesnelerin, bilgilerin ve insanların birbiriyle bağlanması amacını taşımaktadır. Sanayi 4.0, daha bütünsel ve ilişkili bir iş çevresi oluşturabilmek için üretimde akıllı yetenekler ve fiziksel süreçlerin kullanılmasını hedeflemektedir. Sanayi 4.0, çalışanlara kısıtlı hareket alanı ile kısıtlı derecede bağımsızlık ortamı içinde çalışma imkânı tanımaktadır. Bu kavram, imalat endüstrilerinin müşterilerine daha iyi hizmet verebilmesini, rekabet etme kapasiteleri ile üretim ve verimliliklerini artırmak üzere fikir olarak ortaya atılmıştır (Badri et al., 2018: 403; Veile et al., 2020: 1245; Sanchez, Exposito and Aguilar, 2020: 1017; Wilkesmann ve Wilkesmann, 2018: 250; Unterberger ve Müller, 2021: 697). Bir diğer ifadeyle sanayi 4.0, işletmelerin insan ile makine arasında bilgi paylaşımına odaklanmakta olup müşteri gereksinimlerine daha iyi cevap verebilme ile işletme verimliliğini artıracak politikalar üretmeyi amaçlamaktadır.

2.5. Sanayi 4.0'ın Tarihsel Gelişimi

Genel olarak Sanayi Devrimi'nin tarihsel gelişimi, birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü şeklinde tarihte yer almıştır. Sanayi Devrimi'nin bu aşamalarından aşağıda detaylıca bahsedilecektir:

Birinci Sanayi Devrimi, 19. yüzyılın başlarında su ve buhar enerjisinin gücünden yararlanarak yapılan mekanik üretim sistemleri üzerinde yoğunlaşmıştır. İkinci Sanayi Devrimi'nde elektrik enerjisi kullanılarak imalatta seri üretime odaklanılmıştır. Üçüncü Sanayi Devrimi'nde ise elektronik ve bilgisayar yoluyla

imalat süreçlerinin otomasyonu amaçlanmıştır. Sanayi 4.0 sürecinden önceki ilk üç sanayi devriminin ortak noktası, elektrik, buhar makinesi ve dijital teknolojinin gelişimine bağlı olarak işletmelerde verimlilik ve etkinliği artırılmasıdır. Diğer yandan Alman hükümetinin imalat sanayisine yönelik yaptığı dijitalleştirme projesi, endüstri 4.0 şeklinde adlandırılmıştır (Xu, Xu ve Li, 2018: 2942; Castelo-Branco, Cruz-Jesus ve Oliveira, 2019: 23; Pereira ve Romero, 2017: 1207; Erboz, 2017: 761). Esas olarak sanayi 4.0'ın birinci Sanayi Devrimi'nden dördüncü Sanayi Devrimi'ne kadar tarihsel olarak dört ayrı süreçte gelişmiş olduğu literatürde belirtilmiştir.

2.6. Sanayi 4.0'da Kullanılan Teknolojik Araçlar

Sanayi 4.0 araçlarını siber fiziksel sistemler, siber güvenlik, nesnelerin interneti, yapay zekâ ve büyük veri analitiği olarak sayabiliriz.

Siber Fiziksel Sistemler: Bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan hızlı değişim ve sosyal ağların gelişimi ağ bağlantılı bilgisayar ağlarına olan ihtiyacı artırmış ve siber fiziksel sistemi ortaya çıkarmıştır. Siber fiziksel sistemler, internet altyapısından faydalanarak bilgisayarları, network ağı ile makineleri birbirine bağlayarak bunların birbirleriyle iletişim kurmasını sağlayan sistemlerdir. Siber fiziksel sistemlere örnek olarak akıllı binalar, insansız araçlar ile robotik cerrahi örnek olarak verilebilir. Artan tüketimle doğru orantılı olarak siber fiziksel sistemler, müşteri ihtiyaçlarının anında karşılanabilmesi açısından üretimde önemli rol oynamaktadır (Burmester, Magkos ve Chrissikopoulos, 2012: 118; Alguliyev, Imamverdiyev ve Sukhostat, 2018: 212; Monostori vd., 2016: 621; Singh, 2021: 157). Bir bakıma bu sistemler, müşteri ihtiyaçlarının toplam kalite yönetimi standartları çerçevesinde karşılanması açısından önemlidir.

Siber güvenlik: Sanayi 4.0'ın işletmelerdeki devamlılığı için gerekli bir teknolojidir. Bu teknoloji, işletmelerin yönetim bilgi sistemlerinin teknolojik altyapılarında siber güvenlik standartları ve rehberleri çerçevesinde siber güvenlik politikalarının oluşturulup entegre edilmesiyle mümkündür. Böylece işletmelerin belirledikleri ortak siber güvenlik tedbirleri ile uygulamada karşılaşılan sorunların ortaya çıkması engellenebilir (Ghadge vd., 2020: 672; Corallo, Lazoi ve Lezzi, 2020: 3). Kısaca siber güvenlik, sanayi 4.0'ın gelişmiş teknolojik ağ sistemi altyapısında siber saldırılara karşı bir sigorta görevi üstlenir.

Nesnelerin İnterneti: Bu kavram ilk defa İngiliz kökenli bir girişimci tarafından düşünce olarak ortaya atılmıştır. Bu fikir 1999 yılında bilgisayarların birbiriyle veri alışverişi yapmalarına imkân veren küresel çaptaki bir sistem ağı uygulamasına dönüşmüştür. Nesnelerin interneti, temelini sanayi 4.0 anlayışının oluşturduğu makinelerin bilgisayar ağlarıyla birbirine bağlanmasına imkân ve-

rerek insanların birbirleriyle iletişim kurabildiği bir teknolojidir (Jeyanthi, 2018: 30; Witkowski, 2017: 766). Kısaca nesnelerin interneti, öncelikle bilgisayarların birbiriyle, sonra da insanların birbiriyle iletişimini sağlayan bir sanayi 4.0 teknoloji aracıdır.

Yapay Zekâ: Yapay zekâ teknolojisinin kökeni 1950'li yıllara dayanmakla birlikte o günden günümüze kadar geçen süreçte mühendislik anlamında karşılaşılan sorunların üstesinden gelmede faydalı olmuştur. Bu kavram ilk defa John McCarthy tarafından bilgisayarların insan müdahalesi olmaksızın öğrenebileceği varsayımıyla ortaya atılmış ve geliştirilmiştir. Yapay zekâ bilgisayar programları aracılığıyla yeni iş şekillerinin gelişmesine yardımcı olmuştur (Pham ve Pham, 1999: 937; Haeberle vd., 2019: 2201; Vocke, Constantinescu ve Popescu, 2019: 810). Özetle yapay zekâ, makine öğrenmesi temelinde geliştirilmiş bir teknolojik araçtır.

Büyük Veri Analitiği: Büyük veri analitiği, örgütlerin kârlılıklarını artırarak, rekabet etme stratejisi odaklı olarak müşterileriyle daha iyi bir pazarlama iletişimi kurmalarında kullanabileceği araçlardan biridir. Büyük veri teknolojisi, akıllı üretim süreçlerinin sağlıklı ve en uygun şekilde kontrol edilebilmesi için sanayi 4.0'da kullanılmaktadır. Sanayi 4.0'ın günlük hayatta kullandığımız birçok akıllı uygulamaları ortaya çıkarmasında büyük veri yönetiminin payı vardır (Santos vd., 2017: 750; Bonnard vd., 2021: 1961; Elhosensy vd., 2018: 138). Başka bir ifadeyle büyük veri analitiği, akıllı teknolojik üretimin sürdürebilirliği açısından önemli bir araçtır.

3. Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Sanayinin dijital dönüşüm olarak da nitelendirilen ve ilk olarak Almanya'da ortaya çıkan sanayi 4.0 kavramı mühendislik kökenli bir kavram olsa da diğer disiplinleri olduğu kadar işletmeleri de etkilemiştir. İşletmeler teknolojik, ekonomik ve siyasal açıdan oldukça hızlı değişimin yaşandığı günümüzde diğer işletmelerle rekabet edebilmek amacıyla fonksiyonlarını bu değişime uyarlamaya çalışmıştır. Bu çerçevede işletmelerdeki intranet ve ERP sistemleri pandeminin de hızlandırıcı etkisiyle hem yöneticilerce hem de çalışanlarca uzaktan erişilebilir hâle gelmiştir. Bunun yanında yönetim bilgi sistemleri, işletmenin önemli bir fonksiyonu olarak yer almış, çalışanlarla ilgili birçok özlük bilgilerinin burada saklanabilmesi yönünden insan kaynaklarına yardımcı bir görev üstlenmiştir. Bunun yanında daha çok insanın yapabileceği işi 3d yazıcı örneğinde olduğu gibi yapay zekâ destekli yarı otonom makinelerin yapabilmesiyle işletmelerin verimlilikleri artmış, üretimde ortaya çıkan kayıplar ve hatalar azalmıştır. Bu yönüyle sanayi 4.0 toplam kalite yönetiminin prensibi olan sürekli gelişme ve öğrenme

ile sıfır hatanın işletmelerdeki uygulamasına destek veren bir role bürünmüştür. Yapay zekâ teknolojisiyle birlikte makine öğrenmesi burada etkili olmuştur. Örgütlerde de örgütsel hayat boyunca çalışanların hizmet içi eğitimler ve diğer eğitimler görerek öğrenmelerine vurgu yapan 'örgütsel öğrenme' ve 'öğrenen örgütler yaklaşımı' çağdaş yönetim anlayışı perspektifinde ortaya çıkan düşüncelerden olmuştur.

Sistem yaklaşımı çerçevesinde örgütlerin açık bir sistem olması ile bu sistemi oluşturan alt sistemlerin de birbiriyle ilişkili olması ve sistemi etkilemesi, sinerjinin oluşması varsayımı altında sanayi 4.0 ile meydana gelen gelişmeler zincirleme şeklinde örgüt ve yönetim literatüründeki bütün paradigmaları alt üst etmiştir. İşletmeler teknolojiye duyarsız kalamamaktadır. Dijital dünyanın getirdiği yeniliklere ve değişimlere karşı yenilik yönetimini uygulamak durumunda kalmıştır. Bu noktada araştırma, geliştirme ve inovasyon gibi kavramlar örgüt literatürüne girmiş, işletmeler de bu kavramları esas alarak bilgi işlem ve teknolojik altyapılarını buna uygun hâle getirmiştir. Bu doğrultuda nesnelerin interneti, büyük veri, siber fiziksel sistemler, yapay zekâ ile siber güvenlik gibi sanayi 4.0 araçları işletmelerin faaliyetlerinde kullanabileceği ve yararlanabileceği teknolojiler olarak önemli hâle gelmiştir. Bu teknolojilerin işletmelerde kullanılması ise çalışanların iş performansını, üretilen veya sunulan hizmet ve mal kalitesini ve etkinliğini artırmış, diğer rakip işletmelerle değişen çevreye bağlı olarak sürdürülebilir rekabet etme noktasında avantajlı hâle getirmiştir. Her ne kadar faydaları olsa da sanayi 4.0'ın işletmelerde başarılı bir şekilde uygulanması yöneticilerin değişimi ve yeniliği yönetme kapasitelerinde saklıdır. İşletme yöneticileri bu doğrultuda kurumsal bilgi güvenliğini sağlayacak risk yönetimi politikaları geliştirebilmeli ve siber saldırılara karşı verinin kötü niyetli kişilerin eline geçmesi riskine karşı da işletmede siber güvenlik uzmanlarının istihdamını sağlamalıdır.

Bu çalışmada sanayi 4.0 kavramıyla ilgili literatür araştırması yapılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda endüstri 4.0 kavramının tanımı, önemi, amaçları, yararları ile sanayi 4.0'ın tarihsel gelişimi ve sanayi 4.0'da kullanılan teknolojik araçlardan bahsedilmiştir. Bu çalışma esas olarak ele aldığı konu ve yöntemi ile araştırmacının konuya bakış açısı bakımından sınırlıdır. Bu çalışmanın konuyla ilgili gelecekte yapılacak uygulamalı araştırmalara ışık tutabileceği ve faydalı olabileceği düşünülmektedir. Bu noktada araştırmacılara konuyla ve konunun başka değişkenlere etkisiyle ilgili uygulamalı araştırmalar yapması tavsiye edilebilir.

KAYNAKLAR

1. Alguliyev, R., Imamverdiyev, Y., & Sukhostat, L. (2018). Cyber-physical systems and their security issues. *Computers in Industry*, 100, 212-223.
2. Badri, A., Boudreau-Trudel, B., & Souissi, A. S. (2018). Occupational health and safety in the industry 4.0 era: A cause for major concern?. *Safety Science,* 109, 403-411.
3. Badri, A., Boudreau-Trudel, B., & Souissi, A. S. (2018). Occupational health and safety in the industry 4.0 era: A cause for major concern?. *Safety Science*, 109, 403-411.
4. Bonnard, R., Arantes, M. D. S., Lorbieski, R., Vieira, K. M. M., & Nunes, M. C. (2021). Big data/analytics platform for Industry 4.0 implementation in advanced manufacturing context. *The International Journal of Advanced Manufacturing* Technology, 117(5), 1959-1973.
5. Burmester, M., Magkos, E., & Chrissikopoulos, V. (2012). Modeling security in cyber–physical systems. *International Journal of Critical Infrastructure Protection*, 5(3-4), 118-126.
6. Büchi, G., Cugno, M., & Castagnoli, R. (2020). Smart factory performance and Industry 4.0. *Technological Forecasting and Social Change*, 150, 119790, 1-10.
7. Castelo-Branco, I., Cruz-Jesus, F., & Oliveira, T. (2019). Assessing Industry 4.0 readiness in manufacturing: Evidence for the European Union. *Computers in Industry*, 107, 22-32.
8. Castelo-Branco, I., Cruz-Jesus, F., & Oliveira, T. (2019). Assessing Industry 4.0 readiness in manufacturing: Evidence for the European Union. *Computers in Industry*, 107, 22-32.
9. Corallo, A., Lazoi, M., & Lezzi, M. (2020). Cybersecurity in the context of industry 4.0: A structured classification of critical assets and business impacts. *Computers in Industry*, 114, 103165. 1-15.
10. Dalenogare, L. S., Benitez, G. B., Ayala, N. F., & Frank, A. G. (2018). The expected contribution of Industry 4.0 technologies for industrial performance. *International Journal of Production Economics*, 204, 383-394.
11. Dalmarco, G., Ramalho, F. R., Barros, A. C., & Soares, A. L. (2019). Providing industry 4.0 technologies: The case of a production technology cluster. *The Journal of High Technology Management Research*, 30(2), 100355, 1-9.

12. Elhoseny, M., Abdelaziz, A., Salama, A. S., Riad, A. M., Muhammad, K., & Sangaiah, A. K. (2018). A hybrid model of internet of things and cloud computing to manage big data in health services applications. *Future Generation Computer Systems*, 86, 1383-1394.
13. Erboz, G. (2017). How to define industry 4.0: main pillars of industry 4.0. *Managerial Trends in the Development of Enterprises in Globalization Era*, 761-767.
14. Ghadge, A., Kara, M. E., Moradlou, H., & Goswami, M. (2020). The impact of Industry 4.0 implementation on supply chains. *Journal of Manufacturing Technology Management*, 31(4), 669-686.
15. Ghobakhloo, M. (2020). Industry 4.0, digitization, and opportunities for sustainability. *Journal of Cleaner Production*, 252, 1-21.
16. Haeberle, H. S., Helm, J. M., Navarro, S. M., Karnuta, J. M., Schaffer, J. L., Callaghan, J. J., & Ramkumar, P. N. (2019). Artificial intelligence and machine learning in lower extremity arthroplasty: a review. *The Journal of Arthroplasty*, 34(10), 2201-2203.
17. Hofmann, E., & Rüsch, M. (2017). Industry 4.0 and the current status as well as future prospects on logistics. *Computers in Industry*, 89, 23-34.
18. Javaid, M., Haleem, A., Vaishya, R., Bahl, S., Suman, R., & Vaish, A. (2020). Industry 4.0 technologies and their applications in fighting COVID-19 pandemic. Diabetes & Metabolic Syndrome: *Clinical Research & Reviews*, 14(4), 419-422.
19. Jeyanthi, P. M. (2018). Industry 4.0: The combination of the Internet of Things (IoT) and the Internet of People (IoP). *Journal of Contemporary Research in Management*, 13(4), 29-40.
20. Monostori, L., Kádár, B., Bauernhansl, T., Kondoh, S., Kumara, S., Reinhart, G., & Ueda, K. (2016). Cyber-physical systems in manufacturing. *Cirp Annals*, 65(2), 621-641.
21. Nardo, M., Forino, D., & Murino, T. (2020). The evolution of man–machine interaction: The role of human in Industry 4.0 paradigm. *Production & Manufacturing Research*, 8(1), 20-34.
22. Öztemel, E., & Gürsev, S. (2020). Literature review of Industry 4.0 and related technologies. *Journal of Intelligent Manufacturing*, 31(1), 127-182.
23. Pejic-Bach, M., Bertoncel, T., Meško, M., & Krstić, Ž. (2020). Text mining of industry 4.0 job advertisements. *International Journal of Information Management*, 50, 416-431.

24. Pereira, A. C., & Romero, F. (2017). A review of the meanings and the implications of the Industry 4.0 concept. *Procedia Manufacturing*, 13, 1206-1214.
25. Pérez-Lara, M., Saucedo-Martínez, J. A., Marmolejo-Saucedo, J. A., Salais-Fierro, T. E., & Vasant, P. (2020). Vertical and horizontal integration systems in Industry 4.0. *Wireless Networks*, 26(7), 4767-4775.
26. Pham, D. T., & Pham, P. T. N. (1999). Artificial intelligence in engineering. *International Journal of Machine Tools and Manufacture*, 39(6), 937-949.
27. Rejikumar, G., Arunprasad, P., Persis, J., & Sreeraj, K. M. (2019). Industry 4.0: key findings and analysis from the literature arena. *Benchmarking: An International Journal*, 25(8), 2514-2542.
28. Sahal, R., Breslin, J. G., & Ali, M. I. (2020). Big data and stream processing platforms for Industry 4.0 requirements mapping for a predictive maintenance use case. *Journal of Manufacturing Systems*, 54, 138-151.
29. Sanchez, M., Exposito, E., & Aguilar, J. (2020). Industry 4.0: survey from a system integration perspective. International *Journal of Computer Integrated Manufacturing*, 33(10-11), 1017-1041.
30. Santos, M. Y., e Sá, J. O., Andrade, C., Lima, F. V., Costa, E., Costa, C., & Galvão, J. (2017). A big data system supporting bosch braga industry 4.0 strategy. International *Journal of Information Management*, 37(6), 750-760.
31. Saucedo-Martínez, J. A., Pérez-Lara, M., Marmolejo-Saucedo, J. A., Salais-Fierro, T. E., & Vasant, P. (2018). Industry 4.0 framework for management and operations: a review. *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing*, 9(3), 789-801.
32. Shamim, S., Cang, S., Yu, H., & Li, Y. (2016). Management approaches for Industry 4.0: A human resource management perspective. *2016 IEEE Congress on Evolutionary Computation (CEC), IEEE*, 5309-5316.
33. Singh, H. (2021). Big data, industry 4.0 and cyber-physical systems integration: A smart industry context. *Materyal Today: Proceedings,* 46, 157-162.
34. Tupa, J., Simota, J., & Steiner, F. (2017). Aspects of risk management implementation for Industry 4.0. *Procedia Manufacturing*, 11, 1223-1230.
35. Unterberger, P., & Müller, J. M. (2021). Clustering and Classification of Manufacturing Enterprises Regarding Their Industry 4.0 Reshoring Incentives. *Procedia Computer Science*, 180, 696-705.

36. Vaidya, S., Ambad, P., & Bhosle, S. (2018). Industry 4.0–a glimpse. *Procedia Manufacturing*, 20, 233-238.
37. Veile, J. W., Schmidt, M. C., Müller, J. M., & Voigt, K. I. (2020). Relationship follows technology! How Industry 4.0 reshapes future buyer-supplier relationships. *Journal of Manufacturing Technology Management*, 32(6), 1245-1266.
38. Vocke, C., Constantinescu, C., & Popescu, D. (2019). Application potentials of artificial intelligence for the design of innovation processes. *Procedia CIRP*, 84, 810-813.
39. Wilkesmann, M., & Wilkesmann, U. (2018). Industry 4.0–organizing routines or innovations?. *VINE Journal of Information and Knowledge Management Systems* 48(2), 238-254.
40. Witkowski, K. (2017). Internet of things, big data, industry 4.0–innovative solutions in logistics and supply chains management. *Procedia Engineering*, 182, 763-769.
41. Xu, L. D., Xu, E. L., & Li, L. (2018). Industry 4.0: state of the art and future trends. *International Journal of Production Research*, 56(8), 2941-2962.

Küçük ve Mikro İşletmeler (KÜMİ) İçin Finansal Raporlama Standartlarının Maddi ve Maddi Olmayan Duran Varlıklar Özelinde Nitel Bir Araştırma ile Değerlendirilmesi

Alper TAZEGÜL[1]

1 Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü
ORCID: 0000-0001-8658-3814

Giriş

Türkiye Muhasebe Standartları (TMS) ve Türkiye Finansal Raporlama Standartları (TFRS) Türk Ticaret Kanunu uyarınca defter tutmakla mükellef olan tacirlerin uymakla yükümlü oldukları bir standartlar setidir. TMS/TFRS standart setleri Kamu Yararını İlgilendiren Kuruluşlar (KAYİK) tarafından uygulaması zorunlu tutulmuştur. KAYİK kapsamına girmeyen işletmeler için ilerleyen dönemlerde Büyük ve Orta Boy İşletmeler için Finansal Raporlama Standardı (BOBİ FRS) yayınlanmış ve uygulanmaya başlamıştır.

Hem TMS/TFRS hem de BOBİ FRS kapsamında olmayan ve bilanço esasına göre defter tutma hadlerini sağlayan ve bağımsız denetime tabi olmayan işletmeler için ise Küçük ve Mikro İşletmeler Finansal Raporlama Standartları (KÜMİ FRS) oluşturulmuştur. KÜMİ FRS ile finansal tablolarda sunulan bilgilerin ihtiyaca uygunluk, gerçeğe uygun sunum, anlaşılabilirlik, karşılaştırılabilirlik ve zamanında sunum gibi özellikleri sağlaması hedeflenmektedir.

Bir işletmenin bu standart kapsamına girebilmesi için aşağıdaki tabloda yer alan ölçütlerden en az ikisini sağlayarak küçük işletme olması veya küçük işletme ölçütlerini sağlayamayıp ancak birinci sınıf tüccarların bilanço esasına göre defter tutma hadlerini sağlayan mikro işletme olması gerekmektedir. Mikro işletmelerden bilanço esasına göre defter tutma hadlerini sağlamayan işletmeler bu düzenleme kapsamında yer almayacaktır.

Tablo 1: 2013/34 Sayılı AB Direktifi- Şirket Ölçütleri

	2013/34 Sayılı AB Direktifi- Şirket Ölçütleri			
Aktif Toplamı	**Mikro İşletme**	**< 350.000 EURO <**	**Küçük İşletme**	**< 4.000.000 EURO <**
Net Satış Hasılatı		**< 700.000 EURO <**		**< 8.000.000 EURO <**
Çalışan Sayısı		**< 10 <**		**< 50 <**

KÜMİ FRS yayımlanırken AB direktiflerinde yer alan ölçütlere ve bağımsız denetime tabi olma ölçütlerine uygun bir şekilde küçük ve mikro işletme tanımının yapılması planlanmıştır (Akbulut ve Can, 2020). KÜMİ FRS temel olarak İngiltere'de yayınlanan FRS 105 esas alınarak düzenlenmiş olup (Öztürk, Gökçen ve Güleç, 2019) 22 bölümden oluşmaktadır.

Tablo 2: KÜMİ FRS Taslağının Bölümleri ve İçeriği

B1 Kavramlar ve Genel İlkeler	**B2** Finansal Tabloların Sunumu
B3 Finansal Durum Tablosu	**B4** Kar veya Zarar Tablosu
B5 Muhasebe Politikaları, Tahminler ve Hatalar	**B6** Raporlama Döneminden Sonraki Olaylar
B7 Hasılat	**B8** Stoklar
B9 Tarımsal Faaliyetler	**B10** Finansal Araçlar ve Özkaynaklar
B11 Maddi Duran Varlıklar	**B12** Maddi Olmayan Duran Varlıklar
B13 Kiralamalar	**B14** Devlet Teşvikleri
B15 Borçlanma Maliyetleri	**B16** Varlıklarda Değer Düşüklüğü
B17 Karşılıklar, Şarta Bağlı Yükümlülükler ve Şarta Bağlı Varlıklar	**B18** Yabancı Para Çevrim İşlemleri
B19 İşletme Birleşmeleri	**B20** Gelir Üzerinden Alınan Vergiler
B21 Dipnotlar	**B22** Küçük ve Mikro İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standardına Geçiş

KÜMİ FRS'de maliyet esaslı bir yaklaşım benimsemiştir (Kıymetli Şen ve Özbirecikli, 2020). Böylece vergi esaslı muhasebe anlayışından, bilgi esaslı muhasebe anlayışına geçmeyi hedeflemiştir (Bağırgan, 2019). KÜMİ FRS uluslararası muhasebe ve finansal raporlama uygulamalarıyla tutarlı, TFRS ve BOBİ FRS ile karşılaştırıldığında uygulayıcılar açısından daha az maliyetli bir standart setidir. KÜMİ FRS finansal durum tablosu, kar veya zarar tablosu ve dipnotların sunuluşunu içermektedir.

KÜMİ FRS seti 11. bölümde yer alan maddi duran varlıklar, ilk muhasebeleştirmede vade ayrımı olmaksızın maliyet bedeli ile ölçülmektedir ve borçlanma maliyetleri oluştukları dönemde kar veya zarara yansıtılmaktadır. Maddi olmayan duran varlıklar yönünden de KÜMİ FRS ile BOBİ FRS ve MSUGT/VUK arasında kısmen benzerlikler olması dışında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin maddi olmayan duran varlıkların edinimiyle ilgili katlanılan borçlanma maliyetleri TMS 38 Maddi Olmayan Duran Varlıklar standardı ve BOBİ FRS seti B14'de varlık kullanıma hazır hale gelene kadar (uzun bir süreyi alması halinde) varlığın maliyetine dâhil ediliyorken (TMS 38, Md.32; BOBİ FRS, B14.10), KÜMİ FRS seti taslağı B12'de borçlanma maliyetleri oluştukları dönemde kâr veya zarara yansıtılmaktadır (Öztürk vd., 2019). Maddi ve maddi olmayan duran varlıklara ilişkin KÜMİ FRS'nin BOBİ FRS ve MSUGT/VUK ile karşılaştırılmasına ait tablolar aşağıdaki gibidir (KGK, 2019).

Tablo 3: KÜMİ FRS'nin Maddi Duran Varlıklar Açısından BOBİ FRS ve MSUGT/VUK ile Karşılaştırılması

	KÜMİ FRS	**BOBİ FRS**	**MSUGT/ VUK**
Kapsam	Maddi duran varlıklar ve yatırım amaçlı gayrimenkuller.	Maddi duran varlıklar.	-
Sonraki Ölçüm	Maliyet bedeli - Yeniden değerlenmiş tutar	KÜMİ FRS ile uyumlu.	Maliyet bedeli
Vade Farkı	Vade farkı maddi duran varlığın maliyetine dahil edilir.	1 yıldan uzun vadeli olarak satın alınan maddi duran varlıklar, vade farkı ayrıştırılarak peşin fiyat üzerinden ölçülür.	KÜMİ FRS ile uyumlu.
Borçlanma Maliyetleri	Kâr veya zarara yansıtılır.	İnşası bir yıldan uzun süren maddi duran varlıkların elde edilmesiyle doğrudan ilişkili olan borçlanma maliyetleri kullanıma hazır hale gelene kadar varlığın maliyetine eklenir.	Borçlanma maliyetleri, varlığın iktisap edildiği dönem sonuna kadar maliyete eklenir, bu dönemden sonra maliyete eklenebilir ya da gider olarak kaydedilir.
Amortisman Uygulaması.	Zorunlu.	KÜMİ FRS ile uyumlu.	İhtiyari.
Kıst Amortisman	Tüm MDV'lere kıst amortisman ayrılır.	KÜMİ FRS ile uyumlu.	Sadece binek araçlar için kıst amortisman ayrılır.
Amortismana Tabi Tutar	Varlığın defter değerinden kalıntı değerin indirilmesiyle bulunur.	Varlığın defter değerinden kalıntı değerin indirilmesiyle bulunur.	Varlığın defter değeri.

Tablo 4: KÜMİ FRS'nin Maddi Olmayan Duran Varlıklar Açısından BOBİ FRS ve MSUGT/VUK ile Karşılaştırılması

	KÜMİ FRS	BOBİ FRS	MSUGT/ VUK
Sonraki Ölçüm	Maliyet bedeli-birikmiş itfa payı- birikmiş değer düşüklüğü	KÜMİ FRS ile uyumlu.	Maliyet bedeli
Borçlanma Maliyetleri	Kâr veya zarara yansıtılır.	İnşası bir yıldan uzun süren maddi olmayan varlıkların elde edilmesiyle doğrudan ilişkili olan borçlanma maliyetleri kullanıma hazır hale gelene kadar varlığın maliyetine eklenir.	Borçlanma maliyetleri, varlığın iktisap edildiği dönem sonuna kadar maliyete eklenir, bu dönemden sonra maliyete eklenebilir ya da gider olarak kaydedilir.
Araştırma ve Geliştirme Giderleri	Araştırma ve geliştirme giderleri kâr veya zarara yansıtılır.	Araştırma safhasında yapılan giderler kâr veya zarara yansıtılır, geliştirme safhasında yapılan giderler varlığın maliyetine eklenir.	Araştırma ve geliştirme faaliyeti sonunda bir maddi olmayan duran varlık elde edilmesi halinde bu giderler, varlığın maliyetini oluşturmakta, herhangi bir maddi olmayan duran varlık elde edilememesi halinde ise doğrudan gider kaydedilmektedir.
İtfa Uygulaması	Zorunludur.	KÜMİ FRS ile uyumlu.	İhtiyaridir.

ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

Araştırmanın Amacı

Küçük ve Mikro İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standardı (KÜMİ FRS) Taslağı KGK tarafından 12 Temmuz 2019 tarihinde yayınlanmış ve kamuoyu ile ilgili kurumların görüşüne açılmıştır. Bu standardın amacı, bağımsız denetime tabi olmayan işletmelerin finansal tablolarının gerçeğe uygun, ihtiyaca uygun ve karşılaştırılabilir bilgi sağlamasını temin etmektir. Bu çalışmada, KÜMİ FRS'nin maddi ve maddi olmayan duran varlıklar açısından nitel bir araştırma ile değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

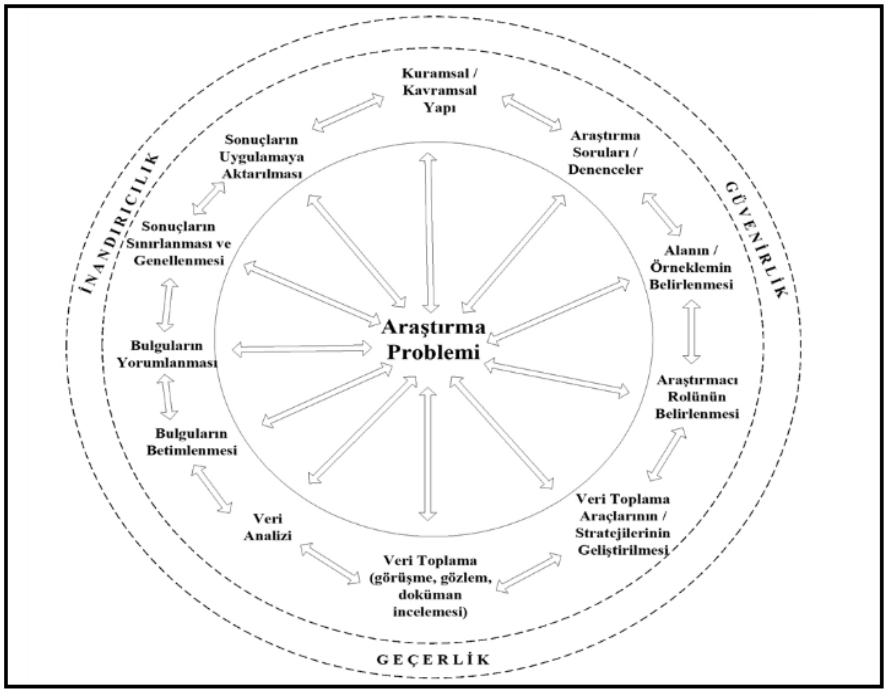
Araştırmanın Önemi

Günümüzde teknolojinin özellikle iletişim teknolojilerinin ulaştığı nokta, sanattan siyasete, ticaretten günlük rutinlere kadar her alanı önemli derecede etkileyerek yeni bir anlayışın/düzenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Artık işletmelerin dünyanın her köşesine ulaşması oldukça kolaylaşmıştır. Yakın zamana kadar sadece büyük işletmelere has görülen pazarlar artık küçük ve mikro işletmeler için de rahatlıkla ulaşılabilecek bir duruma gelmiştir. Bu ortamda işletmelerin finansal raporlarının karşılaştırılabilir ve erişilebilir olması çok

önemlidir. Bu durum küçük ve mikro işletmeler için de artık geçerlidir. Bu bağlamda bu çalışma ile küçük ve mikro işletmeler için geliştirilen KÜMİ FRS sınırlı bir boyutuyla ve nitel bir çalışma ile değerlendirilmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Bireylerin deneyimlerini ve dünya görüşlerini anlamaya çalışan nitel araştırmalar (Merriam, 1998) bu deneyimleri ve görüşleri betimleyici bir üslupla sunmaktadır. Nitel araştırmalarda verilerin ayrıntılı olması, araştırmanın geçerlik ve güvenirliği için de önemli unsurdur (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Bu yönüyle nitel araştırmalar, yeniliklere ve sosyal olguların ayrıntılı olarak anlaşılmasına olanak sağlayacak bir yapıya sahiptir (Güçlü, 2019). Bu çalışmada da nitel veriler kullanılarak durum tespiti ve çıkarımlar yapılmıştır. Bu kapsamda dokümanları veya belirli olguları ayrıntılı incelemeyi esas alan (Berg ve Lune, 2019) durum analizi gerçekleştirilmiştir. Belirlilik, betimleme ve sezgisellik gibi nitelikleri olan durum analizi son yıllarda birçok alanda yaygın olarak kullanılmaktadır (Merriam, 2018, Güçlü, 2019). Nitel araştırmalara ilişkin araştırma modeli aşağıda görüldüğü gibidir.

Şekil 1: Nitel Araştırma Döngüsü Modeli

Kaynak: Yıldırım ve Şimşek (2016).

Araştırmanın Veri Toplama Yöntemi

Araştırmanın nitel verilerinin toplanmasında görüşme yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemin seçilmesindeki temel amaç katılımcıların konu ile ilgili düşüncelerinin açıkça belirlenmesidir. Görüşme soruları literatürden hareketle çalışmanın kavramsal çerçevesine uygun olarak hazırlanmıştır. Bu kapsamda hazırlanan görüşme soruları ve soruların içerdiği konu temaları aşağıdaki şekildedir.

1. KÜMİ FRS'ye sizce neden ihtiyaç duyulmuştur?
    a. Konu temaları:
        i. KÜMİ FRS'yi ortaya çıkaran şartlar
        ii. Bilgi temelli muhasebe
2. KÜMİ FRS için belirlenen işletme büyüklükleri sizce uygun mudur?
    a. Konu temaları:
        i. Küçük ve Mikro İşletme Alt Sınırı
        ii. Küçük ve Mikro İşletme üst Sınırı
        iii. Diğer ülke uygulamaları
3. KÜMİ FRS'nin temel özellikleri nelerdir?
    a. Konu temaları:
        i. Maliyet esaslı yaklaşım
        ii. Finansal tablolar
        iii. Uluslararası muhasebe ve finansal raporlama uygulamalarıyla tutarlılık
4. KÜMİ FRS'yi MSUGT ve VUK'tan ayıran temel özellikler sizce nelerdir?
    a. Konu temaları:
        i. Sunulacak finansal tablolar
        ii. Vergi temelli sistemden bilgi temelli sisteme geçiş
        iii. Şeffaf güvenilir mali tablola
5. KÜMİ FRS'de maddi duran varlıklara ilişkin düzenlemeler sizce uygun ve yeterli midir?
    a. Konu Temaları
        i. Maddi duran varlıkların KÜMİ'de
            1. Kapsamı
            2. Sonraki ölçümü
            3. Vade farkı
            4. Borçlanma maliyeti
            5. Amortisman uygulanması başlıklarındaki temel değerlendirmeler
6. KÜMİ FRS'de maddi olmayan duran varlıklara ilişkin düzenlemeler sizce uygun ve yeterli midir?
    a. Konu Temaları
        i. Maddi duran varlıkların KÜMİ'de
            1. Sonraki ölçümü
            2. Borçlanma maliyeti
            3. Araştırma ve geliştirme giderleri

7. İtfa uygulaması başlıklarındaki temel değerlendirmeler Konuyla ilgili diğer düşünceleriniz nelerdir?

Araştırmanın Örneklemi

Araştırmanın örneklemini İstanbul'da yerleşik ve aktif olarak serbest muhasebeci mali müşavirler, yeminli mali müşavirler ve bağımsız denetim yapma yetkisi olan denetmenler oluşturmaktadır. Belirlenen kriterlere uygun olan 15 kişi ile iletişime geçilmiş ve olumlu cevap veren 6 katılımcı ile görüşme gerçekleştirilerek veriler toplanmıştır.

Araştırmanın Etik Yönü

Araştırma için, Kafkas Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'nun 14/01/2021 tarih ve 17 sayılı oturumunda etik kurul onayı alınmıştır. Araştırmaya katılma hususunda gönüllü olan kişiler ile görüşmeler gerçekleştirilmiş ve görüşmelerden önce katılımcılar araştırmanın genel amaçları çerçevesinde bilgilendirilmiştir.

BULGULAR ve YORUM

Nitel Veri Analizine İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın nitel verileri NVivo 12 nitel araştırma programı kullanılarak kelime analizleri gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen bu analiz sonucu elde edilen kelime bulutu (Şekil 2) ve kelime frekansları tablosu (Tablo 3) aşağıdaki gibidir.

Şekil 2: Küçük ve Mikro İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standartları Maddi ve Maddi Olmayan Duran Varlıklar Nitel Verilerine Ait Kelime Bulutu

Küçük ve mikro işletmeler (KÜMİ) için finansal raporlama standartlarının maddi ve maddi olmayan duran varlıklar özelinde değerlendirilmesine ilişkin gerçekleştirilen nitel araştırma sonucu elde edilen kelime bulutu incelendiğinde araştırmaya ilişkin tüm anahtar kelimelerin neler olduğu net olarak görülmektedir. Katılımcılar tarafından en çok tekrar edilen kelimeler beklenileceği üzere "KÜMİ", "duran", "maddi", "finansal" kelimeleridir. Hem maddi duran hem de maddi olmayan duran varlık cümlelerinde sıkça geçen "varlık" kelimesi ise çekimli halleri nedeniyle farklı farklı ifade edildiği için frekansı düşük çıkmıştır.

Tablo 5: Araştırmanın Nitel Verilerine Ait Kelime Frekans Tablosu

Kelime	Frekans	Kelime	Frekans
KÜMİ	64	Düzenlemeler	15
Duran	49	Tablolar	15
Maddi	47	Gerçeğe	14
Finansal	46	Amortisman	13
Uygun	38	Açısından	13
İşletme	26	Borçlanma	13
İşletmelerin	25	Yeterli	13
Muhasebe	22	Raporlama	12
Olmayan	22	Varlıkların	12
Konu	20	Vergi	12
Mikro	20	Diğer	11
Tabi	20	İşletmeler	11
Olarak	18	Vade	11
Temaları	18	Esaslı	10
Temel	18	Maliyeti	10
Bilgi	17	Söz	10
Varlıklara	17	Varlık	10
FRS	16	Önemli	10
Maliyet	16		
Temelli	16		

Kelime frekans tablosunda on ve üzeri tekrarlanan kelimelere yer verilmiştir. Ayrıca bağlaçlar kelime frekans tablosundan çıkarılmıştır. Kelime analizi yapıldıktan sonra nitel verilere ilişkin betimsel analiz yöntemi ile analiz edilerek katılımcıların görüşlerine yer verilmeye çalışılmıştır. Betimsel analiz sonucu elde edilen bulgular soru ve tema ayrımına göre aşağıda özetlendiği gibidir.

KÜMİ FRS, kapsadığı işletmeler açısından finansal durumlarının daha anlaşılabilir, gerçekçi ve karşılaştırılabilir bir düzen sağlayacaktır. Nitekim katılımcılar da KÜMİ FRS'nin bu yönüne sıklıkla vurgu yapmışlardır.

> *UFRS ve BOBİ FRS işletmelerin finansal durumlarının, yurtiçi ve yurtdışındaki işletmeler ile karşılaştırılabilir ve şeffaf bir düzeyde ortaya konulmasını sağlamaktadır. Ancak bunun dışındaki işletmeler yani küçük ve mikro işletmeler bu düzenlemelere tabi olmadığı için bir dezavantaj oluşmaktaydı. Aynı zamanda tüm işletmelerin tamamının aynı olmasa da yakın standartlarda bilgilerinin yayınlanması sağlanamamış olmaktaydı. Bu nedenlerle KÜMİ FRS önemli bir açığı doldurmakta. Keza teknolojinin ortaya koyduğu yenilikler ve kolaylıklar sayesinde bilgi temelli muhasebenin önem kazanmasıyla da küçük işletmelerin kendi çaplarında olsa da önemli potansiyeli olmakta dolayısıyla bu işletmelerin de finansal bilgilerinin şeffaf ve karşılaştırılabilir bir şekilde ortaya konulması tüm paydaşlar için önem kazanmaktadır. (K. 4)*

> *KÜMİ FRS'ye, bilanço esasına göre defter tutmakla birlikte 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu ile bağımsız denetime tabi olacak kurum ve kuruluşların belirlendiği Cumhurbaşkanlığı kararları kapsamında zorunlu olarak bağımsız denetime tabi olmayan işletmelerin finansal tablolarının, gerçeğe ve ihtiyaca uygun ve karşılaştırılabilir finansal bilgi sunmasını teminen Küçük ve Mikro İşletmeler için Finansal Raporlama Standardının oluşturulması ihtiyacı duyulmuştur.*

> *Söz konusu standartların uygulanması ile işletmelerin potansiyel yatırımcılar ile kredi sağlayan kuruluşlara gerçeğe uygun finansal tablolar sunabilmeleri ve dolayısıyla söz konusu imkanlara daha kolay ulaşabilmeleri, ayrıca vergi temelli muhasebe anlayışından bilgi temelli muhasebe anlayışına geçilerek işletme yönetiminin alacağı kararların etkinliğinin artırılması ve işletmelerin kurumsal yapılarının güçlendirilmesi amaçlanmıştır. (K.5)*

> *Finansal göstergelerin gerçeğe ve gereksinimleri karşılayacak nitelikte olmaması nedeniyle söz konusu tablolar, bu tabloların kullanıcıları tarafından karar alınırken etkin biçimde kullanılamamaktaydı KÜMİ FRS ile buradaki işlevsellik sorunu ortadan kalmıştır. (K.2)*

KÜMİ FRS için belirlenen işletme büyüklükleri konusunda katılımcılar farklı düşünceler ortaya koymuşlardır. Bazı katılımcılar söz konusu büyüklükleri uygun bulurken, bazıları güncellenme gerektiği yönünde görüş bildirmişlerdir. Örneğin bir katılımcı;

> *Söz konusu maktu sınırlar geniş bir tabanı ifade etmektedir bu nedenle aktif toplamı ve net satış için üst sınırın düşürülmesi gerektiğini düşüyorum, (K.2)* derken başka bir katılımcı;

KÜMİ FRS'ye bağımsız denetime tabi olmayan bilanço esasına göre defter tutan diğer işletmelerin tabi olacağı görülmektedir. Bu kapsamda değerlendirildiğinde belirlenen işletme büyüklükleri uygundur (K.1) şeklinde düşüncesini ifade etmiştir.

KÜMİ FRS çok sayıda işletmeyi kapsaması ve bu işletmelerin rekabet edebilirliklerini artırması noktasında önemli beklentiler doğurmaktadır. Örneğin bilgi esaslı muhasebe anlayışına geçişle birlikte işletmelerin kaynaklarını daha verimli kullanmalarının beklenmesi gibi. Bu konudaki katılımcıların görüşleri aşağıdaki gibidir;

Türkiye ekonomisinde yer alan çok sayıdaki küçük ve mikro ölçekteki işletme için gerçeğe ve ihtiyaca uygun sunum ile karşılaştırılabilirlik ilkelerinin tabana yayılması beklenmektedir. Küçük ve mikro ölçekteki işletmelerin; yatırımcı ve borç verenlere, gerçeğe ve ihtiyaca uygun finansal bilgi ile karşılaştırılabilir finansal tablo sunmaları sağlanacak, böylelikle işletmelerin düşük maliyetli kredi ve fon temin etme sürecinde yaşanan zorluklar büyük oranda giderilmesi beklenmektedir. Vergi esaslı muhasebe anlayışından, bilgi esaslı muhasebe anlayışına geçecek olan küçük ve mikro ölçekteki işletmelerin alacakları kararlar işletme düzeyinde kaynak dağılımının etkinliğini arttırması beklenmektedir. Gerçeğe ve ihtiyaca uygun bilgi sunan finansal tablolar, işletme yöneticilerinin işletmelerin gerçek durumunu doğru değerlendirmelerini ve rasyonel kararlar almalarını sağlayarak işletmelerin kurumsal yapılarının gelişim sürecine olumlu bir katkı sağlaması beklenmektedir. (K.2)

KÜMİ FRS'ye tabi işletmelerin hem muhasebe sistemi hem de maddi imkanları dolayısıyla, UFRS deki gerçeğe uygun değer gibi değerlemeleri uygulaması oldukça zor olmaktadır. Bu nedenle maliyet esaslı yaklaşım hem kolay olması hem de vergi mevzuatı ile uyumlu olması nedeniyle doğru bulunmaktadır. Aynı zamanda daha dar kapsamlı mali tabloların olması işletmelerin uygulayabilmesi açısından bir zorunluluk olmaktadır.

Kapsam itibariyle KÜMİ FRS, UMS/UFRS'ye kıyasla oldukça dar bir içeriğe sahip olmakla birlikte önemli noktalar itibariyle uyum içerisinde olduğu söylenebilir. Bu itibar ile tutarlı bulunmakta fakat uygulanabilirlik açısından farklılıkların oluştuğu noktalarda, KÜMİ FRS'nin yerel mevzuata yakın olduğu söylenebilir. (K.4)

Standart mikro işletmelerin kullanımında kolaylık sağlanması amacıyla sade bir dil içermektedir. Finansal tabloların oluşturulması ve değerleme konusunda genel itibariyle maliyet esaslı bir yaklaşık benimsenmiştir. Söz konusu standardın ekinde finansal tablo formatına yer verilmiş olup, uluslararası muhasebe ve finansal raporlama uygulamalarıyla tutarlı ve kabul edilebilir bir finansal raporlama çerçevesinin gerektirdiği özelliklere sahiptir. (K.5)

KÜMİ FRS'nin finansal tablolar noktasında en belirleyici özelliği söz konusu tabloların gerçeğe uygun, şeffaf ve dolayısıyla bilgi temelli bir yapıyı içermesidir. Katılımcıların bu konudaki görüşleri aşağıdaki gibidir;

> *MSUGT ve VUK'a göre muhasebe kayıtları ve finansal tablolar genel olarak vergi mevzuatı hükümlerine göre ve vergi matrahının mevzuat hükümlerine uygun olarak belirlenebilmesi amacıyla düzenlenirken KÜMİ FRS'de ise daha çok işletmenin raporlama dönemindeki gerçeğe uygun durumunu ortaya koyabilmek amacıyla belirlenen standartlar doğrultusunda finansal tablo oluşturmaktadır. Bu özellik ise KÜMİ FRS'ye göre hazırlanan finansal tabloların VUK hükümlerine uygun hazırlanan tablolara nispeten işletmenin durumunu daha güncel değerlerle ve gerçeğe uygun ortaya koymaktadır. KÜMİ FRS'ye göre hazırlanacak finansal tablolar ile VUK hükümlerine göre hazırlanacak finansal tablolar esasen finansal durum tablosu, kar veya zarar tablosu ve dipnotlar olmak üzere benzerlik göstermektedir. (K.3)*

> *KÜMİ FRS'ye göre düzenlenecek mali tablolar finansal durum tablosu, kar veya zarar tablosu ve dipnotlardır. Bu açıdan MSUGT ve VUK ile uyumlu kolay hazırlanabilir olmakta. Ancak bu mali tablolar hazırlanırken, KÜMİ FRS'de bilgi temelli sistem esas alınmakta. Dolayısıyla vergi temelli olan VUK ve MSUGT'tan bu noktada ayrılmaktadır. (K.4)*

> *Sunulan finansal tabloların özet ve son kullanıcı odaklı olması. (K.1)*

Maddi duran varlıklar ve amortismanlar ile ilgili düzenlemelerde, TFRS, BOBİ FRS ve KÜMİ FRS taslağı çerçevesinde birçok benzerlik varken, borçlanma maliyetleri ve vade farkı ayrıştırması gibi konularda farklılıklar vardır. Ayrıca bilgi amaçlı raporlama sağlayan standartlar ile Türkiye'deki vergi uygulamaları arasında özellikle sonraki dönemlerdeki ölçüm ve amortismanlar konusunda önemli farklılıklar bulunmaktadır (Aytaç ve Gençoğlu, 2020). Maddi duran varlıkları KÜMİ FRS'de ele alınmasına ilişkin katılımcıların görüşleri aşağıdaki gibidir;

> *Maddi Duran Varlıklara ek olarak yatırım amaçlı gayrimenkullerin kapsama alınması daha ayrıntılı ve detaylı bir raporlama imkanı sunmaktadır. Fiili maliyet bedeli ve yeniden değerlenmiş tutarlar üzerinden raporlamanın yapılması raporlama müşterine doğru sonuçlarının sağlanması açısından önemli ve uygundur. Vade farklından doğan maliyetin direk olarak maliyete dahil edilmesi dönem sonunda sonuçların tutarlı ve nesnel sonuçların raporlaması açısından önemli bir etkendir. Uzun dönemli inşa ilerinden maliyetin tamamlanma dönemine yansıtılması yerine ilgili faaliyet dönemine yansıtılması muhasebe temel ilkelerine uyum açısından daha doğru raporlama imkanı sunmaktadır. Duran varlıkların güncel bedellerinin raporlanması ve dönem sonu değerlerinin net olarak verilmesi işletmeler adına doğru sonuçlar gösterecektir. (K.2)*

KÜMİ FRS'de sonraki dönemlerde ölçüm maliyet değeri veya yeniden değerleme yöntemi ile yapılmaktadır. Bu açıdan UFRS ile uyumlu ve yeterli olduğu söylenebilir. Borçlanma maliyeti ise doğrudan maddi duran varlık ile aynı durum söz konusudur. (k.4)

KÜMİ FRS'de maddi duran varlıklara ilişkin düzenlemeler bölüm 11'de tarımsal faaliyetlerle ilgili canlı varlıklar hariç tüm maddi duran varlıklara uygulanmak üzere düzenlenmiştir.

Maddi duran varlıkların sonraki ölçümlerinde ise işletmeler için seçimlik hak tanınmış olup dileyen işletmeler maliyet bedeli ile değerlenebilecekken dileyen işletmeler ise yeniden değerleme yöntemini kullanabileceklerdir.

Küçük işletmelerde bir yıl veya daha kısa vadeli borçlanma ile gerçekleştirilen maddi duran varlık alımlarında vade farkı ayrıştırması uygulanması ödenmesi beklenen nakit tutarı ile değerlemesi yapılmaktadır. 1 yıldan uzun vadeli borçlanma ile maddi duran varlık alımı yapılması durumunda ise bedel içerisindeki vade farkı tutarı ayrıştırılarak maddi duran varlık ve peşin değeri ile ölçülür. Mikro işletmelerde maddi duran varlıkların maliyeti, vade farkı ayrıştırılmaksızın, ödenen veya ödenmesi beklenen tutar üzerinden ölçülür.

Maddi duran varlıklarda amortisman uygulaması zorunludur. Arsa ve araziler sınırsız faydalı ömre sahip olduklarından amortismana tabi değildir. Amortismana tabi tutar, maddi duran varlığın maliyet bedelinden kalıntı değerin indirilmesi suretiyle belirlenir. Kalıntı değer önemsizse amortismana tâbi tutarın belirlenmesinde dikkate alınmaz. Maddi duran varlığın amortismana tabi tutarı, faydalı ömrü süresince sistematik bir şekilde dağıtılır. Amortisman ayırma işlemine, varlık kullanıma hazır olduğunda başlanır ve varlığın finansal tablo dışı bırakılmasıyla son verilir. Dolayısıyla, dönem içerisinde kullanıma alınan varlıklar için kullanılan gün esasına göre kıst amortisman hesaplanır.

Standart hükümleri incelendiğinde TMS standartlarına paralel uygulamaların olduğu görülmektedir. Bu durumda işletmenin maddi duran varlıkların gerçeğe uygun değerlerle finansal tablolarda yer alması mümkün kılmaktadır. Ayrıca yine standart kapsamında işlemlerini gerçekleştirecek olan mikro ve küçük işletmelerin ilgili düzenlemeleri kolaylıkla uygulayabilmeleri açısından çeşitli düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. Bu bakımdan genel hatlarıyla maddi duran varlıklara ilişkin düzenlemelerin uygun ve yeterli olduğu değerlendirilmektedir. (K.6)

KÜMİ FRS'nin gerçeği daha iyi yansıtma amacını göz önünde tuttuğumuzda; amortismanın zorunlu tutulması, KIST amortisman uygulaması, amortismana tabi tutar hesaplanırken izlenen yol (varlığın defter değerinden kalıntı değerin indirilmesi) gibi düzenlemeler uygun ve yeterlidir. (K.1)

Sonraki ölçüm ile ilgili itfa yöntemleri, kıst amortisman uygulanması gibi konularda KÜMİ FRS, TMS ve BOBİ FRS uyumlu iken maddi olmayan varlıkların edinimiyle ilgili katlanılan borçlanma maliyetleri, araştırma ve geliştirme safhası harcaması gibi konularda farklılıklar bulunmaktadır. Bu konuda katılımcıların görüşleri ise şu şekildedir;

KÜMİ FRS'de maddi olmayan duran varlıklara ilişkin düzenlemeler bölüm 12'de şerefiye ve işletmenin olağan faaliyetleri ile ilgili olarak satış amacıyla elinde tuttuğu madde olmayan duran varlıklar hariç tüm madde olmayan duran varlıklara uygulanmak üzere düzenlenmiştir.

Maddi olmayan duran varlıklar, ilk defa finansal tablolara alınırken maliyet bedeliyle ölçülür. Maddi olmayan duran varlıklar, ilk defa finansal tablolara alındıktan sonra birikmiş itfa payları ve birikmiş değer düşüklüğü zararları indirilerek maliyet bedeliyle ölçülür.

Küçük İşletmelerde bir yıl veya daha kısa vadeli borçlanma ile gerçekleştirilen maddi olmayan duran varlık alımlarda vade farkı ayrıştırılması yapılmayıp ödenmesi beklenen nakit tutarı ile değerlemesi yapılmaktadır. 1 yıldan uzun vadeli borçlanma ile maddi olmayan duran varlık alımı yapılması durumunda ise bedel içerisindeki vade farkı tutarı ayrıştırılarak maddi olmayan duran varlık peşin değeri ile ölçülür. Mikro işletmelerde maddi olmayan duran varlıkların maliyeti, vade farkı ayrıştırılmaksızın, ödenen veya ödenmesi beklenen tutar üzerinden ölçülür.

Faydalı ömrü sınırlı olan maddi olmayan duran varlıklar için itfa payı ayrılması zorunludur. İtfaya tabi tutar, maddi olmayan duran varlığın maliyet bedelinden kalıntı değerin indirilmesi suretiyle belirlenir. Kalıntı değer önemsizse itfaya tabi tutarın belirlenmesinde dikkate alınmaz. Maddi olmayan duran varlığın itfaya tabi tutarı faydalı ömrü süresince sistematik bir şekilde dağıtılır. itfa işlemine, varlık kullanıma hazır olduğunda başlanır ve varlığın finansal tablo dışı bırakılmasıyla son verilir. Dolayısıyla, dönem içerisinde kullanıma alınan varlıklar için kullanılan gün esasına göre kıst amortisman hesaplanır.

Standart hükümleri incelendiğinde TMS standartlarına paralel uygulamaların olduğu görülmektedir. Bu durumda işletmenin maddi olmayan duran varlıkların gerçeğe uygun değerlerle finansal tablolarda yer alması mümkün kılmaktadır. Ayrıca yine standart kapsamında işlemlerini gerçekleştirecek olan mikro ve küçük işletmelerin ilgili düzenlemeleri kolaylıkla uygulayabilmeleri açısından çeşitli düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. Bu bakımdan genel hatlarıyla maddi olmayan duran varlıklara ilişkin düzenlemelerin uygun ve yeterli olduğu değerlendirilmektedir. (K.5)

KÜMİ FRS'de sonraki dönemlerde ölçüm maliyet değeri veya yeniden değerleme yöntemi ile yapılmaktadır. Bu açıdan UFRS ile uyumlu ve yeterli olduğu söylenebilir. Borçlanma maliyeti ise doğrudan maddi duran varlık ile aynı durum söz konusudur. (K.4)

Maliyet bedeli, birikmiş itfa payı ve birikmiş değer düşüklüğünün finansal tablolara yansıtılması şirketin aktif büyüklüğüne ilişkin sonuçların doğru ve tam olarak gösterilmesi adına yeterlilik sağlamaktadır.

Maddi Duran varlıklardaki gibi burada da maliyetin tamamlanma dönemine yansıtılması yerine ilgili faaliyet dönemine yansıtılması muhasebe temel ilkelerine uyum açısından daha doğru raporlama imkanı sunmaktadır.

Ar-ge giderlerinin direkt olarak kar veya zarar yansıtılması birim maliyetlerin direkt olarak doğruluğunu saptıracak niteliktedir. Burada giderlerin maliyetlere yansıtılması daha uygun olacaktır. (K.2)

Maddi duran varlıkta yapılan düzenlemeler, KÜMİ FRS'nin bilgi temelli sistem amacı ile örtüşmektedir. KÜMİ FRS'deki; itfa uygulamasının ihtiyari değil zorunlu olması, ARGE giderlerinin, Borçlanma maliyetlerinin direk kar veya zarara yansıtılması gibi düzenlemeler KÜMİ FRS'yi pratikte daha net ve anlaşılır kılmıştır. (K.1)

Sonuç

Küçük ve mikro işletmeler, toplam işletme sayıları içerisindeki yeri itibari önemli bir konuma sahiptirler. Gerek istihdam gerekse üretim noktasında bu işletmelerin üstlendikleri rol ülke ekonomisi için vazgeçilmez bir unsurdur. Özellikle elektronik ticaretin çok yaygınlaştığı bir dünyada küçük ve mikro işletmelerin ulaşabilecekleri/erişebilecekleri pazarlar yakın zamanda tahmin edilemeyecek bir düzeye ulaşmıştır. Ancak söz konusu pazarlarda yer alabilmek ve rekabet edebilmek için işletmelerin çok daha profesyonel bir yapıya sahip olmaları zorunlu görülmektedir. Bu yapı içerisinde özellikle finansal tablolar başta olmak üzere işletme bilgi sisteminin doğru bir şekilde kurgulanması gerekmektedir.

Sadece finansal bilgileri değil bunun yanı sıra sosyal, çevresel, entelektüel vb. finansal olmayan performanslara ilişkin bilgileri ilgili taraflara sunan şirketler; mevcut ve potansiyel yatırımcılar açısından özellikle şeffaf ve hesap verebilir (Horasan ve Tazegül, 2021) bir yapıyı oluşturmak zorundadırlar. KÜMİ FRS bu noktada kapsadığı işletmelerin çok daha kaliteli finansal bilgilerin oluşturulmasını ve bunları finansal tablolara yansıtılmasını sağlayacak bir yapıya sahiptir.

Araştırmaya Katılanların çoğunluğu da KÜMİ FRS'yi genel olarak faydalı bulduklarını ifade etmişlerdir. Katılımcılar bu standart setinin şeffaflık, gerçeğe uygunluk, işlevsellik, işletmelerin kurumsal yapılarının gelişimi, mevzuata uyum, finansal raporların doğruluğu, maddi duran varlıkların gerçek durumu yansıtacak şekilde raporlanması, maddi duran varlıkların maliyetlerinin doğru tespiti ve raporlanması gibi konularda olumlu katkılar sağlayacağını değerlendirmişlerdir. Ancak bunun yanı sıra, KÜMİ FRS'nin uygulanması dolayısıyla ortaya çıkacak olan maliyetler, uygulama sırasında bilgi eksiklikleri gibi konularda sorunlar ortaya çıkabileceği değerlendirmesi yapıldığı görülmektedir.

Kaynakça

1. Akbulut, E., ve Can, M., E. (2020). Küçük ve mikro işletmeler için finansal raporlama standardı (KÜMİ FRS) taslağı hakkında. Muhasebe Enstitüsü Dergisi, Journal of Accounting Institute, 63, 85-93. https://doi.org/doi.org/10.26650/MED.692261.
2. Aytac, A. ve Gucenme,. Gencoglu, U. (2020). Maddi duran varlıklar ve amortismanlar açısından TFRS, BOBİ FRS, KÜMİ FRS taslağı. ve MSUGT'daki uygulamaların karşılaştırılması. Business and Economics Research Journal, 11(3), 753-767.
3. Bağırgan, M., K. (2019). Türkiye'de Raporlama Standartlarının Gelişimi ve Maddi Duran Varlıkların VUK, TMS/TFRS, BOBİ FRS ve KÜMİ FRS Açısından Değerlemesi. https://www.alomaliye.com/2019/11/18/maddi-duran-varliklarin-degerlemesi. Erişim Tarihi: 26.10.2021.
4. Berg, B., L. ve Lune, H. (2019). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Konya: Eğitim Yayınevi.
5. Merriam, S., B. (2018). Nitel Araştırma Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
6. Güçlü, İ. (2019). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri Teknik-yaklaşım- Uygulama. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
7. Horasan, E. ve Tazegül, S. (2021). Entegre Raporlamanın Şirketlerin Finansal Performansları Üzerindeki Etkisi. Journal of Research in Business, 6(1), 141-163.
8. KGK, (2019). Küçük ve Mikro İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standardı (KÜMİ FRS). https://archive.ismmmo.org.tr/docs/seminernotlar/ 11092019/ emresenturk.pdf. Erişim Tarihi: 11.11.2021).
9. Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu, (2021), Küçük ve Mikro İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standardı Taslağı https:// www.kgk.gov.tr/ContentAssignmentDetail/3596/Ku%CC%88c%CC%A7u%CC%88k-ve-Mikro-I %CC%87s%CC%A7letmeler-I%CC%87c% CC%A7in-Finansal-Raporlama-Standard%C4%B1 Taslag % CC%86%C4% B1-kamuoyu-go% CC% 88ru% CC %88s % CC %A7u%CC%88ne-ac%CC%A7 %C4%B1lm%C4%B1s%CC%A7t%C4%B1r-. Erişim Tarihi:01.11.2021.
10. Kıymetli, Ş., İ. ve Özbirecikli, M. (2020). KÜMİ FRS'nin İş Dünyasına Sağlayabileceği Yararlar: BOBİ FRS, TMS/TFRS ve Mevcut Muhasebe Sistemi ile Mukayeseli Bir İnceleme. Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi, 22 (Özel Sayı), ös 1- ös19. http://dx.doi.org/10.31460/mbdd.641657.
11. Merriam, S., B. (1998). "Qualitative Research and Case Study Applications in Education", San Francisco: Jossey- Bass Publishers.
12. Merriam, S.B. (2018). Nitel Araştırma Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
13. Öztürk, E., Gökçen, G. ve Güleç, Ö. F. (2019). KÜMİ FRS Seti Taslağı, BOBİ FRS Seti ve Tam Set TMS/TFRS'nin Temel Konular Açısından Karşılaştırılması, Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 4 (3), 413-430. DOI: 10.29106/fesa.616662.
14. Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Anakara: Seçkin Yayıncılık.

Yaylacılık Faaliyetleri Açısından Kunduz Dağı'nın (Vezirköprü) İklim Özellikleri[1]

Aynur AYDIN[2]

Yahya KADIOĞLU[3]

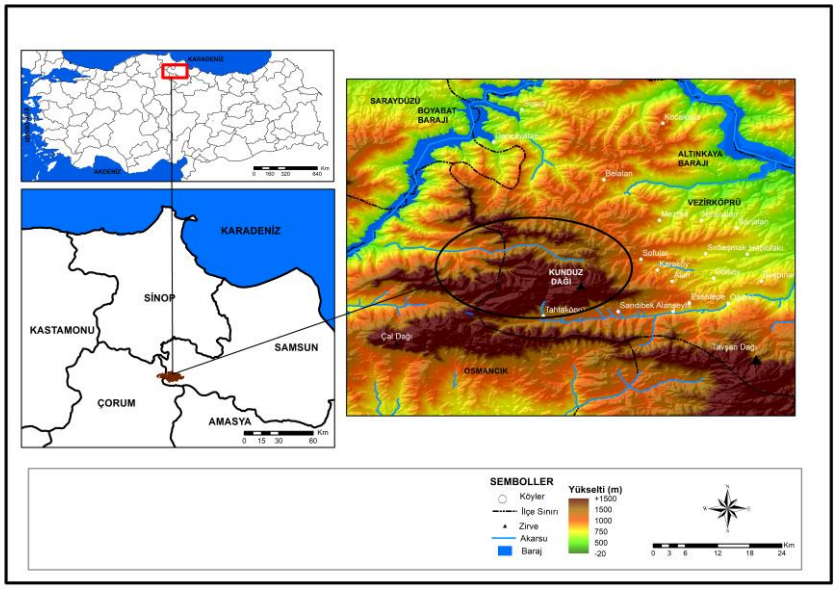
1 Bu çalışma, OMÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Coğrafya A.B.D.'nda Prof. Dr. Yahya KADIOĞLU danışmanlığında hazırlanan "Kunduz Dağı'nda (Vezirköprü/Samsun) Yaylalar ve Yaylacılık" başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

2 Arş. Gör.; Samsun Üniversitesi İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Coğrafya Bölümü. aynur.aydin@samsun.edu.tr ORCID No: 0000-0003-4827-146X

3 Prof. Dr.; Samsun Üniversitesi İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Coğrafya Bölümü. yahya.kadioglu@samsun.edu.tr ORCID No: 0000-0002-9483-1635

1. GİRİŞ

Kunduz Dağı, Karadeniz Bölgesi'nin Orta Karadeniz Bölümü'nde yer alır. Dağın büyük bir kısmı Samsun ili Vezirköprü ilçesi, küçük bir kısmı ise Çorum ili Osmancık ilçesi sınırları içerisinde yer alır. Kunduz Dağı'nın doğusunda Vezirköprü ilçe merkezi, güneyinde Amasya ili, güneybatısında Osmancık ilçesi, batısında Boyabat Barajı, kuzeydoğusunda Altınkaya Barajı ve kuzeyinde Sinop ili bulunmaktadır (Harita 1). Kunduz Dağı, Vezirköprü ilçe merkezine yaklaşık 51 km, Samsun şehrine ise, 166 km uzaklıktadır. Güneyden, içinden Soruk Çayı'nın (Kızılırmak'ın kolu) aktığı Kuzey Anadolu Fay Hattı ile sınırlandırılmıştır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan Kunduz Dağı'nın yükseltisi Keltepe zirvesinde 1791 metreye çıkar. Kuzey ve güney yamaçlarının suları Kızılırmak'a karışan mevsimlik akarsular tarafından drene edilir. Üzerindeki yaylaların yükseltisi 1100 -1600 metre arsında değişir.

Harita 1. Çalışma Sahasının Lokasyon Haritası

Araştırma sahasındaki iklim elemanlarına geçmeden önce sahayı genel olarak etkisi altında bulunduran hava kütlelerinin ve cephe sistemlerinin kısaca gözden geçirilmesi yararlı olacaktır. Türkiye, kuzeyde Batı Rüzgârları Sistemi etkisinde kalan Orta ve Batı Avrupa'nın her mevsimi yağışlı ılıman iklimi ile Doğu Avrupa'nın karasal iklimi ve güneyindeki subtropikal yüksek basınç merkezinin etkisinde bulunan her mevsimi kurak tropikal iklim bölgesi arasında bir geçiş kuşağı üzerindedir (Koçman, 1993: 1). Türkiye bu bölgede yıl içinde yağış ve sıcaklık koşullarını düzenleyen basınç ve hava kütlelerinin tesiri altındadır (Kadıoğlu, 2003: 18). Kış mevsiminde kutupsal hava kütlelerinin yaz

mevsiminde ise tropikal hava kütlelerinin etkisindedir. Bu hava kütleleri tüm ülkede olduğu gibi Karadeniz Bölgesi üzerinde de etkili olur.

Türkiye genelinde Karadeniz Bölgesi'nin özellikle kıyı kesimindeki yöreleri yaz mevsiminde yüksek nem ve bol yağış ile farklı iklim özelliklerine sahiptir. Bu farklılıkta hava kütleleri ve cephe sistemlerinin yanı sıra ülkemizin coğrafi konumu, kuzeyde Karadeniz'in varlığı ve kıyı boyunca uzanan sıradağlar gibi coğrafi faktörlerin de önemli etkisi vardır (Tandoğan, Tunç ve Kılıçarslan, 1994: 10). Denizlerin geç ısınması ve alınan enerjiyi depo ederek geç soğumasının etkileriyle kıyı kesiminde yıllık ve günlük sıcaklık değişmeleri oldukça az gerçekleşmektedir (Nişancı, 1988: 225). Karadeniz Bölgesi'nin kuzeybatıya dönük yamaçları, Karadeniz'i geçerken alttan nem alan hava kütlelerinin hareket yönüne dik uzandığı için daha fazla yağış alır.

Orta Karadeniz Bölümü genel iklim özelliklerine göre kuzeyde kıyı kuşağı, kıyı ardı geçiş kuşağı ve iç kısımlarda yer alan yüksek ova ve plato düzlükleri şeklinde üçe ayrılır (Nişancı, 1989: 70). Nişancı'ya göre, Kunduz Dağı, kıyı ardı geçiş kuşağı içerisinde yer alır. Kıyı kuşağından iç kesimlere geçildikçe başta yükselti faktörü olmak üzere yer şekilleri ve karasallığın etkisi ile yöreler arasında iklim farklılıkları ortaya çıkmaktadır (Nişancı, 1989: 75). Yükselti arttıkça ve denizden uzaklaştıkça da karasal iklimin etkilerini görmek mümkündür. Kış mevsimi soğuk ve kar yağışlı geçer. Yaz mevsimi ise yükseltinin etkisiyle serin geçer.

Sahanın iklim özellikleri DMİGM Vezirköprü Meteoroloji İstasyonu verilerinden yararlanılarak incelenmiştir. Vezirköprü'de yıllık ortalama yağış 520.2 mm, yıllık ortalama sıcaklık ise, 12.5 ^{0}C'dir. En soğuk ayın ortalaması 2.1 ^{0}C (ocak), en sıcak ayın ortalaması 22.5 ^{0}C'dir (ağustos). Bakının yağış üzerindeki etkisine bağlı olarak Kunduz Dağı'nın kuzey yamaçları daha fazla yağış almaktadır. Yamaçlar arasındaki yağış farklılığı meskenler üzerinde de belirgin farklılıkların oluşmasına neden olmuştur.

Meteoroloji istasyonu bulunmayan yüksek dağların sıcaklık ve yağış miktarlarını hesaplamak için farklı formüller kullanılmaktadır. Sıcaklığın dikey doğrultuda her 100 metrede 0.5 ^{0}C düştüğü kabul edilmektedir (Erol, 2014: 80). Buna göre, ilçe merkezinde 12.5 ^{0}C olan yıllık ortalama sıcaklık, dağın zirvesinde 5 ^{0}C'nin altına düşer. Bu farklılık dağın kuzey ve güney yamacında değişiklik göstermektedir. Kuzeye bakan yamaçlar boyunca yükseldikçe sıcaklık düşüşü daha fazla olurken, güneye bakan yamaçlar boyunca daha az olur (Zaman, 2007: 33). Bu durum bakı etkisinin bir sonucudur.

2. İKLİM ELEMANLARI

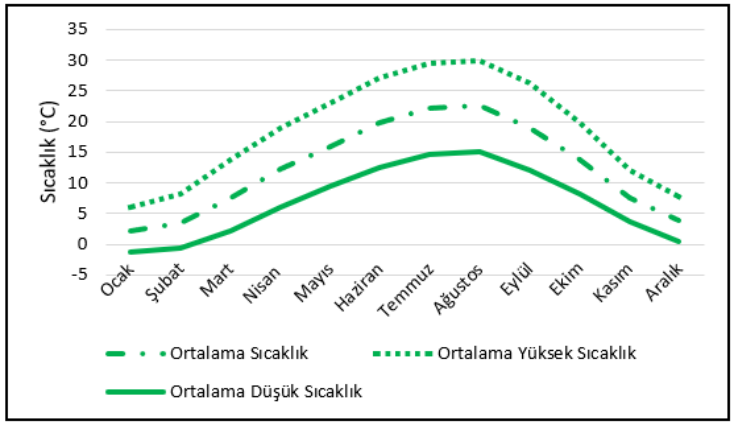
2.1. Sıcaklık

Sıcaklık, diğer iklim elemanlarını ve hava olaylarını kontrol altında tutar (Akkuş, 2015: 38). Sıcaklığın değişimi üzerinde yükselti, eğim, bakı, toprak özellikleri ve bitki örtüsü gibi faktörler etkili olmaktadır. Mevsimsel sıcaklık değerlerinin değişiminin tespiti bir sahanın doğal ve beşeri özelliklerinin açıklanmasında önem arz eder. Sahadaki yaylalara gidiş ve dönüş zamanının belirlenmesinde sıcaklığın önemli bir rolü vardır. Vezirköprü meteoroloji istasyonu verilerine göre yıllık ortalama sıcaklık 12.5 ^{0}C'dir. Aylık ortalama sıcaklığın yıl içindeki dağılışı incelendiğinde kış mevsimindeki değerlerin düşük, yaz mevsimindeki değerlerin yüksek olduğu görülür. Nitekim ortalama sıcaklık ocak ayında 2.1 ^{0}C ile en düşük, ağustos ayında 22.5 ^{0}C ile en yüksek değerdedir. Aylık ortalama sıcaklıklar nisan ayından itibaren 10 ^{0}C'nin üzerine çıkar. Kasım ayından itibaren tekrar 10 ^{0}C'nin altına iner. Yaylalara çıkış ayı olan mayısta ortalama sıcaklıklar 16 ^{0}C civarındadır (Tablo 1, Şekil 1). Bu değer, yükseltisi 1100- 1600 metre arasındaki yayla yerleşmelerinde yaklaşık 9 ile 11 ^{0}C arasında değişmektedir (Tablo 2). Ortalama sıcaklığın 10 ^{0}C'nin üzerine çıkmasıyla yaylalarda otlaklar yeşermeye başlar.

Tablo 1. Ortalama, Ortalama Yüksek ve Ortalama Düşük Sıcaklıkların Aylara Göre Dağılışı (^{0}C)

Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık Ort.
Ort. Sıcaklık	2.1	3.4	7.5	12.2	16	19.7	22.1	22.5	18.9	13.8	7.6	3.9	12.5
Ort. Yüksek Sıcaklık	6.1	8.2	13.7	18.9	23.1	27.1	29.4	30.0	26.3	19.9	12.1	7.7	18.5
Ort. Düşük Sıcaklık	-1.3	0.7	2.2	6.0	9.4	12.5	14.6	15.0	12.0	8.3	3.6	0.5	6.8

Kaynak. DMİGM Vezirköprü Meteoroloji İstasyonu Rasatları (1977 - 1994)

Şekil 1. Yıllık Ortalama Sıcaklık Değerlerinin Aylara Göre Dağılışı

Yüksek sıcaklıkların yıllık ortalaması 18.5 ^{0}C'dir. Aylık ortalama yüksek sıcaklıkların yıllık dağılışı incelendiğinde yaz mevsimindeki ayların belirgin üstünlüğü dikkat çeker. Değerler ağustos ayında 30 ^{0}C'ye ulaşır. Kış mevsiminde ise, ortalama yüksek sıcaklıklar 6.1 ^{0}C'ye kadar düşer. Yıllık ortalama düşük sıcaklık 6.8 ^{0}C'dir. Bu sıcaklık değerleri kış mevsiminde düşük, yaz mevsiminde ise yüksektir. En düşük değer ocak ayında (-1.3 ^{0}C), en yüksek değer ise ağustos ayında (15 ^{0}C) görülür (Tablo 1).

Tablo 2. Yaylalarda İndirgenmiş Sıcaklık Değerleri (^{0}C)

Yaylalar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık Ort.
Ovacık Y. (1160 m)	-2.4	-1.1	3	7.7	11.5	15.2	17.6	18	14.4	9.3	3.1	-0.6	8
Soğucak Y. (1270 m)	-2.9	-1.6	2.5	7.2	11	14.7	17.1	17.5	13.9	8.8	2.6	-1.1	7.5
Alan Y. (1440 m)	-3.8	-2.5	1.6	6.3	10.1	13.8	16.2	16.6	13	7.9	1.7	-2	6.6
Karaköy Y. (1570 m)	-4.4	-3.1	1	5.7	9.5	13.2	15.6	16	12.4	7.3	1.1	-2.6	6
Yukarı Çukuralan Y. (1600 m)	-4.6	-3.3	0.8	5.5	9.3	13	15.4	15.8	12.2	7.1	0.9	-2.8	5.8
Arkaalan Y. (1740 m)	-5.3	-4	0.1	4.8	8.6	12.3	14.7	15.1	11.5	6.4	0.2	-3.5	5.1

Kaynak. DMİGM Vezirköprü Meteoroloji İstasyonu Rasatları (1977 - 1994)

Sahadaki maksimum sıcaklık değerleri 23 Ağustos 1977'de 42 ^{0}C ile en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Bu değer yayla yerleşmelerinde daha düşüktür. Buna rağmen, maksimum sıcaklıkların etkili olduğu yıllarda otlaklardan yararlanma süresi kısalmakta ve yaylalardan köylere göçlerin erken başlamasına neden olmaktadır. Kış ve ilkbahar mevsiminde maksimum sıcaklıklar yaylalardaki karların hızla erimesine ve akarsu debilerinin yükselmesine yol açar. Nitekim rasat süresince kış mevsiminde maksimum sıcaklıklar 23.2 ^{0}C (şubat), ilkbahar mevsiminde 35 ^{0}C'ye (mayıs) kadar çıkmıştır. Yıl içinde ortalama 45.7 gün maksimum sıcaklıklar 30 ^{0}C ve üzerinde seyreder (Tablo 3).

Minimum sıcaklık değerlerinin görüldüğü yıllarda otlakların verimi düşer. Sahadaki minimum sıcaklık değerleri 8 Ocak 1983 tarihinde – 14.4 ^{0}C ile en düşük değere inmiştir. Yaz mevsimindeki minimum sıcaklık değerleri yaylacılık faaliyetlerini olumsuz etkiler. Vezirköprü Meteoroloji İstasyonu rasatlarına göre, yaz mevsiminde minimum sıcaklık değerleri 3.5 ^{0}C'ye kadar inmiştir. Bu değer yayla yerleşmelerinde daha düşük olduğundan don meydana getirmiştir. Don olayları, otlaklardan faydalanmayı olumsuz etkilemekte ve hayvansal ürünlerde verimi düşürmektedir. Minimum sıcaklıklar ortalama 1.3 gün -10 ^{0}C ve daha düşük değerlerdedir (Tablo 3).

Tablo 3. Bazı Sıcaklık Değerlerinin ve Donlu Gün Sayılarının Aylara Göre Dağılımı

Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A
Mak. Sıcaklık (°C)	17.6	23.2	28.5	32.2	35.0	38.0	41.6	42.0	38.0	34.0	25.0	20.5
Min. Sıcaklık (°C)	-14.4	-14.2	-11.0	-2.5	-0.5	3.5	7.5	8.6	3.5	-2.3	-4.9	-12.5
Mak. Sıcaklığın 30 °C ve Büyük Gün Sayısı Ort.				0.4	2.0	7.8	13.6	15.6	6.0	0.3		
Min. Sıcaklığın -10 °C ve Küçük Gün Sayısı Ort.	0.2	0.8	0.2									0.1
Donlu Gün Sayısı	17.2	13.7	7.3	0.7	0.1	0	0	0	0	0.3	4.6	11.4

Kaynak. DMİGM Vezirköprü Meteoroloji İstasyonu Rasatları (1977 - 1994)

Günlük en düşük sıcaklığın 0 ^{0}C'nin altına indiği günlere donlu gün denilmektedir (Erol, 2014: 71). Donlu gün sayısı bakımından ilçe merkezi ile çalışma sahası arasında belirgin farklılıklar dikkat çeker. Vezirköprü ilçe merkezinde aralık, ocak ve şubat aylarında donlu gün sayısı artmaktadır. Yıllık ortalama toplam donlu gün sayısı 55.3 gündür (Tablo 3). Yaylalarda yükseltiye bağlı olarak bu değer çok daha fazladır.

2.2. Yağış

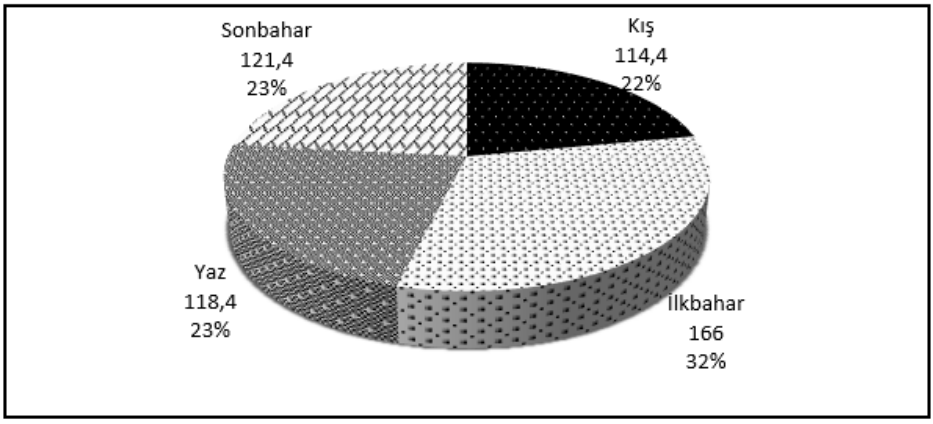
Karadeniz Bölgesi'nde yağış miktarı kıyıdan iç kesimlerde gidildikçe azalmaktadır. Samsun'da yıllık ortalama yağış 703,7 mm iken, bu değer Vezirköprü'de 520,2 mm'dir. Yağış miktarının azalmasında denizden uzaklaşma, yükselti faktörü, kış mevsiminde yağışın kar şeklinde düşmesi gibi nedenler etkili olmaktadır. Kıyı ardı geçiş kuşağında yaz aylarında yağış azlığı dikkat çeker (Nişancı, 1989: 76). Bu kuşakta en yağışlı mevsim ilkbahardır (Gürsoy, 1956: 125). Yağışlarla buharlaşma değerleri arasındaki su bilançosunun bir sonucu olan yaz kuraklığının süre ve şiddeti bu kıyı ardı kuşakta daha fazladır (Nişancı, 1989: 76).

Vezirköprü'de aylık ortalama yağışlar mayıs (72.2 mm) ve haziran (65.8 mm) aylarında en yüksek; temmuz, ağustos ve eylül aylarında en düşük değere ulaşır. Haziran ayındaki yağışlar zaman zaman sağanak şeklinde ve gök gürültülü olur (Şahin, 1997: 182). Ortalama yağışlar nisan ayından itibaren 50 mm'nin üzerine çıkar. Temmuz ayından sonra azalır. Ekim ayında tekrar yükselerek 52 mm'yi bulur. Kasım ve aralık aylarında değerler birbirine yakın olup 46 mm civarındadır. Yıllık ortalama yağışın %23'ü (121.4 mm) sonbaharda, %22'si (114.4 mm) kışın, %23'ü (118.4 mm) yazın ve %32'si (166 mm) ilkbaharda düşer (Şekil 2). Maksimum yağışlar 86.7 mm ile haziran ayında en yüksek değere ulaşır. Bu ayı sırasıyla temmuz (69.1 mm) ve ağustos (53.2 mm) ayları izler (Tablo 5).

Tablo 5. Ortalama ve Maksimum Yağışın Aylara Göre Dağılışı (mm)

Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ortalama Yağış	36.5	31.7	37.3	56.7	72	65.8	30.5	22.1	23.2	52	46.2	46.2	520.2
Maksimum Yağış	30.0	28.2	42.0	32.2	38.2	86.7	69.1	53.2	46.0	34.3	37.6	36.6	86.7

Kaynak. DMİGM Vezirköprü Meteoroloji İstasyonu Rasatları (1977 - 1994)

Şekil 2. Yıllık Ortalama Yağışın Mevsimlere Göre Dağılışı (mm)

Yağış miktarı hesaplanırken kullanılan formüllerin en önemlisi Schreiber' e aittir. Buna göre her 100 metre yükseklik artışına karşılık yağışın 54 mm arttığı kabul edilmektedir (Dönmez, 1979: 177). Nitekim Schreiber formülü ile yapılan hesaplamalara göre dağın 1500 metre yükselti sınırında yıllık ortalama yağış miktarı 1.189 mm'dir. Aylık yağış değerleri hesaplanırken formüldeki 54 katsayısı 12'ye bölünür ve 4.5 katsayısı ile aylık yağış değerleri hesaplanır. Tablo 6'da görüldüğü gibi Ovacık Yaylası'nda ocak ayı aylık ortalama yağış miktarı 62,6 iken, bu değer Arkaalan Yaylası'nda 103,1 mm olarak hesaplanmıştır. Benzer şekilde diğer aylardaki yağış miktarları da yükselti değerine göre farklılıklar göstermektedir. Bununla birlikte bu değerlerin tahmini bir hesaplama olduğu % 100 doğruluk ifade etmediği bilinmelidir (Tablo 6).

Tablo 6. Schreiber Formülüne Göre Yaylalarda Aylık Ortalama Yağış Miktarı (mm)

Yaylalar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ovacık Y. (1160 m)	77	72.2	77.8	97.2	112.5	106.3	71	62.6	63.7	92.5	86.7	86.7	1006
Soğucak Y. (1270 m)	81.9	77.1	82.7	102.1	117.4	111.2	75.9	67.5	68.6	97.4	91.6	91.6	1065
Alan Y. (1440)	89.6	84.8	90.4	109.8	125.1	118.9	83.6	75.2	76.3	105.1	99.3	99.3	1157
Karaköy Y. (1570 m)	95.4	90.6	96.2	115.6	130.9	124.7	89.4	81	82.1	110.9	105.1	105.1	1227
Yukarı Çukuralan Y. (1600 m)	96.8	92	97.6	117	132.3	126.1	90.8	82.4	83.5	112.3	106.5	106.5	1243
Arkaalan Y. (1740 m)	103.1	98.3	103.9	123.3	138.6	132.4	97.1	88.7	89.8	118.6	112.8	112.8	1319

Kaynak. DMİGM Vezirköprü Meteoroloji İstasyonu Rasatları (1977 - 1994)

Vezirköprü ilçe merkezinde yıllık ortalama kar yağışlı gün sayısı 12.4'tür. En fazla kar kış mevsiminde düşer. Mart ve nisan aylarında ortalama kar yağışlı gün sayısı 1.7'dir (Tablo 7). Ancak yükseltisi 1700 metreyi aşan Kunduz Dağı'nda kar yağışlı gün sayısı çok daha fazladır. Nitekim sahada yapılan mülakat sonuçlarına göre, kar yağışı ekim ayı sonlarında başlamakta ve nisan ortalarına kadar devam etmektedir. Yaylacılık faaliyeti karın yerden kalkmasıyla başlar ve sonbaharda ilk karın yağmasıyla sona erer. Bu nedenle ilk ve son kar yağışları ve karın yerde kaldığı gün sayısı önemlidir (Gürbüz, 1999: 665). Kar yağışları, kış mevsiminde ulaşımın aksamasına hatta bazı yaylalarda yolların tamamen kapanmasına yol açmaktadır. Yükseltinin artışına bağlı olarak kar örtüsünün yerde kalma süresi artmaktadır. Yüksek kesimlerde mayıs ayının başına kadar yerde kalabilen kar örtüsü otlakların yeşermesini geciktirmekte ve dolayısıyla yaylacılık faaliyetini olumsuz etkilemektedir. Nem ve bakı da karın yerde kalma süresini etkiler (Kadıoğlu, 2017: 167). Bakının etkisiyle kuzey yamaçlarda kar daha geç erimektedir.

Foto 1-2. Kunduz Dağı, Keltepe Mevkiinde yılın ilk karı (10 Kasım 2021).

Kar örtüsünün ortalama kalınlığı yükseltiye ve orografik şartlara bağlı olarak farklılıklar gösterir (Sözer, 1972: 14). Sahadaki kar kalınlığı bazı yıllar 1 metrenin üzerine çıkar. Yükseltisi diğer yaylalara göre daha az olan Soğucak, Ovacık, Kirazlı, Akpınar ve Sorkun Yaylalarında kar kalınlığı 50- 60 cm'yi bulur. Yükseltisi daha fazla olan Alan, Karaköy, Çukuralan, Arkaalan, ve Sarıçiçek Yaylaları'nda kar kalınlığı 1 metreyi geçmektedir. Kar kalınlığının 1 metreyi geçtiği günlerde yollar kapanmakta ve yaylalara ulaşılamamaktadır. Yıllık ortalama dolu yağışlı gün sayısı 1.1'dir (Tablo 7). Dolu yağışının en fazla olduğu mevsim ilkbahardır.

Tablo 7. Vezirköprü'de Yıllık Ortalama Kar ve Dolu Yağışlı Gün Sayısı

Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ort. Kar Yağışlı Gün Sayısı	3.5	3.8	1.6	0.1							0.7	2.7	12.4
Ort. Dolu Yağışlı Gün Sayısı			0.2	0.1	0.5	0.2	0.1						1.1

Kaynak. DMİGM Vezirköprü Meteoroloji İstasyonu Rasatları (1977 - 1994)

2.3. Rüzgarlar

Çeşitli nedenlerle yeryüzünde oluşan basınç farklılıklarına bağlı olarak rüzgar denilen yatay hava hareketleri meydana gelir (Türkeş, 1996: 215). Deniz üzerinden esen rüzgarlar taşıdıkları nemi kıyı dağlarında bıraktıklarından yaz mevsiminde iç kısımlarda kuraklığa neden olurlar (Gürsoy, 1956: 121). Vezirköprü ilçesinde kış mevsiminde genellikle termik kökenli yüksek basınç koşulları oluşur. Bazen dinamik kökenli alçak basınç alanları da etkilidir. Yaz aylarında ise, termik kökenli alçak basınç alanı hakimdir (Şahin, 1997: 161).

Yıllık ortalama rüzgar hızı 3.1 m/sn'dir. Aylık ortalama rüzgar hızı haziran-ekim döneminde azalmakta, kasım-mayıs döneminde ise artmaktadır. Vezirköprü ilçe merkezinde kuvvetli rüzgarlar etkili değildir. Sadece mayıs ayında 0,1 gün kuvvetli rüzgar görülür (Tablo 8). Ancak Kunduz Dağı üzerinde kuvvetli rüzgarlar daha fazladır. Özellikle kış mevsiminde etkili olan kuvvetli rüzgarlar

zaman zaman kar fırtınaları şeklinde ortaya çıkarlar. Fırtınaların etkisiyle oluşan kar yığınlarına yörede "kürtük" adı verilmektedir. Yaz mevsimindeki rüzgarlar şiddetli değildir. Maksimum rüzgarlar mayıs ayında güneybatıdan (12.3 m/sn) eser (Tablo 8). Özellikle çatısı branda ile örtülen basit meskenlerde tahribat yaparlar. Branda üzerindeki ağaç dalları savrulmakta ve brandalar zarar görmektedir. Zayıf köklü ağaçlar devrilmekte ve ağaçların dalları kırılmaktadır.

Tablo 8. Ortalama Rüzgar ve Maksimum Rüzgar Hızının Aylara Göre Dağılışı (m/sn)

Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık Ort.
Ortalama Rüzgar Hızı	3.5	3.6	3.6	3.4	3.3	2.9	2.8	2.6	2.5	2.6	3.3	3.3	3.1
Maksimum Rüzgar Hızı ve Yönü	9.4 SW	9.4 SW	9.4 S	9.4 E	12.3 SW	9.4 NE	9.4 NW	9.4 NE	9.4 W	9.4 SW	9.4 SE	9.4 SW	9.6

Kaynak. DMİGM Vezirköprü Meteoroloji İstasyonu Rasatları (1977 - 1994)

Sahada yer şekillerinin etkisiyle rüzgarlar genellikle doğu ve batı yönünden eser. Özellikle haziran, temmuz ve ağustos aylarında doğu yönlü rüzgarlar hakimdir. Aralık, ocak ve şubat aylarında batı yönlü rüzgarlar etkilidir. Rüzgar frekanslarının mevsimlik dağılışı farklılıklar göstermektedir. Yaz % 22.3 ile rüzgar esme sayısının en az olduğu mevsimdir. Bunun en önemli nedeni Kuzeybatı Avrupa üzerindeki Azor yüksek basıncından güneydoğudaki Basra alçak basıncına doğru hareket eden hava akımlarıdır (Koçman, 1993:15). Ülke genelinde yere yakın hava tabakalarında görülen kararlılık yazın rüzgar frekanslarının düşük olmasında etkilidir (Erinç, 1960: 11).

Rüzgar esme sayısının en fazla olduğu mevsim kıştır (% 27.8). İç Anadolu Bölgesi üzerinde etkili olan antisiklon merkezinin kuzeye doğru hareket etmesi bu mevsimde rüzgar frekanslarının yüksek olmasında önemli rol oynar (Erinç, 1960: 11). Rüzgar frekanslarının aylara göre dağılımı incelendiğinde, kış aylarında değerlerin yükseldiği görülür. En yüksek frekans ocak ayında (%2.8 W), en düşük frekans ekim ayında görülmüştür (% 0.2 S). Yaz mevsimindeki aylık değerler diğer aylara göre daha düşüktür (Tablo 9).

Tablo 9. Rüzgarın Yönlere Göre Esme Sayıları

Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Toplam
N	1320	1112	1616	1536	1928	1472	1440	1680	1944	1880	2208	1464	19600
NE	864	888	1328	1432	1584	1704	1848	1840	1536	1144	1080	944	16192
E	2048	1576	2192	2216	2328	2512	2848	2576	2264	1960	1480	1952	25952
SE	1352	1312	1096	928	1136	1080	1232	1080	1064	752	944	1448	13424
S	536	624	792	368	520	360	280	336	368	264	440	632	5520
SW	1144	1024	896	624	520	384	392	352	336	560	960	1304	8496
W	3520	2576	2072	2384	1872	1496	904	776	1064	2392	2672	3072	24800
NW	1432	1288	1024	672	632	424	392	376	512	1128	1408	1192	10480

Kaynak. DMİGM Vezirköprü Meteoroloji İstasyonu Rasatları (1977 - 1994)

2.4. Nem, Bulutluluk ve Sis

Karadeniz Bölgesi'nin iç kısımlarında nisbi nem kıyı kuşağına göre daha azdır. Samsun şehrinde 72.6 olan yıllık ortalama nisbi nem, Vezirköprü ilçe merkezinde %65.4'e düşer. Nisbi nem ortalaması kış mevsiminde maksimum, yaz mevsiminde minimum değerler gösterir. En fazla nisbi nem aralık ayında (%76), en az nisbi nem ağustos (%55.5) ayında ölçülmüştür (Tablo 10).

Tablo 10. Ortalama Nemin Aylara Göre Dağılışı

Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ortalama Nem (%)	75.5	70.5	64.1	63.5	63.8	61.7	56.6	55.5	57.7	65.1	74.1	76.3	65.4

Kaynak. DMİGM Vezirköprü Meteoroloji İstasyonu Rasatları (1977 - 1994)

Bulutluluk güneşlenmeyi denetim altında tutan ve yerin ısınmasını etkileyen önemli iklim elemanlarından biridir. Bulutlu günlerde güneş ışınları doğrudan yeryüzüne ulaşamaz, kırılarak dağılırlar (Kadıoğlu, 2010: 23). Vezirköprü Meteoroloji İstasyonu rasatlarına göre, yıllık ortalama bulutluluk 5.2'dir. Nisbi nemin yüksek olduğu kış aylarında aynı zamanda bulutluluk da yüksektir. Ortalama bulutluluğun en düşük olduğu mevsim yazdır. Yaz mevsiminde düşük bulutluluk yaylalarda arzulanan bir hava olayıdır. Özellikle rekreasyon amaçlı yaylacılık için önemli bir avantaj sağlar. Yıllık toplam ortalama bulutlu gün sayısı 152.1'dir. Bu değer Samsun şehrinde 214.2'dir. Ortalama bulutlu gün sayısı mayıs ve haziran aylarında 15'in üzerine çıkar. Şubat ve ekim aylarında sırasıyla 10.5 ve 11.1 gündür (Tablo 11).

Tablo 11. Ortalama Bulutluluk, Bulutlu Gün ve Sisli Günlerin Aylara Göre Dağılışı

Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ortalama Bulutluluk	6.8	6.4	5.6	5.8	5.1	3.9	3.5	3.1	3.8	4.9	6.1	6.8	5.2
Ortalama Bulutlu Gün Sayısı	11.8	10.5	12.6	11.9	15.7	15.1	13.6	11.7	11.6	11.1	12.8	13.7	152.1
Ort. Sisli Günler Sayısı	3.2	0.4	0.3	0.2	0.1				0.1	1.1	4.3	3.8	13.5

Kaynak. DMİGM Vezirköprü Meteoroloji İstasyonu Rasatları (1977 - 1994)

Sisli günler görüş mesafesinin 1 km'nin altına düştüğü günler olarak kabul edilir (Dönmez, 1979: 151). Sahada yıllık ortalama toplam sisli gün sayısı 13.5'tur. Kış mevsiminde sisli günler daha fazla görülür. Bu mevsimde ortalama 11.3 gün sisli geçer. Ortalama sisli günlerin en fazla görüldüğü ay kasımdır (4.3). Yaz aylarında sisli gün görülmez (Tablo 11). Yaz mevsimindeki genel atmosfer şartları ve termik özellikler sis oluşumunu minimum seviyeye indirir (Erinç, 1996: 351). İlkbahar mevsimindeki sisler yaylalardaki çayır ve otlakların su ihtiyacını karşılar. Sisli günlerde yayla yollarında ulaşım aksar.

3. SONUÇ

Yaylalarda yükseltiye bağlı olarak sıcaklık değerleri azalır. Özellikle yaz mevsimindeki sıcaklık değerleri rekreasyonel ve hayvancılık amaçlı yaylacılığın gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Yağışların fazla olması, orman alanlarının genişlemesine ve ormancılığın önemli bir ekonomik fonksiyon özelliği kazanmasına neden olmuştur. Otlaklar yağışa bağlı olarak daha uzun süre yeşil kalmakta ve hayvancılık için yüksek bir potansiyel oluşturmaktadır.

Yüksek sıcaklıkların görüldüğü yıllarda otlaklardan yararlanma süresi kısalmakta ve yaylacıların yaylalarda kalma süresi azalmaktadır. Kış ve ilkbahar mevsimindeki maksimum sıcaklıklar yaylalardaki karların hızla erimesine ve akarsu debilerinin yükselmesine yol açar. Sıcaklığın düşmesi ve donlu günlerin fazla olması, tarımsal faaliyetlerin yapılmasına olanak vermez. Sonbahar mevsiminin başlarında sıcaklıkların aniden düşmesiyle otlaklar sararır.

İlkbahar mevsiminin başlarında yerin karla örtülü olması nedeniyle otlaklar geç yeşerir. Yükseltiye bağlı olarak kar örtüsünün yerde kalma süresi artmaktadır. Bazı yıllar yükseltisi 1500 metrenin üzerinde olan yaylalarda mayıs ayının başına kadar yer karla kaplıdır. Kar yağışları, kış mevsiminde ulaşımın aksamasına hatta bazı yaylalarda yolların kapanmasına yol açar. Bakının etkisiyle kuzey yamaçlarda kar daha geç erimekte ve otlaklar daha geç yeşermektedir. Bununla birlikte güney yamaçlarda otlaklar daha erken yeşerip erken sararır. Kış mevsimindeki kuvvetli rüzgarlar zaman zaman kar fırtınaları şeklinde etkili olurlar. Özellikle çatısı branda ile örtülen derme çatma meskenlerde tahribat yapar, zayıf köklü ağaçları devirerek ağaç dallarını kırarlar.

KAYNAKÇA

1. Akkuş, A. (2015). Genel Fiziki Coğrafya. Nobel Akademik Yayıncılık. Ankara.
2. Dönmez, Y. (1979). Umumi Klimatoloji ve İklim Çalışmaları. İstanbul Üniversitesi Yayın No: 2506, Coğrafya Enstitüsü Yayın No: 102. Edebiyat Fakültesi Matbaası. İstanbul.
3. Erinç, S. (1960). Türkiye'de Zemine Yakın Hava Tabakalarında Hakim Rüzgar İstikametleri ve Frekansları. İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü. Sayı 1, İstanbul.
4. Erol, O. (2014). Genel Klimatoloji. 10. Baskı. Çantay Kitabevi.
5. Gürbüz, M. (1999). Dibek Dağları'nda (Göksun) Kar Suyuna Bağlı Olarak Yapılan yaylacılık. Türk Coğrafya Dergisi, 34. ss. 661-677.
6. Gürsoy, C. R. (1956). Samsun Gerisinde Karadeniz İntikal İklimi. DTCF. 8. Ankara.
7. Kadıoğlu, Y. (2003). Akçaabat İlçesinin (Trabzon) Beşeri ve İktisadi Coğrafya Özellikleri. Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erzurum.
8. Kadıoğlu, Y. (2010). Şehir Coğrafyası Açısından Çivril. Aktif Yayınevi. İstanbul.
9. Kadıoğlu, Y. (2017). Samsun'da Yöresel Öneme Sahip Bir Kış Turizm Merkezi: Akdağ (Ladik). Doğu Coğrafya Dergisi, Yıl:22, 38, ss. 161-172.
10. Koçman, A. (1993). Türkiye İklimi. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, No:72, İzmir.
11. Nişancı, A. (1988). Karadeniz Bölgesi'nin İklim Özellikleri ve Farklı Yöreler. Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim 1986, 19 Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi, Özel Sayı. No:1, Samsun, ss.225-226.
12. Nişancı, A. (1989). Orta Karadeniz Bölümünde Mevsimlik Hava Tipleri Bakımından Önemli Devreler. Coğrafya Araştırmaları, 1/1, ss. 69–84.
13. Sözer, A.N. (1972). Kuzeydoğu Anadolu'da Yaylacılık. İş Matbaacılık ve Ticaret, Ankara.
14. Şahin, K. (1997). Vezirköprü ve Yakın Çevresinin Uygulamalı Fiziki Coğrafya Araştırmaları. Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Samsun.
15. Tandoğan, A., Tunç, M. ve Kılıçarslan, A. (1994). Değirmendere-Folderesi Arasındaki Sahada Doğal Çevre Faktörlerinin Ekonomik Yapı Üzerindeki Etkileri, K.T.Ü. Fatih Eğt. Fak. Coğ. Böl., Trabzon, ss.10.
16. Türkeş, M. (1996). Kent ve Bölge Planlamasında Topoğrafyaya Bağlı Yerel Rüzgârlar, Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi 5, ss. 213–227.
17. Zaman, M. (2007). Doğu Karadeniz Kıyı Dağları'nda Yaylalar ve Yaylacılık, Erzurum: Atatürk Üniv. Yay. No: 960, Fen Edebiyat Fak. Yay No: 105, Araştırma Serisi No: 75.

Sağlık Sektöründe Sürdürülebilirlik[1]

Ayşe AYDIN[2]

1 Bu kitap bölümü 2021 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı'nda tamamlanan "Sürdürülebilirlik Balans Skor Kart Yöntemi ile Performans Ölçümü: Diş Hekimliği Fakültesinde Uygulama" adlı doktora tezinden türetilmiştir.

2 Dr., aydinayse.tr@gmail.com.tr, ORCID: 0000-0001-7538-8407

GİRİŞ

İngilizce "sustainability" sözcüğünün karşılığı olan sürdürülebilirlik kelimesinin ifade ettiği anlam; bir şeyin belli bir seviyede veya oranda korunma kabiliyetidir. Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan Türkçe sözlükte ise, "süreklilik" olarak yer almaktadır. Sürekli olma, kesintisiz olarak sürüp gitme durumu ve devamlılık anlamlarında kullanılmaktadır.

Küreselleşme pek çok alanda değişimlere sahne olmuştur. Değişimlerin beraberinde getirdiği teknolojik gelişmeler, yaşam kalitesi, refah seviyesi, sanayileşme karşı konulamaz şekilde sürdürülebilir olma düşünce ve anlayışının gelişmesine yardımcı olmuştur (Özkan vd., 2018: 563).

Sürdürülebilirlik kavramı ilk kez, 1949 yılında Leopol Aldo tarafından kullanılmıştır. 1960'ların sonunda uluslararası politika ve çevre literatürüne girmiştir.1970'li yıllarda ise, kavram ağırlıklı olarak kullanılmaya başlamıştır (Ceylan, 2010: 5).

Önceleri sürdürülebilirlik kavramı, çoğunlukla çevresel bozulma ile ilgili olarak kullanılmaktaydı. Günümüzde ise sürdürülebilirliğin önemi gelişmiştir. Sürdürülebilir yaşam, sürdürülebilir gezegen, sürdürülebilir şehirler, sürdürülebilir tarım, sürdürülebilir turizm, sürdürülebilir mimari, sürdürülebilir ekonomi, sürdürülebilir işletme derken, kavram sıkça kullanılmaya başlanmıştır. İçinde bulunduğumuz yüzyılın tüm faaliyet alanlarına girerek birçok bilim dalında kullanılmaya başlanmış, dünya gündemini oldukça etkilemiştir. Sürdürülebilirlik hayatın her alanında kendine yer bulmuş ve günümüzün en popüler kavramlarından biri haline gelmiştir.

İnsanlar ve kuruluşlar kavramı çeşitli şekillerde işledikleri için sürdürülebilirliği tanımlamak kolay bir iş değildir. Sürdürülebilirlik kavramını belki de en iyi Bruntland Raporunda belirtilen tanımıyla ifade etmek doğru olmaktadır. Raporda kavram;"gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme yeteneğinden ödün vermeden, bugünün gereksinimlerini karşılayabilmek" şeklinde tanımlanmaktadır.

Sürdürülebilirlik üç farklı performans alanını içermektedir. Bu performans alanları genellikle "üçlü alt çizgi" olarak adlandırılan ekonomik, sosyal ve çevresel alanları kapsamaktadır. Belirtilen bu alanlar "insanlar, gezegen ve kar" olarakta adlandırılabilmektedir (GlavasandMish, 2015: 623).

Sürdürülebilir bir yapı, kaynakların korunmasını sağlayan, ekonomik, sosyal ve çevresel açılardan pratik olan ve farklı paydaşların çıkarlarını karşılayan bir yapı olarak tanımlanmaktadır (Molero et al., 2021: 139).Klettner, ClarkeandBoersma (2014), bu alanlardaki faaliyetlerin stratejik bir şekilde uygulanması gerektiğini, hayata geçirmek için de gerekli yönetim desteğinin olması gerektiğini ifade etmiştir.Kuckertzand Wagner (2010)sürdürülebilirliği, günümüzün çevresel ve toplumsal sorunlarına çözüm geliştirmek için referans noktası olarak işleyen bir pa-

radigma (model)" olarak ifade etmektedirler.

Hangi alanda olursa olsun insan geleceğini konu alan, kullanılan kaynakların korunması, ilgili alandaki faaliyetlerin kesintiye uğramadan devam ettirilebilme yeteneği olarak tanımlanabilen sürdürülebilirlik genel olarak üç esas ile bağlantılı olmaktadır:

- Koruma (kaynakların ihtiyatlı kullanımı),
- Eşitlik (ekonomik faydaların şimdiki ve gelecek nesiller arası adil paylaşımı),
- Devamlılık (süreçlerin veya sistemlerin varlığını devam ettirmesini sağlamak).

Yukarıda ifade edilenler dikkate alındığında sürdürülebilirlik kavramı, ilgili alandaki kaynakların şimdi ve gelecek nesiller arasında eşit dağılımını sağlayacak şekilde korunması ve devamlı olması şeklinde özetlenebilmektedir. Mevcut süreç veya sistemler, faaliyetlerini uzun vadeli olarak yerine getirebilme yeteneğine sahip olduğu sürece sürdürülebilir olarak kabul edilmektedir.

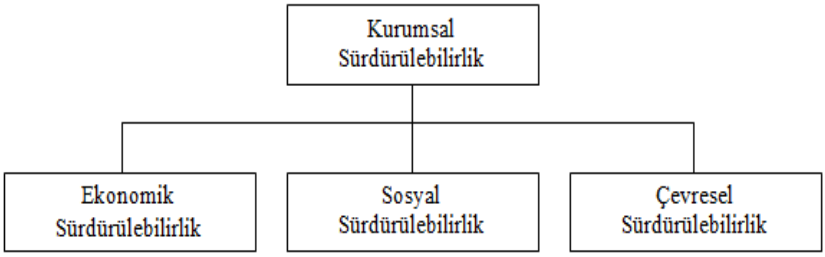
Bu aşamadan sonra, işletme yazınında kurumsal sürdürülebilirlik olarak kullanım yeri bulan kavram sağlık işletmeleri açısından ele alınıp incelenmektedir.

1. Kurumsal Sürdürülebilirlik

Kurumsal sürdürülebilirlik; geleneksel büyüme ve karı en üst düzeye çıkarma modeline alternatif olarak ortaya çıkan ve gelişmekte olan bir yönetim yaklaşımıdır (Atalıç, 2014: 17).

Kurumsal sürdürülebilirlik kavramının ortaya çıkmasına zemin teşkil eden iki gelişme bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Dünya Kalkınma Komisyonu'nun 1987 yılında yayımladığı ekonomik, sosyal ve çevresel politikaların birlikte ele alınmasını zorunlu kılan, "Ortak Geleceğimiz" raporu olarak bilinen Brundtland Raporu'dur.

Diğeri ise, 1997'de Elkington tarafından öne sürülen, "TripleBottomLine" olarak isimlendirilen "Üçlü Performans" kavramıdır. Kavram; sürdürülebilir gelişme hedefinde, ekonomik performansın kısa vadede etkili olabileceğini, uzun vadede tek başına yeterli olamayacağını, bu sebepten ötürü ekonomik, sosyal ve çevresel performansın bütüncül olarak ele alınmasının gerekliliğini savunmaktadır. Dolayısıyla kurumsal sürdürülebilirlik, işletmelerin sürdürülebilir olabilmeleri için kurumsal büyüme ve karlılığın önemini kabul etmekte, aynı zamanda işletmelerin sosyal ve çevresel konularda da gelişme göstermesinin gerekliliğini savunmaktadır (Tüm, 2014: 59).

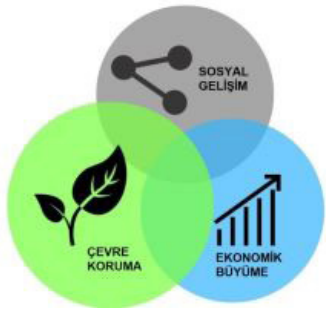
Şekil 1.1. Kurumsal Sürdürülebilirlik (Kaymak, 2019: 17)

İşletmelerde ekonomik, sosyal ve çevresel bileşenlerkurumsal yönetim ilkeleri (adillik, şeffaflık, hesap verebilirlik, sorumluluk) ile beraber işletme operasyonlarına ve karar süreçlerine uyarlanarak, ortaya çıkabilecek riskler yönetilebilmektedir.

Özetle işletme seviyesindeki sürdürülebilirlik, kurumsal sürdürülebilirlik olarak adlandırılmaktadır. İşletmeler artık yaptıkları her şeyde sürdürülebilirlik kavramına odaklanmanın ileri görüşlü bir ihtiyaç olduğunun farkındadır. Bu ihtiyaç, doğru olanı yapıyormuş gibi algılanabilecek bir ihtiyaç değildir, çünkü sürdürülebilirlik açısından doğru olanın yapılabilmesi için yapılacak şeyin ciddi ve dürüst bir şekilde benimsenmesi gerekmektedir (Rodriguez et al., 2020: 1).

2. Kurumsal Sürdürülebilirliğin Bileşenleri

Ekonomik, sosyal ve çevresel konuların bir arada değerlendirildiği ve kaynakların verimli kullanılması gereğini ifade eden yaklaşım "Üçlü Performans" olarak adlandırılmaktadır. Üçlü performans, işletmelerin her üç alanda denge kurarak performanslarını yüksek tutmaları halinde sürdürülebilir bir gelişmeyi sağlayabileceklerini, dolayısıyla kurumsal sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşabileceklerini ifade etmektedir (Aksoy, 2013: 20). Ayrıca işletmelerin sürdürülebilir bir gelişme sağlayabilmesi için belirtilen üç alandaki uygulamalarını aktif olarak takip etmesi gereğine vurgu yapılmaktadır (Rodriguez et al., 2020: 79).

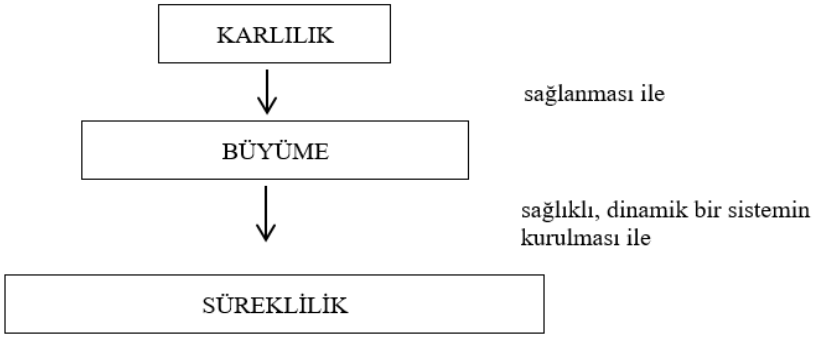

Şekil 1.3. Sürdürülebilirliğin Bileşenleri (Ekolojist.net, 2019)

Uzun vadede sürdürülebilir gelişmenin elde edilebilmesi için ekonomik, sosyal ve çevresel bileşenlerin birbirleri ile etkileşim içinde olduğu kabul edilmeli ve bu bileşenlere dengeli ağırlık verilmelidir.

2.1. Ekonomik Sürdürülebilirlik

İşletmelerin öncelikli amacı yapılan faaliyetler neticesinde kar elde etmektir. Bu amaca ek olarak elde edilen karı uzun dönem sürdürülebilir kılmak, büyüyerek varlıklarını sürdürmek ve devam ettirmek gelmektedir.

Şekil 1.4. Ekonomik Süreklilik (Öztürk, 2014: 19)

Şekilde görüldüğü üzere, işletmeler yapmış olduğu faaliyetler neticesinde kar elde etmeli ve bu karı büyüme hedefleri için kullanmalıdır. Büyüme hedeflerini gerçekleştiren işletme sağlıklı ve dinamik bir sistem kurmalı ve sistemi varlığını uzun dönem koruyabilme amacı için kullanmalıdır. Ancak bu şekilde işletme ekonomik olarak sürdürülebilir olabilmektedir.

Sağlık sektörü büyümeye devam ederken, potansiyellerini sınırlayabilecek çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalmaktadır. Bu zorluklar arasında artan operasyon maliyetleri, daha sıkı çevre düzenlemesi mevzuatı ve artan rekabet yer almaktadır. Bu tür zorluklar sağlık işletmelerini de, rekabetçi ve karlı olmaya zorlamaktadır (Aljaberi et al., 2020: 276).

Sağlık hizmetleri ulusal ekonomiler üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. AB'deki istihdamın %23,7'sini oluşturduğundan, ulusal çevre ve ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak için sağlık sektöründeki sürdürülebilirlik önlemlerine ihtiyaç duyulmaktadır (Molero et al., 2021: 140). Ayrıca sağlığa yönelik harcamaların gayrisafi yurtiçi hasılanın (GSYİH) % 10'una yaklaşması ve bazı durumlarda onu aşması nedeniyle, birçok ülkede ulusal sağlık sistemleri mevcut ve gelecekteki finansal sürdürülebilirlik konusunda endişelerle karşı karşıyadır (Tordrup et al., 2013: 640).

Sağlık sistemi, birçok koşullanmanın sonucu olan karmaşık bir yapıya sahiptir ve bunun sonucunda ülkeler tarafından sağlık alanında benimsenen çözümler, hem sağlık hizmetlerinin organizasyonu hem de finansmanı açısından çeşitlilik göstermektedir (Rabiej, 2020: 28). Dolayısıyla sağlık işletmelerinin ekonomik sürdürülebilirliğini belirlemek için ortak olarak kabul edilmiş ölçütler yoktur, birden fazla ölçüt bulunmaktadır(Kılcı, 2020: 1288). Ekonomik sürdürülebilirliğin değerlendirilmesinde "kar" haricinde dikkate alınması gereken diğer ölçütler; yatırımlar, maddi varlıklar, istihdamın arttırılması, işgücü verimliliği, vergiler, ek gelir ve ücretlerdir (Kestane, 2016: 57). Kritik bir öneme sahip olan ekonomik sürdürülebilirlik, elde edilen gelirler ile giderlerin karşılanabilmesi ölçütü ile de değerlendirilebilmektedir (Özer, 2015: 28).

2.2. Sosyal Sürdürülebilirlik

Sosyal sürdürülebilirlik, sosyal performansın yüksek olması demektir. Sosyal performans; "beşeri" ve "toplumsal" olmak üzere iki sermaye çeşidine bağlıdır.

Beşeri sermaye denilince akla insan unsuru gelmektedir. İşletmede çalışanların yetenekleri, tecrübeleri, bilgi donanımları, istekleri ve sadakatleri beşeri sermaye olarak tanımlanmaktadır. Toplumsal sermaye ise, işletme tarafından topluma sunulan altyapı, eğitim, kültürel teşvikler olarak ifade edilmektedir (Aksoy, 2013: 22).

Beşeri yani insan sermayesi bir defa kullanılıp tükenen sermayeler değildir. Aksine kullanıldıkça değeri artan ve uzun dönemde fayda sağlayan bir sermaye çeşididir. Bu açıdan sağlık işletmelerinde sosyal sürdürülebilirlik isteniyor ise, insan sermayesinden elde edilecek faydanın en üst düzeye çıkarılması gerekmektedir.

Yüksek yeteneklere sahip çalışanlar, yaptıkları işler ile fark yaratarak o işletmeye üstünlük kazandırırlar. İşletmenin değerini arttırır ve sosyal sürdürülebilirliğine olumlu katkı sağlarlar. Bu açıdan çalışanları sadece bir varlık veya iş gören olarak görmemeli, aksine "yatırımcı" olarak düşünmek daha doğru olmaktadır. Çünkü çalışanlar zaman, tecrübe, bilgi ve isteklerini bulundukları işletmeye yatırmak suretiyle o işletmenin bir parçası olmaktadırlar (Erol, 2016: 12).

Sağlık işletmelerin sosyal anlamda sürdürülebilir olabilmesi için yapabilecekleri bazı strateji ve uygulamalar şöyle açıklanabilir (Eş, 2008: 24).

- Sağlık işletmesi, çalışanlarına kendi gelişim ve kariyer çalışmalarında yardımcı olmalı, onlara iş güvenliği bakımından emniyetli ortamlar sunmalı, ücret ve terfi gibi alanlarda ayrım yapmamalı (cinsiyet, ırk, din, dil), sağlık güvencesi sağlamalıdır,

- Paydaşları ile iletişim halinde olmalı, karar verme süreçlerinde ve bilgi alımında şeffaflık sağlamalı ve her yılın sonunda faaliyet raporlarını yayımlamalıdır,

Yukarıdaki maddeler incelendiğinde, sosyal sürdürülebilirliğin niceliksel verilerden çok niteliksel veriler üstünde durduğu görülmektedir.

Sosyal sürdürülebilirlik, ekonomik performansa etki etmektedir. Şöyle ki, kendisine her türlü çalışma ortamı sağlanmış ve motive olan bir çalışandan elde edilecek fayda, faaliyetlerde verimlilik artışı yaratacaktır. Çalışma koşullarından memnun olan çalışan, işletmeye sadakat duyacak bu durum insan kaynakları maliyetini azaltacaktır. Bu etki ilk bakışta görülmese de, yadsınamaz bir gerçekliktedir (Eş, 2008: 24). Bowen, "İş adamlarının sosyal sorumlulukları" isimli kitabında, işletmelerin sosyal sorumluluk bilincinde hareket etmelerinin ekonomik amaçlara ulaşmada katkı sağlayacağını ifade etmektedir (Önder, 2019: 183).

Kısaca, beşeri ve toplumsal sermayesini kullanarak hem kendisine hem de topluma değer katan sağlık işletmeleri sosyal açıdan sürdürülebilir olmaktadır.

2.3. Çevresel Sürdürülebilirlik

Çevresel sürdürülebilirlik, çevresel performansının yüksek olması demektir. Çevresel performans, doğal sermayeye bağlı olmaktadır.

En genel tanımıyla doğal sermeye, çevrenin tamamı olarak ifade edilmektedir. Özele inildiğinde ise, kendi içerisinde yenilenebilir ve yenilenemeyen kaynaklar olarak gruplanmaktadır. Bu iki grup dikkate alındığında doğal sermaye, insanlar tarafından kullanılan su, hava, toprak, ormanlar, okyanuslar, yeşil alanlar, petrol, balıklar, vb. olarak tanımlamaktadır. Kısaca insan yaşamını destekleyen, çevreyle ilgili sistemlerin toplamı, doğal sermaye olarak adlandırılmaktadır (Eş, 2008: 18).

Sağlık işletmelerin sürdürülebilir olabilmeleri için ekonomik performansın yanı sıra çevresel performansının da olumlu olması gerekmektedir. Olumlu çevresel performans, sağlık işletmelerinin faaliyetleri neticesinde, çevreye yönelik ortaya çıkabilecek kötü durumları önlemesi, gerekli tedbirleri alması şeklinde ifade edilmektedir (Yılmaz, 2018: 7).Çevreye duyarlı ve hesap verebilir olmak sağlık işletmeleri açısından artık bir statü değil, toplum tarafından giderek daha fazla talep edilen bir şeydir. Çevreye duyarlı olmak, gerekli tedbirleri almak, verilen hizmete katma değer olmaktan ziyade onu hizmetin temel bileşeni yapmaktadır (Molero et al., 2021: 141).

Avrupa Komisyonu, Avrupada'ki 15.000 hastaneden CO2 azaltmayı amaç-

layan "yenilenebilir enerji sistemleri ile sıfır karbon hastanelerine doğru" gibi sağlık işletmeleri ve paydaşlarına odaklanan bazı girişimlerde bulunmuştur (Molero et al., 2021: 143).

Çevresel performansı ölçme noktasında bir takım değerlendirme ölçütleri, göstergeleri bulunmaktadır. Bunlar genellikle; enerji, su, geri dönüşüm, sera gazı emisyonu, atıklardır. Sağlık sektöründe tıbbi atıkların dünya çapında nasıl önemli kirletici kaynaklardan biri haline geldiğini ve sağlık yapılarının içinde ve çevresinde hastalık yayılımını ve hava, su, toprak kalitesini etkileyen önemli bir faktör olduğu bilinmektedir. Bu nedenle sağlık işletmelerinin sağlık hizmetlerinde sürdürülebilirliğin çeşitli yönlerini ele alan multidisipliner bir ekibe sahip olması zorunlu hale gelmektedir (Molero et al., 2021: 140).

Son zamanlarda Shrank et al., (2019) ABD sağlık sisteminde atık bertaraf maliyetinin 760 milyar dolar ile 935 milyar dolar arasında değiştiğini ve toplam sağlık harcamasının yaklaşık % 25'ini oluşturduğunu tahmin etmektedirler. Bu nedenle sağlık hizmeti atıkları bertarafında, sürdürülebilir uygulamalar önemli hale gelmiştir.

Sağlık işletmelerinin çevresel performansı yükseltmek adına aşağıda belirtilen ilke ve prensiplere dikkat etmesi önemli olmaktadır;

- Ağaç, toprak, hava, su gibi doğal kaynakların tüketilme oranı, yenilenme oranından yüksek olmamalıdır.
- Atıkların çevreye daha az zarar verecek şekilde imha edilmesi, kirlilik kontrollerinin yapılması gerekmektedir.
- Yeni teknolojiler ya da süreçler yoluyla atıkların azaltılması ya da tamamen ortadan kaldırılması gerekmektedir.
- Temiz teknoloji (rüzgar ve güneş enerjisi) kullanımı gereklidir.
- Çevresel sorunlar ile ilgili bilinç düzeyi arttırılmalıdır.
- Hastaneler, sağlık pratisyenleri ve laboratuar tıp topluluğu gibi sağlık işletmeleri, çevresel ayak izlerini azaltarak ve sağlık hizmetlerinin kalitesinden ödün vermeden iklim değişikliği ve kirliliğin etkilerini ele almak için etkili yaklaşımlar uygulayarak karbon nötrlüğüne geçişe öncülük etmelidir (Molero et al., 2021: 141).

Çevresel performans göstergelerine dikkat eden ve göstergelerini iyi düzeyde tutabilen sağlık işletmelerinin çevresel anlamda sürdürülebilirliğinin iyi olduğundan söz edilebilir (Yılmaz, 2018: 7). Sonraki nesillerin yaşamını idame ettireceği çevresel kaynakları riske atmayarak çalışmalar yapan, ekosistemin istikrarlı şekilde devam etmesi gibi hususlara dikkat eden ve önem veren sağlık işletmelerinin çevresel sürdürülebilirlik noktasında başarılı oldukları söylenebilir.

3. Sağlık İşletmelerinde Sürdürülebilirlik

Sağlık işletmeleri, günümüzün en karmaşık ve en yüksek uzmanlaşmaya sahip kurumlarıdır. Sağlık işletmelerinin temel amacı halkın sağlığını korumak ve yükseltmektir. Bu amaca ulaşılabilmesi için verilen sağlık hizmetinin tüm vatandaşlarca erişilebilir, hakkaniyetli, kaliteli ve bunların da ötesinde "sürdürülebilir" olması gerekmektedir (Özer, 2015: 10).

Sağlık işletmeleri, halk sağlığını korumaya ve iyileştirmeye hizmet etmektedir, ancak verilen hizmetlerin çevre üzerinde olumsuz etkileri olabilir. Çevresel etkiler insanların ve diğer organizmaların refahını olumsuz etkileyebilir. Bu nedenle sağlık işletmelerinin bu etkileri en aza indirecek faaliyetleri gerçekleştirerek sürdürülebilirliğini sağlaması kilit öneme sahiptir. Hızla değişen sağlık ortamında sürdürülebilirlik önemli bir hedeftir (Molero et al., 2021: 140). İyileştirilmesi belirlenen alanlarda (ekonomik, sosyal, çevresel) uygulama sürecinin basit olması ve sürdürülebilirliğin nihai hedef olması gerekmektedir. Bunun için alanlar arasında koordinasyon, işbirliği ve birlikte çalışmanın gerekliliği başarıya ulaşmak için önemli olmaktadır (Khalil&Kynock, 2021: 2).

Sağlığın ekonomik, sosyal ve çevresel problemlerin dahil edildiği önemli bir alan olduğu belirtilmektedir (Rodriguez et al., 2020: 1). Sağlık sektöründe yaşanan büyük problemlerin sadece kısa vadeli kar elde etmeye odaklanarak üstesinden gelinemeyeceği bilinmektedir. Özellikle tıbbı atıkların çevreye verdiği zarar ve ortadan kaldırma maliyetlerinin yüksek olması, sağlık işletmelerinde kullanılan her kaynağın rasyonel bir şekilde tüketilmesini önemli kılmaktadır. Bu nedenle sağlık işletmelerinde çevresel faktörlerin sürekli incelenmesi gerekmektedir. Diğer işletmeler gibi sağlık işletmeleri de karlılık gözetirken, aynı zamanda sosyal ve çevresel gereklilikleri de yerine getirmelidir. Bu bağlamda, sürdürülebilirliğin bir program olarak tasarlanıp sağlık işletmelerinin alt yapılarında kullanılması zorunlu olmaktadır (Atalıç, 2014: 44).

Sağlık sektöründe kritik amaç yalnızca sağlık hizmetinin verilmesi ve izlenilmesi değil aynı zamanda onu sürdürülebilir yapmak, devamlı kılmaktır. Değişen ve gelişen sağlık hizmeti ortamı, sağlık işletmelerini maliyetleri azaltarak ve sonuçları iyileştirerek hastalara değer temelli, yüksek kaliteli bakım sunma baskısı altına almaktadır (Khalil&Kynock, 2021: 2).Bunun için, uzun vadede ekonomik, sosyal ve çevresel bileşenlerin tümünü dikkate alan entegre bir yaklaşım sergilenmelidir.

Hizmetleri daha sürdürülebilir kılmak, başarılı olmak ve hizmet sunumunun rolünü güçlendirmek için sağlık sektöründe sürdürülebilirlik konusunun araştırılmasının gerekliliğinin önemine dikkat çekilmektedir. Sağlık sektöründe sürdürülebilirliğin varlığı üzerine odaklanan araştırmalar mevcut olmakla birlikte, kamu

sağlık işletmelerinde sürdürülebilirlik performans üzerine sınırlı sayıda araştırmanın olduğu ifade edilmektedir (Rodriguez et al., 2020: 1).

On yıl önce kamu hastaneleri, sürdürülebilirlik girişimlerinin çabalarını ve önceliklerini dikkate almıyordu. Sürdürülebilirlik girişimlerini uygulamaya yönelik planları yoktu. O zamanlar sürdürülebilirlik kavramı tam olarak yerleşmemişti ve farkındalık bugünden daha azdı (Rodriguez, et al, 2020: 7). Günümüzde sağlık işletmeleri, sürdürülebilirlik girişimlerine farklı şekilde öncelik vermekte ve bu girişimlerin uygulanma derecesi de farklılık göstermektedir. Başka bir ifade ile her sağlık işletmesi,sürdürülebilirliği sağlamaya yönelik çaba ve önceliklerden oluşan farklı bir yol haritası oluşturmaktadır.Bununla birlikte, bir dereceye kadar planlama yapan sağlık işletmeleri varken, bazılarının ise neredeyse hiç planı bulunmamaktadır. Benjamin Franklin'e atfedilen sözün dediği gibi: "Hazırlanamıyorsanız, başarısız olmaya hazırlanıyorsunuz!". (Rodriguez et al, 2020: 8).

Sağlık işletmelerinde sürdürülebilirlik girişimlerinin planlaması ve uygulanması ile ilgili olarak izlenecek tek bir yol haritası veya varsayılan plan bulunmamaktadır. Özellikle sosyal sürdürülebilirlik girişimleri farklı şekilde ele alınmaktadır (Rodriguez et al, 2020: 8).

Son olarak; ekonomik, sosyal ve çevresel etkileri göz önüne alındığında sağlık işletmeleri kamu denetimi altındadır ve sürdürülebilirlik konularına ilişkin performans ölçüm ve raporlamaları da önemli olmaktadır. Böylesi bir çaba onların toplumdaki davranışlarını meşrulaştırmalarına ve paydaşların taleplerini karşılamalarına yardımcı olacağı ifade edilmektedir (Pena et al., 2020: 1391).

4. Sağlık İşletmelerinde Sürdürülebilirliğin Muhasebeye Yansıması

Kurumsal sürdürülebilirlik, hem sağlık işletmelerini hem de işletme yöneticilerini belli noktalarda zorlamaktadır. Şöyle ki, sağlık işletmelerini sürdürülebilirliği öncelikli vizyon olarak seçmeye,yönetimi ise sürdürülebilirlik ile ilgili konularda karar alma noktasında kolaylık sağlayacak bir muhasebe bilgi sistemine sahip olmaya zorlamaktadır.

Kurumsal sürdürülebilirlik ile ilgili bilgi sağlama açısından geleneksel muhasebe sistemi yalnızca parasal verilere odaklandığı için yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla sosyal ve çevresel faktörleri de göz önünde bulunduran yeni bir muhasebe yaklaşımının ortaya çıkması ihtiyacı doğmuştur. Bu ihtiyacı karşılayacak yaklaşımlar; çevre muhasebesi, üç boyutlu muhasebe (üçlü raporlama) ve sürdürülebilirlik performans karnesi gibi araç ve yöntemler olmaktadır. Sağlık işletmeleri tüm bu yöntem ve araçlara, iş süreçlerini ekonomik olarak uygulanabilir, sosyal açıdan sorumlu ve çevreye duyarlı hale getirmek ve uzun vadede karı en üst düzeye çıkarmak amacıyla başvurmaktadır (Tüm, 2014; 66).

Çevre muhasebesi; sağlık işletmelerinin hem ekonomik performansının iyileştirilmesinde hem de çevresel performansının geliştirilmesinde kullanılabilecek bir araç olarak tanımlanmaktadır. Geleneksel muhasebeden farkı ise, işletmenin faaliyetleri neticesinde çevreye yönelik etkilerini analiz edip, raporlaması olmaktadır.

Üç boyutlu muhasebe (üçlü raporlama);sağlık işletmelerinin faaliyetleri boyunca ekonomik, sosyal ve çevresel hususlarda sorumluluklarının bulunduğunu ve bunlar arasında bir denge kurarak tüm bu hususlarda raporlama yapması gerektiğini ifade etmektedir. Kısaca bu yaklaşım; sağlık işletmelerinin yaptıkları faaliyetlerinin ekonomik, sosyal ve çevresel etkilerini açıkça dikkate almalarını ve bu etkileri raporlamaları gerektiğini ifade etmektedir (Tüm, 2014: 66).

Sosyal ve çevresel konuları açıkça dikkate alan ve geleneksel BSK'de (balans skor kart) yapılan değişiklikler ile geliştirilen yöntem ise, sürdürülebilirlik balans skor kart (performans karnesi) olarak adlandırılmaktadır(JiangtaoandPin, 2010: 111).

Hem finansal hem de finansal olmayan bilgilerin doğru şekilde ölçülmesi ve raporlanması, muhasebe fonksiyonunun önemini daha da arttırmıştır. Geleneksel muhasebenin rolü bir adım öteye geçerek, sürdürülebilirliğin sağlaması ve gelişmesi ile ilgili verilerin raporlanması olarak gelişim göstermiş ve sürdürülebilirlik muhasebesi ortaya çıkmıştır. Sürdürülebilirlik muhasebesi, sürdürülebilirlik noktasında sağlık işletmelerinin ekonomik, sosyal ve çevresel sorumluluklarını yerine getirip getirmediğine yönelik olan bilgileri kaydeden, analiz eden ve raporlanmasını sağlayan bir muhasebe alt dalı olarak tanımlanmaktadır. Sürdürülebilirlik muhasebesinin bir sonucu olarak, sürdürülebilirliğin açıklanmasında kullanılan ekonomik, sosyal ve çevresel bilgileri içeren raporların önemli ölçüde sayılarının arttığı ifade edilmektedir (Orazalin&Mahmood, 2018: 72). KashifShad et al., (2018)'de Pakistan'da yaptıkları bir çalışmada sürdürülebilirlik raporlarının, kurumsal risk yönetimi ve performans arasındaki ilişkisini incelemiştir. Raporların, kurumsal risk yönetiminde bir araç olarak kullanılmasının işletmenin performansı üzerinde de olumlu bir etkiye sahip olduğunu tespit etmişlerdir.Başarılı bir rapor uygulaması için önemli olan rapor bir yönetsel ve hesap verebilirlik aracı olarak kullanılmalıdır (Brusca et al., 2018: 347).

Sürdürülebilirlik muhasebesi kullanılan yöntem ve raporlama noktasında geleneksel muhasebe ve çevre muhasebesinden önemli farklılıklara sahiptir. Geleneksel ve çevresel muhasebede sağlık işletmesinin faaliyetlerindeki "sosyal" etkiler dikkate alınmaz. Bu durum bu iki muhasebe sisteminin en temel eksiklikle-

ri olmaktadır. Buna istinaden sürdürülebilirlik muhasebesinde ekonomik, sosyal ve çevresel hususların tümünün dikkate alındığı bir bakış açısı mevcuttur. Aynı zamanda sürdürülebilirlik muhasebesinde raporlama türü, ekonomik, sosyal ve çevresel bilgilerin raporlanmasına olanak sağlayan sürdürülebilirlik raporları aracılığı ile yapılmaktadır. Sürdürülebilirlik muhasebesinin uygulanması, gönüllük esasına dayanmaktadır.

SONUÇ

Bir şeyin belli bir oranda veya derecede korunma kabiliyeti olan sürdürülebilirlik anlayışı, çoğunlukla çevresel bozulma ile ilgili olarak kullanılmaktaydı. Ancak günümüzde sürdürülebilir olma anlayışı daha fazla önem kazanmış ve kavram kendini tüm faaliyet alanlarında göstererek sıkça karşımıza çıkar olmuştur. Sürdürülebilirlik hayatın her alanında kendine yer bulmuş ve günümüzün en popüler kavramlarından biri haline gelmiştir.

Temel amacı halkın sağlığını korumak ve yükseltmek olan sağlık işletmeleri, kamu ve özel olmak üzere iki farklı şekilde gruplandırılmaktadır. Bu gruplandırma sağlık işletmelerinin sosyal ve karlılık amaçlarının birbirine karışmasına neden olmaktadır. Bu yüzden sağlık işletmelerinde ortak amacın sürdürülebilirlik olması, faaliyetlerinin sürdürülebilirlik çerçevesinde yapılandırılması ve kontrol mekanizmalarının kurularak standartların oluşturulması önemli olmaktadır. Sağlık işletmelerinde oluşturulacak böyle bir mekanizma ile sağlık ekonomisinin gelişmesine katkı sağlanırken, ülke ekonomisi de olumlu etkilenecektir. Dolayısıyla sürdürülebilirlik, sağlık işletmeleri açısından önem arz etmektedir.

Sürdürülebilirlik ekonomik, sosyal ve çevresel olmak üzere üç bileşeni dikkate almaktadır. Diğer işletmeler gibi sağlık işletmeleri de karlılık gözetirken, aynı zamanda sosyal ve çevresel gereklilikleri de yerine getirmelidir.

Çalışanların gelişimine katkıda bulunarak, toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilen sağlık işletmeleri sosyal açıdan sürdürülebilir kabul edilmektedir. Sosyal performansı iyi olan sağlık işletmeleri hem beşeri hem toplumsal sermayeye daha fazla katkı sağlayabilecektir.

Sağlık işletmeleri faaliyetlerini gerçekleştirirken doğal sermayeyi yani çevreyi kullanmaktadır. Doğal sermayenin kötüye kullanımı çevresel değerlerin tahrip edilmesine neden olurken, işletmelerin çevresel sürdürülebilirlik anlayışına hizmet etmemektedir. Sağlık işletmelerinin çevresel sürdürülebilirliklerini sağlayabilmeleri için; faaliyetlerini gerçekleştirirken kaynak kullanımına, üretim sonrası oluşan atık ve kirleticilerin ortadan kaldırılmasına ve çevre bilincini arttırması gibi hususlara dikkat etmesi gerekmektedir. Çevresel olumsuzları mümkün olduğu ölçüde en aza indirgeyen sağlık işletmeleri çevresel açıdan sürdürülebilir olmaktadır.

Sağlık sektöründe, sağlık hizmetinin hayatta kalması için sürdürülebilir hale getirilmesi gerekmektedir. Bundan ötürü sağlık işletmelerinin ekonomik, sosyal ve çevresel sorumluluklarını yerine getirip getirmediği ve bu bileşenler ile ilgili bilgiler önemli olmaktadır. Sürdürülebilirlik, multidisipliner bir anlayış olmaktadır. Bu anlayışın ihtiyacı olan tüm bilgilerin doğru şekilde elde edilmesi, ölçülmesi ve raporlanması ancak tüm bunları sağlayacak bir muhasebe sistemi aracılığı ile mümkün olmaktadır. Bu noktada sürdürülebilirlik muhasebesi bu ihtiyacı karşılamak üzere geliştirilmiştir.

Sürdürülebilirlik muhasebesinin bir sonucu olarak, sürdürülebilirliğin açıklanmasında kullanılan ekonomik, sosyal ve çevresel bilgileri içeren raporların sayısı önemli ölçüde artış göstermiştir. Raporların, kurumsal risk yönetiminde bir araç olarak kullanılmasının yanı sıra, işletmenin performansı üzerinde de olumlu bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

KAYNAKLAR

1. Aksoy, Ç.(2013).Sürdürülebilirlik performansının değerlendirilmesine yönelik ölçek önerisi ve Türkiye'deki işletmelerde uygulaması. Basılmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
2. Aljaberi, O.,Hussain, M. and Drake, P. (2020). "A frame work for measuring sustainability in health care systems". Intenational Journal of Healthcare Management. 276-285.
3. Atalıç, H. (2014). Hastanelerde sürdürülebilirlik ve ISO 140001: Yönetici tutumları üzerine bir araştırma. Basılmamış yüksek lisans tezi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Burdur.
4. Brusca, I., Labrador, M., and Larran, M. (2018). "The challenge of sustainability and integrated reporting at universities: a case study". Journaland Cleaner Production 188, 347-354.
5. Ceylan, Ö. (2010). Tüketicilerin çevresel sürdürülebilirlik ve ekolojik moda konusunda bilgi düzeyi, tutum ve davranışlarının belirlenmesine yönelik bir araştırma. Basılmamış yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
6. Erol, İ. (2016). Entelektüel sermayenin ölçülmesi ve raporlanması: BIST-sürdürülebilirlik endeksinde yer alan işletmeler üzerinde bir uygulama. Basılmamış yüksek lisans tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
7. Eş, A. (2008). Sürdürülebilirlik ve firma düzeyinde sürdürülebilirlik performans ölçümü. Basılmamış yüksek lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
8. Glavas, A.,andMish, J. (2015). "Resources and capabilities of triple bottom line firms: going over old or breaking new ground?". Journal of Business Ethics. 127(3). 623-642.
9. Jiangtao, L. andPin, Z. (2010). "Analysis of sustainability balanced scorecard influences on decision processe and investment decisions". 111-116.
10. KashifShad, M.,Lai, FW., Shamim, A. and Ali Khan, A. (2018). "Corporate sustainability reporting practices in the Malaysian oil and gas companies". A Journal of Management and Humanities. 1(1), 1-10.
11. Kaymak, G. (2019). Faaliyet raporlarının entegre raporlamaya uygunluğu üzerine BIST sürdürülebilirlik endeksinde yer alan şirketlerde bir araştırma. Basılmamış yüksek lisans tezi, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Giresun.
12. Kestane, A. (2016). Kurumsal sürdürülebilirlik perspektifinde işletmelerin finansal performansının analizi ve yatırımcı davranışları üzerine bir

araştırma: BIST sürdürülebilirlik endeksinde bir uygulama. Basılmamış yüksek lisans tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
13. Khalil, H. andKynockh, K. (2021). "Implementation of sustainable complex interventions in health care services: the triple C model". BMC Health Services Research.2-10.
14. Kılcı, E. (2020). "A study on financial sustainability of health care indicators for Turkey under the health transformation program". Int J Health Plann Mgmt. (36),1287–1307.
15. Klettner, A.,Clarke, T., andBoersma, M. (2014). "The governance of corporate sustainability: Empiricalinsightsintot he development, leadership an dimplementation of responsible business strategy". Journal of Business Ethics. 122(1), 145–165.
16. Kuckertz, A. and Wagner, M. (2010). "The influence of sustainable orientation on entrepreneunialintentions – investigating the role of business experience". Journal of Business Venturing. 25, 524-539.
17. Molero, A.,Calabro, M., Vignes, M., andGouget, B. (2021). "Sustainability in health care: Perspective sand reflections regarding laboratory medicine". Rewiev article.139-144.
18. Orazalin, N & Mahmood, M. (2018). "Economic, environmental and social performance indicators of sustainability reporting: Evidencefrom Russian oil and gasindustry". Science Direct, Energy Policy. 121, 70-79.
19. Önder, Ş. (2019). "İşletmelerin kurumsal sosyal sorumlulukları ve finansal performansı arasındaki ilişkinin çift yönlü incelenmesi". Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi, 12(2), 181-196.
20. Özer, Ö. (2015). Türkiye sağlık sisteminde finansal sürdürülebilirlik: Paydaş görüşleri ve değerlendirmeleri. Basılmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
21. Özkan, A., Güngör Tanç, Ş. ve Taşdemir, B. (2018). "Sürdürülebilirlik açıklamaları kapsamında kurumsal sosyal sorumluluğun karlılık üzerine etkisi: BIST sürdürülebilirlik endeksinde bir araştırma". Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi.20(3), 560-577.
22. Öztürk, E. (2014). Durağanlık analizi yöntemi ile şirket karlarının sürdürülebilirlik durumunun incelenmesi: BIST uygulaması. Basılmamış doktora tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
23. Pena, F.,Jorge. M.,Reyes, M., andCelas, M. (2020). "Influential variables of sustainability disclosuresby spanish public hospitals". Public Performance & Management Reiwev. 1390-1412.

24. Rabiej, E. (2020). “The financing of healthcare in insurarance systems and the sustainability of public finance”. Optimum, economic studies.27-39.
25. Rodriguez, R.,Svensson, G. and Wood, G. (2020). “Sustainability trends in public hospitals: Efforts and priorities.” Evaluation and Program Planning. 78, 1-11.
26. Shrank, WH.,Rogstad, TL and Parenk, N. (2019). “ Waste in the Us health care system: estimated cost and potential savings”. JAMA. 332.
27. Tüm, K. (2014). “Kurumsal sürdürülebilirlik ve muhasebeye yansımaları: Sürdürülebilirlik muhasebesi”. Akademik Yaklaşımlar Dergisi. 5(1), 58-81.
28. Tordrup, D.,Angelis, A. andKanavos, A. (2013). “Preferences on policy options for ensuring the financial sustainability of health care services in the future: results of a stakeholder survey”.Appl Health Econ Health Policy.639-652.
29. Yılmaz, G. (2018). Kurumsal sürdürülebilirlik ölçümünde dengeli performans karnesi yaklaşımı ve bir model önerisi: Topsis yöntemi ile şirketlerin değerlendirilmesi. Basılmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.http://ekolojist.net/surdurulebilirlik-nedir/ (01/11/2019).

Bozkırda Kadın Bir Lider: Tomris

Ayten AKCAN[1]

1 Öğretim Görevlisi Doktor Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çorum
ayten.akcan7@gmail.com

Tomris, tarihi bir şahsiyet ve adeta efsaneleşmiş öyküsü ile bilinmektedir. Tomris adı antik yazarlar tarafından Tomiris, Tomaris, Tamiris, Tomuris gibi farklı adlandırmalarla kaynaklarda geçmektedir. Ayrıca Doğu İran dillerinde cesur anlamına gelen "Tahmirih" kullanımı da bulunan Tomris adı (Herodotos I, 204-210), Türkçe kökenli bir kelime olan "demir" kelimesi ile de ilişkilendirilmiştir (Durmuş, 2016, 45-46). Ünlü tarihçi Herodotos'a göre Tomris, Massagetlerin kraliçesi ve lideridir (Högemann, 2002, 673). Strabon'da Herodotos gibi Tomris'in Massaget olduğunu söylemekte ve onu bir lider olarak tanımlamaktadır (Hermann, 1930, 2123-2124). Pek çok antik yazarda Tomris'i İskit lideri olarak tanımlamış ve metinlerinde "İskit Kraliçesi" tabirini kullanmışlardır (Ziegler, 1937, 1702-1703). Esasen Massagetler, köken olarak İskitlerin/Sakaların kalabalık boylarından biriydi (Rıce, 1958, 33-37). Aynı zamanda Pers kaynaklarında ve özellikle İskitler hakkında bilgi veren en önemli kaynaklardan biri olan Darius'un Behistun Kitabesi'nde İskitler, Saka ismi ile geçmektedir (Durmuş, 2007, 39). Pers Kralı Kyros zamanında Saka isminin Massagetler için söylendiği ve Massagetleri İskit/Saka topluluklarının en fazla nüfusa sahip grubu olarak tanımlandığı kaynaklardan öğrenilmektedir (Diodoros II, 43-44).

MÖ 550 yılında Akhaimenid sülalesinden II. Kyros (Büyük Kyros) dünyaya geldiği ilk günden olgunluğa ulaştığı döneme kadar Med siyasi hayatında günden güne ismi çokça zikredilen bir kişi olmuştur. II. Kyros süreç içerisinde daha fazla güç ve güven kazanarak merkezi bir yapılanmayı sağlayabilmek adına Med Kralı Astyages'e (MÖ 585-550) karşı isyan etmiş ve Med Krallığı'nı tamamen ortadan kaldırarak Kızılırmak'a kadar uzanan Pers Devleti'ni kurmuştur (Diakonoff, 1985, 132-133). II. Kyros'un zamanla etrafı birçok düşmanla çevrilmiştir. Özellikle Lydia ve Babil kralının Büyük Kyros'a karşı ittifak yaptıkları ve onu mağlup etmek için uğraş verdikleri günümüze ulaşan bilgilerdendir. Herodotos'un ve Babilli Berossus'un verdiği bilgilerden yola çıkarak II. Kyros'un bu düşmanlarını çok sonra fark ettiğini anlıyoruz. Hatta kesin bir tarih verilemese bile II. Kyros, Lydia Kralllığı'nın topraklarını hâkimiyetine aldıktan sonra tekrar İran'a dönüp Orta Asya'ya bir sefer yapmış ve bu seferden sonra Babillilerin düşmanca tavırlarını fark ederek onların üzerine yürümüştür. Düşmanları güçlü ve ittifak içerisinde olmasına karşın bu süreçte II. Kyros'un önünde hiçbir güç anlamlı bir galibiyet gösterememiştir. Gücüne güç katan Büyük Kyros, Ege kıyılarını ve Batı Anadolu'yu tamamen ele geçirmiştir. Yayılmacı politikasına Yunan kent devletlerini peş peşe hâkimiyet altına alarak devam etmiştir. Görevlendirdiği komutanlar Anadolu'daki seferleri devam ettirirken kendisi de Orta Asya'yı hedef alarak tüm gücünü bu bölgeye vermiştir (Dandamayev, 1996, 44-50). Orta Asya büyük oranda onun boyunduruğu altına girdikten sonra Babil Krallığı'nın üzerine yürüyerek

bu krallığa son vermiştir (Gorshenina & Rapin, 2011, 78-82). Esas onu bu bölgede en güçlü devlet ve merkezi otoritesi en sağlam imparatorluk yapan mesele de Babil topraklarının büyük bir kısmının alınması olmuştur. Böylelikle II. Kyros İran bölgesine, Mezopotamya'ya ve Ege kıyılarına kadar uzanan büyük bir imparatorluk ortaya çıkarmıştır. II. Kyros Babil İmparatorluğu'nu yok ettikten sonra gözünü Orta Asya'da bulunan diğer bir topluluk Massagetlere çevirmiştir. Bu istek ve Orta Asya'ya tümden hükmetme arzusu onu Orta Asya'da ikinci büyük bir sefer[2] yapmaya itmiştir (Frye, 2009, 88-89).

Büyük bir imparatorluk ve bu yapılanmayla gelen muteşem şöhret, II. Kyros'u uzun bir süre Mezopotamya'da, Helenlere sınır olan Ege Bölgesi'nde ve Anadolu'da önemli bir isim haline getirmiştir. Bu dönemin hemen ardından Tarihçi Herodotos birinci kitabında Massaget adında bir halktan bahsetmiş ve II. Kyros'un bu halkı ve bu halkın topraklarını egemenliğine katmak arzusuna da vurgu yapmıştır. Bu istek II. Kyros'un MÖ 559-529 yılları arasında hüküm sürdüğü 30 yıllık egemenliğin sonunu getiren hadise olmuştur. II. Kyros'un bu yok oluşa doğru gidişi, Saka/İskit (Durmuş, 1993, 33-38) olduğu düşünülen Massagetlerle[3] ve onların kadın kralı Tomris Han ile karşılaşması ile başlamıştır (Durmuş, 2016, 54-55). Siyasi ve ekonomik bakımdan bağımlı bir topluluğu büyük bir imparatorluğa dönüştüren II. Kyros, bir kadın tarafından mağlup edilmiş ve kendine yakışmayacak bir sonu da beraberinde getirmiştir. Herodotos, Massagetlerden ve Tomris Han'dan epey bir bahsetmiş ve II. Kyros ile bu kadın hükümdar arasında yaşanılan olaylara oldukça fazla yer vermiştir.

Herodotos'un anlatımlarından Massagetler'in Hazar Denizi'nin doğusunda bulunan büyük bir düzlüğe sahip olduklarını anlıyoruz (Herodotos, I, 204). Strabo'da aynı zamanda Massagetlerin büyük bir çoğunluğunun bu düzlüklerde yaşadığını ama bir kısım Massagetin dağlarda, bir kısmının da ırmak kenarlarındaki bataklıklarda hayatlarını sürdürdüklerini söylemektedir (Strabo, XI, 86). He-

---

2 II. Kyros'un Babil İmparatorluğu'nu yok etmeden Orta Asya'ya ikinci seferi düzenlediğine dair görüş bildirenler de bulunmaktadır. Bkz. FGrHist vol. III, C. I, 364. Fakat Herodotos'un verdiği bilgiler, II. Kyros'un Orta Asya'ya iki sefer düzenlediği yönündedir. Bkz. Herodotos, I, 153-177-178). Birinci olarak düzenlenen sefer Lydia Krallığı'nı itaat altına aldıktan sonraki seferdir. İkinci sefer ise Babil varlığının II. Kyros tarafından tarih sahnesinden silinmesinden sonradır. II. Kyros'un Orta Asya seferlerinin hangi zaman dilimi içerisinde yapıldığı konusu halen tam olarak aydınlatılmış değildir. Ama antik ve modern yazarlar kesin tarih veremeseler bile ya da görüş farklılıkları olsa da bu bölgeye II. Kyros'un iki defa sefer yapmış olduğu konusunda hem fikirlerdir. Sadece kronolojik sıralamada bu kısmında farklı görüşler bulunmaktadır.

3 Hippokrates İskit/Saka topluluklarından bahsederken, Avrupa'da İskit bodunu olduğunu ve Azak Denizi çevresinde oturduklarını ve diğer bodunlardan farklı olduklarından bahsetmektedir. Massagetlerin de Sakaların en büyük boyunu oluşturduğunu da eklemektedir. Massaget ismindeki "et" eki kaldırıldığında Mas-sag (Mas-Sak) adı ortaya çıkıyor. Bu ortaya çıkan kelime Ar-sak adından da hareketle bize "bir ismi karşılıyor olmalı "düşüncesine itiyor. Mas-Sak kelimesindeki "Sak" bize "Saka" ismini anımsatıyor. Saka-İskit toplulukları ile Massagetlerin bir bakıma beraberlikleri de ortaya çıkıyor. Bkz. Durmuş, 1996, 87.

rodotos'un ve Strabo'nun verdiği bilgiler neticesinde Massagetlerin varlıklarını devam ettirdikleri coğrafyanın özellikle Aral Gölü ve Hazar Denizi arası olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda tarihi kaynaklar bize Massagetlerin, Aral gölü ve Hazar Denizi'nin doğu bölgelerinde de bir dönem bulundukları bilgisini vermektedir (Herrmann, 1930, 2126). Hazar Denizi'nin batısı Kafkaslar ile çevrilidir ve Kafkaslar'ın kıyısında yaşayan topluluklar arasında İskit soyundan gelen Massagetler vardır. Onlar, İnci nehrinin yanında İssedonların[4] karşısında oturmaktaydı (Herodotos, I, 201). Yani yüksek Kafkas Dağları'nın bulunduğu coğrafya Massagetlerin hakim alanıydı. Massaget ülkesinde bulunan madenler ve besin maddeleri dikkate alındığında nerelere kadar hakimiyet kurdukları ve ilerledikleri tespit edilebilmiştir (Durmuş, 1996, 88).

Bu bölgedeki Massaget varlığı, düşmanlarına göz açtırmayan II. Kyros'u oldukça rahatsız etmiş ve savaş kaçınılmaz hale gelmiştir. İmparatorluğunu Hazar Denizi bölgesine kadar genişletmek isteyen II. Kyros, Massagetlerin bu bölgedeki varlıklarından oldukça rahatsızlık duymuş olmalı ki çok geçmeden Massagetlere bir sefer düzenlemişitr. Zaten Massagetlerin siyasi tarihlerini incelediğimizde onlarla ilgili ilk bilgileri, Pers Kralı II. Kyros ile yapılan mücadelelerde görmekteyiz. Yapılan bu mücadeleler sonrası Massagetlerin bağımsızlıklarının sıkıntıya girdiği anlaşılıyor (Herrmann, 1930, 2127-2128.) İşte tam bu sıralarda bazı bilim insanlarına göre Massagetlerin, bazılarına göre ise Sakaların hatunu olan Tomris devletin başında bulunmaktaydı (Herrmann, 1921, 1787). Bu bölgede yaşayan topluluklarda, ölen hükümdarın yerine devletin başına eşlerin yönetici olarak geçmesi görülen bir durumdu (Duncker, 1853, 576). Kocasının ölümünden sonra kadın bir hükümdarın Massaget tahtına oturması, II. Kyros'u oldukça sevindirmiş ve hemen Tomris Han'a[5] sefer hazırlıklarına başlamasın sebep olmuştur (Togan, 1987, 32). Esasında Büyük Kyros[6] Tomris Hatun ile ilk önce mücadele etmek yerine, onunla evlenmek istemiş ve bu evlilikle beraber istediği topraklara kavuşmayı hedeflemiştir. Ancak bu teklif Tomris Hatun tarafından kabul görmeyince askeri sefere karar vermiştir. Hatta Büyük Kyros, Massagetlerin başındaki Tomris Hatun'a sefer hazırlıkları içinde Kyropolis adında bir garnizon şehri yaptırmıştır (Brosius, 2006, 12-13; Dandamayev, 1989, 65-66; Kuhrt, 2009,

---

4 Herodotos İssedonları İskitlerin kuzeydoğusunda yaşayan Orta Asya'nın eski bir halkı olarak tanımlamıştır. Aynı zamanda Herodotos, İssedonları güneydeki Massegetler gibi İskitlere benzetir, fakat benzerliklerinin yanı sıra farklı yönlerinin de bulunduğu vurgusunu da yapmıştır.

5 Tomris Hatun, diğer bir isimle birçok kaynakta Tomris Han. Günümüzde kadın ismi olarak kullanılır.

6 II. Kyros bazı kaynaklarda "Büyük Kyros" olarak da geçmekte ve Kyros isminin kaynaklarda "Güneş" anlamına geldiğinden de bahsedilmektedir. Aynı zamanda Kyros isminin Antikçağ'da ırmak, ova ve şehir ismi olarak da kullanıldığı da anlaşılmaktadır. Bkz. Eilers, The Name of Cyrus, Acta Iranica. Vol. 3. 3-9 .

372). Esasında Tomris, savaş yanlısı olmadığını II. Kyros'a bildirmiş ve savaştan vazgeçmesinin doğru bir karar olacağını kendisine iletmiştir. Hatta savaş düşüncesinde olmadığını kanıtlamak istercesine II. Kyros'un alacağı savaşma ya da savaşmama kararını beklemeden Tomris, Massagetleri karşılaşma yerinden çok uzak bir bölgeye çekmiş ve beklemiştir. Fakat Tomris'in geri çekilmesi ve bu çekilme ile yaratmak istediği savaşsızlık ortamı oluşmamış hatta II. Kyros bu durumu fırsat bilerek Massaget ülkesi topraklarına girmiştir (Diodoros, II, 43). Büyük Kyros'un ilk hilesi (Tomris'i ikna ederek evlenip Massaget topraklarını ele geçirme düşüncesi) Tomris'den gelen ret cevabı ile boşa çıkmıştı. Sırada ikinci bir hile vardı ki bu kandırmacada II. Kyros başarıya ulaşmıştır. Kyros, bir miktar askerini bolca yemek ve sarhoşluk veren içkilerle savaş noktasına yakın bir yerde bırakıp asıl vurucu timini geri çekmiştir. Massagetler de bu askeri birliğin II. Kyros'un bu savaş için tahsis edilen ordusu olduğu düşüncesi ile üzerlerine yürümüşlerdir. Sayıca az olan II. Kyros askeri kısa bir sürede Massagetler tarafından öldürülmüş hatta ganimet paylaşımı da hızlı bir şekilde yapılmıştır. Bir nevi zafer sarhoşu olan Massaget askerleri, kendilerine II. Kyros'un askerlerinden kalan yemek ve içkilerle[7] bir kutlama yemeği tertip etmişlerdir. Vakit geçtikçe hem çok yemekten hem de içkinin verdiği sarhoşluktan dolayı yerlerinden kalkamayan Massaget askerleri bir anda Pers ordusunun bozgununa uğramışlardır (Herodotos, I, 212). Hatta bu sırada Tomris'in oğlu olan Spargapises de esir alınır. Bu galibiyet Tomris Hatun tarafından hile düzmece ile alınmış bir başarı olduğu için eleştirilir. Hile ile alınmış olan bu toprakların terk edilmesinin doğru olacağını ve esir olarak alınan oğlunun da bir an önce bıra-

7 II. Kyros'un şarap içirerek Massaget askerini şarhoş ettikten sonra galibiyet sağlama fikri birçok antik yazar tarafından farklı anlatımlarla doğrulanmıştır. Herodotos özellikle İskitlerin şaraba bakış açıları ve şarabı yoğunluklu olarak insan kurban verildiğinde, savaşlarda gösterilen yararlılık neticesinde ve yemin törenlerinde simgesel bir içki olarak gördüklerini anlatmaktadır. Bunun yanı sıra şarabı suyla karıştırıp seyreltmeden içtikleri ve bu şekil sarap içiminin "İskit tarzı" olarak kaynaklardan bize ulaşan ek bilgilerdendir. Bkz. Grakov, 2006, İskitler. İskitlerin bir dönem şarap ithal ettikleri de arkeolojik kaynakların desteklediği bilgilerdendir. Hatta İskitlerin çok gürültü çıkararak içki içtikleri ve bu gürültüden hiç rahatsız olmadıklarını, bilhakis çok eğlendikleri anlatılmaktadır. Fakat bu eğlence günlerinin çokça yaşanmadığı hatta şarap içmeye çok alışkın olmadıkları için bu içkinin onlara ağır geldiğini, onları sersemlettiğini kaynaklar aracılığla öğrenmekteyiz. Bkz. Rolle, 1980, İskitler ile ilgili bize en çok bilgi veren Herodotos İskitlerin gündelik yaşamlarında şarap içme durumlarına hiç değinmemiştir. Hatta içki olarak devamlı İskit içkisi diye "kımız" dan bahsetmektedir. Kısrak sütünden yapılan kımızın İskitlerin milli içkisi olduğunu söyleyerek hafif alkollü olduğunu bu yüzden şarap gibi alkol oranı fazla olan içkilere İskitlerin alışkın olmadıklarından bahseder. Hatta bu içki içirilerek II. Kyros'un kurduğu tuzağa versanyın eden Tomris Hatun şarabı "zehir" olarak tanımlamıştır. Bu içkinin insanın bilincinin kaybolmasına ve mantıklı kararlar verememesine sebep olduğundan bahseden Tomris, oğlunun ancak böyle bir hile ile alt edilebileceğini başka türlü onu tutsak etmenin çok zor olduğunu da anlatır. Gera, 1997, Warrior Woman. Tomris Hatun, bir nevi oğlunun ölümünün sebeplerinden birinin de bu içkinin içilmesine bağlamıştır sanki. İçkili bir tuzak ortamı Spargapises'i elinden almıştır. Eskiçağ tarihinde içki soflarında (bilhassa şarap) düşmanın yenilmesinin çok daha kolay olduğunu anlatan birçok anlatı bulunmaktadır. Genellikle şarap ile sarhoş olup yenilen tarafın bu içkiyle daha önce tanışmamış ya da çok az tüketmiş, nasıl bir usulle içileceğini bilmeyen kişiler olduğuda yine anlatılardaki diğer dikkat çeken bir husustur.

kılması gerektiğini söyler. En baştan bu yana savaş yanlısı olmayan Tomris Hatun söylediklerinin yapılmaması durumunda II. Kyros'u kana doyuracağını da iletir. Fakat Tomris Hatun'un oğlu Spargapises bir yolunu bulup intihar edince[8] olaylar farklı bir hale dönüşür (Herodotos, I, 213). Spargapises'in intiharı ile ilgili olarak Heredotos; Spargapises'in elleri bağlı iken Büyük Kyros'a ellerini çözmesi ve onu serbest bırakması konusunda yalvardığını, bunun üzerine Kyros'un Spargapises'in ellerini çözdüğünü söyler. Spargapises'in ellerinin Kyros tarafından hemen çözülmesinin sebebi akıllara, bu yalvarış karşısında II. Kyros'un Spargapises'in onunla işbirliğine gideceğini ve onun büyüklüğünün yenilmezliğinin Spargapises tarafından anlaşıldığı düşüncesi içerisinde olduğunu getiriyor. Fakat Herodotos'a göre; Spargapises serbest kalır kalmaz hızlı bir manevrayla keskin bir bıçak (alet-nesne) bulup kendini öldürmüştür. Bu intihar ile ilgili farklı görüşler mevcuttur fakat en ağır basan nazariye, Spargapises'in esir edilme durumunun kullanılıp annesinin dize getirilmek istenebileceği ortamı yaratmamak için böyle bir işe kalkıştığıdır. Belkide Spargapises, Büyük Kyros'un elinde esir olup o şekilde yaşamaktansa, yaşamamanın daha onurlu bir hareket olduğunu düşünmüştür. Herodotos bu ölümün üzerine Tomris Hatun'un artık durdurulamayacağını anlatan sözleri eserinde paylaşmıştır. Tomris Hatun'un hakikaten bu ölüm sonrası söylemiş olduğu sözler çok manidardır: *"Massagetlerin efendisi olan Güneş adına ant içerim ki, kan dökmeye doymayan adam, seni ben kanla doyuracağım"* (Herodotos, I, 212). Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere Tomris Hatun bütün kuvvetlerini toplayarak Perslerin üzerine yürümüştür. Savaş sonunda her iki taraf da çok ciddi kayıplar vermiştir ama savaşı Massagetler yani Tomris Hatun kazanmıştır. Bu galibiyetin kazanılmasında bozkır Türklerinin savaş taktiğinin büyük bir fayda sağladığı düşünülmektedir. Bozkır coğrafyasında yaşayan Türkler *"Uzaktan Savaş"* sistemini kullanarak ilk etapta atlı süvarilerden oluşan bir grup ile düşmanı yıpratırlardı (Deer, 1954, 173-174). Bu taktikle düşman ani baskınla kayıplar verdiği için moral ve motivasyon olarak düşürülür ve korkutulurdu. İkinci aşamada yenilmiş gibi geri çekilen atlı süvariler düşmanı yorarak ve onların yararlanabileceği kaynakları kurutarak düşmanı çaresiz bir duruma getirirlerdi. En son aşamada da bu atlı süvariler diğer atlı askerler

8 Herodotos'un bu anlatımlarının yanı sıra bu konuyla ilgili diğer antik kaynaklardan bazılarında Spargapises'in ismi zikredilmez. Sadece Tomris'in oğlu şeklinde tanıtılır. Bkz. Valerius Maximus, Lukianos, Iustinus. Özellikle Iustinus'un, Spargapises'in isminden bahsetmemesinin yanı sıra Heredotos'un anlattığı gibi bir intihardan da söz etmemesi ilginçtir. Iustinus'a göre Spargapises, Büyük Kyros'un gece baskını yaptığı sırada Kyros'un askerleri tarafından öldürülmüştür. Lukianos ve Iustinus aynı zamanda Herodotos'un Spargapises intiharı ile ilgili anlattığı süslü anlatımlara yer vermezler. Bu kaynaklarda Tomris; kederli, üzgün ve intikam almak için yanıp tutuşan bir anne olarak tanıtılır. Fakat başta Herodotos olmak üzere, diğer antik ve modern kaynaklar Tomris Hatun'u oldukça asil, kararlı, güçlü ve iyi bir yönetici olarak tanımlamaktadırlar. Tomris Hatun'un oğlu Spargapises'in intiharı sonunda gizemli ve enerji dolu kişiliğinin ortaya çıktığından da bahsederler. Bkz. Gera, 1997, Warrior Woman.

ile geri çekildikleri bölgede birleşir ve düşmanı pusuya düşürerek onları yenilgiye uğratırlardı (Durmuş, 2016, 57-58). İşte Perslerle Massagetlerin yaptığı bu savaşta Tomris Hatun bu bozkır savaş taktiğini kullanarak galibiyet kapılarını aralamıştır.

Tomris Hatun aslında savaşa başlamadan evvel II. Kyros'u geri çekilmesi adına çokca uyarmıştır. Fakat II. Kyros'un söylediklerine kulak asmadığının farkına varınca savaş başlamıştır. Bu meydan savaşının yaşandığı ilk anlarda birbirlerine uzak ok atışlarıyla karşılık verdikleri sonrasında okların tükenmesi sonucunda hançer ve keskin silah araçları ile birbirlerine saldırmışlardır (Aytbayev, 2002, 635). Savaşın ortalarına gelindiğinde bile tam olarak iki tarafında birbiri üzerinde tam bir üstünlük kuramadığı yine kaynakların aktardığı bilgilerdendir. Zaman ilerledikçe Pers askerlerinin sayısı azalmış ve daha sonra çok büyük bölümü öldürülmüş ve II. Kyros'ta savaş alanında hayata gözlerini yummuştur. Savaş sırasında Tomris, Kyros'un öldüğü haberini alır ve savaş meydanında onu aramaya başlar. II. Kyros'un cesedini bulduktan sonra Tomris Hatun, elinde bulunan kanlı tulum içine II. Kyros'un kesik kafasını koyar ve Kyros'u kana doyurur (Selçuk, 2014, 101-103). Birçok araştırmacıya göre Kyros'un kafasını[9] bedeninden ayıran Tomris Hatun'dur (Gera, 1997, 202-204). Bazı kaynaklar Tomris Hatun'un bizzat II. Kyros'un kafasını bedeninden kendi elleriyle ayırdığından bahsetmektedir (Ziegler, 1937, 1703-1704; Valerius Maximus, IX, 10). Tomris'in bu davranışının acımasız bir kişilik sergilemek adına ya da intikam arzusu[10] içinde yapmadığı ortak görüşler arasındadır. Tomris'in II. Kyros'a verdiği sözü tutarak onu kana doyurmak adına böyle bir tutum içerisine girmiş olduğu fikri yaygın olan görüştür. Burada Tomris'in gözü dönmüş, intikam peşinde bir kadın hükümdar ya da üzgün kızmış bir anne olarak değerlendirilmesi

---

9 Diodoros'a göre, büyük bir imparatorluk kuran ve korkulan bir güç haline gelen Kyros, İskit ülkesine sefere çıkmış ve onları büyük bir bozguna uğratacağını düşünmüştür. Fakat İskit ülkesinin başında bulunan yönetici kadın hükümdar onlara acımadan ordularını yerle bir etmiş ve dağıtmıştır. Bu kadın hükümdar savaş meydanında Kyros'u bizzat yakalamış ve çarmıha germiştir. Başı kesilen Kyros burada çarmıha gerilmiş olarak anlatılmaktadır. Aynı zamanda Tomris Hatun'un ismi yerine İskit hükümdarı-İskit Kraliçesi tabirini kullanması dikkat çekicidir.Yine Diodoros'un anlatımında dikkat çekilmesi gereken diğer bir nokta da bu anlatımı yaparken "Massaget" yerine "İskit" ismini kullanmasıdır. Dolayısıyla Persleri bozguna uğratanların İskitler olduğu vurgusu yapılmıştır.

10 Anonim bir eser olan "Savaş Konularında Zeki ve Cesur Kadınlar" çalışmasında Tomris gözünü kan bürümüş ve kin ile dolu bir anne figürü ile karşımıza çıkar. Fakat bu çalışmanın birçok noktada Herodotos'un verdiği bilgilerle oldukça fazla benzerlikler içermesi bu kaynaktan büyük ölçüde yararlanılarak kaleme alındığını göstermektedir. Bununla birlikte birçok antik tarihçinin anlatımlarında ki detaylara ve üsluba da sahip değildir. Çalışmanın bazı bölümlerinde Tomris'in hüzün dolu ve zayıf bir karakter olarak yansıtıldığı görülmektedir. Ancak Herodotos'ta dahil olmak üzere birçok antik yazar ve modern tarihçi bu görünümün tam tersi bir kişilik olarak Tomris'i tanımlamaktadır. Bu yazar ve tarihçiler Tomris'i çok asil bir kadın ve güçlü bir yönetici olarak anlatmışladır. Tomris'in aynı zamanda barış yanlısı bir insan olduğunu ve Perslerle gerçekleşen bu savaşa itildiğinden bahsetmektedirler. Fakat bir o kadar korkusuz ve cesur bir kraliçe olduğu, ruh eğitimini tamamlamış bir asker olduğunu da söylemektedirler. Perslerle olan bu mücadelede kazanan tarafın Massagetler olmasının da tesadüf olmadığı Tomris'in iyi bir komutan olması ile doğrudan ilişki kurulması gereken bir durum olduğunu da eklerler.

muhtemeldir. Fakat Herodotos'un bu konuda yaptığı geniş açıklama ve *"bu konu ile ilgili farklı birçok görüş var ama doğruya en yakın olanını ben anlattım"* demesi manidardır (Herodotos, I, 214). Herodotos Tomris'in Kyros'un başını kanlı bir tulumda kan ile bulaması olayını Tomris'in ona *"Seni kan ile doyuracağım"* sözünü vermesiyle daha çok ilişkilendirmiştir. Nihayi sonuç savaş sonunda Tomris Hatun, II. Kyros'un 29 yıllık saltanatını bitirmiştir.

Tomris Hatun'un bu mücadeleyi kazanmada ne kadar kararlı ve hırslı olduğu, güçlü II. Kyros'u ve onun ordusunu hiç düşünülmeyecek bir dönemde yok etmesiyle anlaşılabilir. Çünkü Kyros askeri açıdan disiplinli ve sağlam bir orduya sahip olan bir hükümdardı. Bozkırın içinden gelen bir kadın hükümdar onu nasıl yenebilmişti? Bu başarısızlığın sebebi ne idi? II. Kyros'un bir taktik hatası mı bu durumu ortaya çıkarmıştı? Yoksa bozkırın ve bozkırda savaşma usullerinin bilinmemesi mi idi? Elbette bu sorulara verilebilecek en akla yatan cevap, göçebe yaşayan ve atı çok iyi kullanabilen bu bozkır topluluğunun savaşma şekillerini bilmemeleri olmalıdır. Hatta bu ağır yenilgi II. Kyros'un başarısızlığı olarak değil, bozkırda var olan Massagetlerin başarısı olarak bile algılanabilir. Ama Massagetlerin askeri açıdan güçlü bir yapıya sahip oldukları muhakkaktır. Bu savaşta *"bozkır savaş taktiği"*[11] uygulanmıştır (Durmuş, 2016, 57-58).

Tomris hakkındaki bilgiler genel olarak Büyük Kyros ile yaptığı mücadeleyi kapsamaktadır. Bu savaşın başlaması ve gelişim safhası ile ilgili farklı görüş sunan antik yazarlar olsa da, genel olarak bu mücadeleden ve bu iki yöneticiden eserinde çok uzun bir şekilde bahseden Herodotos'tur. Herodotos süslü ve hikâyeleştirilmiş yazı tipiyle bu savaşı adeta yaşayarak aktarmıştır. Dolayısıyla bu dönemden sonra bu konu ile ilgili bir şeyler yazıp çizmek isteyen sanatçı ya da sonraki dönem antik yazarlar en çok bu esere başvurmuş ve bu eseri ve referans almışlardır. Aynı zamanda Herodotos'un bu hikâyedeki anlatımının büyük çoğunlukla doğru olabileceği hususu yaşanılan bu mücadelenin zaman bakımından Herodotos'un zaman dilimine yakın olmasıdır. Elimizdeki kaynaklar Tomris'in çocukluk, gençlik ya da yönetici olarak tahta geçtiği bir dönemde nasıl bir görüntüye sahip olduğu konusunda bilgi vermemektedir. Ailesi ve özel yaşamı da yine bilinmez konular ara-

11 Bozkır savaş taktiği üç aşamadan oluşmaktaydı. Yıpratma, yanıltma ve imha olarak sayabileceğimiz bu aşamalar sonuca giden yolda en çok uygulanan ve en çok başarı getiren taktik olarak sayılmaktadır. İlk aşama olan "yıpratma" da düşmana hiç beklemediği anda baskın düzenlenerek ve ağır kayıplar vermelerini sağlayarak yapılıyordu. Bu zamansız saldırıda düşman korkup kendine olan güvenini de yitiriyordu. İkinci safha olan "yanıltma" aşamasında atlı süvariler yenilgiyi kabul etmiş ve geri çekiliyor gibi yapıp düşmanı bozkırın uçsuz bucaksız arazisine doğru çekiyorlardı. Bu sırada düşmanın yararlanabileceği bütün geçit ve su kaynaklarını kullanılmaz hale getiriyorlar ve düşmanı yoruyorlardı. Üçüncü aşama da ise "imha" gelmektedir. İyice yıpratılan ve yorulan düşman askeri etrafı dağlarla kaplı derin bir vadiye çekilip orada pusuya düşürülerek mağlup edilirlerdi. Bkz. Durmuş, 2016, 54-57.

sındadır. Bu başarıyı yakalayan bir kadın hükümdar başka ne gibi başarılara imza atmıştır? Ya da hangi başarısızlıkla sınanmıştır? Bu soruların cevabını verebilecek kaynak veya bulgu şu an için mevcut değildir. Ama burada dikkati çeken bir olay Tomris'in oğlunun varlığıdır. Başa geçebilecek bir erkek evlat varken başa Tomris Hatun'un geçmesi onun oldukça güçlü bir karaktere sahip olduğunu göstermesi aşısından önemlidir. Elbette burada akla oğlu Spargapises'in genç ve tecrübesiz olduğu ve Massagetlerin başına geçebilecek kudrette olmadığını da göstermektedir. Fakat Tomris tecrübesiz ve genç olan evladını neden Perslerin üzerine göndermiştir? Spargapises'in bu görevle belki de devlet ve ordu yönetimine daha sonraki süreçte katkı sağlayabilmesi için gerekli tecrübe ve güveni sağlayabileceği düşünülmüştür. Aynı zamanda bozkırda ve özellikle İskitlerde ölen hükümdar ile eşlerin beraber gömülmesi meselesinin Tomris için geçerli olmadığını da görmekteyiz. Oldukça yaygın olan bu uygulamadan kaçabilen bir kadın oldukça güçlü ve kararlı olmalıydı. Ancak böyle bir kadın bozkırda savaşçılıkları ve hareketli toplum yapısı ile bilinen Massagetlerin lideri/hükümdarı olabilirdi. Tomris'in bu mücadelede anlatılanlardan oldukça sağduyulu, öngörüşlü ve bilge bir yönetici olduğu yorumu çıkarılabilir. Kyros'un Massagetler üzerine sefer hazırlıkları yapmadan önce Tomris ile evlenme isteği, Tomris tarafından kendini ve Massaget ülkesinin topraklarını ele geçirme isteği olarak algılanmış ve reddedilmişti. Daha sonra Tomris'in II. Kyros'u savaştan vazgeçirmek için oldukça çaba sarf ettiği, aslında savaş yanlısı olmadığıda üzerinde durulması gereken önemli bir husutur. Aslında olukça sağduyulu bir başlangıç yapan Tomris, daha sonra oğlunun öldürülmesi ve ordusunun yerle bir edilmesinden kaynaklı oldukça korkutucu bir kadına dönüşmüştür. Nitekim birkaç kaynak Tomris'in annelik özelliği üzerinde dururken, birçok kaynak da onun hem anne hem de asil ve korkusuz bir kraliçe olarak tanımlamışlardır. Savaşçı özelliği olan ve eşi hayatta iken onunla devlet işleri ve askeri yapıyı güçlendirme konusunda beraber hareket eden bir kadın olduğunuda göstermektedir. Tomris eşi hayatta iken yönetimde kendine ait bir hareket imkânı bulabilmiş ve ileride ihtiyaç duyulduğunda devleti yönetme yetisine sahip bir kadın olarak kendini göstermiş olmalı idi. Hatta Persler üzerine uyguladığı savaş taktiği acaba eşi ile savaş meydanında daha önce bulunmuş olabilir mi? Kendisine ait bir ordusu var mıydı? Komutan kisvesiyle herhangi bir savaş yönetmiş miydi? gibi soruları da akla getirmiyor değil…

"Amozonlar gelmişti hani, erkek gibi, işte o gün"
Homeros

KAYNAKÇA

1. Aytbayev, A. (2002). Massagetler Hakkındaki Eski Kaynaklar. Türkler Ansiklopedisi, 1. s. 632-636.
2. Brosius, M. (2006). *The Persians: An Introduction.* New York: Routledge.
3. Dandamayev, M. A. (1996). "Media and Achaemenid Iran. János Harmatta (Ed.). History of Civilizations of Central Asia: The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250" Paris: UNESCO Publishing. pp. 35-64.
4. Dandamayev, M. A. (1989). *A Political History of the Achaemenid Empire.* Leiden: E. J. Brill.
5. Deer, J. (1954). "İstep Kültürü". Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. XII/1-2. 159-176.
6. Diakonoff, I. M. (1985). "Media". The Cambridge History of Iran. Vol. 2. Cambridge.
7. Die Fragmente der Griechischen Historiker. Jacoby, F. (1923-1958). Berlin and Leiden. E. J. Brill.
8. Diodorus Siculus (1992). *Kullanılan Metin ve Çeviri: Diodoros, Griechische Weltgeschichte*. Trans.: G. Wirth-O. Veh, Bücher 1-10. Stuttgart.
9. Duncker, M. (1853). *Geschichte des Altertums.* Berlin.
10. Durmuş, İ. (2016). *Türk Tarihinin Öncüleri.* Ankara: Akçağ Yayınları.
11. Durmuş, İ. (2007). *İskitler.* İstanbul: Kaynak Yayınları.
12. Durmuş, İ. (1996). "Massagetler". Bilig. S. 3. s. 86-91.
13. Durmuş, İ. (1993). "Saka Adı Üzerine". Milli Folklor. C: 3 (15). s. 33-38.
14. Eilers, W. (1974). "The Name of Cyrus". Acta Iranica. Vol. 3. pp. 3-9.
15. Gera. D. (1997). *Warrior Women*. The Anonymous Tractatus De Mulieribus. New York.
16. Gorshenina, S. & Rapin, C. (2008). *Kabil'den Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da*. (Çev. S. Özen). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
17. Grakov B. N. (2006). *İskitler*. (Çev. D. A. Batur). İstanbul.
18. Frye, R.N. (2009). *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası.* (Çev. F. Tayanç-T. Tayanç). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
19. Herodotos (1975). *Kullanılan Metin ve Çeviriler: Herodotus.* With an English translation by A. D. Godley I-IV. London, New York: The Loeb Classical Library.
20. Herrmann, A. (1930). "Massagetai". RE XIV. 2/28, pp. 2123-2129.
21. Herrmann, A. (1921). "Sakai". Paulys Real Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft. IIA I, pp. 1770-1806.
22. Herodotos (1991). *Herodot Tarihi.* (Çev. M. Ökmen-A. Erhat). İstanbul:

Remzi Kitabevi.
23. Hippokrates (1995). *Airs, Waters, Places.* With an English translation by W.H.S. Jones. Cambridge: Harvard University Press.
24. Högemann, P. (2002). "Tomyris". Der Neue Pauly. 12/1, 673.
25. Iustinus (1858). Kullanılan Metin ve Çeviri: Iustinus, *Philippische Geschichte*. Trans.: Chr. Schwarz. Stuttgart.
26. Kuhrt, A. (2009). *Eskiçağ'da Yakındoğu (MÖ 3000-330).* (Çev. Dilek Şendil). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
27. Lukianos (1960). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Lucian*. Trans.: A. M. Harmon. The Loeb Classical Library: Cambridge, Massachusetts, London.
28. Rıce, T. T. (1958). *The Scythians- Ancient People and Places. London:* Thames and Hudson.
29. Rolle R. (1980). *Die Welt der Skythen. Stutenmelker und Pferdebogner: Ein antikes Reitervolk in neuer Sicht*. Luzern & Frankfurt.
30. Selçuk, H. (2014). *Türk Tarihinde Kadın ve Savaş.* Konya: Çizgi Kitabevi.
31. Strabo (1969). *The Geography of Strabo.* With an English translation by Horace Leonard Jones. Cambridge: Harvard University Press.
32. Togan, Z. V. (1987). "Sakalar (VI)". Belgelerle Türk Tarihi Dergisi. 23, 30- 34.
33. Valerius Maximus (2000). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Memorable Doings and Sayings*. Trans.: D. R. Shackleton Bailey, Books VI-IX. Cambridge, Massachusetts, London. (The Loeb Classical Library).
34. Ziegler, K. (1937). "Tomyris". RE. VI/12, pp. 1702-1704.

Nöroekonomi:
Sağlık Davranışlarında Karar Verme Süreci

Türker KAYMAZ[1]

Banu BEYAZ SİPAHİ[2]

1 Yüksek Lisans, Tarsus Üniversitesi, İktisat ABD,
e-mail: turker_kaymaz@tarsus.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5596-6249

2 Dr. Öğr. Üyesi, Tarsus Üniversitesi (SHMYO),
e-mail: banubeyazsipahi@tarsus.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5242-5049

1. GİRİŞ

Birey, hayatında öznel değerlendirmeler sonucunda tecrübe ettiği iyi oluş düzeyini yakalamaya çalışır. Eğlence, sağlık, iş, ilişkiler gibi birçok faktörün bireyde yansımaları bu değerlendirmeler içerisinde yer alır. Buradan da anlaşılacağı üzere birey, yaşadığı sosyal çevrenin etkisiyle iyi oluş deneyimi kazanmaktadır. Ancak yukarıda belirtilen faktörlerden en önemlisinin sağlık olduğu gerçeği yadsınamaz. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ)'nün sağlık tanımında yer alan "sosyal yönden tam iyilik hali" kavramı sağlığın bireyin yaşamındaki önemini vurgulamaktadır. Çünkü hem beden hem de ruh sağlığı bireyin sosyal yaşamındaki temel faktördür. Sosyal yönden tam iyilik hali ile öznel iyi oluş arasında pozitif bir ilişkinin varlığına dair çalışmalar mevcuttur (Roysamb ve ark., 2003).

Birey, duygu ve düşünceleri ile hareket edebilen varlıktır. Bu özelliğinden dolayı davranışlarının sonucunda bir haz ya da mutluluk elde etme çabası içindedir. Bireyin her zaman rasyonel bir varlık olmadığı, daha çok içgüdüsel hareket eden, algılar ve alışkanlıklar ile davranış sergileyen bir varlık olduğu bilinmektedir (Akyıldız, 2008; Çetiner ve ark., 2019). Bireyin bu özelliği davranışlarının belirsizliğine ve çeşitliliğine neden olmaktadır.

Bireysel davranışların temelinde ise karar verme yer almaktadır. Bilişsel bir sürecin ürünü olan karar verme, psikolojik faktörlerin etkisiyle beyinde sonuçlanmaktadır. Bireylerin yaşamlarını maksimum faydaya göre sürdürebilmeleri için karar önemli bir faktördür (Kıral, 2015). Bireyin yaşamından elde edeceği fayda içerisinde sağlık olgusu yer almaktadır. Sağlıklı bir yaşam tüm bireylerin ortak amacıdır. Ancak bireyin maruz kaldığı psikolojik ve sosyolojik faktörler sağlığın faydasını düşürmektedir. Bireyin sağlık davranışları ise sağlık algısına göre şekillenmektedir.

Sağlık davranışları sağlık ve ekonomi disiplinlerinin ortak araştırma alanını oluşturmaktadır. Bireylerin her zaman rasyonel davranmadığı varsayımı davranışsal ekonomi alanında incelenmektedir. Bu irrasyonel davranışlarının nedenlerini incelemek amacıyla da nörobilim araştırmalarına ihtiyaç duyulmuştur. Alınan ekonomik kararların beyindeki süreci ekonomi, psikoloji ve nöroloji disiplinlerinin ortak alanı olan nöroekonomi çalışmaları ile belirlenmektedir.

Bu çalışmada multidisipliner yaklaşıma dayalı olarak, sağlık davranışlarında karar vermenin nöroekonomik temelleri üzerinde durulmuştur. Sağlık davranışları, olumlu anlamda bireyin sağlık düzeyini korumaya ve iyileştirmeye neden olurken, olumsuz anlamda ise sağlıksız bir yaşama neden olmaktadır. Bu nedenle birey sağlığı konusunda bir karar vermek zorundadır. Verilen bu karar bireyin sosyal ve ekonomik yaşantısını etkilemektedir.

Bu çalışma giriş bölümünden sonra dört bölümden oluşmaktadır. İkinci

bölümde kavramsal olarak karar vermenin nörolojik boyutu açıklanmıştır. Üçüncü bölümde ise, bireylerin vermiş olduğu sağlık kararların çeşitli faktörlere dayanması nedeniyle, sağlık davranışlarının psiko-sosyal temellerine yer verilmiştir. Dördüncü bölümde ise birey ve sağlık algısı açıklanmıştır. Bireylerin sağlık algısı psikolojik ve sosyal faktörlere dayanmakta olduğu ve bu sürecin bireyin sağlık davranışını nasıl şekillendirdiği açıklanmıştır. Beşinci bölümde ise sağlık davranışları nöroekonomi teorisi kapsamında açıklanmıştır. Bireylerin fayda/maliyet durumları ekonomi biliminin araştırma konusudur. Bireylerin harcama davranışlarında karar verme süreci önemli rol oynamaktadır. Neoklasik ekonomi teorisine göre rasyonel davranışlar sergileyen birey, duygularının etkisiyle irrasyonel davranışlara yönelebileceği bu bölümde açıklanmıştır. Sonuç bölümünde nöroekonominin gelişme sürecinin sağlık üzerinde etkisinden bahsedilmiştir.

2. KARAR VERMENİN NÖROLOJİK BOYUTU

Birey açısından karar verme, bir bilişsel sürecin ürünüdür. Bireyin psikolojik algısı ve zihinsel işlevleri kararları şekillendirmektedir. Zihinsel işlevler, psikolojik algıları bir düşünce sürecinden geçirir. Bilişsel süreçte karar, bir uyaran ile algının birleşmesi ile ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle bireylerde karar verme durumları, bilgi birikimi ve deneyimlere göre farklılık göstermektedir. Kunda (1990) 'ya göre bireylerin kararlarında bir muhakeme vardır. Bu muhakeme bir gerekçeye dayanır ve alınan kararların motivasyon kaynağını oluşturur.

Karar vermede bilişsel süreçler aynı zamanda çözüm yolları ile eşdeğer bir yapıdadır. Muhakeme ile ortaya çıkacak olan kararın, tutarlı ve mantıklı oluşu dolayısıyla hata içermemesi gerekmektedir. Karar verme sırasında bilişsel sürecin altında insan düşüncesi yer almaktadır. Yapılan araştırmalara göre duygu-durum yapısı verilen kararlarda bazen olumsuz bazen de olumlu sonuçlara neden olmaktadır. Aynı zamanda bireyin zaman içerisindeki değişimi, kazanılan deneyimleri algı ve yorumlama ile karar sürecini etkilemektedir (Kunda, 1990).

Karar verme sürecinde sosyolojik faktörlerde etkilidir. Bireyin içinde bulunduğu sosyal çevreden edindiği bilgi ve deneyimler faydalı kararlar almak için önemlidir. Bu edinilen bilgi ve deneyimler sosyal uyaranlardır. Sosyal uyaranların karara dönüşmesi beyindeki bütünleşmiş sürece dahil olmasıyla oluşur (Averbeck & Duchaine, 2009).

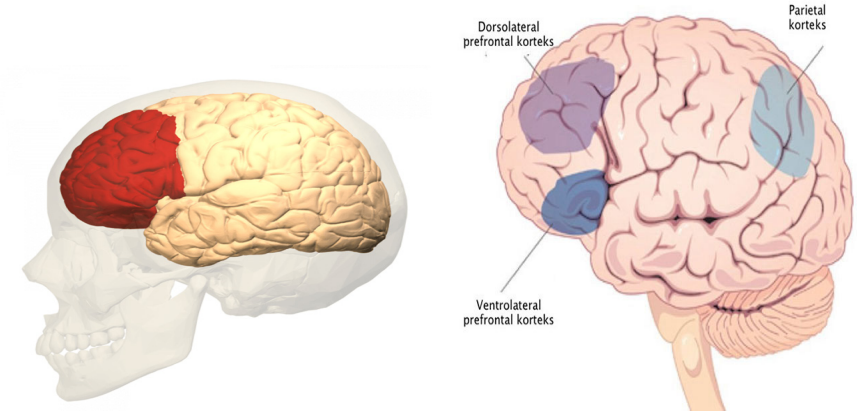
Karar verme sürecinde sonucun belirsizliği etkilidir. Bu belirsizlik birtakım çelişkileri beraberinde getirmektedir. Birey bu esnada sürecin kontrolünü elinde tutma isteğiyle deneyimlerini hatırlama çabasına yönelmektedir. Çünkü karar verme süreci sonucunda olasılık dahilinde bir kayıp söz konusu olmaktadır. Birey ister rasyonel ister irrasyonel davranışa sahip olsa dahi kayıptan kaçınmaktadır.

Kazanç daima ilk sıradadır ve bireyin arzusu ona ulaşmaktır. Tüm bu süreç beyinde nöronların hareketleri ile gerçekleşmektedir (Sefil & Çilingiroğlu, 2011).

Nörobilim araştırmaları, birey davranışlarının açıklanmasında yardımcı olmaktadır. Beyin görüntüleme teknikleri (elektroensefalografi (EEG), manyetoensefalografi (MEG), pozitron emisyon tomografisi (PET) ve (MRI) ile yapılan bu araştırmalar, düşünce sürecinin beyinde nasıl işlediğini göstermektedir. Beyin farklı yapıların bir araya gelmesiyle oluşan kompleks bir yapıya sahiptir. Beynin belirli bölgeleri ise düşünce ve karar vermeden sorumlu yapılardır. Bu nedenle karar vermenin zihinsel sürecini gözlemleyebilmek nörobilim araştırmaları ile mümkün olmaktadır (Kent, 2011).

Karar verme, beynin ventromedial prefontal ve dorsolateral bölgeleri sayesinde gerçekleşmektedir. Beyinde yer alan bu iki bölge nöronlar aracılığıyla sinir sistemlerini harekete geçirmektedirler. Her iki bölge frontal korteks içerisinde bulunmaktadır. Forntal korteksin arka bölümün motor ve premotor korteksler yer almaktadır. Bunlar bireyin motor kontrolünden sorumludur. Prefrontal korteks, yani ön kısım ise davranışların kontrolünde sorumlu alandır. Beynin bu karmaşık görünen yapısı karar sürecinde entegresyonu sağlamaktadır. Frontal korteksin (bkz: Şekil 1) başlıca fonksiyonları; dikkat sağlama, planlı davranış, dürtü kontrolü, problem çözme yeteneği, geleceğe yönelik düşünme durumu, deneyimler ve hatalardan sonuç elde etme, duygu-durum yaşamları ve empatidir. Bu fonksiyonlarda yaşanan bozukluklar bireyde kişilik bozukluklarına varan sonuçlara neden olmaktadır. Çevresini anlamlandırmada güçlük çekerek sosyal iletişimsizlik yaşamaktadır. Ayrıca muhakeme yeteneğini kaybederek kayıp-kazanç düşüncesinde hatalara yönelmektedir (Koenigs & Grafman, 2009).

Rudorf & Hare (2014), tarafından yapılan çalışmada beyin görüntüleme tekniği kullanarak karar verme sürecinde beynin aktif olan bölgeleri görüntülenmiştir. Çalışma sonucunda karar mekanizmasının prefontal korteks olduğu belirlenmiştir. Ancak sadece öz denetim gerektiren kararlarda değil, tüm kararlarda bu bölgenin aktif olduğu gözlemlenmiştir.

Şekil 1: Beyinde frontal korteks ve yapısı bölümleri (URL, 1)

3. SAĞLIK DAVRANIŞININ PSİKO-SOSYAL TEMELLERİ

Sağlık, bir canlının yaşamını sürdürebilmesi için temel faktördür. İnsan, açısından sağlıklı olmak, sadece iyi oluş hissiyatı ile sınırlı değildir. Aynı zamanda toplumsal statüsünü de etkilemektedir. Ancak sağlık kavramı iki durumu birlikte ifade etmektedir. Bunlar olumsuz tanımlamaya göre sağlıksız oluş ve olumlu tanımlamaya göre de sağlıklı oluş anlamlarını içermektedir (Beale, 2017).

Sağlığı bir tanıma sığdırabilmek için literatürde çeşitli modeller yer almaktadır. Bu modeller aracılığıyla sağlık kavramı için tanımlamalar oluşturulurken aynı zamanda değişen dünya yapısına göre de düzenlemelerin yapılması mümkün olmaktadır. Genel çerçevede bu modellerin en önemlileri yaşam ve ekolojik modeldir. Yaşam modeli, bireyin iyilik hali temelli günlük zindeliği üzerine geliştirilmiştir. Tıbbi hizmetlerden elde edilen verimlilik yaşam modelinin bir parçasıdır. Optimum sağlık durumuna göre demografik özelliklerin etkisiyle zihinsel, fiziksel ve sosyal iyi oluş durumlarını ifade etmektedir. Ekolojik yaşam modeli ise bireyin sağlıklı ya da sağlıksız oluşu fiziki çevre faktörlerine göre değişkenlik gösterdiğini savunmaktadır. Bu faktörler, anlık olarak birey üzerindeki farklı değişim koşullarının bir kombinasyonu ile ortaya çıkan bir sürecin sonucu olarak değerlendirilir. Bireyin yaşadığı toplum ve ekolojik çevre sağlığı etkileyen başlıca faktörlerdir. Ancak birey bazı durumlarda kişisel duygu ve düşünceleri ile sağlık düzeyini etkilemektedir. Bu durumda çevrenin etkisi olsa da bireyin algı düzeyi daha ön plandadır (Temel & Özvarış, 2007).

Birey, yaşamı boyunca aile, iş ve arkadaşlarından oluşan bir toplumsal yapı içerisinde yer alır. Bu toplumsal yapıyı inşa eden bazı temel hususlar vardır. Bu hususlar toplumda yaşayan tüm bireylerin davranışları üzerinde etkili olmaktadır. Bireyin, doğuştan gelen genetik faktörleri ve psikolojik durumu zaman zaman toplumdan ayrışmasına aksi kararlar alabilmesine neden olmaktadır. Genetik faktörler

bireyin fiziki durumunu belirlemektedir. Psikolojik durum ise bireyin algısı, eğitim durumu ve gelir düzeyi gibi sosyo ekonomik ve demografik faktörlerin birleşiminden oluşmaktadır (Dahlgren & Whitehead, 2007).

Sağlık yapısının dinamik oluşu, bireyin sağlık okur-yazarlık durumu, iş ve sosyal ağları sağlık tercihleri ve dolayısıyla da sağlık davranışları üzerinde etkilidir. Bireyin beslenme alışkanlıkları, sportif aktiviteleri ve sağlık üzerinde olumsuz etkiler yaratan zararlı alışkanlıkları bu davranışların tümünü oluşturmaktadır. Bireyde sağlıklı bir yaşamın temeli çocukluk döneminde başlasa da ileri ki dönemlerde sahip olduğu yaşam tarzına göre farklılık göstermektedir (Dewar, 2010).

Bireyin sağlığı ile ilgili sergileyeceği davranışlar sağlık hizmetlerinin yapısını belirlemektedir. Hizmet kullanımı ve tercihlerle ilgili olarak sağlık hizmeti arzı sağlayıcıları bu doğrultuda hizmet politikalarını şekillendirmektedirler. Düzenli sağlık kontrolleri ve sağlık taramalarına katılan bireyler ve olumsuz etkileri bilindiği halde zararlı alışkanlıklarını bırakmak istemeyen bireyler, hizmet arzı politikalarının şekillenmesini sağlamaktadırlar. Bu doğrultuda sunulan sağlık hizmetleri kendi içerisinde koruyucu, tedavi edici, rehabilitasyon ve sağılığın geliştirilmesine yönelik hizmetler olarak gruplara ayrılmaktadır (Arslantaş, 2013).

Sonuç olarak, sağlıklı ya da sağlıksız bir yaşam, zorunlu durumlar dışında bireyin kendi tercihidir. Bu nedenle sunulan sağlık hizmetlerinden faydalanma isteği ya da hizmetleri kabul etmeme durumu bireyin kararları doğrultusunda ortaya çıkmaktadır. Bireyin kararlarındaki bu belirsizlik durumları sağlık algısını belirlemektedir. Çünkü bireylerin, sağlığa yönelik algıları ve tutumları sağlık davranışları ile doğrudan ilgilidir.

4. BİREY DAVRANIŞI VE SAĞLIK ALGISI

Sağlık kavramı birey ve topluma göre farklılık göstermektedir. Sadece hastalığın ya da sakatlığın olmaması durumu değil ruhsal ve psikososyal yönden iyi oluş da sağlık kavramı içerisinde yer almaktadır. Sağlıklı bir yaşam ve sağlık hizmetleri olanağı temel insan haklarıdır. Bu nedenle sağlık, tüm dünyada öncelikli sosyal amaç olmuştur. Devletler sağlık yatırımlarını arttırarak vatandaşlarının sağlığını iyileştirmeye yönelik politikalar geliştirmişlerdir. Teknolojinin gelişmesiyle ortalama yaşam süresi uzamış ve sağlık bir refah düzeyi olarak algılanmaya başlanmıştır (Temel & Özvarış, 2007).

Bireylerin sağlık algıları ve sağlık davranışlarına yönelik tutumları farklılık göstermektedir. Bireyin sağlıklı olmayı nasıl tanımladığı, sağlıklı bir yaşama sahip olup olmadığı tamamıyla birey temelli bir düşünce yapısıdır. Toplumun sağlık algısının araştırılması ve buna yönelik politikalar geliştirilmesi ise sağlıklı bir toplumun öncelikli aşamasıdır.

Birey, geçmişte elde ettiği deneyimler ve sosyal çevresinin etkisiyle bir kendisine kimlik oluşturmaktadır. Sağlık davranışı olarak nitelendirilen kavram aslında sosyo-kültürel faktörlerin etkisiyle oluşmaktadır. Birey her ne kadar doğuştan bazı davranışlara sahip olsa da sergilediği davranışların çoğunu sonradan kazanmaktadır. Toplumsal yapının durumu, kitle iletişim araçlarının yaygın kullanımı ve zengin içeriğe sahip olması bireylerin davranışlarını etkileyen temel faktörlerdir. Bu durum bireyde bazı sağlık davranışlarının oluşmasına neden olurken bazı davranışlarından ise vazgeçmesine neden olmaktadır (Aksoy, 2018). Öyle ki olumlu bir sosyal çevre bireyin sağlık davranışları üzerinde olumlu etkilere neden olurken, olumsuz şartlara sahip sosyal çevre davranışlarda negatif etkilere neden olmaktadır. Gochman (1997)'a göre sağlık davranışlarının amacı, sağlığı koruma, iyileştirme ve geri kazanmadır. Buna etki eden faktörler ise inanç başta olmak üzere, algılar, toplumsal değerler, duygu durumu ve beklentilerdir.

Birey, sağlık düzeyini korumak ve iyileştirmek sağlık üzerinde olumlu etkilere sahip davranışlarda bulunabilir. Bu davranışlardan başlıca şunlardır; egzersiz aktiviteleri, sağlıklı beslenmeye özen göstermesi, erken tanı programlarına ve aşılama uygulamalarına katılımdır. Bu davranışları sergileyen bireylerin eğitim durumu ve gelir başta olmak üzere pozitif bir sosyal çevreye, yüksek sağlık okuryazarlık düzeyine sahip olduğunu belirten çalışmalar mevcuttur(Aksoy, 2018). Sağlığına özen gösteren bireyler, sunulan sağlık hizmetlerinde de maksimum düzeyde verim elde etmektedirler.

Sağlık, bireyin yaşamında önemli bir faktör olarak yer alsa da bireyler, her zaman sağlıklı davranışlar sergilememektedir. Walker ve ark. (1987), sağlık davranışının iki farklı boyutunun olduğunu, olumlu ve olumsuz sağlık davranışları olarak ele alınan sağlık davranışlarının birey temelli faktörlerden kaynaklandığını ifade etmişlerdir. Sağlığı olumsuz etkileyen davranışlar riskli sağlık davranışları olarak nitelendirilmektedir. Riskli sağlık davranışları, sigara, alkol ve zararlı madde bağımlılıkları, cinselliğe yönelik tutumlar, beslenme alışkanlıkları ve fiziksel aktivitelerin yokluğu olarak sıralanabilir. Bu davranışların hepsi toplum sağlığı açısından riskler barındırmaktadır.

Madde bağımlılıkları riskli sağlık davranışları içerisinde yer almaktadır. Sağlık üzerinde olumsuz etkilere sahip maddeler, merkezi sinir sistemini doğrudan etkilemektedir. Bu da bireyde fiziksel ve ruhsal denge kaybına neden olarak vücut üzerinde tahribata yol açmaktadır. Sinir sistemleri üzerinde meydana gelen yıpranmalar nedeniyle birey belirli bir zaman sonra maddeye tamamen bağımlı hale gelerek, insani fonksiyonları madde kullanmadan yerine getirememektedir (Dönmezer, 1987). Bireyin uyuşturucu maddeye yönelmesinde bazı nedenler vardır. Yaşadığı ruhsal sıkıntılar, ilk deneme arzusu ve sosyal çevre faktörü mad-

de kullanımına başlama nedenleri olarak sıralanabilir. Alkol sigara ve diğer keyif verici olarak nitelendirilen kimyasallarda madde bağımlılıklarının diğerleridir.

Yeme bozukluğu da riskli sağlık davranışları arasında yer alan bir diğer faktördür. Yeme bozuklukları, yetersiz ya da aşırı beslenme, depresyon, çeşitli madde bağımlılıkları, duygu durum bozukluğu gibi davranışlar, yeme bozuklukları arasında yer almaktadır. Hem bireysel hem de toplum sağlığı açısından ciddi risk haline gelmiştir (Nicholi, 1988).

5. SAĞLIK DAVRANIŞLARININ NÖROEKONOMİK TEMELLERİ

Sağlık, bireyin yaşamını sürdürebilmesi için temel faktördür ve sağlık hizmetlerinden faydalanabilmesi için bir miktar harcama yapmak zorundadır. Bu harcamalar her ne kadar gelir ile doğrudan ilişkili olarak görülse de harcama kararları her zaman gelire bağlı olmamaktadır. Sağlık harcamaları finansmanının yapısı ve bireyin sağlık hizmetleri talebindeki çeşitlilik gelir faktörünün önemini azaltmaktadır (Orosz & Morgan, 2004:50-55).

Bireylerin ekonomik karar vermelerinin beyindeki süreci nöroekonomi çalışmaları ile belirlenmektedir. Nöroloji, psikoloji ve iktisat disiplinlerinin ortak noktası olan bu alan literatürde davranışsal iktisadın bir alt dalı olarak yer almaktadır. Davranış sırasında beyinde ve sinir sisteminde meydana gelen uyarıların ekonomik davranışlar üzerindeki etkisini beyin görüntüleme teknikleri (elektroensefalografi (EEG), manyetoensefalografi (MEG), pozitron emisyon tomografisi (PET) ve fMRI) ile araştıran nöroekonomi, karar vermede davranışsal iktisattan daha net sonuçlar vermektedir. Nöroekonomi çalışmalarında bireylerin, fayda maksimizasyonu yerine beynin homojen olmayan yapısından dolayı kararlarının çelişkili bir sürecin ürünü olduğunu ifade eden çalışmalar mevcuttur (Loewenstein ve diğerleri, 2008). Kısaca nöroekonomi, iktisatta karar alma süreçlerini takip edebilmek adına nöroloji biliminin ölçüm tekniklerinden faydalanan bir disiplindir. Yapılan çalışmalar doğrultusunda nöroekonomi ekonomik insan (homoeconomicus) tercihlerini nöroloji bilimine ait yöntemlerle ele almaktadır. İki farklı disiplinin ortak noktası karar vericilerin tercihlerinin altında yatan nedenleri vurgulamaktır. Aslında bireylerin farklı karar alma sürecinde beynin hangi kısmının hangi olguları yerine getirdiğini açıklamaktadır (Demirel & Artan, 2016).

Genel kabul gören görüşe göre, faydanın sağlanması için doğru kararların alınmasında duyguların etkisinde kalınmadan mantık çerçevesinde hareket edilmelidir. Ancak birey, kararlarının çoğunda bilişsel ve zihinsel süreçlerin etkisinde kalmaktadır. Çünkü insan beyni öyle bir yapıya sahiptir ki bilinçsizce yapılan bir davranışta dahi yorumlarla açıklama yapma işlevine sahiptir. Bu beyinde davranışın anlamlandırılması ve tesadüfi olmayan bir düşüncenin ürünü olarak ortaya

çıkmaktadır. Burada anlamlandırılan davranış, daha sonra muhakeme edildiğinde ise davranışı reddetmek imkânsız hale gelmekte ve bireyin inanma isteği ağır basmaktadır (Harrison, 2012).

Bireyler, rasyonel davrandıklarını varsayarlar. Aslında farkında olmadıkları bilinç dışı duygular davranışların kararlarında etkilidir. Domasio (1998)'e göre duygular karar verme üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir. Yapılan araştırmalarda hasarlı beyine sahip bireylerde hafıza ve mantık fonksiyonlarında biz bozulma olmamasına rağmen duygusal fonksiyonlarda bozulma meydana geldiği sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen bu sonuç, duygusal bozukluğun davranışlar üzerinde de olumsuz etkiye sahip olduğunu göstermektedir (Damasio ve ark., 1994). Bireysel kararlarda rasyonelliğin dışında duyguların etkisi vardır. Özellikle yapılan çalışmalarda karar alma aşamasında geleceğe yönelik olası sonuçların gözlenmesi pişmanlık duygusunun hakim olduğunu göstermiştir.

Bireyler, davranışlarının sonuçları hakkında bir netlik görememelerine rağmen karar alırlar. Bu kararlar risk ve belirsizlik içermektedir. Bu durum, iktisat teorisinde beklenen fayda kuramı ile açıklanmaktadır. Kahneman & Tversky (1979) tarafından açıklanan beklenen fayda kuramına göre, bireyler karar verme süreçlerinde kayıplara kazançlardan daha fazla önem vermektedirler. Bu nedenle bireyler, kendi durumlarında meydana gelen değişimler yerine fayda durumlarına odaklanmaktadırlar (Hens & Bachmann, 2008).

Sağlık davranışları ile ekonomik kararlar arasında pozitif bir ilişki vardır. Bireylerin sağlığı, sigara ve alkol tüketimi gibi yaşam tarzı davranışları ve tüketim alışkanlıkları gibi gözlemlenen değişkenler ile genetik ve hormonal faktörler, gözlemlenemeyen faktörlerden etkilenmektedir (Amarasinghe ve ark., 2009). Bireyler sağlık ve beslenme konusunda tavsiyeleri çok önemsememektedir. Ancak ekonomik ve sağlık maliyetlerinin farkındadırlar. Bireyler karar alma sürecinde davranışlarını kontrol edemeyebilirler. Uzun dönemde sağlık için genellikle tam olarak ne yapıp yapmadıklarının farkındadır ve gelecekte davranışlarını buna göre değiştirmeye isteklidirler. Ancak bu kararlarında her zaman istikrar gösteremezler (Sassi, 2010). Özellikle riskli sağlık davranışlarında bu ilişki daha belirgindir. Sigara ve alkol kullanımında hem ekonomik hem de ruhsal olarak bir kayıp söz konusu iken bireyler, bazen bağımlılıklarını kabullenerek bazen de bu maddelerin rahatlatıcı etkilerini öne sürerek fayda sağladıklarını ifade etmektedirler (Güner,2019). Aksi durumda ise bireyler bu söz konusu kayıplardan kaçınmak üzere önleyici sağlık hizmetlerinden faydalanmak istemektedirler. Bu tercihler karşılaştırıldığında birinci tercihte duyguların ikinciye göre daha fazla etkili olduğu görülmektedir.

Bir diğer sağlık davranışı olan beslenme alışkanlıklarında da durum benzer-

dir. Bireyler, beslenmeden elde ettikleri faydayı sonsuz olarak düşünmektedirler. Gelirin etkisi ve gıda ürünlerine olan ulaşımın kolaylığı beslenme davranışlarını şekillendirmektedir. Sunulan gıda ürünlerinin estetik olarak göze hitap etmesi, ikamelerinin ucuz olması gibi faktörler nedeniyle sağlıklı olup olmamaları birey açısından değerlendirilmemektedir. Bu göz ardı edilen faktör, bireyin sağlığını etkilemekte ve kayıp/kazançlarını belirlemektedir. Oysa gıda tüketiminde bireyin sağlık bilgisi düzeyi önemlidir. Tercih edilen gıda ürünlerinin sağlık üzerinde oluşturabilecek olumsuz etkilerinden kaçınması gerekmektedir. Örneğin, Paul (1990), çalışmasında, MR görüntüleme tekniği ile maymunlara, insanlara ve birçok hayvanlara uygulayarak, Güney Carolina Üniversitesinde lezzetli ancak sağlığa zararlı besinleri tüketen bireylerin beyinleri araştırmıştır. Benzer şekilde Dan ve ark. (2021), çalışmasında obezitenin nöroekonomik yaklaşımını ele almıştır. Obezitenin heterojenik bir yapıya sahip olduğunu ekonomik, fizyolojik, davranışsal ve çevresel faktörlerden etkilendiğini ifade etmişlerdir. Obezitenin birçok nedeni vardır. Bu süreçte bireylerin davranış durumlarını anlamak gerekir. Bazı bireyler rasyonel kararlardan sapmalar gösterebilir ve seçimleri sistematik olarak yanlılık gösterebilir. Bireysel davranışlarda sistematik yanlılık iki gruba ayrılmaktadır. İlki zihinsel yanlılık problemidir. Bu süreç bireylerin refahını iyileştirmelerine engel olmaktadır. İkincisi, bireylerin kendilerini kontrol etmede problem yaşamasıdır. Bu durumda gelecekteki tutumlarını dışlamış olurlar. Buna sigara kullanımını örnek olarak verebiliriz. Diğer bir örnek de obez bireylerin diyete ve fiziksel aktiviteye başlaması ve bunu sürekli hale getirememesidir. Yani istekli olmaları ancak istikrar gösterememeleri durumudur. Toplumu yönetme şekli (paternalist), sağlıksız seçimlerin maliyetini artırarak kötü davranışları cezalandırır. Benzer politikaların amacı negatif dışsallığı düzeltmektir. Piyasada asimetrik bilgiye veya negatif dışsallığa izin verildiğinde bireylerin tercihi sağlıksız beslenmeye kayacaktır. Bu durum bireylerin davranışını etkilemektedir. Müdahalelerin amacı obeziteyi azaltmak ve küçükte olsa bireylere doğru bilgilerin verilmesini sağlayarak kilo kaybına yardımcı olmaktır (Beyaz Sipahi, 2020).

Sonuç olarak bireylerin ekonomik kararları her zaman rasyonel olmamaktadır. Zaman zaman irrasyonel davranışlar sergileyen bireylerde duygular daha ön plandadır. Bu nedenle nöroekonomik yaklaşımlar ile sigara kullanımı ve obezite yaygınlığı gibi bireylerin sağlığını etkileyecek davranışların belirlenmesi politika yapıcılarına önemli katkı sağlayacaktır. Öte yandan toplumsal ve bireysel anlamda ekonomik anlamda katkı sağlayacaktır.

SONUÇ

Nöroekonomi, ekonomi literatüründe tercih kuramı olarak nitelendirilmektedir. Nöroekonomi, ekonomik karar sürecinde beynin yapısını sinir sistemleri aracılığı ile açıklamaktadır. Bu süreçte nöroekonominin bireylerin davranışının altında yatan sebepleri nöroloji biliminin katkısı ile açıklaması ekonomi bilimine büyük katkı sağlamıştır.

Bu çalışmada nöroloji bilimi ile ekonomi biliminin bileşeni olan nöroekonominin karar verme sürecinde davranışların nasıl tepki verdiği açıklanmıştır.

Davranışsal ekonomi ve nöroekonomi yaklaşımları, bireylerin seçimleri altında yatan potansiyel kazanç ve kayıpları göz önünde bulundurarak çevresel faktörleri ve bireysel eğilimleri bütünleştirmektedir. Bu yaklaşımları özellikle obezite gibi bireyin sağlığını etkileyeceği düşünülen davranışların altında yatan nöral mekanizmaların araştırılması ve etkili müdahalelerin oluşması konusunda önemli bir bakış açısı sağlar.

Nöroekonomi alanında yapılacak olan araştırmalarda kullanılan tekniklerin geliştirilmesi yeni yapılan çalışmalara yarar sağlayacaktır. Özelikle sağlık alanında bireysel davranışları ölçmek hem bireyin hem de toplumun refahını artırabilmek için etkin ve doğru politikaların uygulanmasında önem arz edecektir.

KAYNAKÇA

1. Aksoy, N. (2018). Ankara'nın Farklı Gelişmişlik Düzeyine Sahip Üç İlçesinde Yaşayan Bireylerin Sağlık Hizmeti Tercihleri ve Bunlara Etki Eden Faktörlerin Değerlendirilmesi. (Yayınlanmış Tıpta Uzmanlık Tezi). Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Halk Sağlığı Enstitüsü, Ankara.
2. Akyıldız, H. (2008). Tartışılan Boyutlarıyla Homo Economicus. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13(2), s. 29-40.
3. Amarasinghe A., D'Souza G., Brown C., Oh H., Borisova T. (2009). The Influence of Socioeconomic and Environmental Determinants on Health and Obesity: A West Virginia Case Study. International Journal of Environmental Research and Public Health, Vol 6, (2009), 22712287.
4. Arslantaş, D. (2013). Temel Sağlık Hizmetleri Kavramı. Didem Arslantaş (Ed.), *Temel Sağlık Hizmetleri Kavramı* (1th ed.), 2903(1860) içinde 2-20. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
5. Averbeck, B. B., & Duchaine, B. (2009). Integration of social and utilitarian factors in decision making. *Emotion*, *9*(5), 599.
6. Beale, L. (2017). *Human Disease and Health Promotion*. Canada: Wiley.
7. Beyaz Sipahi, B. (2020). Obezitenin Davranış Ekonomisi. R&S - Research Studies Anatolia Journal , 3 (3) , 189-198 .
8. Dahlgren, G. and Whitehead, M. (2007). *European strategies for tackling social inequities in health: Levelling up* (Part 2). WHO Regional Office for Europe.
9. Damasio, A.R. (1998). "Emotion in the Perspective of an Integrated Nervous System", Brain Res Rev., 26(2-3), 83-86
10. Damasio, H., Grabowski, T., Frank, R., Galaburda, A. and Damasio, A.R. (1994). The Return of Phineas Gage: Clues about the Brain from the Skull of a Famous Patient, Science, 264(5162), 1102-1105.
11. Demirel, S.K., Artan, S. (2016). Nöroiktisat ve İktisat Biliminin Geleceğine İlişkin Tartışmalar, Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi, 2 (1) 2016, 1-28.
12. Dewar, M. D. (2010). *Essentials of Health Economics* (1th ed.). Albany and Newyork: Jones& Bartlett Learning.
13. Gochman, D. S. (1997). Health Behavior Research: Definitions and Diversity. Handbook of Health Behavior Research. New York: Press.
14. Güner, B. (2019). Üniversite Öğrencilerinde Uyuşturucu Madde Kullanım Alışkanlıkları ve Yaygınlığı: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Örneği. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *6*(2), 81-95.
15. Harrison, P. (2012). Economics and the Brain. How People Really Make De-

cisions in Turbulent Times", https://neurosciencenews.com.
16. Hens, T. ve Bachmann, K. (2008). Behavioural finance for private banking. Chichester, West Sussex: John Wiley & Sons Ltd.
17. Kahneman, D. And Tversky, A. (1972). Subjective Probability: A Judgment of Representativeness. Cognitive Psychology, 3(3), 430-454.
18. Kent, O. (2011). Ana akıma bir alternatif: nöroiktisat.
19. Kıral, Erkan. "Yönetimde Karar ve Etik Karar Verme Sorunsalı." Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi 6.2 (2015): 73-89.
20. Koenigs, M., & Grafman, J. (2009). The functional neuroanatomy of depression: distinct roles for ventromedial and dorsolateral prefrontal cortex. *Behavioural brain research*, *201*(2), 239-243.
21. Kunda, Z. (1990). The case for motivated reasoning. *Psychological bulletin*, *108*(3), 480.
22. Leowenstein, G., Rick, S. and Cohen, J.D. (2008). " Neuroeconomics", Annual Review Psychology, 59:647- 72.
23. Nicholi Jr, A. M. (1988). *The new Harvard guide to psychiatry*. Belknap Press.
24. OROSZ, E., ve David M. (2004). SHA-Based National Health Accounts in Thirteen OECD Countries: A Comparative Analysis, OECD Health Working Papers, No. 16, OECD, Paris, 148s.
25. Roysamb, E., Tambs, K., Reichborn-Kjennerud, E., Neale, M.C., ve Harris, J.R. (2003). Happiness and health: Environmental and genetic contributions to the relationships between subjective well-being, perceived health, and somatic illness, Journal of Personality and Social Psychology, 85, 1136-1146.
26. Rudorf, S., & Hare, T. A. (2014). Interactions between dorsolateral and ventromedial prefrontal cortex underlie context-dependent stimulus valuation in goal-directed choice. *Journal of Neuroscience*, *34*(48), 15988-15996.
27. Sassi F. (2010). Obesity and Economics of Prevention. OECD Report, 1-270,(www.oecd.org/publishing/corrigenda).
28. Sefil, S., & Çilingiroğlu, H. (2011). Davranışsal Finansın Temelleri: Karar Vermenin Bilişsel ve Duygusal Eğilimleri. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi(19), s. 247-268.
29. Temel, F., ve Özvarış, Ş. B., (2007). *Sağlığı Geliştirme*. Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Anabilim Dalı, Ankara.
30. Walker, S. N., Sechrıst, K. R., Pender, N. J. (1987). The Health Promoting Lifestyle Profile Development and Psychometric Characteristics. Nursing Research. 36(2):76-80
31. URL, 1, https://www.saglik.news/frontal-lob-kisilik-yoneticisi/

Lojistik Faaliyetlerde Yaşanan Sorunlar: Uluslararası Ticaret Yapan Bir Firma İncelemesi

Bekir Sefa KÖKSU[1]

Kemal KAMACI[2]

1 Yüksek lisans, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, safa_koksu@hotmail.com, 05068881377, ORCID NO: 0000-0001-9271-7575

2 Öğr. Gör. Dr.,Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu, kemalkamaci@kmu.edu.tr, 0338 226 20 00, ORCID NO: 0000-0003-4234-674X

Giriş

Teknolojik gelişmelerle beraber ticaret kavramı, bütün dünyanın yalnızca tek bir pazar haline dönüşmesi yada küreselleşme ile beraber özellikle son yüzyıl içerisinde kapsamlı bir şekilde değişmesiyle, ticaretin çevresinde şekillenmekte olan diğer tüm kavramlarda değişmiş ve gelişmiştir (Arslandere ve Kutbay, 2019: 122). Buna bağlı olarak uluslararası ticaret, ekonomik büyümeye olan katkısı da göz önünde bulundurularak çokça araştırılan bir konu haline gelmiştir (Ayata ve Ravanoğlu, 2020: 44). Diğer taraftan lojistik kavramı ele alınacak olursa; geçmiş zamanlarda taşıma ve nakliye olarak kullanılan lojistik kavramı, ürünlerin üretildikleri yerden alınarak depolara taşınması ve tutulması, stoklanmaları, ürünlerin istenilen noktalara ve istenilen şekillerde teslimi ve tüm bu süreçlerin planlı, maksimum verim ve hızda yapılması olarak tanımlanmaktadır. Lojistik faaliyetleri, ulaştırmanın yanında ürünün ihraç edildiği ülke ve işletme ile ithal edilen ülke ve işletme aralarındaki teslim öncesi bilgi akışları, iletişim yolları ve ulaştırma sonrası depolama faaliyetlerini de kapsamaktadır. Askeri bir kökeni olan lojistik kavramının geçmişi binlerce sene öncesine kadar dayanmaktadır. Bilim dalı olarak lojistik ise, 1900'lerin başlarında, strateji, yer ve zaman faydası sağlayabilmesi açısından tarımsal ürünlerde dağıtım şeklinde başlamıştır (Erkan, 2014: 46-47).

İşletmelerin dünya pazarı içerisinde gün geçtikçe içerisinde bulundukları ülkelerin sınırları ötesine geçme eğilimleri artmaktadır. İşletmeler farklı araştırmalar, devamlı artmakta olan rekabet ve modernize olmuş uygulamalardan dolayı faaliyetlerini küresel olarak gerçekleştirebilmek için lojistik faaliyetlere önem vermektedirler. İlk zamanlarında lojistik yalnızca depolama ve taşıma faaliyetleri olarak görülmekteydi. Fakat teknoloji ve altyapıdaki ilerlemeler gibi çeşitli itici kuvvetler vasıtası ile lojistik faaliyetlere çok çeşitli kalemler eklenmiş ve ekseriyetle bu kalemleri en verimli ve etkin şekilde yönetebilmekte olan işletmeler ayakta kalabilmektedirler.

Günümüze kadar gelen süre zarfında lojistik kavramının, koordineli faaliyetleri kapsamaya başladığını ve ürünün çıkış yaptığı nokta ile varış yaptığı noktanın aralarındaki bütün faaliyetleri kapsamakta olduğu görülebilmektedir. Kısaca lojistik kavramı artık yalnızca nakliye ve taşıma şeklinde düşünülmemektedir. İlk hammadde veya ürünlerin ve sonrasındaki tüm satın alımları kapsayan, atık yönetiminden depolamaya kadar birçok anlam barındıran bir süreç haline gelmiştir. (Baylan ve Karaçevirgen, 2019: 2)

Günümüzde lojistik kavramının yalnızca nakliye ya da taşımacılık faaliyetlerinden ibaret olmadığı, aslında daha geniş bir anlam barındırdığını her geçen gün daha fazla insanın öğrenmekte olduğu bir gerçektir. Lojistik bünyesinde barınan

uygulamalardan yalnızca biri taşımacılıktır. Bu ve bunun gibi daha birçok faaliyetlerin bütününden meydana gelen lojistik sektörü, küreselleşme ile beraber uluslararası ticaretin gelişmesi ve bu yönde lojistiğe duyulan ihtiyacın giderek artmasıyla, lojistik alanındaki gelişmelerin arttığı ve lojistiğin giderek önem kazanan bir sektör olduğu görülmektedir.

Uluslararası ticarette hem firmalar hem de devletler için rekabet koşullarının bir hayli zorlaştığı bir dönem olarak günümüzde lojistik, belirleyici bir unsur haline gelmiştir. Tüm firma faaliyetleri ile etkileşim halinde olan lojistik, yalnızca firmalar için değil müşteriler açısından da fazlaca öneme sahiptir. Öyle ki pazarlama departmanlarında ki tedarik aşamaları da lojistiğin müşteri açısından önemine örnek verilebilmektedir.

Lojistik faaliyetlerin emsalleri insanlığın başlangıcından bu yana en basit şekliyle dahi olsa bile görülmektedir. Lojistik faaliyetlerin günümüz şartlarında gelmiş olduğu konum, geçmişteki basit lojistik faaliyetlere nispeten hem kişisel açıdan hem de işletmeler açısından rekabet edilebilirlik düzeylerini doğrudan etkileyen bir hal almıştır. Ulusal ve uluslararası pazarda rekabet edilebilmesi, işletme hedef ve amaçlarına ulaşmak; ürünlerin doğru zaman, doğru yer, doğru miktar ve kalitede, en uygun şartlar altında tedarik edilmesi gerekliliğini meydana getirmektedir. Esas olarak lojistik, bu ihtiyaçlar için gerçekleştirilen faaliyetler bütününden meydana gelmiştir.

Lojistik faaliyetlerinde meydana gelen günümüz modernizasyonunda en önemli payda, şüphesiz ki teknolojide yaşanan hızlı gelişime aittir. 2. Dünya savaşı sonrasında hızlanan teknolojik gelişmelerle elde edilebilecek olan faydanın görülmesinin ardından işletmelerin rekabet edilebilirlik seviyelerini etkileyen ana unsur lojistik olmuştur. Lojistik faaliyetlerinin bu gelişim trendi ilk zamanlarda nakliye ve depolama olarak gelişse de günümüze gelene kadar depolama, nakliye, tedarik, uluslararası gümrük uygulamaları, üretim planlaması ve tersine lojistik gibi birçok faaliyetleri barındıracak şekilde kapsam kazanmıştır. Günümüzde devletlerin dahi ekonomik açıdan gelişmişlik düzeyleri ile lojistik sektörünün gelişmişlik düzeylerinin paralel seyir ettiği hususunda oy çokluğu hatta birliği oluşmaktadır. Bu bağlamda lojistik sektörü, gerek rekabet edilebilirliğe olan faydasıyla gerek topluma kazandırılan istihdamla önemini korumakta ve pekiştirmektedir.

Lojistik sektörü açısından Türkiye çok büyük bir potansiyele sahiptir. Uluslararası ticarette, hem pazar hem de lojistik faaliyetleri açısından önem kazanmış ve önemini korumakta olan bir ülke olarak Türkiye, bulunmuş olduğu konum itibari ile batı ve doğuyu birbirine bağlayan bir yapbozun kritik parçalarındandır. Özelikle dünyada yenilenemez enerji kaynaklarına olan yüksek ilgi olduğu

müddetçe bu önem giderek artacaktır. Bahsi geçen önem kullanılarak lojistik sektörüne gerekli yatırımlar yapıldığı takdirde ülkeye ciddi ekonomik katkıları olacaktır. Asya, Avrupa ve diğer Türk devletleri arasında bir köprü işlevi üstlenmiş olan Türkiye bu avantajını lojistik merkezi haline gelecek kadar kullanabilmelidir. Türkiye'de lojistik sektöründe gerekli yatırımların yapılması halinde bir lojistik merkezi olabilme ihtimali yüksektir ve bu durum ülkeye çok fazla kazanım sağlayacaktır. (Oğuz ve Oğuz, 2020: 72)

Sözü edilen kazanımlar ve faydalar düşünüldüğünde ve lojistik faaliyetlerinin hizmet kalitesindeki artış miktarlarına olan doğrudan etkisi de göz önünde bulundurulduğunda, bahsi geçen tüm bu önem bu çalışmanın yapılmasına vesile olmuştur. Bu bağlamda araştırmanın konusu "Lojistik Faaliyetlerde Yaşanan Sorunlar: Uluslararası Ticaret Yapan Bir Firma İncelemesi" olarak belirlenmiştir. Araştırmaya konu olan firma Denizli/Türkiye' de yer alan bir tekstil şirketidir. Firma kısaca, promosyon tekstil ürünleri, ev ve otel tekstil ihtiyaçları, dış giyim ve bebek tekstili ürünleri üreticisi olarak birkaç yıldır faaliyet göstermektedir. Sıkı kalite kontrolleri altında üretilen ürünleri hemen hemen çoğu dünya ülkesine satmaktadır.

Uluslararası ticaret yaparken aynı zamanda üretim yapan firmalar genel itibari ile 2 farklı şekilde çalışmaktadırlar. Üretmiş oldukları ürünleri, sipariş usulü ya da önceden belirlenen hedeflere göre sonrasında depolanacak şekilde üretmektedirler. Bahsedilen üretim çeşitleri ürüne, piyasaya ya da sektöre göre değişkenlik göstermektedir. Hemen hemen her kullanıcıya hitap edebilen, üretildiği ve stoklandığı takdirde ciddi stok maliyetlerine katlanılmasına gerek kalmadan alıcı bulabilecek olan ürünler genelde sipariş olmadan üretilip stoklanarak müşteriye ulaştırılırken, müşteri istekleri doğrultusunda çok fazla değişkenliğe sahip olabilen ürünlerin öngörülebilme olasılığı olmadığı için bu şekilde sipariş olmadan üretimi söz konusu olamayacaktır.

Araştırma konusu firma gibi verilen sipariş üzere üretim yapmakta olan firmalar, firmaya gelen müşteri isteklerini planlarken tedarik zincirinin en başından en sonuna kadar bütün safhaları göz önünde bulundurarak, ince eleyip sık dokuyarak teslim tarihini belirler ve ilgili müşteriye veya alıcıya belirlenen bu tarih, üretici firma tarafından önerilir. Müşteriye teslim tarihi önerisinde bulunulurken stok miktarları, hammadde veya ilk ürün tedariği, üretim ve nakliye süreleri göz önünde bulundurularak ince hesaplar yapılmalıdır. Müşteriye önerilecek son teslim zamanı müşteriyi memnun etmeli ve beklentilerini karşılamalıdır. Müşteri ile anlaşılmış olan tarihten önce ürünlerin üretilmesi ve depolanmasının firmaya farklı alanlarda maliyetleri olacaktır. (Aktürk, 2019: 2)

Bu maliyetlerle ve daha konu edilmemiş olan maliyetlerle ayrıca farklı birçok

alanda sorunlarla, uluslararası ticaret yapmakta olan firmalar sık sık karşılaşmaktadırlar. Firmalar bazen bu sorunlara geçici çözümler geliştirmiş bazense temelden çözümler geliştirilerek sorunlar bütünüyle çözüme kavuşturulmuştur. Bununla birlikte her sorunun belli maliyetlerinin olmasının yanında bazı çözümlerde maliyetli olabilmektedirler. Bu açıdan çalışmanın devamında, araştırmanın yöntemine, evren ve örneklemine ardından firmanın yetkilileri ve ilgili personelleri ile istişare halinde yapılmış, çeşitli başlıklar altında toplanmış sorun analizleri ve bazı sorunların çözümlerine yer verilmiştir.

Yöntem

Araştırmada yöntem olarak, mülakat ve gözlem araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Bu doğrultuda araştırmaya konu olan firmanın sorunları gerek yazılı gerek sözlü olarak incelenmiş ve dinlenmiştir. Firma hakkında yapılan etraflı araştırma sonunda bahsi geçen sorunlar ve eğer çözülebilmiş iseler çözüm yollarına kapsamlı bir şekilde, araştırmanın devamında değinilmiştir.

Evren ve Örneklem

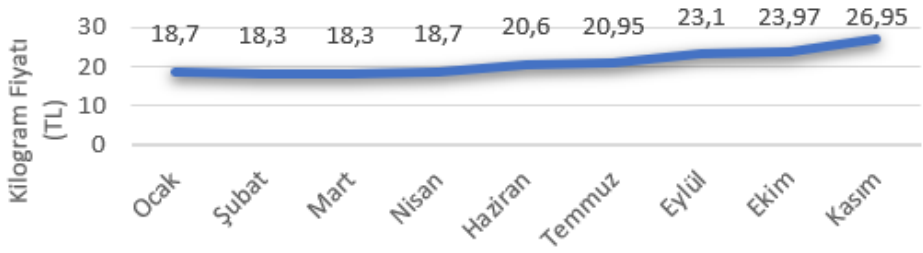
Evren olarak araştırmada, Denizli/Türkiye merkezli tekstil ürünleri ihracatı yapan bir firma kullanılmıştır. Firma, promosyon tekstil ürünleri, ev ve otel tekstili ihtiyaçları, dış giyim ve bebek tekstili üreticisi olmasının yanı sıra nakış ve dekoratif dikiş seçeneklerini de ürünlerine entegre ederek ve çeşitli kalite kontrolleri sonrasında piyasaya ürün sunan ve birçok ülkeye ihracat gerçekleştiren üretici ve ihracatçı konumundaki bir firmadır. Araştırma firmanın ilgili birim şefleri ve yöneticileri ile sözlü ve yazılı bir şekilde gerçekleştirilmiş olup sorunlar ve çözüm önerileri ilgili personelle istişare edilerek araştırmaya konu edilmiştir.

Tedarik Maliyetlerinden Kaynaklanabilen Lojistik Sorunları

Uluslararası ticaret yapmakta olan çoğu firmanın lojistik faaliyetlerinde karşılaştığı başlıca sorunlar vardır. Bahsi geçmekte olan sorunların bazıları çözüme kavuşturulabilirken bazı lojistik faaliyetlerinden kaynaklanan sorunlar henüz tam anlamı ile çözüme kavuşturulamamıştır.

İlk olarak sıkça karşılaşılan sorunlarından biri tedarik maliyetlerinin, lojistik maliyetleri ciddi ölçüde etkileyebilecek kadar yüksek olabilmesidir. İhracatçı firmaların çok büyük bir kısmının, bütün tedarik edilen ürünleri ve hammaddeleri, yurtdışından tedarik ettikleri için dövize endekslidir ve döviz kurları ile doğru orantılı bir şekilde yükselip düşmektedir. Araştırmaya konu edilen firmamızın çalışmış olduğu sektör, tekstil sektörü üzerinden bakılacak olunursa; satılan en küçük ürün olarak havlunun hammaddesi ipliktir ve ipliğin fiyatı dahi doğrudan

dolar endekslidir. Bu sebeple dolar kuru arttığında iplik fiyatları da artmaktadır, dolar kuru düştüğünde ise yine iplik fiyatları da düşmektedir. Araştırma konusu firmadan daha somut bir örnek olarak, 10.10.2020 tarihinde satın alınan havlu kumaşının kilogram fiyatı tam olarak 23,97 Türk Lirası iken, döviz kurlarındaki artışa bağlı olarak 01.11.2020 tarihinde havlu kumaşının kilogram fiyatı tam olarak 26,95 Türk Lirası seviyesine yükselmiştir. Bu durum satış maliyetleri açısında bakıldığında ciddi bir sorun teşkil etmektedir.

Şekil 1: 2019 Yılı firma tarafından tedarik edilen havlu kumaşı fiyatındaki değişimlerin çizgi grafiği

Havlu kumaşı fiyatlarındaki değişime daha geniş bir perspektiften bakılacak olunursa, şekil 1'de konu olan firmaya ait ve 2020 yılı içerisinde gerçekleşmiş olan havlu kumaşı alımlarının kilogram başına fiyatları verilmiştir. Genel itibari ile fiyat seviyelerinin 2020 yılı için yükseliş trendinde olduğu rahatça görülebilmektedir. Fakat yüzdelik fiyat değişimi cinsinden bakıldığında Temmuz – Eylül ve Ekim – Kasım aralıklarında, diğer aralıklara nispeten yüzdelik artışın daha fazla olduğu görülmektedir. Konu olan artışlar, havlu kumaşı fiyatlarına paralel seyir etmekte olan iplik fiyatlarının, dolar cinsinden ithal edilişinden kaynaklandığı düşünülebilir. Bu aylarda USD/TL paritesindeki değişimin yine diğer aylara nispeten daha fazla oluşunda kaynaklandığı da söylenebilecektir. Dolar artışı iplik fiyatlarındaki artışı, iplik fiyatlarındaki artış ise havlu kumaşı fiyatlarını tetiklemektedir. Bu ve benzeri örnekler çoğaltılabilmektedir.

Firma ürün tanıtımlarını, fiili olarak fuar vb. organizasyonlarda, yazılı ve sözlü olarak internet üzerinden ve telefondan İngilizce ve Almanca başta olmak üzere birçok farklı dilde gerçekleştirilmektedir. Herhangi bir ürün için, ürünün bütün özellikleri belirtilmek üzere bir fiyat sorgulaması geldiğinde, bahsi geçen fiyat sorgulaması Türkçeye birebir olacak şekilde çevrilip planlama departmanına gönderilmektedir.

Planlama departmanından gelecek olan fiyatlar yine birebir olacak şekilde pa-

zarlama departmanında müşteriyle ilgilenmekte olan personel tarafından ilgili dil aracılığıyla müşteriye aktarılmaktadır. Müşteri bu işlemi yalnızca araştırma konusu firmaya değil birçok firmaya yapmaktadır. Kendisine maliyetinin ve kalitesinin uygun olacağını düşündüğü firmaya sipariş vermektedir, siparişin ardından bir ya da birkaç adet numune hazırlanarak ilgili müşteriye karayolu ya da havayolu ile gönderilmektedir. Ürünün onaylanması halinde toplu siparişe başlanmakta ve genelde en geç 1 ay içerisinde sipariş alınan ürün adedi bitmektedir. Ardından denizyolu, havayolu, karayolu ya da karma bir şekilde müşteriye ulaştırılmak üzere yola çıkmaktadır. Araştırma konusu firmanın işleyişi bu şekilde gerçekleşirken özellikle kurların çok değişken olması firmayı zorlayan durumların başında gelmektedir. En ufak bir kur değişimi firma maliyetlerini doğrudan etkilemektedir. Tedarik zincirindeki sorunlar da piyasa şartlarına bağlıdır. Eğer firmanın vermiş olduğu fiyat teklifi üzerinden herhangi bir sipariş alınmışsa, hammaddenin tedarik maliyetlerindeki değişikliklerin, o siparişten zarar etmemek için çok iyi hesaplanması gerekmektedir. Olması gerektiği gibi konu olan firmada alımları gerçekleştirmek için, bukle yani havlu ve bornoz grubunda bir departman; dış giyim grubunun da ise farklı bir departman bulunmaktadır. Bu durumun sebebi özellikle hammadde tedarik maliyetlerinin iyi hesaplanması ve doğru fiyat teklifleri verilmesidir.

1 ay önce verilmiş olan bir fiyat teklifi üzerinden sipariş vermek isteyen, Almanya menşeili sürekli müşteri sayılabilecek olan bir firmanın siparişini, 1 ay önce verilen fiyat üzerinden ciddi kur artışları sebebiyle alınamaması bu sebeple fiyat güncellemesi yapılması bu tip sorunlara örnek teşkil etmektedir. Bu ve bunun gibi sorunlar sebebiyle firma yönetimi olarak alınan karar doğrultusunda fiyatların yalnızca 2 hafta süre ile geçerliliğini koruyabileceği kararı alınarak, tanıtımlarda ve fiyat sorgulama maillerinde bilgi verilerek bu sorunlara çözüm geliştirilmiştir. Verilmiş olan fiyatların yalnızca 2 hafta geçerliliği bulunmakta ve firmadan alınan herhangi bir fiyat için, 15. gün ve sonrasında verilmek istenen siparişler kabul edilmemektedir ayrıca fiyat güncellemesine tabi tutulmaktadır. Bu şekilde geçmişte yaşanılan bu tür sorunların yaklaşık olarak %95'ine çözüm bulunmuştur.

Sipariş Yönetiminden Kaynaklanabilen Lojistik Sorunları

Lojistik faaliyetleri açısından karşılaşılan sorunlarından bir diğeri sipariş yönetiminden kaynaklanan sorunlardır. Tekstil sektöründe 2 ana makine bulunmaktadır. Bunlardan ilki dokuma tezgâhı diğeri ise örgü makinesidir. Sipariş alınmış ürünler işlenmeye başladığında her ne kadar dikkat edilirse edilsin dokuma tezgâhı ya da örgü makinesinde ip işlenirken ara sıra örnek gramaj alınmak zorundadır.

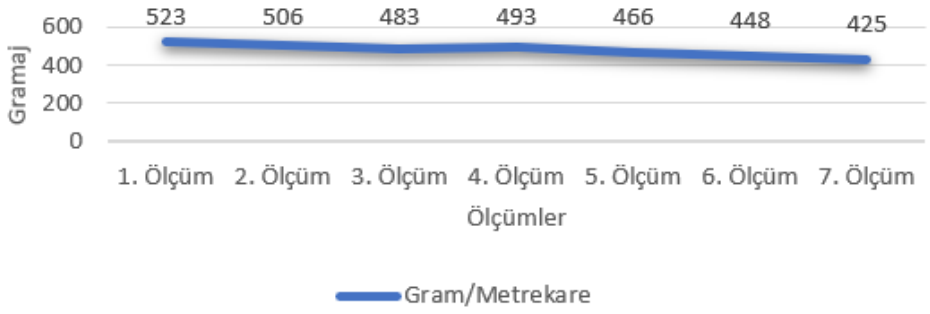
Örnek olarak 480 gr/m2 gramajında, 70X140 ebatlarında havlu siparişi alındı. Dokuma tezgahında ürün işlenmeye başlandığı anda gramaj yaklaşık olarak 520 gr/m2 gelmektedir. Bu ilk çıkan gramaj dokuma tezgahındaki ustanın tecrübesine bağlıdır yani eksik ya da tamda gelebilmektedir. İlk alınan gramaj örneğinin 520 gr/m2 gelmesinin ardından, aldığımız ikinci gramaj örneğindeki rakam 490 gr/m2'dir. 480 ve 490 gr/m2 bandını elde edince ilgili personel tezgahını işletmeye başlamaktadır. Fakat makine ürünü işlemeye devam ederken hiçbir ayarını değiştirmeden ürün çıkartmaya devam eden makine 2. gün tekrar çalıştırıldığında, yine aynı ayarlarda ve ebatlardaki ürünün gramajı 460 gr/m2 çıkmaktadır. Bu sorunun sebebi ise, dokuma makinelerinin üzerinde ipliklerin sarılı olduğu makara sistemleridir. Bu makaralara levent denmektedir. Tezgâhın çalışması için iplik yumaklarından ipliklerin leventlere sarılması gerekmektedir. İpliklerin leventlere sarılma işlemi esnasında, iplikler nişastanın içinden geçmektedir. Bu kısımda amaç ipliğe bir miktar sertlik kazandırmaktır. Aksi halde o ipliği o tezgâh dokuyamamaktadır. Çünkü iplik yumuşak gelerek tezgâhın dokuma işlemini gerçekleştirmesi için gereken havı verememektedir.

İpin levende sarılımı işlemi sırasında, ipliğin bir kısmı nişastayı az alırken bir kısmı nişastayı fazla almaktadır. Dokuma işlemi sırasında kullanılmakta olan bu yumaktaki farklı nişasta seviyeleri nedeniyle yukarıda bahsettiğimiz gramaj farkı aynı makinede aynı ayarlardayken bile zaman zaman farklı gramaj verilerini elde etmemizin nedenidir. Bu yüzden ip yumağı tezgâha verildikten sonra ilgili personel tezgâhı belirli aralıklarla kontrol etmek zorundadır. Bu durum sipariş alınırken ya da hammadde alınırken hesaba katılmadığı takdirde yanlış ürün sevk edilmesine sebep olabilmektedir. Firmayı ciddi maliyetlerle karşı karşıya bırakabilmektedir.

2300 metre uzunluğunda, 480 gr/m2 gramajında ve 70X140 ebatlarında havlu siparişi verildikten sonra dokuma tezgahında çalışan personel bu dokuma işlemini gerçekleştirirken 2300 metreyi tutturmaktadır fakat 480 gr/m2 gramajını tutturamamaktadır. Yani hammadde olarak kullanılması gereken havlu kumaşının 1. metresindeki gramaj, 2. metresindeki gramaj ya da 2000'nci metresindeki gramaj hiçbir zaman tutmamaktadır. Bu sebeplerden dolayı müşterilerden devamlı geri bildirim, iade veya değişim talepleriyle karşı karşıya kalınmaktaydı. Doğal olarak bu durumlar firmaya hem tedarik lojistiğinde hem de müşteriye ürün ulaştırmakta olan lojistik faaliyetlerinde ciddi maliyetleri yüklenmelerine sebep olmaktaydı. Bahsi geçen soruna çözüm olarak geliştirilen yöntem ise sipariş öncesi belirlenen tolerans değerleri olmuştur. Örneğin 420 gr/m2 gramajında havlu siparişi gelmiştir.

Daha kolay bir tabirle, 1 havlunun 1 m2'si 420 gr gelmelidir. Firma siparişi

aldığında tolerans değerleri belirlemektedir ve bu ürünün tolerans değeri + 10% ve – 10% olarak belirlenmiştir. 3 ayrı numunenin testi ile birincisi 408 gr/m2, ikincisi 430 gr/m2 ve üçüncüsü 418 gr/m2 gelmiştir. Siparişin tolerans değerleri üzerinden kabul edilebilir aralığı + 10% ve – 10% formülünden hesaplanarak 378 gr/m2 ile 462 gr/m2 olarak bulunmuştur. Diğer taraftan 378 gr/m2 ile 462 gr/m2 arasındaki tüm gramaj değerlerinde o ürün sipariş standartlarına uygundur ve kabul edilebilirdir. Test edilen numuneler tolerans değerleri içerisinde olduğu için sipariş kabul edilmiştir.

Şekil 2: Havlu kumaşı üzerinde farlı gramaj ölçümleri ve sonuçları

Yukarıda şekil 2'de gün içerisinde gerçekleştirilen farklı gramaj ölçümleri havlu kumaşı için verilmiştir. Ölçümler ortalama 2 saat aralıklarında gerçekleştirilmiştir. Tablo incelendiğinde ilk ölçümün göz kararı ilgili personel tarafından gerçekleştirildiği görülürken dokuma tezgahında bu ilk değer doğrultusunda ilgili ayarlar yapılmıştır ara sıra gramaj örnekleri alınmaya devam edilmiştir. 440 gr/m2 olarak verilen havlu siparişinde gerçekleşen bu gramajlara bakıldığı takdirde genel itibari ile düşme eğiliminde olduğu görülmektedir. Bu açıdan belirli aralıklarla alınması gereken gramaj örneklerinin önemi açıktır. Buradan anlaşılacağı üzere dokuma tezgâhı ilgili ayarlar yapıldığı takdirde dahi gramajı, yapısı gereği düşürme eğiliminde olduğu düşünülebilecektir. Önceki bölümlerde bahsi geçen gramaj sorununa iyi bir örnek teşkil etmekte olan bu duruma çözüm olarak, deneyimli personel istihdamı ve personelin ilgili ürüne özen göstererek sık sık gramaj örnekleri alması gerekliliği önerisinde bulunulabilecektir.

İnsan faktörünün çoğunlukla aktif olduğu tekstil sektöründe genel olarak tolerans değerleri vardır çünkü insan faktörü kusursuz olamamaktadır. Tolerans değerleri tekstil sektöründe genel olarak 5% ile 10% arasında farklılık göstermektedir. Benzer olarak yaşanan bir diğer sorunun incelenmesi faydalı olacaktır.

Müşteri 3000 adet polyester, baskılı tişört siparişi vermiştir. Bahsi geçen tişörtün üretimi başlanmadan önce, tişörtün grafik tasarımı yapılmaktadır. Bu grafik tasarımlarında kullanılan modelde tişört ön ve arka olmak üzere iki açıdan gösterilmektedir. Bu grafik tasarımı müşteriye gönderilmektedir ve müşteri önce grafiği onaylamaktadır. Grafik onaylandığı takdirde numune üretilir ve müşteriye gönderilir eğer numunede müşteri tarafından onaylanırsa üretime başlanır ve müşteriye ulaştırılmak üzere yola çıkmaktadır. Fakat müşteri devamlı çalışılan müşterilerden olmasından dolayı müşteri numune istememiş ve yalnızca grafik ile yetinmiştir. Müşteri tişörtün önünde ve arkasında birer baskı ek olarak ta sağ ve sol kolunda birer baskı istemektedir.

Grafiker personel müşterinin isteği üzere tişörtün arkasına baskı yerleştirir, tişörtün önüne baskı yerleştirir, sağ koluna baskı yerleştirir fakat sol koluna baskıyı yerleştirmeyi unutur. Müşteriye giden grafik neticesinde müşteri onay verir ve üretim başlamıştır. Üretilen 3000 adet tişört yurtdışındaki müşteriye gönderilir, müşteri ise gümrük ve diğer maliyetlerini karşılayarak ürünü deposuna kadar getirmiştir. Depoda yetkili personel herhangi bir kutuyu açmasıyla sipariş vermiş oldukları tişört ile ellerine geçmiş olan tişörtteki farkı anlaması uzun sürmemiştir. Sol koldaki baskı eksikliği fark edilir dolayısıyla hemen geri dönüş gerçekleştirilir.

Hata araştırma konusu firmadan kaynaklandığı için tekrar aynı ürünün üretimini gerçekleştirilir ve yaklaşık olarak adedi 4,50 Euro olmak üzere, 3000 adet tişört maliyeti ve diğer gümrük ve her türlü lojistik faaliyet giderleri araştırma konusu firma tarafından tekrar karşılanıp, müşteriye doğru ürünlerin teslimi sağlanmıştır. Bahsi geçen sorunun maliyetleri oldukça yüksektir. Bu tip sorunlar ise, kullanılan grafik modelinde profil görünümü de kullanılması ve bu şekilde onay alması sağlanarak giderilmiştir. Bu şekilde sipariş yönetiminden kaynaklanabilen sorunlar, lojistik faaliyetleri dolaylı olarak etkilemektedir. Şekil 3'te firmaya ait grafik modellerinden bir simülasyon örneklendirilmiştir.

Şekil 3: Firmaya ait grafik modelleri simülasyonu

İlk Ürün ve Hammadde Tedariğinden Kaynaklanabilen Sorunlar

Uluslararası ticaret yaparken tedarik faaliyetlerinde pek tabii aksaklıklar meydana gelebilmektedir. Bu tür sorunlarla firmalar sık sık karsı karşıya gelmektedir. Yaşanmış bir örnek olarak, firmaya 02.10.2020 tarihinde 2600 adet tişört siparişi verilmiştir. Sipariş verilen 2600 adet tişörtün kumaşları için 04.10.2020 tarihinde tedarikçi firma ile iletişime geçilip gerekli kumaşlar sipariş verilmiştir. Sipariş verilen 2600 adet tişört kumaşının üretim süresi olarak 10 günde anlaşmaya varılmıştır. Son olarak 14.10.2020 tarihinde bu kumaşların firma depolarına teslim edilmiş olması gerekmektedir. Fakat sipariş verilen günden itibaren 10 gün geçtiği halde firmaya ulaşmayan ürünler için tedarikçi firma ile görüşme sağlandığında tezgahlarının bozulduğu ve ürünleri biraz daha geç teslim edeceklerini söylemişlerdir.

Ürünler firmaya 21.10.2020 tarihinde ulaştırılmıştır. Tam olarak 10 günlük sözlü teyitli süreden, 7 gün zaman aşımı söz konusu hale gelmiştir. Tedarik zincirinde hammadde ve aksesuar gibi ürünlerde çoğunlukla bu şekilde zaman aşımları yaşanmaktadır. Sebep olarak insan faktörünün ve yol şartlarının dahil olması verilebilmektedir. Ek olarak piyasalarda sıklıkla görmekte olduğumuz bir diğer sebep ise ilk siparişi veren firmadan ziyade önce daha karlı ya da daha fazla iş yapılan firmanın ürünlerinin üretimi ve tesliminin öne alınmasıdır. Örnek vermek gerekirse her ay 250.000 Türk Lirası değerinde ürün sipariş veren firmanın önce sipariş vermesi halinde üretime başlanmış olsa dahi, eğer her ay 2.000.000 Türk Lirası değerinde sipariş veren bir firmanın da sipariş vermesi söz konusu ise ister sözlü ister psikolojik baskı üzerine ikinci ve büyük sipariş veren veya devamlı çalışılan firmanın ürünlerine öncelik verilmektedir.

Bu durum etik olmamakla birlikte insan faktörünün sürece dahil olmasının doğal bir sonucu olarak düşünülebilmektedir. Bu durumun sonucu olarak, genel kabul görmüş olan lojistik tanımında yer alan "doğru zamanda, doğru yerde" koşulları zincirleme bir şekilde aksamaktadır.

Teslim Türlerinden Kaynaklanabilen Lojistik Sorunlar

Lojistik faaliyetlerde karayolu tercih edildiğinde araştırma konusu firma için teslim süresi ortalama olarak 10 gün sürmektedir. Bu sebepten dolayı karayolu ya da tır taşımacılığı tercih edilen lojistik faaliyetlerde yanlış ürünün yanlış müşteriye gitmesi gibi bir durumla pek karşılaşılmamaktadır çünkü yanlış bir gönderim dahi olsa mutlaka bu ortalama 10 günlük süreç içerisinde durumun farkına varılır ve derhal düzeltilmesine ilişkin adımlar atılabilmektedir. Fakat hızlı teslimat kullanılan lojistik faaliyetlerde bu tip sorunlarla karşılaşılabilmektedir. Çünkü gönderilen ürün bir veya en geç iki gün içerisinde ilgili müşterinin eline geçmektedir. Bu sebeple en ufak hata bu gönderi seçeneklerinde, ciddi sorunlara yol açabilmektedir.

Araştırmaya konu firmadan örnek vermek gerekirse; Almanya menşeili 1. firmadan havlu siparişi, yine Almanya menşeili 2. Firmadan tişört siparişi ve tekrar Almanya menşeili 3. firmadan da gömlek siparişi alan araştırma konusu olan firma, ilk olarak üretim süreci ve planlamalar yapılmasının ardından fiyat tekliflerini vermişlerdir. Onaylar alındıktan sonra bir sonraki aşamalar olan numune üretimi, gönderimi ve onayı kalmıştır. Numunelerin üretiminin ardından uluslararası kargo hizmetleri ve kurye hizmetleri vermekte olan hızlı teslimat firmasına kargolar teslim edilmiştir ve ilgili müşterilere ulaştırılmak üzere yola çıkmıştır. Doğal olarak ürün takiplerini gerçekleştirirken fark edilen durum şu şekildedir; 1. firmaya ait havlu numuneleri doğru şekilde 1. firmaya teslim edilirken, 2. firmaya ait olan tişört numunelerinin 3. firmaya, 3. Firmaya ait olan gömlek numunelerinin ise 2. firmaya teslim edildiği fark edilmiştir. Bu durumda her iki firmayı da arayıp numune değişikliğinin talep edilmesi mümkün değildir çünkü iki rakip firma ve ikisi ile de farklı fiyatlar üzerinden ticaret yapılmaktadır.

Tüm bunlara ek olarak her ikisinin de Türkiye'den aynı firma ile çalıştığı bilgileri kendilerinde bulunmamaktadır. Ayrıca farklı şehirlerde olmalarına rağmen bazen aynı ürünler de satılabilmektedir. Bu çözüm etik olmayacaktır. Çözüm şu şekilde sağlanmıştır: Hızlı teslimat firmasının yetkilileriyle derhal görüşülüp ilgili numuneler tekrar alınıp doğru müşterilere iletilmiştir. Bu şekilde hızlı gerçekleştirilen gönderilerde ve lojistik faaliyetlerinde, bu tip sorunlarla sık sık karşılaşılmaktadır. Bu tip sorunlara çözüm olabilecek bir tavsiye olarak, hem üretim firmalarında lojistik departmanlarında çalışan, yetkin ve tecrübeli elemanların istihdamının sağlanması hem de kullanılan hızlı teslimat firması gibi uluslararası kargo ve kurye hizmetleri sağlayan firmaların, yetkin ve tecrübeli personel istihdam etmesi, bir nebze dahi olsa bu tip sorunların yaşanmasının önüne geçebilecektir. Şekil 4'te üretimleri gerçekleştirilmiş olan bazı tişörtlerin numuneleri gösterilmektedir.

Şekil 4: Firmada üretimleri gerçekleştirilmiş olan bazı polo ve bisiklet yaka tişört numuneler

Ödemelerden Kaynaklanabilen Lojistik Sorunlar

Lojistik faaliyetler gerçekleştirilirken güven önemli parametrelerden birisidir ve güven esasına dayanan ticarette pek tabii olarak ödeme yöntemleri ve şekilleri de son derece önemlidir. Ödeme şekillerinde vadeler ya da gecikmekler lojistik faaliyetleri aksatarak zincirleme sorunlar silsilesini tetikleyebilmektedir. Geçmişte iç piyasada yani ulusal piyasada vade türleri şu şekildeydi; kısa vade, 1 aylık süreyi temsil ediyordu, orta vade, 3 aylık süreyi temsil ediyordu ve son olarak uzun vade ise 6 aydan başlayan süreyi temsil etmekteydi. Örneğin iç piyasada bir müşteri sipariş verdi ve ödemeyi uzun vadeli olacak şekilde, 6 ay vadeli çek ile gerçekleştirdi. Şekil olarak herhangi bir sorun olmamakla birlikte vade farkı da çek tutarına dahil edilebilmekteydi. Örneğin adedi 10 Türk Lirası üzerinden değerlendirilecek bir ürünü 6 ay vadeli çek için adet üzerinden 12 Türk Lirasından işlem görülebilmekteydi. Fakat yüksek kur artışlarından, piyasaların dalgalanması ve dalga boylarının yüksek oluşundan ve yaşanan krizlerden dolayı, alınmış olan 1 yıl ya da daha uzun vadeli çeklerin yaklaşık olarak 50% ile 60% arasında bir kısmı karşılıksız çıkmıştır ve insanların ellerinde kalmıştır. Geçmişte yaşanan ve ciddi maliyetlerle atlatılan bu acı tecrübeler nedeniyle bu tip sorunların çözümü açısından artık eskiden olduğu gibi vadeli ya da uzun vadeli çeklerle veya senetlerle iş yapılmamaktadır.

Herhangi bir gecikme veya ürün bedellerinin ödenmemesi durumu firmayı lojistik faaliyetleri ve ekonomik açıdan zora sokmak için yeterlidir. Bu sebeple tekstil sektöründe üretici veya satıcı banka hesabında parasını görmeden eskiden olduğu gibi ürün teslim etmemektedir. Üretici bir firma olarak, hammadde alıp herhangi bir ürünü ürettikten sonra ürünleri müşteriye teslim edip ürün bedelini aldığımız varsayımında tekrar aynı ürünü üretmek için hammadde almaya gittiğimde aynı fiyattan o hammaddeyi alma imkanımız çok düşüktür bunun başlıca sebebi döviz kurlarındaki volatilitenin fazla olmasıdır. İşbu sebeplerden dolayı firma olarak herhangi bir vade ile çek veya senet alışverişi tekstil sektöründe genel olarak yapılmamaktadır. Araştırma konusu olan firmanın kuralları gereği ürün bedelleri banka hesabında teyit edilmeden ürün müşteriye teslim edilmemektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Uluslararası ticaret yapan bir firmada lojistik sorunların incelenmesine yönelik yapılan çalışma, gerçekleştirilen görüşmeler doğrultusunda 5 ana başlık çerçevesinde oluşturulmuştur. Bunlar; Tedarik maliyetlerinden kaynaklanabilen lojistik sorunlar, Sipariş yönetiminden kaynaklanabilen lojistik sorunlar, İlk ürün ve hammadde tedariğinden kaynaklanabilen lojistik sorunlar, Teslim türlerinden kaynaklanabilen lojistik sorunlar ve Ödemelerden kaynaklanabilen lojistik so-

runlardır. Sorunlar incelendiğinden bazı çıkarımlar yapılabilecektir. Bu açıdan ilk ve en çok karşılaştığımız sorun tedarik maliyetlerinin yüksek fiyatlı ve/veya fiyat artışlarına meyilli olmalarıdır.

Çalışmada gerçek maliyetleri ile iplik fiyatları ve havlu kumaşı fiyatları verilmiştir. Bu tür sorunların temel sebebi tedarik maliyetlerinin genel olarak ithalat yolu ile ya da dolaylı olarak döviz kuruyla ilişkili olması verilebilecektir. Bu tür sorunlara kalıcı bir çözüm getirilecek olunursa şüphesiz ki bu çözüm ülke genelinde üretime yönelik bir ekonomi geliştirerek dışa bağımlılığın asgari seviyelere indirilmesi olacaktır. İkinci bir sorun teşkil eden unsur ise sipariş yönetimlerindeki aksaklıklardı. Bu tür sorunlara örnek olarak sipariş alırken hata yapılması ya da sipariş üretiminde sorunlar yaşanması verilebilmektedir. Örnek olarak çalışmada, sipariş verilen havlu kumaşı gramajlarının istenilen seviyelerde üretilememesi ve sipariş alan personelin grafik tasarımından kaynaklanan bir sipariş sorunu verilmiştir. Yine bu tarz sorunlara çözüm ise üretim hatlarında daha tecrübeli ve yetkin personel istihdam edilmesi ve ilgili grafik programının revize edilmesi olacaktır. Bir diğer sorun ise ilk ürün ve hammadde tedariklerinden kaynaklanabilen sorunlardır. Gerçek bir örnek olarak tişört kumaşı tedariğinde yaşanan sorunlar verilmiştir.

Farklı bir sorun ise teslim türlerinden kaynaklanabilen sorunlardır. Çalışmada soruna ilişkin yaşanmış bir örnek olarak hızlı teslimat firmaları kullanılan bir numune teslim sürecinde 3 firma arasında yaşanmış olan bir sorun ve ilgili çözüme yer verilmiştir. Son olarak ödemelerden kaynaklanabilen lojistik sorunlar ele alınmıştır. Geçmişte yaşanmış olan vadeli ödeme taahhütleri neticesinde gerçekleşmeyen ödemeler bu tür sorunlara örnek teşkil etmektedir. Yine bu tür sorunlara çözüm olarak ise peşin çalışma yöntemleri kullanılarak giderilmeye çalışılmıştır.

Sonuç olarak uluslararası ticaret yapmakta olan firmalarda sorunlara genel perspektiften bakıldığında sorunların ekseriyetine ilişkin çözümler şu şekilde sıralanabilecektir; tedarikçi firmalar, nakliye firmaları ve uluslararası ticaret gerçekleştiren firmalarda dahil olmak üzere tüm tedarik zincirinde tecrübeli ve yetkin personellerin yetiştirilmesi, ilgili alanlarda günümüz teknolojilerine adapte olarak inovasyonlara açık olmak ve doğru teslim ve ödeme yöntemlerinin kullanılması verilebilmektedir.

KAYNAKÇA

1. Aktürk, C. *Lojistik Maliyetlere Göre Teslim Tarihi Belirleme ve Bir Karar Modeli Önerisi. Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi, (16), 1-7.*
2. Arslandere, M., & Kutbay, H. (2019). *Dış ticarette hızlandırıcı ve kolaylaştırıcı bir unsur olarak serbest ticaret anlaşmaları kapsamında AB ile gümrük birliği, bir fırsat mı yoksa bir engel mi?.*
3. Ayata, A., & Ravanoğlu, Ö. Ü. G. A. *Avrupa Birliğine 5. Genişleme Döneminde Üye Olan Ülkelerde Dış Ticaretin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Panel Veri Analizi.*
4. Baylan, Ö. Ü. M., & Karaçevirgen, Ö. G. T. *Lojistik Sektöründe İş Sağlığı ve Güvenliği: Türkiye Örneği.*
5. Erkan, B. (2014). *Türkiye'de lojistik sektörü ve rekabet gücü. Assam Uluslararası Hakemli Dergi, 1(1), 44-65.*
6. Oğuz, İ. H., & Demet, O. Ğ. U. Z. *Türkiye Ekonomisinde Lojistik. Uluslararası İşletme ve Ekonomi Çalışmaları Dergisi, 1(2), 65-74.*

Pandemi Etkisinde Uluslar Arası Lojistik: Türkiye Hava Kargo Taşımacılığı'nın 2019-2020 Yılları Performansı Üzerine Bir Değerlendirme

Celil DURDAĞ[1]

1 Dr.Öğr.Üyesi Celil Durdağ İstanbul Esenyurt Üniversitesi Lojistik Yönetimi Bölümü

1.GİRİŞ

2019 yılının sonlarında insanoğlunun yaklaşık yüz yıl sonra karşılaştığı en büyük salgın olarak ortaya çıkan Covid-19, bütün hayatı uzun süre etkileri sürecek biçimde değiştirmiştir. Hiçbir şey eskisi gibi olamazken uluslar arası lojistik faaliyetlerin de aynı biçimde sürdürülmesi mümkün olamamıştır.

Uluslararası lojistik; bütün bileşenleri ile Covid-19 salgınının yarattığı yeni ve zorlayıcı durumlar ile mücadele etmek durumunda kalmıştır. Uluslararası lojistiğin yürütüldüğü bütün taşıma türleri bu benzersiz sürecin getirdikleri ile yüzleşirken en büyük ve en hızlı etkinin havayolu taşımacılığında yaşandığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Ulusal sınırların çok ötesinde gerçekleştirilen havayolu taşımacılığı, küresel salgınla beraber önce yolcu taşımacılığı üzerinden darbe yemiş gibi görünse de buzdağının altında kalan kısım olan hava kargo taşımacılığı hem müşteri sayısının azalması hem de hava kargo hizmet fiyat seviyesi düşüşleri üzerinden oldukça sıkıntılı durumlara düşmüştür.

Hava kargo taşımacılığı uzmanları müşteri sayısı ve fiyatlar genel seviyesindeki geri gidişin Covid-19 salgınının seyrine bağlı olmakla beraber en iyimser tahmin ile ancak 2024 yılı sonlarında 2019 yılında gerçekleşen seviyelerine ulaşacağını belirtmişlerdir.

Küresel salgının uluslar arası lojistiğin en önemli parçalarından havayolu taşımacılığına etkisini değerlendirmeyi amaçlayarak hareket eden çalışmamızda; önce Dünya'da ve Türkiye'de havayolu taşımacılığının Covid-19 salgınından nasıl etkilendiğine değinilecek sonra ülkemiz özelinde havayolu kargo taşımacılığının mevcut durumunun ne olduğu 2019-2020 verileri ışığında ortaya konulacaktır. Havayolu kargo taşımacılığının mevcut durumun tespiti ile havayolu kargo taşımacılığının geleceği için de çeşitli çıkarımlar yapılacaktır.

2.DÜNYA HAVAYOLU TAŞIMACILIĞI VE KÜRESEL SALGIN

Hava Kargo Taşımacılığı kavramı sivil hava taşımacılığın başlangıcından kısa süre sonra başlamış olsa da, düşük maliyetli taşımacılık stratejisi doğrultusunda gelişen yolcu taşımacılığı ile stratejilerin farklılaştırılması süreciyle gelişim trendine girmiştir. 2000'li yılların başından itibaren ticarette globalleşme (küreselleşme) anlayışı ile birlikte uluslararası hava kargo taşımacılığı tedarik zinciri kavramı altında büyük yükseliş trendi göstermiştir ve göstermeye devam etmektedir. 2000'li yılların başından itibaren tüm Dünyada kargo taşımacılığı yılda 4.5%-5.0% oranında artış göstermektedir(İnan, 2018).

Dünya genelinde havacılık sektörü 2019 yılı itibariyle; 1.303 havayolu şirketinin 3.759 havalimanında 31.717 den fazla uçakla dünya genelinde etkileşimde

olduğu diğer ticari sektörler ile birlikte 18.6 milyon insana iş imkânı, yaklaşık 1 trilyon dolar ekonomik katkı sağlamaktadır. Uluslararası ticarette makro çevresel etkiler; kültürel, ekonomik, siyasi, teknolojik ve doğal faktörler gibi bir işletmenin karşılaşabileceği kontrol edilemeyen koşullar oluşturma ihtimali her zaman mümkün görünmektedir (Murphy & Knemeyer, 2017). Bu da tüm taşıma modlarında olduğu gibi hava kargo taşımacılığı kargo elleçleme miktarı ve kargo trafik hızında yıllara göre dağılımda keskin düşüşler ve yükselişler oluşturmaktadır. Nihayet 2020 yılı başı itibariyle tüm dünyayı etkileyen Küresel Pandemi bunun en belirgin örneği olmuştur(Akoğlu & Fidan,2020).

2020 yılında yaşanan COVID-19 salgını, havacılık tarihinde bir dönüm noktasıdır. Uçuşların tüm dünyada azalmasıyla, dünya genelinde sektörün tarihteki en önemli gelir kayıpları yaşanmaktadır. 2021 yılında salgının ortadan kalkmaması ve sektörün canlanmasının yaklaşık beş yıllık bir zamanı alacağı göz önünde bulundurulursa, ekonomik zararların hem işletmeler hem de çalışanlar için süreceği ortadadır(Şen & Bütün,2021).

Covid-19 salgınından en olumsuz etkilenen sektörlerden biri havacılık sektörüdür. Virüsün ortaya çıkmasıyla ülkelerin aldığı önlemlerin başında Çin'e yapılan uçuşların durdurulması kararı etkili olmuştur. Bu süreçte Uluslararası Hava Taşımacılığı Birliği (IATA), salgın nedeniyle küresel hava taşımacılığının 2009 yılından bu yana ilk kez düşüş göstereceğini ve düşen talebin havayolu şirketlerine etkisinin küresel olarak 29 milyar doları aşacağı doğrultusunda tahminlerini belirtmiştir. Ancak virüsün Avrupa ve Amerika'da hızla yayılması, ülkelerin yavaş yavaş tüm uçuşlarını durdurmaya başlaması, IATA tarafından yapılan tahminin beklenenden daha yüksek olacağını göstermiştir. Bu tahminin açıklamasının ardından salgının hızla artması, havayolu şirketlerinin uçuşlarını durdurmasıyla zararın çok daha fazla olduğu görülmüştür(Şen & Bütün,2021).

Küresel salgının başlangıcıyla beraber havayolu taşımacılığı özellikle de yolcu taşımacılığı boyutuyla ciddi önlemlerin odağında olmuştur. Bu durumun temelinde havacılığın küresel seyahatte en etkin kullanılan ulaştırma modu olması, havalimanlarında uluslararası yolcu potansiyelinin yüksek olması, ülkeye yapılan giriş ve çıkışların kontrol edilebilmesinin havalimanlarından geçtiği gibi sebepler bulunmaktadır(Macit & Macit,2020).

COVID-19 sürecinde, hava taşımacılık faaliyetleri kapsamında toplum sağlığını korumaya yönelik kurallar oluşturulmuştur. Bu kapsamda yolcu güvenliği ve uçuş ekibi güvenliği için uygulanacak prosedürler belirlenmiş, talimatlar hazırlanmıştır. Hava aracı temizliğinden, şüpheli yolcuya müdahale işlemine kadar her aşama ayrıntılı olarak tanımlanmıştır(Akca, 2020).

Ulusal ve uluslar arası otoritelerin havacılığa dair kararları beklenirken ha-

vayolunda ya sefer iptalleri olmuş ya da belirsizlik nedeniyle gecikmeler olağan hale gelmiştir. Hava taşımacılığının her boyutu ile içine düştüğü bu durum; hava kargo taşıma firmalarıyla beraber kargo taşımacılığını işlerinin önemli bir kısmında kullanan firmaları da birlikte süratle olumsuz etkilenecekleri bir döngünün içine çekmiştir.

3.TÜRKİYE HAVAYOLU TAŞIMACILIĞI VE KÜRESEL SALGIN

Türkiye'de hava kargo sektörüne bakıldığında; THY'ye ait 16, MNG Havayolları'na ait 6, ACT Havayolları'na ait 5 ve ULS Havayolları'na ait 3 kargo uçağı bulunmaktadır. Havayolu şirketlerinin kargo kapasiteleri ise sırasıyla; 1.302.000 kg, 305.000 kg, 567.875 kg ve 121.575 kg şeklindedir. 30 kargo uçağına ait toplam kargo kapasitesi ise 2.296.450 kg düzeyindedir (SHGM, 2019: 50). Hava kargo sektörünün dış ticaret ile direkt ilişkisi vardır. Hava kargo taşımacılığı, genel olarak uluslararası ticarete konu olan malların taşınmasında kullanılmaktadır(Aydın, Öztürk, Akgül, 2021).

2010 yılında hava kargo sektörünün ithalat taşımalarındaki payı %9.54 iken 2020'nin üçüncü çeyreğinde bu oran %21.22 seviyesine çıkmıştır. İhracat taşımalarında ise benzer bir eğilim olmamıştır. 2010 yılında hava kargo sektörünün ihracat taşımalarındaki payı %6.84 iken 2020 yılı üçüncü çeyreğinde %7.55 düzeyindedir. Bu doğrultuda hava kargo sektörünün ithalat çekişli bir büyüme eğiliminde olduğu yorumu yapılabilir(Aydın, Öztürk, Akgül, 2021).

Ülkemiz havacılık sektörü gelişmelerinin altında yatan temel unsur, sektöre yönelik gerçekleştirilen çok kapsamlı yatırım çalışmalarıdır. Havalimanı projelerinden, bakım-onarım ve eğitim merkezlerinin geliştirilmesine kadar sektör içerisindeki tüm aktörlerin sistematik bir gelişim göstermesi planlanmaktadır. Bu süreçte gerçekleştirilen İkili Havacılık Müzakereleri de sektörü güçlendirmektedir. Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü 2019 yılsonu verilerine göre Türkiye, 136 ülke ve 328 nokta ile bağlantısı olan bir ülke konumuna ulaşmıştır(Akca, 2020).

Salgına yönelik ilk günden itibaren Türkiye'de alınan tedbirlere yönelik Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü'nün duyuruları esas alınmaktadır. Sınır kapılarının kapatılması, seyahat kısıtlamaları ve yayınlanan genelgelerle durma noktasına gelen hava trafiği, çoğu işletmeyi olumsuz olarak etkilemiştir. Türkiye'de sivil havacılık sektöründe faaliyet gösteren, Türk tesciline kayıtlı uçakların yaklaşık %80'i yere inmiştir(Şen & Bütün,2021).

Türk hava kargo taşımacıları, uçakların büyük bölümü yere indiğinden yolcu uçaklarıyla yapılan kargo taşımacılığı operasyonları yerine sadece kargo uçaklarıyla yapılabilecek kargo taşımacılığı faaliyetlerine mahkûm olmuşlardır. Bu durum kargo uçaklarının yolcu uçaklarına göre nicelik bakımından sınırlı sayıda

olmalarının getirdiği kapasite kısıtlanmasının yanında hava kargo taşımacılarını hareket-varış noktalarındaki kısıtlamayla da karşı karşıya bırakmıştır.

Destinasyon sayısındaki azalmanın olumsuz etkilerinin sektörde çok büyük seviyede hissedilmemiş olmasının belki de yegâne sebebi Türk hava kargo taşımacılarının etkin olduğu noktaların belirli bölgelerde toplanmış olmasıdır. Kriz dönemi dışında sektörün zayıf yanı kabul edilen bu olgu salgının yarattığı kriz ortamında birden güçlü yan olarak karşımıza çıkmıştır.

4.TÜRKİYE HAVA KARGO TAŞIMACILIĞININ SON İKİ YILINA BAKIŞ

Türkiye jeopolitik ve coğrafik açıdan stratejik bir konumda bulunmaktadır. Ülkemizin bulunduğu coğrafyanın önemli avantajlardan ekonomik olarak yararlanabilmesi için Türkiye'nin lojistik taşımacılık yönünden bölgede önemli bir toplama ve dağıtım merkezi olması gerekmektedir. Bu nedenle, ülkemizin hava kargo yoluyla taşıdığı değerli yük miktarının her geçen gün artması ve Dünya hava kargo taşımacılığında önemli bir ağırlık noktası oluşturarak, pazarda güçlü bir şekilde yer alması oldukça önemlidir(Önen,2020).

Türkiye hava kargo taşımacılığında bölgesel bir aktör olmak hedefiyle başta yeni havalimanı yatırımları yapmakla beraber mevcut havalimanlarının birçoğunu da aktif hale getirmiştir. Bu gün ülkemizde aktif olarak yolcu ve yük hareketinin sağlandığı havalimanı sayısı altmış sayısına yaklaşmaktadır. 2002 yılıyla beraber sürekli yükseliş eğiliminde olan Türk havacılık sektörü hava kargo taşımacılığı; ekonomik, siyasal, sosyo-kültürel dönüşümlerden yoğun biçimde etkilenmekle beraber tıpkı yolcu taşımacılığında görüldüğü gibi 2020 yılına kadar süreklilik arz eden biçimde büyüme eğilimi göstermektedir.

Buna karşın 2020 yılıyla beraber ülkemizde etkisini iyice hissettiren Covid-19 salgını hava kargo taşımacıları açısından daha önce benzeriyle karşılaşılmamış bir durum meydana getirmiştir.Bu dramatik etkinin net biçimde ortaya konmasında 2019-2020 yılları arasında yaşanan iş hacmi değişikliklerinin değerlendirilmesi zorunludur.

Aşağıda ülkemizin ilk altı sırasında yer alan hava kargo taşımacılığı firmasının 2019 yılının tamamında taşıdıkları yük miktarı, pazar payları ile taşıdıkları yük miktarında bir önceki yıla göre değişim yüzdelerinin bulunduğu tablo paylaşılmaktadır:

Tablo 1: İlk Altı Hava Kargo Firmasının Performansı(2019)

Firma	Taşınan Yük Miktarı(Kg)	Firma Pazar Payı (%)	Taşınan Yük Miktarında Önceki Yıla Göre Değişim(%)
DSV	22.918.755,7	8,46	4,44
ASAV	21.846.156,0	8,06	-19,02
DHL	15.062.568,5	5,56	11,52
KUEHNE + NAGEL	14.714.831,7	5,43	-23,98
ATILIM	13.910.097,0	5,13	3,50
YEDİTEPE	12.792.426,6	4,72	32,87

2019 yılı tablosu incelendiğinde iki firma hariç bütün hava kargo taşımacılarının bir önceki yıla göre taşıdıkları yük miktarında artış olduğu görülmektedir. DSV ve ASAV firmaları sektörün yüzde on altı buçuğuna egemen durumdadırlar. İlk iki firmanın takipçileri ile pazar payı açısından anlamlı bir farkları bulunurken üçüncü ile altıncı sıra arasında yer alan firmaların pazar payları birbirlerine oldukça yakın seyretmektedir. Bu tablo üzerinden sektörle alakalı yapılabilecek bir diğer tespit ise pazar paylarının dengeli dağılım gösterdiğidir. Böylece sektörde tam rekabet piyasasına yaklaşan bir durumun oluşmakta olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Aşağıdaki tabloda ise ülkemizin ilk altı sırasında yer alan hava kargo taşımacılığı firmasının 2020 yılının tamamında taşıdıkları yük miktarı, pazar payları ile taşıdıkları yük miktarında bir önceki yıla göre değişim yüzdelerinin bulunduğu tablo paylaşılmaktadır:

Tablo 2: İlk Altı Hava Kargo Firmasının Performansı(2020)

Firma	Taşınan Yük Miktarı(Kg)	Firma Pazar Payı (%)	Taşınan Yük Miktarında Önceki Yıla Göre Değişim(%)
DSV	23.929.348,0	10,20	4,44
ASAV	19.409.146,5	8,27	-11,16
YEDİTEPE	14.217.625,5	6,06	11,13
DHL	12.628.877,0	5,38	-16,18
KUEHNE + NAGEL	9.587.561,5	4,09	-34,85
ATILIM	9.296.445,5	3,96	-33,19

2020 yılı tablosu incelendiğinde ise 2019 yılının aksine sadece iki firmanın bir önceki yıla göre taşıdıkları yük miktarını arttırabildikleri görülmektedir. DSV ve ASAV firmaları ilk iki sıradaki yerlerini korumuştur. Bununla beraber her iki firmanın sektördeki pazar payları da yüzde on sekiz buçuk seviyelerine yüksel-

miştir. İlk iki sıradaki firmalar takipçileri ile aralarında bulunan pazar payı farkını korumuşlardır. Buna karşın geçen yıla göre taşınan yük miktarındaki azalma sebebiyle üçüncü ile altıncı sırada yer alan firmalar arasındaki pazar paylarında da anlamlı biçimde faklılıklar oluştuğu göze çarpmaktadır. Bu durumun oluşmasında YEDİTEPE firmasının son üç yılda gerçekleştirdiği dikkat çekici performans etkili olmuştur.2019 yılında altıncı sırada yer alan YEDİTEPE firması, büyük bir sıçrama yaparak 2020 yılında kendisine üçüncü sırada yer bulmuştur.

Tablo 3: İlk Altı Hava Kargo Firmasının Performansı(2019-2020)

Firma	**Taşınan Yük Miktarı Farkı(Kg)**	**Firma Pazar Payı Farkı (%)**	**Taşınan Yük Miktarında İki Yıllık Değişim(%)**
DSV	+1.010.592,3	+1,74	+8,88
ASAV	-2.437.009,5	+0,21	-30,18
YEDİTEPE	+1.425.198,9	+1,34	+44,00
DHL	-2.433.691,5	-0,18	-4,66
KUEHNE + NAGEL	-5.127.270,2	-1,34	-58,83
ATILIM	-4.613.651,5	-1,17	-29,69

Türkiye'de faaliyet gösteren hava kargo taşımacısı firmaların son iki yılını değerlendiren tablo 3 incelendiğinde taşıdıkları yük miktarlarını arttıran firmaların pazar paylarını da arttırdıkları görülmektedir. Aynı şekilde taşıdıkları yük miktarı azalan firmaların da pazar payları düşüş göstermiştir.

Bu olgunun tek istisnası ASAV firması olmuştur. ASAV, taşıdığı yük miktarı yüzde on bir azalmasına karşın pazar payını az da olsa arttırmayı başarmıştır. Bunun dışında DHL ve ATILIM firmalarının 2019 yılında taşıdıkları yük miktarındaki artış pozitif yönde iken 2020 yılında eksiye dönmesi Covid-19 etkisine bağlanabilecektir. Buna karşın KUEHNE + NAGEL ve ASAV firmalarının her iki sene içinde taşıdıkları yük miktarındaki değişimin negatif yönde olması Covid-19 ile beraber başka faktörlerin de bu durumu yaratmış olabileceğini düşündürmektedir.

Covid-19 salgınının sektör üzerindeki negatif etkisinin bu şekilde devam etmesi durumunda dengeli dağılan pazar paylarının bir ya da birkaç firma lehine bozulabileceği söylenebilir. Bu durum tam rekabet piyasasından oligopol yapıda bir piyasaya dönüşümü getirecektir. Oligopol piyasa düzeninin, hava kargo taşımacılığı hizmetini kullanan firmalara yansımasının nasıl olacağı ise değerlendirmeye açık bir konudur.

5.SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

Türkiye, coğrafi konumu gereği tüketici ve üretici pazar olan Avrupa ülkelerinin birçoğuna kuş uçuşu birkaç saatlik sefer mesafesinde yer almaktadır. Bu eşsiz konumun getirdiği avantajlardan özellikle havayolu taşımacılığı boyutunda uzun süre yararlanamayan ülkemiz son yirmi yılda geçmiş zamanlarda yaşadığı kayıpları telefi etmek amacıyla harekete geçmiştir. Siyasi iradenin havayollarının önünü açacak kimi düzenlemeleri hayata geçirmesiyle firma sayısı ve niteliği açısından canlanan havayolu taşımacılığı, yenilenen ya da sıfırdan yapılan havalimanlarının havacılık sistemine eklenmesiyle beraber atılım dönemine girmiştir.

Küreselleşmenin doğal sonucu olarak bütün dünyada kullanımını arttıran havayolu taşımacılığı faaliyetlerinden Türkiye'de daha fazla yararlanma yoluna gitmiştir. Türk kamuoyu nezdinde daha çok yolcu taşımacılığı ya da turizm lojistiği içinde aldığı yer çerçevesince bilinen havayolu taşımacılığı, gerçekte ülkemizin uluslar arası ticaretinin sürdürülmesi ve Türk firmalarının küresel tedarik zincirleri içerisine hızlı biçimde dâhil olmalarında oldukça kritik bir yere sahiptir.

Havayolu kargo taşımacılığı ile üretim yapan firmalarımızın yurtdışından ithal ettiği hammaddeler süratle kendilerine teslim edilebilmektedir. Benzer biçimde ihracat ürünlerimizin de talep gördükleri ülke pazarlarına çabuk teslimi de hava kargo taşımacılığı ile gerçekleşebilmektedir. Özellikle Covid-19 salgınıyla beraber Çin üzerinden ithalat yapan Avrupa firmalarının daha yakın konumda ve emniyetli durumdaki Türkiye'den ithalatı daha fazla düşündükleri bir süreçte ülkemizde hava kargo taşımacılığının hızlı, sürekli ve emniyetli biçimde gerçekleştirilmesi eskisinden çok daha önemli hale gelmiştir.

Çalışmanın bulguları Türkiye'de hava kargo taşımacılığı faaliyeti yürüten firmaların Covid-19 salgınından olumsuz şekilde etkilendiklerini sayılar ile ortaya koymuştur. Bunun yanında kriz dönemi olarak ifade edilebilecek bu zamanlarda her firmanın verdiği reaksiyonun da aynı olmadığı gözlenmiştir. Bazı firmalar salgın döneminde taşıdıkları yük miktarını ve pazar paylarını arttırmışlardır. Bu duruma gerekçe olarak başarılı firmaların iç çevrelerini daha iyi düzenleyenler oldukları iddia edilebilir.

Başarılı firmaların liderlik ve yönetim, insan kaynakları, finansal güç ile operasyonel ve yönetsel süreçlerde mutlaka rakiplerine göre fark yaratmış olmaları muhtemeldir. Aynı şekilde başarısız olan firmaların ise başta iç çevrelerinden başlayarak nerelerde hata yaptıklarını öz eleştiri ile ortaya koyarak gidermeye çalışmaları belki de Covid-19 salgın sürecinin kendileri açısından en büyük faydası olacaktır. Böylece ülkemiz hava kargo taşımacılığı sektörünün her bir aktörü daha iyiye giderek sektör ikliminin orta hatta kısa vadede salgın öncesi seviyelere ulaşmasına yardımcı olacaktır.

Çalışmanın yarattığı farklar dışında yalnız hava kargo taşımacılarına hatta onların da ilk altı sırasında yer alanlarına odaklanması en büyük kısıt olmuştur. İlk altı sıra dışında kalan firmalar gelecek araştırmalarda incelendiklerinde hava kargo taşımacılığı sektörü için çok daha farklı çıkarımlar yapılması mümkün olabilir.

Yine başka araştırmalarda havayolu firmalarının bu iki yılda nasıl bir performans gösterdiği ortaya konulabilir. Aynı şekilde havayolu taşımacılığı dışında kalan diğer taşıma türü aktörlerinin (Türkiye özelinde karayolu taşımacılarının) bu iki yılı nasıl atlattığı araştırılmalıdır. Yönetim ve organizasyon disiplini açısından ise Türkiye taşımacılık sektöründe yer alan yerel işletmeler ile çok uluslu işletmelerin Covid-19 salgın sürecine verdiği tepkilerin kıyaslandığı bir araştırma fark yaratıcı olabilecektir.

REFERANSLAR

1. İnan, T. T. (2018). "Hava Kargo Taşımacılığında Uygulanan Stratejilerin İncelenmesi", *Research Studies Anatolia Journal*, Vol:1, Issue:3; pp:523-537
2. Murphy, P., & Knemeyer, A. (2017). *Contemporary Logistics* (12th edition b.). Pearson.
3. Akoğlu, B., & Fidan, Y. (2020). "Dünyada Hava Kargo Taşımacılığı Pazarı ve Türkiye'nin Yeri", *Ekonomi, İşletme ve Yönetim Dergisi*, Cilt/Vol:4, Sayı/Issue:1; Sayfa:30-51.
4. Macit, A., & Macit, D. (2020)."Türk Sivil Havacılık Sektöründe Covid-19 Pandemisinin Yönetimi" *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:7,Sayı:4; Sayfa:100-116.
5. Akca, M. (2020). "Covid-19'un Havacılık Sektörüne Etkisi" *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:7,Sayı:5; Sayfa:45-64.
6. SHGM (2019).web.shgm.gov.tr/documents/sivilhavacilik/files/pdf/kurumsal/faaliyet/2019.pdf
7. Aydın, A., Öztürk, E., Akgül, G. (2021). "Hava Kargo Yük Trafiğinin Sera Gazı Emisyonları Üzerindeki Etkisi: Türkiye Uygulaması", *Pearson Journal of Social Sciences & Humanities*, Volume:6, Issue:13; pp:10-32.
8. Önen, V. (2020). "ARIMA Yöntemiyle Türkiye'nin Hava Yolu Kargo Talep Tahmin Modellemesi ve Öngörüsü", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:18, Sayı:4, Sayfa:29-53.
9. Şen, G., & Bütün, E. (2021). "Covid-19 Salgınının Havacılık Sektörüne Etkisi: Gig EkonomisiAlternatifi", *Journal of Aviation Research* , Cilt/Vol: 3, Sayı/Issue 1; Sayfa:106-127.

Shumpeter Öncesi İktisadi Düşünürler, Yenilik ve Teknolojik Değişim Konusunda Ne Diyor? Schumpeter'ın Görüşleri ile Bir Karşılaştırma

Ferhat ÖZBAY[1]

Ceren PEHLİVAN[2]

1 Dr. Öğr. Üyesi; Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Yalvaç MYO, Bankacılık ve Sigortacılık PR. ferhatozbayy@hotmail.com/ ORCID ID: 0000-0002-7756-3835.

2 Dr., Turkey, e-mail: pehlivanceren2@gmail.com ORCID: 0000-0001-5632-2955.

1. Giriş

İnovasyonun, uzun zamandır büyümenin motoru olduğu iddia edilmiş ve bu durum tartışma konusu olmuştur. On dokuzuncu yüzyılın ekonomi tarihçileri, *ekonomik büyümedeki ivmenin, teknolojik ilerlemenin* bir sonucu olduğunu gözlemlemiştir. Ancak, teknolojideki değişikliklerin bu büyümeye nasıl katkıda bulunduğunu anlamak için çok az çaba harcanmıştır (Trott, 2005). Schumpeter ise dönemin düşünürlerinden farklı olarak teknolojik değişim olgusunu farklı yorumlamıştır. İktisat alanında teorileriyle de konjonktürel dalgalanmalardan girişimciliğe, girişimcilikten inovasyona ve kapitalizme kadar birçok alanın temelini oluşturmuş veya gelişmesini sağlamıştır.

Bu çalışmada, önemli iktisadi düşünürlerin inovasyona katkıları incelenmiş ve Schumpeter'in görüşleri ile kıyaslanmıştır. Ayrıca bilgi, inovasyon ve teknoloji üzerine önemli görüşleri olan ancak literatürde kendisine fazla yer bulmayan-bu konuda inovasyonun kayıp iktisatçısı olarak adlandırıla bilinecek- Charles Babbage'e de yer verilmiştir. Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde girişe yer verilmiş, çalışmanın ikinci bölümünde ise Smith, Babbage, Ricardo, Say, Marshall, Marx, Walras ve Keynes'in görüşleri incelenmiştir. Üçüncü bölümünde seçilmiş iktisadi düşünürler ile Schumpeter'in görüşleri karşılaştırılmıştır. Çalışmanın son bölümünde ise Schumpeter ile onun üzerinde büyük etkiye sahip olan iki önemli düşünür Marx ve Walras'ın görüşleri birlikte ele alınmıştır.

2. Schumpeter Öncesi İktisadi Düşünürlerin Bilgi, İnovasyon, Teknolojik Değişim ve Makineleşmeye Bakışı

Çalışmanın bu bölümde, Schumpeter öncesi seçilmiş iktisadi düşünürlerin inovasyona dair görüşlerine yer verilmiştir. Bu bağlamda; Adam Smith, David Ricardo, Jean-Baptiste Say, Alfred Marshall, Charles Babbage, Léon Walras, Karl Marx, John Maynard Keynes görüşleri sırasıyla açıklanmıştır.

2.1. Adam Smith

İktisat biliminin kurucusu olarak kabul edilen Adam Smith, zenginliğin iki önemli kaynağı olan sermaye stokundaki artış ve emeğin uzmanlaşması üzerinde durmaktadır (Oğuztürk, 2003). Ayrıca Smith'e göre politik iktisadın iki amacı vardır. Bunlardan ilki müreffeh bir şekilde insanların geçinmesidir, ikincisi de devlete yeterli bir gelir sağlamaktır (Walras, 1874).

Makinelerdeki tüm gelişmeler, hiçbir şekilde makine kullanma durumuna sahip olanların icatları olmadığı bilinmektedir. Bu gelişmeler, makine üreticilerinin ustalıklarıyla sağlanmaktadır. Bu kişiler, bazıları tarafından filozoflar ve spekülasyon adamları (kuramsal düşünür) olarak adlandırılmaktadır. Bunlar, ticarette

hiçbir şey yapmama fakat her şeyi gözlemleme ve bu hususta, en uzak ve birbirine benzemeyen nesnelerin güçlerini bir araya getirme kabiliyetine sahip olarak tanımlanabilmektedir. Toplumun ilerlemesinde felsefe ya da spekülasyon, diğer bütün işler gibi, yurttaşların belli bir sınıfının tek veya esas ticareti ve uğraşı olmaktadır. Diğer bütün işlerde olduğu gibi her biri ya filozofların sınıflandırmasına ya da kendine özgü bir iş sağlayan birçok farklı alt dallara bölünmektedir. Her işte olduğu gibi bu bölüşüm, yetenekleri geliştirmekte ve zaman tasarrufu sağlamaktadır. Her birey kendi alanında daha da uzmanlaşmakta, böylece bütünüyle daha fazla iş yapmakta ve *bilimin miktarını* dikkate değer bir şekilde artırmaktadır (Smith, 1776). Smith'e göre, giderek büyüyen ve derinleşen bir iş bölümü, yeni inisiyatiflerin yaratılmasını teşvik edip üretim sürecini dar bir alanına odaklanabilen işçilerin, işlerini nasıl geliştirecekleri konusunda daha fazla düşünmelerine yardımcı olmaktadır. Bu gibi süreçler, yeni şeyler yaratmak için fırsattır. Adam Smith icatların (çoğunlukla makinelerin) çalışmayı kolaylaştırmanın yanı sıra işi daha verimli hale getirdiğini ve daha az emek harcayarak mal üretimine imkân sağladığını söylemektedir (Lemanowicz, 2015).

Nihayetinde Smith, teknolojik bilginin en az üç sürecin nihai sonucu olarak değerlendirildiği kapsamlı bir analiz sunar. Bunlar; aşağıdan yukarıya yaparak ve kullanarak öğrenme süreci, "filozofların" yukarıdan aşağı bir süreçte uzmanlaşmış aktiviteleri, makine tedarikçileri ve ara girdilerle etkileşimlerdir. Kısaca iş bölümü, pazar kapsamının bir sonucu olup teknolojik bilginin, icatların ve nihayetinde teknolojik yeniliklerin artmasının nedenidir. Teknolojik yeniliklerin artması da verimlilikteki bir artışa; verimlilikteki artış, talepteki bir artışa ve dolayısıyla pazarın büyümesine yol açmaktadır (Antonelli, 2009). Burada Smith'in analizi etraflıca incelendiğinde, onun tam bir döngü haline girdiği görülecektir. Adam Smith, dönemin getirdiği teknolojik hareketleri göz ardı ettiği anlaşılmaktadır. Bu durumun nedeni Schumpeter ile kıyaslanırken açıklanacaktır.

2.2. David Ricardo

Ricardo'nun, "On The Principles Of Political Economy And Taxation" adlı kitabında inovasyon kavramı yer almamakla birlikte, bu kitaptaki "On Machinery" başlıklı bir bölümde teknolojik değişim ve makineleşme kavramına değinilmektedir. Bu bölümde Ricardo; makinelerin ve uluslararası ticaretin büyümeyi hızlandıracağını ancak sermayenin önemli bir parçasının gelişmiş bir makineye yönlendirilmesinin ise artan emek talebinde bir azalmaya neden olacağını söylemektedir. Aynı zamanda, makine kullanımı ile birlikte üretim miktarı iki katına çıkabileceğini fakat talebin iki katına çıkmamasının da, iş gücünü etkileyebileceğini belirtmektedir. Bu sebeple uluslararası ticaretin (uluslararası iş gücü: hareketsiz)

bu soruna çözüm olabileceğini ifade etmektedir. Bununla birlikte kapitalizmin ilerleyişine paralel olarak makinelerin iş gücünün yerini alacağını yani makinelerin kapitalizmin ilerleyişi ile birlikte işsizliği artıracağının altını çizmektedir (Ricardo, 1821). Sonuç olarak, teknolojik gelişmeyi, makine kullanımı olarak ifade eden Ricardo'nun teknolojik gelişme kuramında, makine kullanımının bölüşüm üzerinde yarattığı etkiyi incelerken; makineleşmenin işçi sınıfı üzerine olumsuz sonuçlar yaratacağını belirtmektedir (Ardor ve Varlık, 2009). Bu bağlamda Ricardo'nun teknolojiye yönelik düşünceleri olumsuz olarak nitelendirilebilir.

2.3. Jean-Baptiste Say

Say'a göre (1880) her ne zaman yeni bir makine ya da daha önce faaliyette olan insan emeğinin yerine yeni ve daha hızlı bir süreç ikame edilse, emeğin bir kısmının işten atılması gerekmiştir. Say yaşadığı dönem itibariyle, halkın zorlaması ve bazen de otoritenin bu zorlama ile kendi tarafından sık sık engellenen makinelerin kullanımına karşı pek çok itiraz gündeme geldiğini belirtmektedir. Say yeni bir makine için, *"insan emeğinin bir kısmını karş*ılayabilir, ancak ürünün miktarını azaltmaz; eğer ürünü azaltmış olsaydı, onu benimsemek saçma olurdu" demektedir. Makineleşmenin çoğunlukla zararlı sonuçlar doğurabileceğini ve belli kötü yönlerinin olduğunu söyleyen Say, buna karşı makineleri; yeni bir gelir yönü olduğunu, toplumun büyük bölümüne avantaj sağladığını da belirtmiştir. Aynı zamanda bazı yeniliklerin yeni faydalar doğurduğunu söylerken, makinelerin doğuracağı zararları da önemli derecede azaltacak üç maddelik bir öneri sunmaktadır (Say, 1880):

1- Yeni makineler yavaşça inşa edilir ve daha yavaş kullanılmaya başlanır. Bu sayede makinelerin yaratacağı sorunları saptamak ve çare bulmak için yetkiler yeterli zamana sahip olur. Örneğin mucitlerin veya imalatçıların/fabrikatörlerin, yeni yöntemlerin veya makinelerin kullanımına ilişkin yerel veya geçici kısıtlamalara başvurmaksızın, hayırsever bir idare; kamu işlerinin inşasını yerine getirir veya inaktif işçiliğin istihdamı için bir hüküm verebilir.
2. Makineler, işten attıkları ellere meslek veren önemli bir emek olmadan inşa edilemez. Mesela bir şehre kanallar aracılığıyla su temini ve işlerin yapımında ana boru ve branşman borularının döşenmesi, marangozlara, duvar ustalarına, demirci ustalarına, kaldırımcılara ve benzer nice meslek grubuna ihtiyaç duymaktadır.
3. Yeniliklerden dolayı etkilenen tüketiciler arasındaki emekçi sınıfın zararı üretilen ürünün değeri azaltılarak telafi edilebilir.

"Bir torba buğday ya da bir şarap örneğini alın. Bu ürünlerin herhangi birinin elde edilmesine yönelik ilk aşama, doğa filozofu ya da jeolog tarafından, tahıl ya da üzüm üretiminde doğanın davranışının ve seyrinin keşfedilmesi: ekim veya ekim için uygun mevsim, toprak ve otların veya bitkinin olgunluğa getirilmesi için gereken bakım gibi. Bundan sonraki aşama, mülk sahibinin kendisi ya da kiracı, daha sonra, bu bilgiyi kendi özel nesnesine uygulaması, yararlı bir ürünün oluşturulması için gerekli araçların bir araya getirilmesidir. Sonunda, emekçinin toprağı sürmesi, tohum ekmesi ya da budamak ve asmayı bağlaması gerekir. Bu üç ayrı işlem, ürünün, mısırın veya şarabın tamamı için vazgeçilmezdir."

(Say, 1880)

Burada Say'in, bilgi birikiminin önemine ve aktarımına vurgu yaptığı görülmektedir. Kısacası, endüstrinin gelişiminde bilgi birikiminin önemli olduğu kadar bilim adamlarının bilgisinin, bir ulustan diğerine dolaşımında çok önemli olduğunu belirtmektedir. Bilimin gelişmesi önemlidir; fakat tek başına yeterli olmadığı gibi, üretim ve rekabet adına riski önlemesi açısından deneyimlerin de önemli olduğunu söylemektedir.

2.4. Alfred Marshall

İnsanoğlunun bütün tarihi, toplumun bireysel servet ve bilgisinin büyümesiyle genişlediğini göstermektedir (Marshall, 1890). Marshall, son yıllarda makinelerdeki gelişimin mükemmel derecede arttığını, bu teknolojik gelişmenin de hemen hemen her tür imalatı artırdığını ve bu artışın da kullanılan insan faktöründe dikkate değer bir artış gerçekleştirdiğini söylemektedir (Marshall, 1890).

Alfred Marshall, Smith'in sorgulama hattını takip etmiş ve iş bölümü ile yeni teknolojilerin ortaya çıkarılması hususundaki ikili ilişkiyi kabul etmiştir. Teknolojik değişimi ve uzmanlaşmayı, aynı sürecin iki yüzü olarak görmüştür (Antonelli, 2009). Marshall, bilgiyi ekonomideki gelişmenin temel motoru olarak ifade etmiştir (Freeman ve Soete, 2005).

"Bu milleti zenginliğe iten nedir?" sorusunun cevabı; klasiklerin karşılaştırmalı üstünlük teorisi temel alındığında, mal üretiminde uzmanlaşma ve uluslararası ticaret olacaktır. Marshall için endüstriyel bölge kavramında uzmanlaşma, sadece uluslararası seviyede olamaz; aynı zamanda bir ülkede bölgeler arasında da olabilir. Marshall, belirli konumlar etrafında kümelenen endüstrilerin, dış ölçeklendirme ekonomilerinden yararlandığını tespit etmiştir. Marshall bu ölçek ekonomilerini üç kategoriye ayırmıştır (Audretsch vd., 2009):

1. Ortak bir iş gücü piyasası ve ortak kullanılan kamu mallarına erişimden elde edilen ekonomiler,
2. Tedarik zinciri boyunca firmaların bölgeye yakın olmasından dolayı taşıma işlem maliyetini azaltan ekonomiler,
3. Bilgi yayılımına elverişli genel endüstriyel atmosferden kaynaklanan ekonomiler.

Marshall sadece mal üretimine odaklanmanın bilgi üretiminin hayati öneminin göz ardı edilmesine sebep olabileceğini söylemektedir (Audretsch vd. 2009).

Say ise bu iki tip üretim arasındaki ilk ayrımı yapan iktisatçılardandır. Hatta üçüncü bir tip olarak kabul edilebilecek insan faktörü yerine insan endüstrisini ortaya çıkarmıştır. İnsan endüstrisini üçe ayırmıştır (Audretsch vd., 2009).

1- Araştırmacılar: İcat edenler.
2- Girişimciler veya temsilcileri: Bu icatları pazara çıkaran ve onları inovasyona dönüştürenler.
3- Üretimciler: Üretmek için manuel emek kullananlardır.

2.5. Charles Babbage

Bilgi ve inovasyonun kayıp iktisatçısı Babbage, makinelerden ve imalatçılardan elde edilen avantajların temelde üç kaynaktan oluştuğunu söylemektedir. Bunlar; insan gücüne yaptıkları katkı - insan zamanının ürettiği ekonomi - maddelerin görünüşte yaygın ve değersiz ürüne dönüşümüdür (Babbage, 1832)

Babbage, ilk ulusların yaptığı sarayların, tapınakların ve mezarların inşasısın, yeni ulusların dikkatini çektiğini ve bu sebeple yapıtların ihtişamı veya dinsel motifleri için taşınan muazzam taş blokların ve kurucuların isimlerinin işlenmesinin yeni ulusları olduğu gibi gelecek nesilleri de şaşırtmaya devam edeceğini söylemektedir (Babbage, 1832). Bu bağlamda, onun yaptığı önemli tespitlerden birisi büyük taş kütleleri üzerinedir. Bu tespit, bilgi üretimi ve öğrenme dinamikleri için büyük önem arz etmektedir.

"Bu hantal kütleleri hareket ettirmek için gerekli olan farklı kuvvet dereceleri, taşınmalarında kullanılan kişilerin mekanik bilgilerine göre değişmiş olacak ve bu amaç için gerekli olan gücün farklı koşullar altında geniş ölçüde farklı olduğu, M. Redelet, Sur L'Jrt de Bd ile ilgili olan aşağıdaki deneyden ortaya çıkacaktır."

Deney konusu için kare taştan bir blok alınmıştır (Babbage, 1832):

Lbs.

1. Taşın ağırlığı 1080 (Lbs)[3],
2. Bu taşı ocağın zemini boyunca sürüklemek için, (kabaca keski ile yontulmuş bir taş) 758 (Lbs),
3. Aynı taş, bir tahta döşemesi üzerine sürüklenirse: 652 (Lbs),
4. Aynı ahşap platform üzerine yerleştirilmiş tahta plakası ile tahta döşemenin üzerine sürüklenen aynı taş: 606 (Lbs),
5. Üst üste kaydırılan ahşabın iki yüzeyinin sabunlanmasından sonra sürüklenen taş: 182 (Lbs),
6. Aynı taş ocağı zemini boyunca hareket ettirilmesi gerektiğinde üç inç çapındaki silindirlerin üzerine yerleştirilirse: 34 (Lbs),
7. Aynı taş ahşap bir zemin üzerinde merdanelerle sürüklemek için: 28 (Lbs),
8. Taş, ahşap bir platform üzerine monte edildiğinde ve onunla tahta zemin arasına yerleştirilen aynı makaralar kullanıldığında 22 (Lbs)'e eşit bir kuvvet gereklidir.

Babbage, her yeni aracın kaynaşmasının yanı sıra, her yeni bilgi birikiminin de insan emeğini azalttığını vurgulamıştır. Bu da bilgi birikiminin insan gücünü nasıl pekiştirdiğinin bir göstergesidir. İnsan zamandan tasarruf ederken, imalatçılar da makinelerin bir sonraki halinden avantaj sağlamıştır. Bu deneyle Babbage, her yeni icadın bir öncekinin bilgi birikimi ile gerçekleştirildiğini ve zaman ile üretim açısından fayda sağladığını söyleyerek inovasyon tanımını teorik anlamda dolaylı olarak ifade etmiştir.

Bir üretim ekonomisinin dayandığı en önemli ilke belki de işi yapanlar arasındaki iş bölümüdür. Bu ilkenin ilk uygulamasının, toplumun çok erken bir aşamasında yapılmış olması gerekir; bir adam işgalini yay yapma sanatına, bir başkasını da bina evlerine, üçüncü bir tekneye vb. göre sınıflandırılırsa daha fazla konfor ve kolaylık elde edilebilir (Babbage, 1832).

2.6. Léon Walras

"Tüm teorisyenlerin en büyüğü Walras'tır"
(Schumpeter, 1941).

Léon Walras (1874/1926) "Element of Pure Economics or The Theory of Social Wealth" adlı eserinde "saf değişim" modelinden türettiği genel denge analizinin kalkış noktasını oluşturmuştur. Genel denge analizinin temelleri, fizyokra-

3 2,2 lbs = 1 Kg

sinin kurucusu Quesnay'a kadar dayanmakla birlikte ekonominin tüm birimlerini içerecek şekilde onu ilk defa modelleyen Walras olmuştur (Mercan, 2013). Aynı zamanda Walras, Lozan ve Matematik okulunun kurucusu olarak kabul edilmektedir (Ersoy, 2012). Walras denge modelinde tüm piyasaların dengeyi eş zamanlı olarak sağlayan fiyat ve üretim miktarlarına karar verilmektedir. Burada piyasaların karşılıklı olarak birbirine bağımlılık içinde olduğu varsaymaktadır.

2.7. Karl Marx

Marx, kapitalist toplumu derinlemesine incelemiştir. Kapitalist toplumu toplumun uzun gelişme halkalarından sadece biri olarak kabul eder. Bu halka henüz zincirin son halkası değildir. Kapitalist toplum kendinden önceki halkayı izlediği gibi onu da yeni bir halka izleyecektir. Çünkü bu toplum kendinden önceki toplumlar gibi gelişim ve değişimi gerçekleştirecek tohumu özünde barındırır. Kapitalist toplumda sınıf çatışması ya da sınıflar arası çatışma sona ermemiş, sadece çatışmanın taraftarı, yani çatışan sınıflar değişmiştir (Selik, 2015).

Marx, tekelleşmenin rakip sayısını azalttığı için kâr payını arttıracağı, tekelci firmaların da bu artan kâr oranını kendi sanayilerine yatırmak yerine başka alanlara yönlendireceğini söylemektedir. Bu alanlarda marjinal kâr düşük olsa da ortalama oran yüksek olabilir. Bu bağlamda yatırımların başka alanlara kanalize olması, kâr oranının azalma eğilimini hızlandırır. Diğer taraftan ilave tekel kârlar, ücretin azalmasına neden olduğu için yetersiz tüketim eğilimini artırır ve düşen kârlar da işsizliği artırır. Bu da tekel kapitalist sistemin çelişkilerini ortaya çıkarır ve böylece bu durum sosyal devrimi yaratacak güçleri kuvvetlendirir (Savaş, 2000).

"Emek, her türlü zenginliğin kaynağı olduğu için; sermaye, her türlü zenginliğin artırıcısıdır." (Marx, 1867/2015, I).

Marx'a göre, üretim tekniğinde meydana gelen değişmeler; sermaye birikimine, sermayeli üretim biçimi ise proleterleşmeye neden olmaktadır (Zeytinoğlu, 1996). Ayrıca Marx, John Stuart Mill'in ekonomi politiğinde yer alan "şimdiye kadar yapılmış bütün mekanik icatların, herhangi bir insanın günlük zahmetini hafifletmiş olup olmadığı" sözüne atıfta bulunarak makinelerin; kapitalist tarzda kullanım amacının, iş gücünün yükünü azaltmak olmadığını ifade etmektedir. Oysa makinelerin, metaları ucuzlatması ve iş gücünün kendisi için harcadığı kısmını kısaltması gerekmektedir. Ayrıca makineleri artık değer üretim aracı olarak tanımlamaktadır (Marx, 1867/2015, I). Marx ayrıca burjuvaziler için, üretim araçlarında sürekli bir devrim yapmadıkça yaşayamayacağını söylemektedir. Burada Marx, teknolojik yeniliklere merkezi bir rol atfetmektedir (Freeman ve Soete, 2005).

"Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin sosyalizasyonu; sonunda öyle bir noktaya varır ki, bunlar kapitalist görünümle bağdaşmaz. Bu görünüm param parça olur. Kapitalist özel mülkiyet için ölüm çanları çalar ve mülklere el koyanların mülklerine el konulur" (Marx 1877, I). Yukarıdaki söze ithafen paradoksal olarak Karl Marx, kapitalizmin en güçlü ve tutarlı eleştirmeni olmasına rağmen yenilikçilik söz konusu olduğunda, en ateşli hayranı olduğu bilinmektedir. Diğer klasik iktisatçılardan çok daha fazla yenilikçiliğe önem vermekte ve bu bağlamda Schumpeter'in çoğu analizine ilham kaynağı olmaktadır. Marx ve Engels Komünist Manifesto'da (1848) zaten kapitalizmin hem yeni süreçlerini hem de yeni ürünlerini tanıtmak için sürekli bir yolda var olduğunu fark etmektedir. Rekabet sürecini bizzat firmaların inovasyona geçmesini sağladığını şu sözlerle ifade etmektedir: "Burjuvazi, üretim araçlarını sürekli olarak devrimleştirmeden var olamaz" (Freeman, 2008).

2.8. John Maynard Keynes

John Maynard Keynes, ekonomiyi toplu olarak üç başlık altında analiz etmektedir: Toplam talep, toplam tasarruf ve yatırım. Bu, aynı zamanda ekonomide makroekonomiyi icat ettiği anlamına gelmektedir. Keynes, 1936'da Keynesyen devrimi tetikleyen "Genel İstihdam, Faiz ve Para Teorisi" adlı kitabı yayımlamış ve klasiklerin öngördüğünün aksine devletin ekonomide aktif bir şekilde var olması gerektiğini ve ekonomide oluşacak sapmaların, toplam talebin mali tedbirlerle (yani vergi indirimleri ve devlet harcamaları) ve parasal tedbirlerle (faiz oranlarının düşürülmesi ve merkez bankasının para basması) müdahale edilmesi gerektiğini savunmuştur. Keynesyen devrim, neoklasik ekonomiyi o dönem de (Büyük buhran sonrası) savunduğu politikalarla gölgede bırakmıştır (De Haan, 2016).

3. Schumpeter'in İktisadi Düşünürler İle Kıyaslanması: Smith, Babbage, Ricardo, Say ve Keynes

Schumpeter, Avusturya okulunun öncüleri olan Menger, Wieser ve Böhm-Bawerk (üç düşünür de Schumpeter'e hocalık yapmıştır)'den gelen görüşlerle Marx, Walras ve Alman tarihçi ve sosyolog Marx Weber'in fikirlerini harmanlamıştır (Ekelund and Hebert, 1997). İlk kitabının önsözünde, profesörlerinden biri olan Walras ve Wieser'in kendisine en yakın hissettiği iki iktisatçı olduğunu söylemiştir. Fakat Wieser daha sonraki çalışmalarında çok az bahsetse de (güzel ama kısa bir anma yazmasına rağmen), Walras'a olan saygısını yüksek tutmuştur (Haberler, 1950).[4]

4 Schumpeter şüphesiz Bohm-Bawerk'in sermaye teorisinden etkilenmiştir (Haberler 1950: 343).

Schumpeter iktisatta matematik kadar sezgisel içgörünün de önemli bir araç olduğunu düşünmektedir. Ayrıca Ricardo, Marx ve Walras gibi düşünürlerinin büyük düşünür olmalarının sebebini, işe yarar soyutlamalar yapmalarını sağlayan bu tür sezgilere sahip olduklarından dolayı olduğunu düşünmektedir. Aslında iktisadi yöntemin merkezini, bu sezgiler oluşturmaktadır (Seligman, 1962: 697; Akt: Demir, 1995).

Jean Batiste Say 1800'lerde girişimciyi, "üretim faktörlerini toparlayan kişi" olarak tanımlamıştır. Klasikler genel olarak girişimciyi lider olarak görmemişlerdir; onlar için girişimci kapital sağlayan kişidir. "Her arz kendi talebini yaratır" sözüyle de girişimcilere üretim faktörlerini derleyen kişinden başka bir özellik yüklememişlerdir (Çelik vd., 2013). Schumpeter'in görüşü bir sonraki başlıkta verilmektedir.

Karların kaynağı, birçok iktisatçının ele aldığı bir konudur. Smith kâr konusunda, emeğin yaratmış olduğu değerden yapılan bir kesinti olarak tanımlamakla sermayenin içinde bağımsız bir kazanç türü olarak tanımlamak arasında kararsız kalmaktadır. Bazı iktisatçılar, kârı sermaye geliri olarak görmektedir. Şaşırtıcı olarak Marx, Smith'e ilk başta, kârın işçi tarafından yaratılan değerin, fiili değerinden yapılan bir kesinti olduğunu bilmesine rağmen hak vermektedir; fakat bunun nedeni, herkesin yanlış bildiği ve dikkate alınmaması gerektiği düşündüğü "emek değer" teorisinin bir parçasıdır. Schumpeter ise daha faklı yaklaşarak kârın, emeğin sömürülmesinden ya da sermaye içinde bağımsız bir kazançtan meydana gelmediğini söylemektedir. Statik bir ekonomi içinde, dairesel akışın rutinleştirilmiş rotasının bozulması durumunda kârın ortaya çıktığını söylemektedir. Bu süreçte aksamalara yol açan güçler arasındaki bütün güçlerden sadece bir tanesi göze çarpmaktadır. Bu güç teknolojik ve örgütsel yeniliklerin dairesel akışa girmesidir. Bu yeniliklerin bir sonucu olarak, ne emeğin katkısına nede kaynak sahiplerinin katkısına bağlanabilen bir gelir akışı meydana gelir. Schumpeter'a göre yeni süreç; bir kapitaliste, rakipleriyle aynı malları üretme imkânı sağlar. Fakat daha ucuz maliyetle girişimciler ve onların yenilik yapma etkinliği, kapitalist sistemde kârın kaynağını oluşturmaktadır (Heilbroner, 2008).

Adam Smith için eleştirilmesi gereken önemli bir husus, döneminin getirdiği teknolojik yenilikleri göz ardı etmesidir.[5]

---

5 İngiltere ABD'nin daha fazla pamuk üretilebileceğini öğrenince köleleri çalışması için oraya göndermiştir (iç savaşla noktalanıncaya kadar). Bu bağlamda oluşacak yeni talep için bir icat gerekirdi: iplik büküm makinesine ihtiyaç duyuldu: James hargreaves tarafından 1764'te icat edildi; lakin kurulu düzenin bozulacağı ve işsizliğin geleceği korkusu ile evi basılıp makinesi kırılmıştır. Fakat 1790 Richard Arkwright buhar makinesine bağlı iplik büküm makinesini kullanıma sundu (Aktan, 2018, s. 18). Smith'in Milletlerin Zenginliği kitabının son gözden geçirilmiş baskısının 1984 yılında çıkmasına rağmen dönemin teknolojik gelişmelerini görmezden gelmesi, eleştirilmesinin temel sebepleri başında yer almaktadır.

> "*Emeği kolaylaştıran ve yok eden tüm bu makinelerin icadından bahsediyor, ancak Orta Çağ'a kadar uzanan somut yenilik örnekleri veriyor. Demir cevherinin onun zamanında kok kömürüyle eritildiğini gözden kaçırarak, eski teknik olarak odun(mangal) kömüründen bahsetmesi. Ayrıca "Ulusların Zenginliği" son gözden geçirilmiş baskısının 1784'te ortaya çıkmasına rağmen, hiçbir yerde Kay'ın uçan mekiği, Hargreaves'in dönen Jenny, Compton ip eğirme makinası veya Arkwright'ın su çerçevesini, kısaca, 1780'lerde tekstil endüstrisinde devrim yaratan icatlardan bahsetmiyor. Buhar motorunun mucidi James Watt kişisel bir tanıdıktı, muhtemelen bir arkadaştı; Boulton-Watt ortaklığı 1775 yılında kuruldu; ancak Smith, buhar motorunun 1770'lerin sonlarında kömür madenciliğine başarılı bir şekilde uygulanmasından asla bahsetmiyor."*
>
> (Blaug, 1985).

Smith'in, "teknolojik gelişme" görüşleri ardından Ricardo ve Schumpeter'in "teknolojik gelişme" kavramına bakış açısının karşılaştırılması önemlidir. Ricardo için teknolojik gelişme, üretimde makineleşmenin yerine kullanılırken; Schumpeter'de ise icat, yenilik ve yayılma süreci içinde gelişen ve sonuçta "yaratıcı yıkıma" götüren bir süreç içinde tanımlamaktadır (Ardor ve Varlık, 2009).

Klasikçiler, inovasyonu ekonomik sürece katkıda bulunan önemli bir faktör olarak görmemişlerdir. Arazi, sermaye ya da iş gücü gibi diğer faktörlerle kıyaslandığında inovasyon, marjinalize veya göz ardı edilmiştir.

Schumpeter'e göre kapitalizm, yenilikler ve bu yeniliklerin sağladığı kâr olanaklarından kaynaklı bir dinamizme sahiptir. Bu bakımdan neoklasik kararlı durağan durum denge yaklaşımının aksine; kapitalist sistemi, bir evrimsel süreç içinde çözümlemiştir. Schumpeter'in bu değişim dinamiğinin temelinde kapitalist gelişmeye içsel olan teknolojik gelişme vardır. Ona göre, kapitalist sistemin yaşadığı iktisadi dalgalanmalar dışsal unsurlarla değil, teknolojik yeniliklerle açıklanmaktadır (Ardor ve Varlık, 2009).

Basit ve ayırt edici tekel teorisi, sınırlayıcı bir durum dışında, tekel fiyatının tam rekabet fiyatından yüksek ve tekel üretiminin rekabetçi çıktıdan daha küçük olduğunu öğretmektedir (Schumpeter, 1942).

Schumpeter; Smith ve Marshall için "Tekel teorisi yok" demektedir. Onların "Tekelin fiyatı her fırsatta elde edilebilecek en yüksek olanıdır" önerisi, çok zekice bir önerme olmadığını, kelimenin tam anlamıyla doğrulanmadığını söyle-

mektedir. Sonuç olarak A.Smith, rekabetçi fiyatın satıcıların genel olarak kabul edebileceği en düşük fiyat olduğu yönündeki önerisini tatmin edici bir şekilde kanıtlayamıyor, demektedir (Schumpeter, 1954).

Schumpeter'in uzun vadeli görüşü, Keynes ile zıt olsa da; kısa vadeli olarak da kapitalizmin yükselen bir seyir izleyeceğini söylemektedir (Heilbroner, 2008) Özellikle uzun dönemde verimlilik artışının teknik ve organizasyonel inovasyonun difüzyonu ile yakından ilişkili olduğunu görmesi düşünürlerin paralel bir görüşe sahip olduğunu göstermektedir (Freeman, 2008). Charles Babbage'in, Makine ve İmalat Ekonomisi Üzerine (1832) adlı çalışması sadece Schumpeter'in değil Marx ve Mill'in de dikkatini çekmiştir (Schumpeter, 1954).

4. Schumpeter'in Yaşamındaki İki Büyük Entelektüel Etken: Léon Walras ve Karl Marx

Schumpeter'in önemli ölçüde etkilendiği iki büyük teorisyen, Leon Walras (Medearis, 2013; Mitchell, 1969, Haberler, 1950) ve Karl Marx'tır (Savaş, 2000, Brue ve Grant, 2012, Ekelund and Hebert, 1997; Ertuğrul, 2014).

Schumpeter; Marx, Walras ve Marx Weber'den önemli ölçüde etkilenmiştir. Bunlardan aldığı fikirleri, basitçe taklit etmemiş ve kendine has bir üslupla biçimlendirerek yepyeni açılımlar sunmuştur. Walras'ın ve Weber'in genel denge sistemini benimsemiştir. Walrascı sistemde dairesel akım, dengeye doğru hareket ederken girişimci burada pasif bir yerde bulunmaktadır. Schumpeter, bu dairesel genel dengeyi, dengeden ayrılma noktası olarak değerlendirmiştir. Schumpeter, Walras'ın pasif girişimcisini alarak ekonomik ilerlemenin aktif bir ajanı (neferi) haline getirmiş ve dengeye doğru giden dairesel hareketleri bozan ve böylece kalkınmayı ateşleyen bir anahtar olarak değerlendirmiştir. Bu ekonomik ajan, aslında ekonomik dönüşüm ve dengesizliklerin (ekonomik değişim anlamında dengesizlik) de aynı zamanda ana sebebi sayılmıştır. Schumpeter'e göre, kalkınma dinamik bir süreçtir ve ekonomik statükoyu bozmaktadır. Bu süreç, sürekli olarak devam eden yenilik dalgaları ve bunlara uyum sağlayan girişimcilerin varlığı ile mümkün olmaktadır. Temel sorun genel denge içerisinde devrevi hareketleri etkileyen ve ekonomik kalkınmaya ve yeniliğe yol açan içsel güçleri araştırmaktır. Dolayısıyla sadece var olan kaynakların denge durumunda iken tahsis edilmesinin vurgulanması yerine Schumpeter, piyasayı dinamik bir süreç olarak ortaya koymaktadır. Schumpeter'e göre, iktisadi ya da bunun dışındaki tüm sistemler, sistem içerişinde var olan avantajlarını sürekli olarak gözden geçirmektedir (Oğuztürk, 2003).

Schumpeter'in teorileri üzerinde Léon Walras ve Karl Marx'ın etkisinin olması, onlarının teorilerini kabul ettiğini anlamına gelmez. Walras'ın Schumpeter

üzerindeki etkisi, Walras'ın teorisindeki ekonomik büyüklükler arasındaki karşılıklı bağımlılığı vurgulamasıdır. Schumpeter'in teorisi, Walras'ın teorisinin genel denge analizine dayanması ve bu yüzden yaklaşımının statik olması nedeniyle Walras'ınkinden farklıdır (Brue ve Grant, 2012). Walras, ekonomik analizlerinde inovasyonu bir birleşen olarak açıklamalarına dâhil etmez; çünkü inovasyon, denge durumunu rahatsız eden tek bileşendir.

Schumpeter, Walras'dan girişimci fikrini ödünç almış ancak Walras'ın genel denge sistemi pasif figürü yerine ekonomik ilerlemenin aktif bir faktörü olarak ikame etmiştir. Avusturya ekonomistlerinin dengesizlik süreçlerine olan ilgisini yansıtan Schumpeter, girişimciyi, rekabetçi ekonomide dengesizliğe (yani değişime) neden olan baş aktör haline getirmiştir (Ekelund and Hebert, 1997).

Önce Marx daha sonra Schumpeter, tam rekabet ve tam istihdam varsayımlarını reddetmektedir. Marx, girişimcinin temel amacının kârını maksimize etmek ve bu kârını maksimize etmek için sürekli bir teknolojik arayış içinde olduğunu belirtmektedir. Marx girişimciyi dinamik kapitalist sistemin temel belirleyicisi olarak görmektedir. Schumpeter'de ekonomik gelişmenin motorunun inovasyonlar olduğunu ve inovasyoncu tekel olarak girişimcinin teşvik edilmesi, korunması ve cesaretlendirilmesi gerektiği görüşünü savunmaktadır (Tiryaki, 2012).

Schumpeter, Walras'ın ekonomik unsurlar arasındaki sıkı bağlılığa; Marx'ın *-hiç hoşlanmadığı halde-* ekonomik değişim sürecini kavrama ile açıklama gücüne hayranlık duymuştur. Kapitalizmin yapısını ve kurumlarını yakından inceleyen Schumpeter, kapitalizmin başarısından endişe duymuş çünkü bu başarılı yapının kendi kendini yıkacak bir niteliğe sahip olduğunu düşünmüştür. Schumpeter, Marx gibi kapitalist düzenin yok olacağını savunmuş fakat tamamen farklı nedenlerden bu yapının son bulacağını düşünmüştür. Schumpeter, bu düşünceleri ortaya koymak amacıyla hem konjoktürel dalgalanmaları hem de ekonomik kalkınmayı açıklayabilen bir model ortaya koymuştur. Ona göre ekonomik değişmeyi yaratan temel unsur inovasyondur (Savaş, 2000).

Schumpeter, Walras'dan ekonomik niceliklerin karşılıklı bağımlılığı konusundaki vurgusunu almıştır. Schumpeter›in Marksizm'e karşı güçlü bir nefreti vardı; ancak Marx'ın ekonomik değişim sürecini anlamasına ve anlatmasına hayran olmuştur. Schumpeter, kapitalizmin kurumlarına derinden bağlıydı ve kapitalizmin başarısının getirdiği güçleri alarmla izlemiş; çünkü sistemi yok edeceğini düşünmüştür. Marx ile kapitalizmin farklı nedenlerle ve büyük pişmanlıkla olsa da çökeceğini kabul etmiştir (Brue ve Grant, 2012)

Schumpeter'in Marx'dan öğrendiği, değişim olgusu ile bu olgunun ekonomik analizdeki yeridir. Walras'dan öğrendiği ise piyasalar arasındaki bağımlılıktır. Analizlerinde Weber ve Marx'ın etkisinde sosyoloji ve ekonomi bilimini har-

manlamaya çalışmıştır (Ertuğrul, 2014).

Karl Marx, birkaç kapitalistin elindeki sermaye birikimi ile kitlelerin ilerici kamulaştırılması nedeniyle kapitalist sistemin evriminin kendi kendini yok etmesine yol açtığı bir teori geliştirmiştir. Tüm kaynaklar yalnızca küçük bir grup firma veya birey tarafından kontrol edildiğinde, bir sistem ayakta kalamaz. Kapitalizmin kendi kendini yitiren bir sistem olarak dinamikleri hakkındaki bu temel hikâye, Schumpeter (1912) tarafından sorgulanmıştır. Yeni fikir ve inovasyonlar geliştiren yaratıcı girişimciler tarafından kurulan firmaların sürekli zorlandığını savunmuştur. Bu çok yıllık yaratıcı yıkım galerileri, Marx tarafından tarif edildiği gibi bir gelişmeyi engelleyen yapısal değişiklikler sağlar. Küçük ve orta ölçekli firmalar ortaya çıkıp, kâr fırsatları bulup, büyüdükten sonra yeni firmalar ve girişimciler tarafından zorlanacaklardır (Maurer, 1996).

Schumpeter, Marx'ın ekonomik değişim sürecine verdiği önemden etkilendiğini daha önce belirtilmiştir. Bu etki, Marx'ın teorisi ile Schumpeter'in teorisinin teknolojinin sürekli olarak değişmesi ve bu nedenle de dinamik olmasından dolayıdır. Marx'ın teknolojinin sürekli değişmesi ve bu nedenle dinamik olduğunu söylemesi; Schumpeter'in görüşü ile örtüşmektedir (Brue ve Grant, 2012). Şimdiye kadar "yaratıcı yıkım" yeni ürünün veya yöntemin eskinin yerini aldığı devrimci sürece atıfta bulunmuştur. Ancak Schumpeter, ifadenin de uygun göründüğü daha geniş bir süreci, yani kapitalizmin yaratıcı başarısı ile kendi yıkımına yol açtığı ve sosyalist bir ekonomik sistemin onu üst üste götürmesinin yolunu hazırladığı daha geniş bir süreci tarif eder. Bu daha geniş anlamda, "yaratıcı yıkım" hem Marx hem de Schumpeter için ortaktır (Elliott, 1980, ss. 55-56). Schumpeter, elbette Marx'ın teorisinin birçok özelliğini kabul etmez Marx gibi kârın kapitalist sınıfın sosyal ve politik politik gücünün yanı sıra, yenilikler tarafından idame ettirilen ve sömürüye dayalı bir fazlalık olduğunu kabul etmez. Schumpeter, kârı sadece girişimciliğe bağlı olarak tanımlar (Freeman, 2008).

Marx, Schumpeter'e benzer şekilde, yeniliği kendi büyüme teorilerinin merkezi olarak görmüştür; fakat Schumpeter girişimciyi ekonomik kalkınmanın itici gücü olarak görse de Marx, birikim sürecinin kendisini kalkınma kaynağı olarak görmüştür (Brue ve Grant, 2012).

5. Sonuç

İnovasyon geçmişten günümüze kadar geçen süreçte farklı yazarlar tarafından ele alınarak incelenmiştir. 21. yy.›da etkinliği ve önemi giderek artan inovasyon kavramı birçok bilim dalı tarafından incelenmiş ve tanımlanmaya çalışılmıştır. Ülkelerin ekonomik, ticari ve yapısal gelişiminin artırılmasında önemli bir bileşen olarak görülen inovasyon bu çalışmada ortaya çıkışında ve gelişimde etkili

olan yazarlar ve bu yazarların görüşleri baz alınarak açıklanmıştır. Konunun güncelliği ve önemi göz önüne alındığında inovasyon üzerine yapılan bu çalışmanın literatüre katkı sunması beklenmektedir. Ayrıca çalışmada farklı iktisadi görüşler çerçevesinde ayrıntılı bir biçimde açıklanan inovasyon kavramı konunun geniş ve ayrıntılı bir perspektiften açıklanmasını mümkün kılmıştır. Literatürde temel görüşler çerçevesinde incelenen inovasyon bu çalışmada birçok görüş ve düşünürün ortaya koyduğu fikirler baz alınarak incelenmiş, düşünürlerin fikirleri karşılaştırma yapılarak incelenmiştir.

Klasik iktisatçılar, inovasyonu ekonomik sürece katkısı olan önemli bir faktör olarak görmemişlerdir. Arazi, sermaye ya da iş gücü gibi diğer faktörlerle kıyaslandığında, inovasyon, marjinalize veya göz ardı edilmiştir. Klasik iktisatçılar pek yenilik üzerinde durmasa da bilgi ve bilgi birikimi vurguları büyük önem taşımaktadır. Başta Adam Smith olmak üzere klasik iktisatçılar girişimciye ekonomik faaliyetlerde düşük bir görüntü çizmişlerdir. Bu bağlamda Schumpeter'in girişimciye yüklediği anlamın büyük önem taşıdığı anlaşılmaktadır.

Keynes için kapitalizm, durgunluk olasılığının tehdidi altındaydı, gelecek için iyimser bir bakış açısı yakalamak adına devlet desteği şarttı. Schumpeter için ise kapitalizm, özünde dinamik ve büyüme eğilimli bir sistem barındırmaktadır. Bir kriz meydana gelmesi halinde Keynes'in görüşüne ithafen kamu harcamalarının, toplumsal huzursuzluğu azaltabileceğini, fakat daimi bir motor olamayacağını söylediği anlaşılmaktadır.

Schumpeter'in önemli ölçüde etkilendiği iki büyük teorisyen, Leon Walras ve Karl Marx olduğu anlaşılmıştır. Karl Marx, kapitalizmin en güçlü ve tutarlı eleştirmeni olmasına rağmen yenilikçilik söz konusu olduğunda, en ateşli hayranı olduğu görülmüştür. Diğer klasik iktisatçılardan çok daha fazla yenilikçiliğe önem vermiştir ve bu bağlamda Schumpeter'in çoğu analizine ilham kaynağı olmuştur. Schumpeter, Walras'ın pasif girişimcisini alarak ekonomik ilerlemenin aktif bir üyesi haline getirmiş ve dengeye doğru giden dairesel hareketleri bozan ve böylece kalkınmayı ateşleyen bir anahtar olarak değerlendirmiştir.

KAYNAKÇA

1. Antonelli, C. (2009). *The economics of innovation: from the classical legacies to the economics of complexity.* Economics of Innovation and New Technology, 18(7), ss: 611-646.
2. Ardor, H.N. ve Varlık, S. (2009). "David Ricardo ile Joseph Alois Schumpeter'in Teknolojik Gelişme Kuramlarının Karşılaştırılması". Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2(1): ss. 15-40.
3. Audretsch, D. B. - Falck, O. - Heblich, S. (2009). *Innovation and entrepreneurship*. Cheltenham: Edward Elgar.
4. Babbage, C. (1832) *On the Economy of Machines and Manufactures*. London, [publisher not known]: Digitally printed version (2009) Cambridge: Cambrıdge Unıve Rsıty Press.
5. Blaug, M. (1985). *Economic theory in retrospect*. (4th ed). Cambridge: Cambridge university press.
6. Brue, S. - Grant, R., (2012). *The evolution of economic thought. Cengage learning*. (8th ed). South-Western-Ohio; Andover: Cengage Learning [distributor], Mason.
7. Çelik, A. - Şimşek, M.Ş. - Akgemci, T. (2013). *Girişimcilik ve küçük işletme yönetimi*. Beşevler, Ankara: Gazi Kitabevi.
8. De Haan, P. (2016). *From Keynes to Piketty: the century that shook up economics*. London: Palgrave Macmillan
9. Demir, Ö. (1995). *Joseph A. Schumpeter: Hayatı, Eserleri ve Katkıları*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 50(1), ss. 158-67.
10. Ekelund, R. B. - Hebert, R. F. (1997). *A History of economic theory and method* (4th ed.). New York: McGraw-Hill.
11. Elliott, J. E. (1980). *Marx and Schumpeter on capitalism's creative destruction: A comparative restatemen*t. The Quarterly Journal of Economics, 95(1), ss. 45-68.
12. Ersoy, A. (2012). İktisadi düşünceler tarihi. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
13. Ertuğrul, A. (2014). *Ekonomik teori ve analizin tarihi*. Ankara: Efil Yayınevi.
14. Freeman, C. & Soete, L. (2005). The economics of industrial innovation (3rd ed.). London: New York: Routledge.
15. Freeman, C. (2008). *Systems of innovation: selected essays in evolutionary economics.* Edward Elgar, Cheltenham, UK; Northampton, MA.
16. Haberler, G. (1950). *Joseph Alois Schumpeter 1883–1950*. The Quarterly Journal of Economics, 64(3), ss. 333-372.

17. Hatırlı, S. A. (2017). *Mikroekonomi*. Ankara: Alter Yayıncılık.
18. Heilbroner, R. L. (2008). İktisat düşünürleri: Büyük iktisat düşünürlerinin yaşamları ve fikirleri (İkinci baskı: Şubat 2008.). Çeviri: Tartanoğlu, A. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
19. Lemanowicz, M. (2015). *Innovation in economic theory and the development of economic thought*. Acta Scientiarum Polonorum, 14(4), ss: 61-70.
20. Marshall, A. (1890). Principles of economics Macmillan. *London (8th ed. Published in 1920)*.
21. Marx, K. (1867). *Kapital [Capital]*. Volume I.
22. Marx, K. & Engels, F. (1848). Th e Communist Manifesto. *Selected Works bu Karl Marx and Frederick Engels. Neu York: International Publishers*, *1363*.
23. Maurer, B. (1996) *R & D, Innovation and Industrial Structure: Essays on the Theory of Technological Competition*, Germany: A Springer-Verlag Company Mannheim,
24. Medearis, J. (2013). *Joseph A. Schumpeter*. Edited by John Meadowcroft. New York: Bloomsbury Academic & Professional.
25. Mercan, M. (2013). Türkiye İçin Alternatif Mitigasyon Politikası Uygulamalarının Ekonomik Analizi: Genel Denge Analizi. Aydın: T.C. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı.
26. Mitchell, C. W. (1969). *Types of economic theory: From mercantalizm to institutionalism.* New York: Augustus.
27. Oğuztürk, B.S. (2003), *Yenilik Kavramının Teorik Temelleri,* Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8(2), ss. 253-273.
28. Ricardo, D. (1821). Chapter 31: On Machinery [In:] On the Principles of Political Economy and Taxation. London: John Murray. 1821.3rd edition. Library of Economics and Liberty [Online] available from http://www.econlib.org/library/Ricardo/ricP7.html; (accessed 12 April 2018)
29. Savaş, V. F. (2000). İktisadın Tarihi. (4. baskı.), Ankara: Siyasal Kitabevi.
30. Say, J.B. (1821/1880). "A Treatise On Political Economy Or The Production, Distribution And Consumptıon Of Wealth" reprinted By Augustus M. Kelley, 1971, New York: Publishers Reprints Of Economic Classics.
31. Schumpeter, J., (1934) The Theory Of Economic Development, New York, Oxford University Press.
32. Schumpeter —([1954] 1994), History of Economic Analysis, ed. E. B. Schumpeter. Oxford: Oxford University Press. Introduction by Mark Perlman

33. Schumpeter, J. A. (1941). Alfred Marshall's Principles: a semi-centennial appraisal. *The American Economic Review*, *31*(2), ss. 236-248.
34. Schumpeter, J.A. (1942), Capitalism, Socialism and Democracy, 3rd edn Harper & Row, New York, NY.
35. Selik, M. (2015). İktisadi doktrinler tarihi (3. baskının 2. Edisyonu) Edit: Yalçıntaş, A. Çankaya, Ankara: Efil Yayınevi.
36. Smith, A. (1776) An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, Introduction (2003) by Alan B. Kruger. Edited, with Notes, Marginal Summary and an Enlarged Index by Edwin Cannan in 1904.
37. Tiryaki, A. (2012). "İktisat Teorisinde Girşimcilik" Girişimcilik ve KOBİ'ler: Kavramlar, Sorunlar ve Çözüm önerileri. Editör: Zafer Erdoğan. Bölüm 1. ss. 8-24. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
38. Trott, P. (2005), *Innovation Management and New Product Development: Innovation Management: An Overview*, Third Edition, University Of Portsmouth: Pearson Education Ltd.
39. Walras, L. (1874/1926). "Element Of Pure Economics Or The Theory Of Social Wealth". Translated by William Jaffe, Northwestern University, evaston, Illinois.
40. Zeytinoğlu, E. (1996). *Ekonomik doktrinler ve ekonomik sistemler* (2.baskı.). İstanbul: Mim Matbaacılık Hizmetleri Basım Sanayi.

Davranışsal İktisat Perspektifinden Karar Alma Süreci[1]

Ceyhun HAYDAROĞLU[2]

Aslı DERYA DÜZ[3]

1 Bu çalışma Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalında, 2021 yılında kabul edilen, Doç. Dr. Ceyhun HAYDAROĞLU danışmanlığında Aslı Derya Düz'ün "Davranışsal İktisat Bağlamında Bedavacılık Sorunu" isimli Yüksek Lisans tezinden faydalanarak hazırlanmıştır.

2 Doç.Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ceyhun.haydaroglu@bilecik.edu.tr ORCID ID: 0000-0003-2886-6474

3 Bilim Uzmanı, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı

Giriş

Davranışsal iktisat kavramı son yıllarda hayatımıza girmiş, yapılan çalışmalarla insanların, ekonomiye ve bireye bakış açılarını değiştirmelerine katkı sağlamıştır. İktisat ve psikoloji bilimleri başlarda yan yana düşünülemezken önemli bilim insanlarının katkılarıyla uzun bir yol kat edilmiş iktisadın sadece davranışsal iktisatla değil, sosyoloji, antropoloji, nöroloji gibi pek çok alt dalla etkileşim kurabileceği gözlemlenmiştir.

Davranışsal iktisadın çıkış noktası neo-klasik iktisadın değişmez kabul edilen varsayımlarının değişebileceğinin anlaşılmasıdır. Davranışsal iktisadın amacı bu varsayımların kökten değişeceğini göstermek değil, bu varsayımları temel alarak ampirik yöntemlerle daha gerçekçi psikolojik analizler yapılmasına olanak sağlamaktadır. Davranışsal iktisatla birlikte özellikle bireyin bencil olduğunu sadece kendi çıkarı peşinde koştuğu anlamına gelen rasyonel insan tanımının yerini, duygularıyla hareket eden, utanç duyan, gerektiğinde karar verirken kısa bilişsel yollar kullanan insan tanımına yani gerçek bireye ulaştırmaktadır.

Rasyonel bir karar almak, bir amaca ulaşabilmek için alternatif tüm seçenekler arasından en iyi sonucu verecek bir tercih yapmaktır. Rasyonel seçimde sonuca giden yolda araçlar ve amaçlar birbirine hiyerarşik bir zincirle bağlıdır. Karar alma sürecinde birey istenen amaçlara ulaşabilmek için uygun araçlar olarak kabul edilen alternatif seçenekleri belirlemektedir. Karar alabilmek için karar alma sürecinin uygulanması gerekmektedir.

İnsanlar her zaman rasyonel davranmamakta, alınacak kararlar gelecekle ilgili olduğu için çoğu zaman bugünkü durumlarından etkilenmekte ya da tüm alternatif sonuçları analiz etmek yerine karar alma aşamasında kısa bilişsel yollara başvurmaktadırlar.

1. İktisat ve Psikoloji İlişkisi

İktisat ve psikoloji bilimleri birbirlerinden farklı alanlarda yer almalarına rağmen davranışsal iktisat kavramıyla beraber aralarında ortak bir bağ kurulmuştur. İktisat bilimi ile psikolojinin yakın bir geçmişte ortak bir çalışma alanı bulmasının asıl nedeni iktisat biliminin başlangıç evrelerinden itibaren psikolojinin olmamasıdır. Psikoloji biliminin doğuşu 1789 yılında kurulan psikoloji laboratuvarıyla ortaya çıkmıştır. 1890'da "Ekonomi Prensipleri" (Priciples of Economics) adlı eser Alfred Marshall tarafından kaleme alınmıştır. Marshall bu eserinin başlangıcında Adam Smith'in soyut bencil insan kavramını, ekonominin çeşitli alanlarında faaliyette bulunan birey konumuna indirgemiştir. İktisat ve psikolojinin etkileşime girdiği ilk çalışmalardan biri olan eser iktisadın birey ve sosyal faaliyetlerin inceleme alanı olduğu vurgusunu yapmıştır (Önder, 2018:27).

İktisat ve psikoloji arasındaki ilişkiyi destekleyen ilk çalışmalardan bir diğeri ise 1981 yılında yayınlanmaya başlanan Journal of Economic Psychology isimli dergidir. Dergi, iktisat ve psikoloji arasındaki ilişkinin güçlenmesi için iktisat psikolojisiyle ilgili yayınlar yapmıştır. Amacı her iki disiplininde birbirinden yararlanmasını sağlamaktır. Dergide, iktisat ve psikolojinin birlikteliği, psikolojinin uzantısı olan İktisat Psikolojisi ve iktisadın uzantısı olan Davranışçı İktisat olarak iki başlık halinde karşımıza çıkmaktadır. Birbirlerinden farklı gibi görünseler de aralarındaki ayrımın sınırları çoğu zaman belirsizdir (Ruben , 2017: 19-20).

İktisat bilimi ve psikoloji geçmişte birlikte çalışma alanı bulmuş olmalarına rağmen neo-klasik akımın ortaya çıkmasıyla beraber ayrılmışlardır. İlk zamanlarda özellikle Adam Smith'in "Ahlaki Düşünceler Teorisi" (The Theory of Moral Sentiment) adlı çalışmasında birey davranışlarına psikolojik bir çerçeveden yaklaştığı görülmektedir. Ayrıca Jeremy Bentham'ın da çalışmalarında psikolojik yaklaşımlar yer almaktadır. İktisadın psikolojiye olan etkileşimi neo-klasik yaklaşımın ortaya çıkışına dek sürmüş, neo- klasik iktisatla birlikte yakın bir tarihe değin geri plana itilmiştir. Neo-Klasik iktisat Okulu'nun benimsediği en temel görüş insanın rasyonel olduğudur. Bu varsayıma göre rasyonel insan akılcıdır ve kendi faydası peşinde koşarak, faydasını en üst düzeye çıkartır. Rasyonel insan duyguların yok sayıldığı, insanın adeta bir robot misali sadece kendi faydası için rasyonel tercihler yaptığı bir insan modelidir. Bu yüzden rasyonel insan varsayımı iktisat çalışmalarında sosyoloji, felsefe, psikoloji gibi sosyal bilimleri geri plana iterek matematik, fizik gibi pozitif bilimleri çalışma alanına dâhil etmiştir (Çalık ve Düzü, 2009: 2).

İktisat ve psikolojinin ortak özelliklerinden bir diğeri ise geleneksel iktisadın temel kavramlarından biri olan *"faydacı felsefe"* nin köklerinin psikolojik hedonizme (hazcılık) uzanıyor olmasıdır. Jeremy Bentham'a göre, insan davranışlarını yönlendiren iki unsur haz ve ıstıraptır. Buna göre insan her zaman haz peşinde koşacak, yaptığı tüm eylemlerde hazzını en yüksek duruma çıkarma yollarını arayacaktır. Geleneksel iktisadın temel varsayımlarından biri olan *"bireyin her zaman çıkarcı olduğu"* görüşünün temeli buraya dayanmaktadır. Ayrıca iktisat biliminde kullanılan azalan verimler kanunu ve fırsat maliyeti kavramları da hem iktisadın hem de psikolojinin inceleme alanına giren ortak kavramlardandır (Ruben, 2017: 17-18).

İktisat ve psikoloji ilişkisinin ortak kullanıldığı alanlardan biri de kamu politikalarıyla ilgilidir. Hükümetler psikoloji biliminden yararlanarak uyguladığı iktisat politikalarında iyileştirmelere gidebilirler. Bir ekonomi politikası uygulanmadan önce politika yapıcıların, uygulanacak kesim üzerinde psikolojik araştırmalar yapması politikanın daha etkin ve verimli uygulanmasına ve uygulanan kesimden

daha iyi geri dönüşler alınmasına yardımcı olmaktadır. Örneğin, tasarrufları arttırmak, içkili araç kullanımını azaltmak veya orta sınıf ailelerin daha fazla çocuk sahibi olmalarını teşvik etmek gibi uygulamalarda iktisat ve psikoloji biliminden birlikte yararlanılması daha etkin sonuçlar doğuracaktır (Amir, vd., 2005: 444).

Örneğin, Teksas eyaletinin belediye yetkilileri otoyolların temizliği için kirliliği azaltmanın vatandaşlık görevi olduğunu vurgulayan pahalı reklam kampanyaları oluşturdular. Ancak bu kampanyaların başarısız olması belediye yönetimini hayal kırıklığına uğrattı. Kampanyaların başarısız olmasının sebebi ise, otoyolları kirletenlerin genellikle 18-24 yaş arası gençlerden oluşması ve bu gençlerin uygulanan reklam kampanyasındaki kampanyaları, kendilerine emir verildiğini hissettikleri için sevmemiş olmalarıydı. Yetkililer daha sonra farklı bir yol izleyerek Teksaslı olma gururuna hitap eden daha etkili bir kampanya oluşturmaya karar verdiler. Böylece Popüler Dallas Cowboys futbol takımı oyuncuları tutuldu ve çöpleri temizlerken çekilmiş görüntüleri yeni reklam kampanyasında kullanıldı. Ayrıca futbolcular çöpleri toplarken, "Teksas'la kafa bulmayın!" (Don't mess with Texas!) sloganını kullandılar. Piyasaya bu logonun üzerinde bulunduğu kahve kupaları, tişörtler, Amerikan bayrağı renkleri ve Teksas bayrağı olan çıkartmalar gibi ürünler sürüldü. 2006'da "Teksas'la kafa bulmayın!" sloganı Amerika'nın en sevilen sloganı seçilmiştir. Bu kampanya sonrasında bir yıl içinde eyaletteki kirlenme oranı % 29, altı yıl içinde ise % 72'lik bir azalma sağlandı (Thaler ve Sunstein, 2019: 81-82).

İktisat ve psikoloji biliminin ortak kullanıldığı başka bir örnek ise, Danimarka'nın başkenti Kopenhag'da yapılan bir deneyde karşımıza çıkmaktadır. Deneyde öncelikle yaya kaldırımdaki insanlara karamel dağıtılmış ve insanların karamel çöplerinin ne kadarını yere ne kadarını ise çöp kutusuna attıkları hesaplanmıştır. Daha sonra ise yerlere çöp kutularına kadar giden yeşil renkli ayak izleri yerleştirilmiş ve aynı karamel deneyi tekrar yapılmıştır. Deney sonrası hesaplanan karamel çöplerinin çöp kutusuna atılma oranının yeşil ayak izleri yerleştirildikten sonra % 46 oranında arttığı gözlemlenmiştir (Altunöz ve Altunöz, 2018: 140-141).

2. Kavramsal Olarak Davranışsal İktisat

İktisat ve psikoloji insanı inceleyen iki bilim dalıdır. İktisat, insanın ekonomik kararları ve bu kararların sebepleriyle ilgilenirken; psikoloji, insan davranışlarıyla ilgilenmektedir. Davranışsal iktisat bu iki bilimin birleşiminden doğmuştur (Eser ve Toıgonbaeva, 2011: 288).

İktisat, diğer sosyal bilimlerde de olduğu gibi dünyayı daha iyi anlayabilmek için teoriler geliştirir. Bu teoriler ekonomik olayları analiz edip açıklayabilmek

için pek çok açık veya kapalı varsayımdan oluşmaktadır. Bu teorilerin ampirik bulgularla örtüşmediği noktada ise davranışsal iktisat önem taşımaktadır. Davranışsal iktisat, ekonomik olayları daha gerçekçi psikolojik temellerle analiz etmektedir (Wilkinson ve Klaes, 2012:4).

Davranışsal iktisat, neo-klasik iktisadın değişmez kabul edilen varsayımlarının değişebileceğinin anlaşılmasıyla ortaya çıkmıştır. Davranışsal iktisadın en önemli özelliği birey davranışlarının ampirik olarak test edilebilir olmasıdır. Disiplin 1950'lerde Herbert Simon'un çalışmalarıyla köklerini salmış, 1970'lerden sonra ise Daniel Kahneman ve Amos Tversky'nin çalışmalarıyla daha geniş kapsamlı hale gelmiştir (Özel, 2019: 5).

Davranışsal iktisadın ortaya çıktığı ilk dönemlerde iktisat teorilerini açıklayabilmek için sosyoloji, antropoloji gibi yakın bilim dallarından da yararlanılması gerektiği düşünülürken iktisatçıların neredeyse hepsinin daha çok psikolojiye eğilim gösterdiği gözlenmiştir (Angner ve Loewenstein, 2006: 1).

Davranışsal iktisatçılar, psikoloji biliminden aldıkları destekle, kendi ekonomik modellerini ve teorilerini kendi terimleriyle geliştirmektedirler. Davranışsal iktisatçılar yaptıkları ampirik analizlerle ekonomik olayları daha iyi tahmin edebilme ve gerçeğe daha yakın teoriler üretebilme noktasında ana akım iktisattan daha iyi olduklarını öne sürmektedirler. Bu durum neo-klasik iktisadın temel varsayımlarının tamamen reddedildiği anlamına gelmemektedir. Çünkü neo-klasik iktisat davranışsal iktisat için vazgeçilemez bir teorik çerçeve sunmaktadır. Davranışsal iktisat, modern bilgisayarların çözüme ulaştıramadığı ve ana akım iktisadın göz ardı ettiği sadece kitaplarda kalan, çözüm için işlevsel ve sezgisel yöntemlerin kullanıldığı, teorilerin insan yaşamına değindiği bir inceleme alanı sunmaktadır. Davranışsal iktisat çalışmaları büyük bir psikolojik gerçeklikten oluşmaktadır (Camerer ve Loewenstein, 2002: 1-2).

Ana akım iktisatta geçerli kural, karar birimi olan bireyin iktisadi tercihlerde bulunurken kendi faydasını gözeterek hareket ettiğidir. Bu kural bizi iktisadi insan (homo economicus) tanımına götürür (Demir, 2018: 27).

Davranışsal iktisat bu temel varsayımı yani rasyonel insan kavramını psikoloji açısından irdeleyerek kalıplaşmış iktisat kurallarına yeni bir bakış açısı getirmiştir. Neo-klasik iktisatla birlikte iktisat yazınına giren rasyonel insan tanımı iktisat ve psikolojinin tekrar bir araya gelmesiyle birlikte yerini duygularıyla hareket eden, gerektiği zaman hata yapan ve karar verme aşamasında kestirme yolları tercih eden insan tanımına bırakmıştır.

Yıllar boyunca iktisat teorileri rasyonel insan varsayımı temel alınarak türetilmiştir. Ancak gerçek hayata uygulandığında ekonomideki rasyonel insan tutumunun klasik iktisat açısından bir boşluk yarattığı anlaşılmış, davranışsal iktisatla

birlikte bu boşluk iktisadın etki alanını genişleterek doldurulmaya çalışılmıştır (Diamond ve Vartiainen, 2016: 1).

Bireyin iktisadi kararlarının analizi, psikoloji biliminden yararlanılması ve beyinsel süreçlerin incelenmesiyle mümkündür. Davranışsal yaklaşımlar genellikle disiplinler arası bir inceleme alanıdır. Aynı bilim kategorisinde yer alan biyoloji ve kimyanın birleşiminden oluşan biyokimya bilim dünyasına önemli katkılar sağlamıştır. Başlangıçta iktisat ve psikolojinin bir araya gelmesi bu kadar kolay olmamış, iktisadın sosyal bilimlerin içinde, psikoloji ve nörolojinin ise biyoloji bilimleri arasında yer alması nedeniyle birlikte kullanılmalarına büyük oranda kuşkuyla yaklaşılmıştır. Ancak sosyal yaşamın giderek karmaşıklaşması; politika alanında toplumların gelişmesi; iktisat alanında sermayenin aşırı artması sonucu yönetiminin ve buna paralel olarak tüketici davranışlarının öğrenilmesi ihtiyacı; sosyoloji alanında ise bireylerin ve toplumların mutluluk düzeyinin sosyal sistemlerden ne kadar etkilendiğinin araştırma konusu olması davranışsal iktisada giden yolu açmıştır. Böylece bu yeni araştırma alanları, iktisadın psikoloji ve nöroloji bilimleriyle ilişkilendirilmesine ve birlikte çalışma alanı bulmalarına olanak sağlamıştır (Önder, 2018: 26).

3. Davranışsal İktisat Bağlamında İktisadi İnsan

Neo-klasik ekonomik model, bireylerin davranışlarının rasyonel olduğu, bireylerin sınırsız irade sahibi ve tamamen kendi çıkarının peşinde koştuğu gibi birkaç ana temele dayanmaktadır. Bu tanım yapılan iktisadi analizler için uygun olsa da, birey davranışlarını tam olarak açıklayamamaktadır. İnsanlar gerçek yaşamda sadece kişisel çıkar peşinde koşmamakta, duygudaşlık, adalet, utanç, suçluluk, ahlak, sempati, sosyal gelenekler gibi birçok amaç ile güdülenmektedirler. Bu da bize tercih sıralamasında iktisadi analizlerin dışına nasıl çıkıldığını göstermektedir (Alm ve Bourdeaux, 2013: 92-93).

İktisadi rasyonalite kavramında simgeleşen homo economicus tanımı, akla uygun davranan, aşırıya kaçmayan, her zaman makul kararlar veren sembolik bir bireyi anlatmak için kullanılır. Ayrıca belli bir amaca ulaşmak için en uygun aracın seçilmesi durumu da rasyonel bir davranıştır (Kitapcı, 2017: 86). Birey tercihlerini mümkün olan en iyi yöntemlerle mümkün olan en iyi şekilde yaptığında rasyonel davranmış demektir (Hatzis ve Kavalieraki, 2011: 9). Homo economicus, "bireysel bütçe kısıtı dâhilinde refahını maksimum yapan birey" anlamına gelmektedir (Nyborg, 2000: 309).

Rasyonalite kişiden kişiye farklılık göstermektedir. Kişinin öz benliğinde kabul ettiği bir davranış şeklidir. Örneğin kişi balık tutmak ve sinemaya gitmek arasında tercih yapacaksa kendisine hangisinin en yüksek faydayı sağlayacağıyla

ilgilenir. Buna göre balık tutmaktan elde edeceği fayda sinemaya gitmekten elde edeceği faydadan daha fazlaysa balık tutmayı seçecektir. İktisat teorileri tüm bireylerin rasyonel kararlar aldığı tek tip bir insan modeli yaratmıştır. Ancak birey her zaman rasyonel davranmamaktadır. Örneğin öğle yemeğini evsiz biriyle paylaşmak gibi bir davranışı iktisat bilimi matematiksel yöntemlerle açıklayamamaktadır.

Rasyonel insan ve sınırlı rasyonel insan arasındaki en önemli farklılıklardan biri başka insanların davranışlarından etkilenip etkilenmeme durumudur. Rasyonel birey sadece kendi bilgilerini kullanarak tercihlerde bulunur. Oysaki gerçek insan büyük çoğunlukla başka insanların deneyimlerinden ve tercihlerinden etkilenir. İktisadi ajanların borsada işlem yaparken diğer ajanların kararlarından büyük oranda etkilenmeleri bu duruma güzel bir örnektir (Eren ve Uysal, 2017: 141).

İktisat aslında insanların ekonomik kararları nasıl aldığını incelediği için bir bakıma davranışsal bir bilimdir. İnsanın karmaşık yapısını basitleştirebilmek ve daha kolay modelleyebilmek için neo-klasik iktisadın rasyonel insan varsayımı iktisatçılar tarafından benimsenmiş ve yapılan çalışmalar bu varsayım çevresinde kümelenmiştir. Buna göre rasyonel davranan insan her zaman fayda maliyet analizi yapan, bilgi ve teşviklere inanç ve beklentileri doğrultusunda tahmin edilebilir davranışlarda bulunan bir modeldir. Mutluluğunu en çoklaştırma gayesi güden rasyonel insan bu sınırlar dâhilinde ele alınmış ve ekonomik modellerin daha kolay açıklanabilmesi için iktisada büyük oranda matematiksel modellerin yerleşmesine sebep olmuştur. Ancak insanlar karar alırken çoğu zaman tüm seçenekleri bilip incelemek yerine daha kısa yollara başvururlar. Her zaman kesin olarak kararlar alamazlar. Hatalar yapabilir bilişsel tuzaklara düşebilirler. Geleneksel teori karar alma sürecini göz ardı etmiş sadece insanın bazı kalıplar çerçevesinde öngörülebilir davranışlarda bulunacağını varsaymıştır (Akın ve Urhan, 2015: 11-12).

Davranışsal iktisat, metot ve kanıt kullanan bir yaklaşımdır. Böylelikle neo-klasik iktisadın rasyonaliteyle ilgili tüm varsayımlarını tamamen çürütmez, bu standart varsayımları başlangıç noktası kabul ederek bireylerin nasıl seçim yaptıklarıyla alakalı daha gerçekçi yorumlar yapılmasına olanak vermektedir (Alm ve Bourdeaux, 2013: 93).

Rasyonel seçim modelleri hem pozitif hem de normatif niteliktedirler. Bireylerin ekonomik piyasalarda ve diğer ortamlardaki seçimlerini belli bir dereceye kadar gözlemlemek, açıklamak ve tahmin etmeye çalıştıkları için pozitif nitelikte; bireysel hedeflere ulaşmayı sağlayacak davranış normları önerdikleri içinde normatif niteliktedirler (Hatzis ve Kavalieraki, 2011: 9).

Rasyonalite kavramı Klasik İktisat Okulu'ndan Rasyonel Beklentiler Okulu'na kadar tüm okulların üzerinde durduğu bir kavramdır. Bazı okullar bu kav-

ramı benimseyip teorilerinde kullanırken, bazıları ise kavrama eleştiriler yöneltmişlerdir (Şeniğne, 2011: 6). 1870'ler iktisat için önemli bir dönüm noktası olan marjinalist devrimin yaşandığı yıllardır. Bu devrimle birlikte iktisat farklı bir bakış açısı edinerek, aynı zamanlarda ortaya çıkan sosyal bilimlerden uzaklaşmıştır. Fizik bilimine duyulan ilgi 1930'lu yıllardan sonra iktisadın daha da matematiksel bir sistemde ilerlemesine sebep olmuştur. Bu duruma bir eleştiri Alman Tarihçi Okulu'ndan gelse de, neo-klasik teori o yıllarda daha hâkim konumda olduğu için rasyonalite kavramı matematiksel yöntemlerle iktisattaki yerini almıştır (Yılmaz, 2009: 8).

Rasyonellik kavramı 1990'lara kadar tam olarak ciddi bir eleştiriyle karşılaşmamıştır. Stiglitz ve Akerlof, karar verme mekanizmalarının bilgi ışığında oluştuğunu ve bireylerin bu bilgi ışığında en çok faydayı sağlayan seçimler yaptığını belirtirken; Kahneman ve Tversky'nin 2000'lerde yaptığı eleştiriler, rasyonellik kavramına eleştirel bir bakış açısının yolunu açmıştır (Kaynaş, 2012: 9).

4. Sınırlı Rasyonalite

Herbert Simon, çalışmalarında birey davranışlarını incelemiş ve neo-klasik iktisadın rasyonellik kavramına eleştiri olarak "sınırlı rasyonellik" (bounded rationality) kavramını iktisada yerleştirmiştir. Karar mekanizması olan bireyin sınırlı hatırlama kapasitesi, sınırlı bilgi ve sınırlı zaman dâhilinde davranışlarını yönlendirdiğini ileri sürerek insanın ancak sınırlı rasyonel olabileceğini savunmuştur. Ekonomik organizasyonların karar verme süreçlerine ilişkin öncü çalışmaları, Herbert Simon'a 1978 yılında Nobel İktisat Ödülü'nü kazandırmıştır (Demir, 2018: 77).

Simon'un 1955 yılında kaleme aldığı "Rasyonel Seçimin Davranışsal Bir Modeli" (A Behavioral Model of Rational Choice) adlı makalesi davranışsal iktisat açısından büyük önem taşımaktadır. Simon, eserinde geleneksel iktisadın *"ekonomik insan"* varsayımını eleştirmiş ve bu ekonomik insanın çevresiyle ilgili her şeyi titizlikle bildiği, istikrarlı ve en doğru tercihlerde bulunduğu, mükemmel bir hafızaya ve hesaplama gücüne sahip olduğu yaklaşımının gerçeği yansıtmadığını insanın kısıtları olduğunu belirtmiştir. Ona göre hesaba katılmayan şey organizmanın psikolojik boyutudur. Ayrıca makalesinde karar alma sürecine daha ampirik yaklaşılması gerektiğini vurgulamış, karar almayla ilgili bazı modelleri incelemiştir (Simon, 1955: 99-118).

Bazen karar verirken bizim için tüm seçenekleri inceleyip en iyinin hangisi olduğunu bulmaya vakit yoktur ya da tüm seçenekler ile ilgili tam bilgiye sahip değilizdir. Bu yüzden sınırlı insan hafızası bizi yeterince iyi olan seçeneği tercih etmeye yönlendirir. İnsan duygularıyla hareket eden bir varlık olduğu için rasyonel davranışların aksine çoğu zaman özgeci davranışlarda bulunabilmektedir.

Teorikte ve gerçek hayatta olmak üzere iki çeşit karar verme aşaması bulunmaktadır. Teorikteki kararlar ceteris paribus (diğer tüm durumlar sabitken) durumunun geçerli olduğu karar verme aşamalarıdır. Birey davranışlarını etkileyen içsel faktörler yoktur. Bu da bireyler açısından rasyonel karar almak için hiçbir engelin olmadığı bir durumdur. Ancak gerçek hayat sonuçlarına hemen varamadığımız kesin olmayan olaylarla doludur. Ayrıca bireyler sınırlı zaman, sınırlı hafıza gibi karar verme sürecinde belirsizliğe yol açan içsel faktörlerden etkilenir. Böyle bir ortamda rasyonel seçim söz konusu değildir. Bu yüzden bireyler karar aşamasında sadece matematiksel yöntemler kullanmak yerine yargıya dayalı seçimler yapmaktadır. Simon'a göre karar vericiler içsel faktörlerin etkisiyle kendilerine mantıklı gelen seçeneği seçmektedirler. Kısıtlar ortadan kaldırıldığında alınan kararlar mantıklı olmayabilir. Simon, bireyin rasyonelliğinin tüm çevresel değişkenleri, tüm olası alternatifleri irdeleyip en iyi kararı alamayacağını ve bir sonuca ulaşamayacağını savunmuştur. Bu yüzden birey optimale en yakın kararı, yani tatminkâr kararı verecektir. Simon, karar verme aşamasındaki tüm kısıtların karşılığı olarak tatminkâr kavramını kullanmıştır. Rasyonalitenin öne sürdüğü mükemmel tercih yerine *"ikinci en iyi"* kavramını ortaya atmıştır. Ona göre kısıtların olduğu dünyada bireyler ancak ikinci en iyi tercihleri yapabilmekte ve en tatminkâr sonuca ulaşabilmektedir (Özer, 2016: 178-179).

Rasyonellik ve sınırlı rasyonellik arasındaki fark şu şekildedir: Rasyonellik, bireyin karar verme aşamalarını iktisatta modelleştirmek için gerekliyken, sınırlı rasyonellik, duygularıyla hareket eden insanın karar verme aşamalarını ve gerçek yaşamda sergiledikleri davranışları anlamak ve açıklamak için gereklidir (Akdere ve Büyükboyacı, 2018: 108).

5. Karar Almada Gizli Tuzaklar

Karar alma, bireyin dünyayı algılamaya başladığı ilk andan yaşamının son dakikasına kadar yapmaya devam ettiği bir eylemdir. Her ne kadar ana akım iktisat insanı rasyonel bir varlık olarak tanımlasa da karar alma sürecini bireyin kontrolü dışında etkileyen pek çok faktör bulunmaktadır.

İnsan zihninin karar alma aşamasında kullandığı iki çeşit algılama sistemi bulunmaktadır. Bunlar otomatik ve düşünsel sistemdir. Otomatik sistem hızlı, içgüdüsel, beceriye dayalı ve kontrolsüz davranışlarımızı; düşünsel sistem ise yavaş, bilinçli, kurallara dayalı ve kontrollü davranışlarımızı yönlendirir. Kısacası otomatik sistem insanların sezgileriyle hareket ettiği bir sistemdir. Çoğu zaman insanlar sezgileriyle kararlar verse de her zaman olumlu sonuçlar almazlar. Düşünsel sistem bilince dayalıdır ve birey düşünsel sistemle hareket ettiğinde daha dikkatli kararlar almaktadır. Örneğin birey hangi okulda okuyacağına karar verir-

ken düşünsel sistemini kullanmaktadır. Kendi dilinde biriyle konuşurken otomatik sistemini kullanırken yabancı bir dil konuşmaya başladığında zorlanıp daha dikkatli daha yavaş düşünerek konuştuğunda düşünsel sistemini kullanmaktadır. Ancak otomatik sistem bir davranışın defalarca yapılması halinde eğitilebilmektedir. Gençlerin çok fazla kaza yapmalarının sebebi budur. Usta sürücüler çok fazla tekrar yapabildikleri için otomatik sistemlerini eğitmişler ve sezgilerinden kolaylıkla yararlanmaktadırlar (Thaler ve Sunstein, 2019: 34-35).

Bu durumu açıklamaya yardımcı olan diğer bir örnek ise "Stroop Testi" dir. John Ridley Stroop, 1935 yılında yayınlanan "Seri Girişim Çalışmaları Sözel Reaksiyonlar" (Studies of Interference in Serial Verbal Reactions) adlı makalesinde renkleri ifade eden sözcüklerin yazıldığı renklerin okunması istenildiğinde ortaya çıkan uyumsuzluktan söz etmektedir (Stroop, 1935: 643). Bir renk, örneğin turuncu kelimesi turuncu bir renkle yazıldığında çok kolay bir şekilde okuruz. Ancak turuncu kelimesi başka bir renkle örneğin mavi bir renkle yazılmışsa bu defa okumak ilk seferki kadar kolay olamamaktadır.

İkinci aşamada görülen algılamadaki gecikme durumuna "Stroop bozucu etki" adı verilmektedir. Renk uyarıcısının algısaldan sözel koda çevrilmesi gerekliyken kelime uyarıcısında böyle bir durum söz konusu değildir. Bu yüzden kelimeleri algılama hızımız renkleri algılama hızımızdan daha önce gerçekleşmektedir. Stroop testi günümüzde bilişsel psikolojide ve nörobilim alanında sık araştırılan konular arasında bulunmaktadır (Bekçi ve Karakaş, 2009: 128). Kısaca ilk durum otomatik sisteme ikinci durum ise düşünsel sisteme örnektir.

Otomatik sistem ve düşünsel sistem karar alma sürecinde kişi için büyük önem taşımaktadır. Ana akım iktisada göre rasyonel olan insan düşünsel sistemiyle hareket etmeli kararlarını tüm alternatif tercihleri karşılaştırarak en iyiyi elde edecek şekilde vermelidir. Ancak bireyler davranışsal iktisadın savunduğu gibi sınırlı rasyonel oldukları için daha çok hızlı, çağrışımsal, kontrolsüz kararlar almakta yani otomatik sistemlerini kullanmaktadırlar (Kanlıoğlu, 2019: 109).

5.1. Çıpalama Etkisi

Çıpalama etkisi, bir olaya tepki verirken aslında daha önce yaşadığımız deneyimlerimizden veya etkileşime girdiğimiz bir sayıdan karar alma aşamasında bireyin büyük oranda etkilenmesidir (Altunöz ve Altunöz, 2018: 45-46).

Davranışsal iktisat alanında pek çok çalışması olan Daniel Kahneman'ın Amos Tversky ile birlikte çıpalama etkisini inceledikleri bir deneyleri bulunmaktadır. İkili yapmış oldukları çalışmada iki farklı grubu deneye tabi tutmuşlardır. Öncelikle bir çarkıfeleğin çevrildiğinde sadece 10 ve 65 sayılarında duracak şekilde ayarıyla oynamışlardır. Denekler geldiğinde çarkıfelek çevrilmiş ve doğal

olarak 10 ve 65 sayılarında durmuştur. Deneklerden çarkıfelek hangi sayıda durursa onu not etmeleri istenmiştir. Daha sonra ikiye ayrılan gruba "Afrikalı ulusların yüzde kaçı Birleşmiş Milletler üyesidir?" ve "Cevabınız az önce yazdığınız rakamdan büyük müdür küçük müdür?" soruları yöneltilmiştir. 10 sayısını gören grubun cevaplarının ortalaması % 25, 65 sayısını gören ikinci grubun cevaplarının ortalaması ise % 45'tir. Denekler sayıları dikkate almaması gerekirken gördükleri sayıya çıpa atmışlar ve tahminlerini bu sayılara yakın sayılardan seçmişlerdir. Bazen bir çıpa konuyla ilişkili bazen de örnekte görüldüğü gibi birbirinden alakasız konularda olabilmektedir. Çıpalama etkisi, deneysel psikolojinin en sağlam kaynaklarından biridir. Çünkü herhangi bir sorunun cevabı ne olursa olsun eğer ortamda bir çıpa söz konusuysa bireylerin tahminleri bu çıpaya en yakın sonuçlar olacaktır (Kahneman, 2019: 139).

Thaler ve Sunstein yaptıkları bir deneyde öğrencilerine öncelikle telefon numaralarının son üç rakamını üç haneli bir sayı olarak düşünmelerini ve bu sayıya iki yüz eklemelerini istemişlerdir. Daha sonra ise Hun İmparatoru Atilla'nın Avrupa'yı ne zaman işgal ettiğini sormuşlardır. Atilla'nın Avrupa'yı fethiyle telefon numaralarındaki son üç rakamın birbiriyle hiçbir alakası bulunmamasına rağmen daha büyük bir sayı elde eden öğrenciler daha küçük bir sayı bulan öğrencilere kıyasla büyük bir çıpalama değeri elde etmişlerdir. İki grubunda cevapları buldukları değerlere yakın tahminler olmuştur. İnsanlar karar alma süreçlerinde bir şekilde bir çıpadan etkilenirlerse rasyonel davranmamaktadırlar (Thaler ve Sunstein, 2019: 39).

Bireyin karar alma sürecinde bir müdahale olmamasına rağmen gizlice kararlarını etkileyen bu duruma başka bir örnek ise sigara şirketleri hakkında açılan davalardır. Avukatlar başlangıçta planlı olarak çok yüksek meblağlarda tazminat isteminde bulunurlar. Jüriler bu yüksek meblağları hiçbir müdahale olmadığı halde gizli bir çıpa olarak görürler ve daha altında bir meblağda tazminat ödemeyi daha kolay kabul ederler (Thaler ve Sunstein, 2019: 40).

5.2. Çerçeve Etkisi

Çerçeveleme etkisi, aslında birbirinin aynı olan olayların, farklı şekillerde sunulduğunda, bireylerin tercihlerinin değişiklik göstermesi durumudur. Daha çok algılarla alakalı psikolojik bir durumdur.

Kahneman ve Tversky çerçeveleme etkisini inceledikleri bir deneyde insanlara:

“ % 10 olasılıkla 95 dolar kazanacağınız ve % 90 olasılıkla 5 dolar kaybedeceğiniz bir kumarı kabul eder miydiniz?”

“ % 10 olasılıkla 100 dolar kazanacağınız ve % 90 olasılıkla hiçbir şey kazanamayacağınız bir piyango için 5 dolar verir miydiniz?”

şeklinde iki soru yöneltmişlerdir. Aslında sorular ilk okunduğunda farklı gibi görünse de tamamen aynıdırlar. İnsanlar hangi seçeneği seçerlerse seçsinler ya 95 dolar daha zengin ya da 5 dolar daha fakir olacaklardır. Ancak ikinci soru birinciye oranla daha fazla olumlu yanıt almıştır. Sebebi ise iki soru karşılaştırılıp kötü sonuç olarak bir çerçeve oluşturulduğunda ikramiye çıkmayan bir piyango bileti kumarda kaybetmekten daha kabul edilebilir bir durumdur. İnsanlar bir konuda zarar ettiğinde aslında başka bir yere aynı miktarda bir maliyet koyup kaybettiğine oranla daha güçlü olumsuz duygular hissederler (Kahneman, 2019: 421).

Kahneman ve Tversky’nin çerçeveleme etkisiyle ilgili yapmış olduğu başka bir çalışmada ise ABD’de 600 kişinin ölümüne sebep olacak hayali bir Asya hastalığı yaşanacağı kabul edilmiş ve hastalıkla mücadele için iki alternatif program türetilmiştir. Buna göre:

“ Program A uygulanırsa, 200 kişi kurtulacak, program B uygulanırsa 1/3 olasılıkla 600 kişi kurtulacak ve 2/3 olasılıkla kimse kurtulamayacaktır.”

Yanıt verenlerin büyük çoğunluğu kesin olduğunu düşündüğü ve programlar arasında karşılaştırma yaptığında kendisine daha olumlu gelen program A’yı seçmiştir.

Türetilen alternatif programların sonuçları bu defa farklı oranlarda aynı sonucu verecek şekilde çerçevelenmişti:

“ Program A1 uygulanırsa, 400 kişi ölecek, program B1 uygulanırsa 1/3 olasılıkla kimse ölmeyecek ve 2/3 olasılıkla 600 kişi ölecek.”

İnsanların A1 ve B1 programları arasında tercih yapması istenmiştir. İki çerçeve arasında karşılaştırma yapıldığında A ile A1 programlarının ve B ile B1 programlarının sonuçları tamamen aynıdır. Ancak insanların büyük çoğunluğu ikinci çerçevede B1 programını seçmiştir. Bu iki çerçevedeki farklı tercihler beklenti teorisine uymaktadır. Çünkü insanlar tercih yaparken sonuçlar olumluysa kesin olanı kumara tercih ederler. Eğer sonuçlar iki durumda da olumsuzsa riski kabul edip kumarı seçerler. Sonuç olarak çerçeveleme deneyi, aynı nesnel sonuçlar arasındaki tercihlerin, farklı ifadeler kullanıldığında değişebileceğini göstermiştir (Kahneman, 2019: 425-426).

5.3. Statüko Tuzağı

William Samuelson ve Rickhard Zeckhauser tarafından 1988 yılında incelenen bu durum *"statüko ya da mevcut durum eğilimi"* olarak adlandırılmıştır. Statüko tuzağına neden olan en büyük etkenlerden biri insanların hemen hemen hepsinde bulunan atalet duygusudur. Bireyler herhangi bir konuda mevcut durumlarını çoğu zaman değiştirmek yerine muhafaza etmeyi sürdürürler. Bu duruma en güzel örneklerden birisi dergi abonelikleridir. Başlangıçta 3 ay ücretsiz aboneliği olan herhangi bir dergiden faydalanmak isteyen birey daha sonra aboneliğini iptal ettirmediği takdirde otomatik olarak dergi abonesi olmaktadır. İnsanların çoğu bu durumu yaşamakta ve hiç okumadıkları dergiler için aylarca abonelik ücreti ödemektedir. Bir süre sonra dergilerden vazgeçip üyeliklerini iptal ettirmeyi düşünseler de sürekli bu durumu önemsiz gibi görüp hep daha ileri bir tarihe ertelerler. Bu da onların statüko tuzağına düşmelerine sebep olur. Statüko tuzağına başka bir örnek ise 1980'lerin sonlarında yapılmış bir araştırmada, emeklilik planına katılanların bir katkı oranı seçtiği ve daha sonra bunu unuttuğu ortaya çıkmıştır. Aralarında akademisyenlerin de olduğu pek çok insan yıllar boyunca katkı oranını hiç değiştirmemiştir (Thaler ve Sunstein, 2019: 52-53).

5.4. Batık Maliyet Tuzağı

İnsanlar bugünün şartlarına veya kendilerine aşırı güvenip kararlar alırlar. Aldıkları kararlar her zaman mükemmel sonuçlar doğurmaz ve bazen hata yapabilirler. Buna rağmen yanlış kararlar aldıklarını kabullenmek istemezler ve bu kararlarını içselleştirip sürdürmenin yollarını ararlar. Hata yaptığını kabullenmemek için yapılan hatanın devam ettirilmesi çok yaygın karşılaşılan bir durumdur ve buna *"batık maliyet tuzağı"* denilmektedir. Borsada alınan bir hisse senedinin değeri düşmesine rağmen ilerde değerlenir diye satmamak, müşteri kitlesini oturtamamış bir restoranı büyük maliyetler koyuldu diye kazanmamasına rağmen kapatmamak örnek olarak gösterilebilir (Demir, 2018: 122).

Hal R. Arkes ve Catherine Blumer batık maliyet etkisini ölçebilmek için bir deney yapmışlardır. İkili, Ohio Üniversitesi Tiyatrosu 1982-1983 eğitim dönemi içinde sezonluk bilet satmaya karar verip, biletleri ilk grup 15 dolar, ikinci grup 2 dolar ve üçüncü grubu 7 dolardan satılmak üzere üç gruba ayırmışlardır. İlk grup normal bilet fiyatı olan 15'ten diğer gruplar ise indirimli fiyat olan 2 ve 7 dolardan 60 öğrenciye satılmıştır. Öğrencilerin arasındaki fark sadece biletlere ödenen miktarlardır ve öğrenciler istedikleri gösteriyi izlemekte serbesttirler. Bir zaman sonra bilet için en fazla fiyatı ödeyen öğrencilerin sezonun ilk yarısında en fazla gösteriyi izlediği ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak, her grubun batık maliyet etkisi farklı olmuştur (Arkes ve Blumer, 1985: 127-128).

Batık maliyet tuzağına "*Concorde Etkisi"* de denilmektedir. Sebebi ise İngiliz ve Fransızların Concorde Süpersonik Jetlerine yaptıkları yatırımın bir süre sonra kar sağlamayacağını fark etmelerine rağmen yatırım yapmaya devam etmeleridir. Richard Dawkins ve Tamsin Carlisle 1976'da bu duruma Concorde Etkisi adını vermişlerdir (Baliga ve Ely, 2009: 2).

Geçmişte alınan kararların güzel sonuçlar doğurmamasına rağmen insanların aldıkları kararı değiştirmemesinin psikolojik tarafları bulunmaktadır. Kişiler özellikle iş hayatında büyük yatırımlar yaptıklarında, çevrenin baskısından çekinmektedirler. Başarısız olma fikrindense, kazanç sağlamamalarına rağmen işlerini devam ettirmenin daha doğru olduğuna inanmaları onları batık maliyet tuzağına düşürmektedir (Hammond vd., 1998: 49).

5.5. Sahiplik Tuzağı

Sahiplik tuzağı insanların sahip oldukları herhangi bir şeye diğer insanlara oranla daha fazla anlam yüklemeleri ve ondan kolay vazgeçememeleri durumudur. Sahiplik tuzağını ölçebilmek için bir deneyde öğrencilerden iki gruba ayrılmaları istenmiştir. İlk gruba üzerinde 5 dolar değerinde bir bardak verilerek bu bardağı kaç dolardan satmaya razı olacakları; ikinci gruba ise bardak yerine kaç dolar almak isteyecekleri sorulmuştur. İkinci gruptaki öğrenciler ortalama 3.5 dolar üzerinde nakit verilmesi durumunda bardaktan vazgeçip parayı alabileceklerini belirtirken, ilk gruptaki öğrenciler ise ortalama 7 dolara bardağı satabileceklerini belirtmişlerdir. Görüldüğü gibi bardağa kısa sürede olsa sahip olma hissi öğrencilerin bardağa verdikleri değeri arttırmıştır (Demir, 2018: 107).

Richard Thaler, 1970'lerin başlarında rasyonel davranış modellerini incelerken insanların düzenli olarak satın aldığı malları daha sonra satamamaları durumunu *"mülkiyet etkisi"* olarak adlandırmıştır. Örneğin, çok az insanın izleyebileceği bir gösteri için 200 dolarlık normal fiyatından bir gösteri biletine sahip olan bir birey, bu gösteri için en fazla 500 dolar daha verebileceğini belirtmiştir. Ancak daha fanatik hayranlar bu gösteriyi izleyebilmek için 3000 dolar teklif etmişlerdir. Rasyonel bir insanın bu şartlar altında biletini satacağı düşünülür fakat bir şeyi kaybetmenin acısı aslında o şeyi elinde bulundurma zevkinden daha büyüktür ve gösteriyi izleyebilme ayrıcalığını elde etmiş çoğu insan biletinden vazgeçmek istemez (Kahneman, 2019: 338-339).

5.6. Kendini Doğrulama Tuzağı

Kendini doğrulama tuzağı ilk olarak William B. Swann tarafından 1983 yılında ortaya atılmıştır. Kendini doğrulama günlük hayatta bireylerin en çok karşılaştıkları tuzaklardan biridir. Özellikle başka insanların düşünceleri bireylerin dav-

ranışları üzerinde büyük etki yaratmaktadır. Örneğin, bireyler kendi görüşlerinin olumsuz olduğu bir konuda, karşı taraf olumlu görüşler öne sürdüğünde daha pozitif; karşı taraf olumsuz görüş bildirdiğinde negatif hissetmektedir (Swann vd., 2013: 169-170).

Genellikle bireyler karar alırken diğer insanların düşüncelerinden büyük oranda etkilenirler. Aldıkları kararların başkaları tarafından onaylanması isteği kendini doğrulama tuzağının en büyük nedenidir. Yapılan çalışmalar göstermiştir ki insanlar eleştirilen düşüncelerine kıyasla, desteklenen düşüncelerine gereğinden daha fazla önem vermektedirler. Bireyin bu tuzağa düşmesinin iki psikolojik nedeni vardır. İlki kararın sonucunun hesaplanamaması sadece kararın neden alındığının üzerinde durulmasıdır. İkincisi ise bireylerin hoşlandıkları şeylere hoşlanmadıklarının aksine daha fazla ilgi duymalarıdır (Hammond vd., 1998: 52).

5.7. Öngörü Tuzağı

Gelecekle ilgili optimal bir karar alma geleceğe ilişkin zevklerin tahminini gerektirmektedir. Bireyin gelecekle ilgili bugün aldığı bir karar bugünkü durumundan etkilenmektedir. Bugünkü zevklere alışmış olma, günlük ruh hali değişimleri, sosyal etkiler, çevresel değişiklikler gibi pek çok faktör alınan kararları büyük oranda etkilemektedir. Genellikle insanlar gelecekle ilgili kararları alırken rasyonel davranmamakta bugünkü kararlarının aynısı olacağına inandıkları için de bu durumun farkına varamamaktadırlar. Örneğin, bireyler kışın yaz için tatil planı yaparken soğuk havalardan bunaldıklarından dolayı aşırı sıcak yerleri tercih edebilmektedirler. Öngörü tuzağı yaz geldiğinde aslında çok sıcak bir yerde tatil yapmanın çok akıllıca bir fikir olmadığının fark edilmesiyle ortaya çıkar. Yine başka bir örnek ise yemek siparişleridir. Çok acıkan bireyler genellikle sonunu düşünmeden gereğinden fazla yemek sipariş ederler. Sigara kullanımı da öngörü tuzağına verilen en bilindik örneklerden biridir. Başlangıçta birey için sorun oluşturmamakta hatta birey istediği zaman bırakabileceğine inanmaktadır. Ancak sigara içmek yavaş yavaş bağımlılık yarattığından gelecekte bireyin bu alışkanlıktan kurtulması çok kolay olmayacaktır (Loewenstein, O'Donoghue ve Rabin, 2003: 1209-1210).

KAYNAKÇA

1. Akdere, Ç., & Büyükboyacı, M. (2018). Davranışsal İktisat ve Sınırlı Rasyonellik Varsayımı. D. Dumludağ, Ö. Gökdemir, L. Neyse, & E. Ruben (Dü) içinde, *İktisatta Davranışsal Yaklaşımlar* (s. 5-436). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
2. Akın , Z., & Urhan, B. Ü. (2015). Davranışsal Oyun Teorisi. *İktisat ve Toplum*(58), s. 1-64.
3. Alm, J., & Bourdeaux, C. J. (2013). Applying Behavioral Economics to the Public Sector. *Hacienda Pública Española / Review of Public Economics*, 91-134.
4. Altunöz, H., & Altunöz, U. (2018). *Davranışsal Ekonomi (Nörofinans).* İstanbul: Şeçkin Yayıncılık.
5. Amir, O., Ariel, D., Cooke, A., Dunning, D., Epley, N., Koszegi, B., . . . Silva, J. (2005). Psychology, Behavioral Economics and Public Policy. *Marketing Letters*, 443-454.
6. Angner, E., & Loewenstein, G. (2006). Behavioral Economısc. *Elsevier's Handbook of the Philosophy of Science* (s. 1-78).
7. Arkes, H. R., & Blumer, C. (1985). The Psychology of Sunk Cost. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 124-140.
8. Baliga, S., & Ely, J. C. (2009). Mnemonomics: The Sunk Cost Fallacy as a Memory Kludge. 1-35.
9. Bekçi, B., & Karakaş, S. (2009). Algısal Çelişki ve Tepki Rekabe : Stroop Etkisine İlişkin Olay-İlişkili Potansiyeller. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 127-137.
10. Camerer, C. F., & Loewenstein, G. (2002). Behavioral Economics: Past, Present, Future. *Division of Humanities and Social Sciences.*
11. Çalık, Ü., ve Düzü, G., (2009). *İktisat ve Psikoloji.* Akademik Bakış Uluslar arası Hakemli Sosyal Bilimler E- Dergisi, 1-13
12. Demir, Ö. (2018). *Akıl ve Çıkar Davranışsal İktisat Açısından Rasyonel Olmanın Rasyonelliği.* Bursa: Sentez Yayıncılık.
13. Diamond, P., & Vartiainen, H. (2016). *Davranışsal İktisat ve Davranışsal İktisadın Uygulamaları.* (H. Kamilçelebi, Çev.) İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd Şti.
14. Eren, E., & Uysal, E. (2017). İktisatta Yeni Heterodoks Gelişmeler . *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 134-151.
15. Eser,R.,&Toıgonbaeva,D.(2011).Psikoloji ve İktisadın Birleşimi Olarak, Davranışsal İktisat . *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İibf Dergisi*, 287-321.

16. Hammond, J. S., Keeney, R. L., & Raiffa, H. (1998). The Hidden Traps in Decision Making. *Harvard Business Review*, 47-58.
17. Hatzis, A. N., & Kavalieraki, Y. F. (2011). Rational After All: Toward an ImprovedTheory of Rationality in Economics. *Revue de Philosophie Economique*, 1-51.
18. Kahneman, D. (2019). *Hızlı ve Yavaş Düşünme* . İstanbul: Varlık Yayınları.
19. Kanlıoğlu, M. B. (2019). İktisatta Yeni Bir Yaklaşım: Davranışsal İktisat. *Journal of International Banking Economy and Management Studies, 2*(1), 103-116.
20. Kaynaş, M. (2012). Tüketicilerin Mantıksal Olmayan Davranışlarının Ekonomik Sonuçları. *(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
21. Kitapcı, İ. (2017). Rasyonaliteden İrrasyonaliteye: Davranışsal İktisat Yaklaşımı ve Bilişsel Önyargılar. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 85-102.
22. Loewenstein, G., O'Donoghue, T., & Rabin, M. (2003). Projection Bias In Predicting Future Utility. *TheQuarterlyJournalofEconomics*, 1209-1248.
23. Nyborg, K. (2000). Homo Economicus and Homo Politicus: Interpretation and Aggregation of Environmental Values. *Journal of Economic Behavior & Organization, 42*(3), 305-322.
24. Önder , İ. (2018). *İktisatta Davranışsal Yaklaşımlar.* Ankara: İmge Kitapevi Yayınları.
25. Özel, A. (2019). Demografik Özelliklerin Satın Alma Kararları Üzerindeki Etkisinin Davranışsal İktisat Bağlamında İncelenmesi: Malatya Örneği. *(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Malatya : İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
26. Özer, A. M. (2016). Herbert Simon'un Yönetim Bilimine Katkıları Üzerine Değerlendirmeler. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, 5*(11), s. 161-185.
27. Ruben , E. B. (2017). *İktisadın Unuttuğu İnsan.* İstanbul: Bağlam Yayınları.
28. Simon , H. A. (1955). A Behavioral Model of Rational Choice. *The Quarterly Journal of Economics, 69*(1), 99-118.
29. Stroop, j. (1935). Studies of interference in serial verbal reactions. *Journal of Experimental Psychology*, 643-662.
30. Swann, W., Huang, C., Lin, Y., Seih, Y., & Buhrmester, M. (2013). Do People Want to be Flattered or Understood? The Cross-Cultural Universality of Self-Verification. *Journal of Experimental Social Psychology,*

49(1), 169-172.
31. Şeniğne, B. (2011). Rasyonalite Kavramına Deneysel ve Davranışsal İktisat Bağlamında Yeni Bir Bakış Açısı:"Nöroiktisat". *(Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Biilimler Enstitüsü.
32. Thaler, R. H., & Sunstein, C. R. (2019). Dürtme Sağlık, Zenginlik ve Mutluluk İçin Alınan Kararları Geliştirmek Üzerine. İstanbul: Pegasus Yayınları.
33. Yılmaz, F. (2009). *Rasyonalite İktisat Özelinde Bir Tartışma.* İstanbul: Paradigma Yayınları.
34. Wilkinson, N., & Klaes, M. (2012). *An Introduction to Behavioral Economics.* Londra: Palgrave Macmillan.

Büveyhîler Döneminde İran'da Yetişen Astronomi Âlimleri

Cihan GENÇTÜRK[1]

Dr. Turkey, e-mail. hangencturk2008@hotmail.com ORCID: 0000-0002-8802-7632 1

GİRİŞ

934 yılında İran'da kurulun ve daha sonra Irak ve el-Cezîre'ye kadar uzanan büyük bir devlet kuran Büveyhîler'in ilk kurucuları Ali (İmâdüddevle Ebû'l-Hasan), Hasan (Rüknüddevle Ebû Ali) ve Ahmed (Muizzüddevle Ebû'l-Hüseyn) adlı kardeşlerdir. Babaları Ebû Şücâ Büveyh b. Fennâhüsrev balıkçılık yaparak hayatını idame ettirmekteydi. Çocukları ise savaşçılık yetenekleriyle temeyyüz ederek Deylem asıllı mahalli kumandanların hizmetinde bulunarak zaman içinde önemli bir güç olarak ortaya çıkmışlardır. Bunun sonucunda da ilk olarak İran'da Fars, Hûzistan ve Cibâl bölgesinde ardından da Irak'ta hâkimiyet kurarak Fars-Hûzistân, Cibâl ve Irak Büveyhîleri'ni kurmuşlardır. Ayrıca kurdukları devletin Abbâsi halifesi el-Müstekfî-Billâh tarafından tanınmasını sağlayarak kendilerine meşruluk kazandırmışlardır (334/945).

Büveyhîler siyasi teşekküllerini tamamlayıp İran'da hâkimiyet kurdukları ilk dönemlerden itibaren müspet bilimler alanında yapılan çalışmaları destekleyerek, bu alanlarda çalışmalar yapan âlimleri desteklemişlerdir. Özellikle Büveyhîler'e en parlak devrini yaşatan Adudüddevle b. Rüknüddevle (949-983) döneminde bu durum en üst seviyeye çıkmıştır. Bunun sonucunda da Şîrâz başta olmak üzere Rey, İsfahân ve Hemedân şehirleri farklı alanlarda ün yapmış, faklı inançlara sahip âlim ve ediplerin bir araya geldiği ve ayrıca önemli münazaraların yapıldığı birer ilim merkezi haline gelmiştir.[1]

Yukarıda zikrettiğimiz nedenlerden ötürü Büveyhîler devrinde İran'da birçok müspet bilimler gelişme göstermiştir. Bunlardan bir tanesi de astronomi yani İlmü'l-Felek ilmidir. Astronomi alanında Büveyhîler devrinde İran'da önemli âlimler yetişmiş ve bu âlimler tarafından önemli çalışmalar ortaya konulmuştur.

1. el-Hâzin, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hüseyn el-Hâzin el-Horâsânî es-Sâğânî (ö. 971)

X. yüzyılda yaşayan ve dönemin astronomi âlimlerinden olan Ebû Ca'fer el-Hâzin[2] hayatının önemli bir kısmını Sâmânîler'in hizmetinde geçirmiştir. Ancak Cibâl Büveyhîler'i hükümdarı ile Sâmânî Emîrî Nûh b. Nasr'ın kumandanlarından olan Ebû Ali Ahmed b. Muhtâc arasında meydana gelen savaşın sonrasında barış

[1] Büveyhîler döneminde İran'daki siyasi faaliyetlerine ve sosyo-kültürel gelişmelere dair geniş bilgiler için bkz. Cihan Gençtürk, *İran Büveyhîleri (322-448/934-1056) (Siyaset, İdarî Teşkilât ve Sosyo-Kültürel Hayat)*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2021.

[2] Suter, Heinrich, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber und Ihre Werke*, Leipzig 1900, s. 58; George Sarton, *Mukaddime ber Târîh-i İlm*, C. I, (Trc. Gulâm Hüseyn-i Sadrî–yi Âfşâr), İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1383 hş., s. 652; Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band VI, E. J. Brill, Leiden 1978, s. 189; Ebü'l-Kâsım Kurbânî, *Rîyâzîdân-i İranî ez Hârezmî tâ İbn-i Sînâ*, İntişârât-i Medrese-i Âlî-i Dohterân-i İran (Dânişgâh-i el-Zehrâ), Tahran 1350 hş., s. 88; aynı müellif, *Zindegînâme-yi Rîyâzîdân-i Dovre-yi İslâmî ez Sede-yi Sevvom ta Sede-yi Yâzdehom*, İntişârât-i Merkez-i Neşr-i Dânişgâh, Tahran 1375 hş., s. 63; Ali Rızâ Nûrî Germrûdî, "Ebû Ca'fer Hâzin", *DMBİ*, Tahran 1378, C. V, s. 298; İhsan Fazlıoğlu, "Hâzin, Ebû Ca'fer", *DİA*, TDV, İstanbul 1998, C. XVII, s. 126.

görüşmelerinde Ebû Ali Ahmed'in elçisi olarak Rey'e gelmiş fakat geri dönmeyerek Büveyhîler'in hizmetine girmiştir.[3] el-Hâzin bu süre zarfında Rüknüddevle (943-976)'nin veziri Ebû'l-Fazl İbnü'l-Amîd'in kendisini himaye ederek desteklemesi sonucunda astronomi, matematik ve geometri alanında önemli çalışmalar ortaya koymuştur.[4] Onun hakkında bilgi veren İbnü'l-Kıftî; el-Hâzin'in aritmetik, geometri ve astronomiye dayalı yapılan hesaplamalarda uzman olduğunu, ayrıca astronomi gözlemleriyle ilgili aletlerin yapımı ve bu aletlerin kullanımında uzmanlaştığını kaydetmektedir.[5] Onun hakkında bilgi veren el-Bîrûnî ise Ebû Ca'fer el-Hâzin'in 349 (960-961) yılında vezir İbnü'l-Amîd'in emriyle İsfahân ile Rey arasında bulunan Kâşân kasabasında güneşin meridyen yüksekliğiyle ekliptik eğimini belirlemek üzere çalışmalar yaptığını ve bu çalışmalar neticesinde güneşin yüksekliğini 50; 0° ekliptik eğimini ise 7; 20° derece olarak bulduğunu ve bunu *Zîcü's-Safâ'ih* adlı eserinde kaydettiğini belirtmektedir.[6] Bu arada İbnü'l-Kıftî; el-Hâzin'in *Zîcü's-Safâih* adlı eserinin o dönemde o alanda yazılan kitapların en iyisi olduğunu kaydetmektedir.[7]

Ebû Ca'fer el-Hâzin'in astronomi alanında kaleme aldığı eserlere bakacak olursak, onun en tanınmış eseri çok az kısmı günümüze kadar ulaşmış olan *Zîcü's-Safâ* adlı eseridir.[8] Bunun dışında; Batlamyus'un *el-Mecistî* adlı eserine şerh olarak yazdığı ve 412 (827-828) yılında Bağdat'ta yaptığı astronomik gözlemler ve bazı ölçümlerin yer aldığı *Tefsîrü'l Mecistî*,[9] astrolojiye dair bilgileri ihtiva eden *el-Medhalü'l-Kebîr ilâ İlmü'n-Nücûm,*[10] yıldızlar arasındaki uzaklıklar hakkında

[3] İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, (Trc. Kıvameddin Burslan, Haz. Mehmet Şeker-Rıza Savaş-Süleyman Genç-Ali Ertuğrul), TTK Yayınları, Ankara 2016, s. 550; İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. VII, (Trc. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 61. Krş. Gençtürk, *İran Büveyhîleri*, s. 261.

[4] Germrûdî, "Ebû Ca'fer Hâzin", *DMBİ*, C. V, s. 299; Fazlıoğlu, "Hâzin, Ebû Ca'fer", *DİA*, C. XVII, s. 126.

[5] İbnü'l-Kıftî, Cemâlüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Yûsuf, *İhbârü'l Ulemâ'i bi-Ahbâri'l Hükemâ (Târîhu'l-Hükemâ)*, Neşr. İbrâhîm Şemseddîn, Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, Beyrut 2005, s. 293. Krş. Kurbânî, *Rîyâzîdân-i İranî*, s. 89; aynı müellif, *Zindegînâme-yi Rîyâzîdân-i Dovre-yi İslâmî*, s. 67; Gençtürk, *İran Büveyhîleri*, s. 442-443; Germrûdî, "Ebû Ca'fer Hâzin", *DMBİ*, C. V, s. 299; Fazlıoğlu, "Hâzin, Ebû Ca'fer", *DİA*, C. XVII, s. 126-127.

[6] el-Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin*, (Trc. Kıvameddin Burslan, Haz. Melek Dosay Gökdoğan-Tuba Uymaz), TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 66. Krş. Gençtürk, *İran Büveyhîleri*, s. 443.

[7] İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l Ulemâ bi-Ahbâri'l Hükemâ (Târîhu'l-Hükemâ)*, s. 293. Krş. Kurbânî, *Rîyâzîdân-i İranî*, s. 89; aynı müellif, *Zindegînâme-yi Rîyâzîdân-i Dovre-yi İslâmî*, s. 67; Gençtürk, *İran Büveyhîleri*, s. 443; Germrûdî, "Ebû Ca'fer Hâzin", *DMBİ*, C. V, s. 299; Fazlıoğlu, "Hâzin, Ebû Ca'fer", *DİA*, C. XVII, s. 126-127.

[8] Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band V, E. J. Brill, Leiden 1974, s. 299; Kurbânî, *Rîyâzîdân-i İranî*, s. 89-90; aynı müellif, *Zindegînâme-yi Rîyâzîdân-i Dovre-yi İslâmî*, s. 66; Germrûdî, "Ebû Ca'fer Hâzin", *DMBİ*, V, s. 299; Fazlıoğlu, "Hâzin, Ebû Ca'fer", *DİA*, C. XVII, s. 128.

[9] el-Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, *el-Kanûnü'l-Mesûdî fi'l Hey'e ve'n-Nücûm*, (Neşr. S. H. Bârânî), C. II, Dâiretü'l Maârifi'l Osmâniyye, Haydarâbâd-Dekken, 1955, s. 653; Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band V, s. 299; Kurbânî, *Rîyâzîdân-i İranî*, s. 91; aynı müellif, *Zindegînâme-yi Rîyâzîdân-i Dovre-yi İslâmî*, s. 66-67; Fazlıoğlu, "Hâzin, Ebû Ca'fer", *DİA*, C. XVII, s. 128.

[10] el-Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, *el-Âsarü'l-Bâkîye ani'l-Kurûni'l-Haliye*, Neşr. C. Eduard Sachau, Leipzig 1878, s. 202. Krş. Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band VI, s. 190; Kurbânî, *Rîyâzîdân-i İranî*, s. 90; Fazlıoğlu, "Hâzin, Ebû Ca'fer", *DİA*, C. XVII, s. 129.

bilgileri ihtiva eden *Kitâbü'l-Eb'âd ve'l-Ecrâm,*[11] Batlamyus'un âlemin oluşumu ve gezegenlerle ilgili varsayımlarını ele alınarak, bu varsayımları geliştirilmesine dair bilgileri ihtiva eden *Sırrü'l-Âlem* adlı eser Ebû Ca'fer el-Hâzin'in astronomi alanında kaleme aldığı önemli eserlerindendir.[12]

Bu arada Ebû Ca'fer el-Hâzin matematik alanında çalışmalarda bulunarak önemli eserler ortaya koymuş ve bu eserler el-Bîrûnî, Ebû'l-Cûd Muhammed b. Leys, Nasîreddîn Tûsî ve Ömer Hayyâm gibi önemli âlimler tarafından incelenmiştir.[13]

2. Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ebû Saîd) el-Herevî

Hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmayan el-Herevî X. yüzyılda yaşamış İranlı astronomi âlimlerindendir.[14] Cibâl Büveyhîleri hükümdarı Rüknüddevle devrinde Rey ve Cürcân'da bulunarak astronomi çalışmalarının yanı sıra ve matematik alanında da çalışmalarda bulunmuştur. *el-Kanûnü'l-Mesûdî*'de geçen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla el-Herevî Rey ve Cürcân şehirlerinde bulunduğu sırada yaptığı çalışmalarda zikredilen bu şehirlerin enlemlerini hesaplamıştır.[15] Ayrıca Rüknüddevle'nin veziri İbnü'l-Amîd'in Rey şehrinde inşa ettirdiği rasathânede Ebû Ca'fer el-Hâzin ile birlikte 12 Rebîülâhir 348 (22 Haziran 959)'de Rey şehrinin güneşe olan uzaklığını hesaplamıştır.[16]

990 ile 1000 yılları arasında vefat ettiği sayılan[17] el-Herevî'nin astronomiye dair yazdığı eseri *"el-Medhalü's-Sahibî"*adını taşımaktadır. el-Bîrûnî'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla eser şehirlere dair yapılan rasat sonuçlarını ihtiva etmektedir.[18]

---

[11] el-Bîrûnî, *el-Kanûnü'l-Mesûdî*, C. III, s. 1312. Krş. Kurbânî, *Rîyâzîdân-i İranî*, s. 91; Fazlıoğlu, "Hâzin, Ebû Ca'fer", *DİA*, C. XVII, s. 129.

[12] Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band V, s. 299, aynı müellif, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band VI, s. 190; Fazlıoğlu, "Hâzin, Ebû Ca'fer", *DİA*, C. XVII, s. 129.

[13] Kurbânî, *Rîyâzîdân-i İranî*, s. 88; aynı müellif, *Zindegînâme-yi Rîyâzîdân-i Dovre-yi İslâmî*, s. 63; Gençtürk, *İran Büveyhîleri*, s. 443; Fazlıoğlu, "Hâzin, Ebû Ca'fer", *DİA*, C. XVII, s. 127.

[14] Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band V, s. 218, aynı müellif, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band VI, s. 329; Zehrâ Yemînî, "Ebû'l-Fazl Herevî", *DMBİ*, Tahran 1373 hş., C. VI, s. 150.

[15] el-Bîrûnî, *el-Kanûnü'l-Mesûdî*, C. II, s. 612; Kurbânî, *Rîyâzîdân-i İranî*, s. 116; aynı müellif, *Zindegînâme-yi Rîyâzîdân-i Dovre-yi İslâmî*, s. 99-100; Yemînî, "Ebû'l-Fazl Herevî", *DMBİ*, C. VI, s. 150.

[16] el-Bîrûnî, *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin*, s. 52; aynı müellif, *el-Kanûnü'l-Mesûdî*, C. I, s. 66; Aydın Sayılı, *The Observatory in İslam and Its Place in The General History of The Observatory*, Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı Külliyatı 4, (Hazırlayanlar: Remzi Demir-İnan Kalaycıoğulları), Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2016, s. 105; Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band V, s. 218, aynı müellif, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band VI, s. 329; Yemînî, "Ebû'l-Fazl Herevî", *DMBİ*, C. VI, s. 150; Fazlıoğlu, "Hâzin, Ebû Ca'fer", *DİA*, C. XVII, s. 128.

[17] Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band V, s. 218, aynı müellif, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band VI, s. 329.

[18] el-Bîrûnî, *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin*, s. 98-135. Krş. Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band V, s. 218; Yemînî, "Ebû'l-Fazl Herevî", *DMBİ*, C. VI, s. 150.

3. Abdurrahmân es-Sûfî, Ebü'l-Hüsayin er-Râzî Abdurrahmân b. Ömer b. Muhammed b. Sehl es-Sûfî (903-986)

Dönemin önemli astronomi yani İlmü'l-Felek âlimlerinden olan Abdurrahmân es-Sûfî 903 yılında Rey'de doğmuştur. Kendisi aynı zaman da Büveyhîler'e en kudretli dönemi yaşatan Fars ve Bağdat Büveyhîler'i hükümdarı Adudüddevle b. Rüknüdevle (949-983)'nin de astronomi alandaki hocalarından birisiydi.[19] Batı literatüründe farklı telaffuzun bir sonucu olarak adı; Azophi, İlbermosofim, Jeber Mosphim ve Abuhassin gibi farklı şekillerde kaydedilen Abdurrahmân es-Sûfî, bazı araştırmacılar tarafından sabit yıldızlar konusunda çığır açan Ptoleme ve Argelander ile birlikte üç önemli astronomi âliminden biri olarak kabul edilmektedir.[20]

Abdurrahmân es-Sûfî'nin Büveyhîler döneminde yaptığı çalışmalara dair bilgi veren el-Bîrûnî; es-Sûfî'nin Ebû Sehl Veycen b. Rüstem el-Kûhî, Ahmed b. Muhamme b. Abdülcelîl es-Siczî, Nazîf b. Yumn el-Yunânî ve Ebü'l-Kâsım Ğulâmu Zuhal gibi ilim adamlarından oluşan bir grupla birlikte Adudüddevle'nin emri doğrultusunda Şîrâz'da astronomi ile ilgili çalışmalar yaptığını kaydetmektedir.[21] Ayrıca es-Sûfî, Adudüddevle'nin himaye ve desteği sonucunda İsfahân'da da astronomi alanında çalışmalarda bulunmuştur.[22] Adudüddevle'nin destekleri sonucunda astronomi alanında önemli başarılar ortaya koyan Abdurrahmân es-Sûfî, Adudüddevle için 3 bin dirhem (yaklaşık 10 kg.) ağırlığında gümüş bir küre yaptırmıştır. İbnü'l-Kıftî, Mısırlı bir astronomi âlimi olan İbnü'l-Sunbadî (ابن السنبدي)'nin bu küreyi 435 (1043) yılında Kahire Kütüphanesi'nde gördüğünü kaydetmektedir.[23]

es-Sûfî, yaptığı çalışmalar sonucunda astronomiye dair önemli eserler ortaya koymuştur. Bu eserlerin başında ise sabit yıldızları konu alarak, takımyıldızları (burçlar) hakkında resimlerle ayrıntılı bilgiler ihtiva eden ve bu alanda klasik bir eser hüviyeti kazanan *"Kitâbü Suveri'l-Kevâkibi's-Sâbite"* adlı eseri

---

[19] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VII, s. 377; İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l Ulemâ bi-Ahbâri'l Hükemâ (Târîhu'l-Hükemâ)*, s. 174-175; Kâdî Ahmed Tetevî-Âsaf Hân Kazvînî, *Târîh-i Elfî (Târîh-i Hezâr Sâle-yi İslâm)*, C. III, Neşr. Gulâm Rızâ Tabâtabâyî Mecd, İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1382 hş., s. 1946; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Band I, Verlag von Emil Felber, Weimar 1989, s. 223; Sarton, *Mukaddime ber Târîh-i İlm*, C. I, s. 653; Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band VI, s. 212; Kurbânî, *Rîyâzîdân-i İranî*, s. 95-96; Sâdık Hüccetî, *Târîh, Ferheng ve Temeddun-i İran der Asr-ı Âl-i Bûveyh*, İntişârât-i Bungâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb-i Pârsî , Tahran 1393 hş., s. 365; A. Hauber, "Zur Verbreitung des Astronomen Sûfî", *Der Islam*, Vol. 8, Zeitschrift Für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients, Strasburg 1918, s. 48; S. M. Stern, "Abd al-Rahmân al-Sûfî", *El*^{2}, Leiden 1986, C. I, s. 86-87.

[20] Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Band VI, s. 212-213; Hauber, "Zur Verbreitung des Astronomen Sûfî", s. 48-49-52-53.

[21] el-Bîrûnî, *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin*, s. 53. Krş. Sayılı, *The Observatory in İslam*, s. 97.

[22] Donalt R. Hill, *Gökyüzü ve Bilim Tarihi İslam Bilim ve Teknolojisi*, (Çeviren ve Yorumlayanlar: Atilla Bir-Mustafa Kaçar), Boyut Yayınları, İstanbul 2011, s. 46.

[23] İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l Ulemâ bi-Ahbâri'l Hükemâ (Târîhu'l-Hükemâ)*, s. 321. Bu konuda ayrıca bkz. Sayılı, *The Observatory in İslam*, s. 107; Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Band VI, s. 213; Kurbânî, *Rîyâzîdân-i İranî*, s. 96; Stern, "Abd al-Rahmân al-Sûfî", *El*^{2}, C. I, s. 87.

gelmektedir.[24] es-Sûfî'nin bu değerli eseri hakkında bilgi veren Sarton, *Kitâbü Suveri'l-Kevâkibi's-Sâbite*'nin İslâm dünyasında astronomi alanında gözleme dayanan üç eserden birisi (diğer iki eserden birisi İbn-i Yûnus'a diğeri de Uluğ Bey'e aittir) olduğunu belirtmektedir.[25] es-Sûfî'nin bir diğer önemli eseri ise yıldızların konumunu belirlemek için kullanılan çok amaçlı bir astronomi aleti olan usturlabın[26] kullanıma dair bilgileri ihtiva eden ve iki kitap şeklinde kaleme almış olduğu "*Kitâbü'l-Amel bi'l-Usturlâb*" adlı eseridir. Birinci kitap Adudüddevle'nin kütüphanesi için ikincisi ise Adudüddevle'nin oğlu Şerefüddevle için yazılmıştır.[27] Bu eser F. Sezgin tarafından Topkapı Sarayı Müzesi ve Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunun eserin mevcut nüshaları kullanılarak *Kitâbân fi'l-Amel bi'l-Asturbâl* adıyla tıpkıbasım olarak 1986 yılında Frankfurt'ta neşretmiştir.[28]

es-Sûfî'nin bir diğer önemli eseri ise gök kürelerin kullanımına dair kaleme aldığı *"Kitabü'l-Amel-bi'l Küreti'l-Felekiyye"* adlı eseridir. es-Sûfî'nin Şerefüddevle için kaleme aldığı bu eser 157 bölümden meydana gelmektedir.[29]

[24] İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l Ulemâ bi-Ahbâri'l Hükemâ (Târîhu'l-Hükemâ)*, s. 175; Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Band I, s. 223; Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums, Band* VI, s. 214; Kurbânî, *Rîyâzîdân-i İranî*, s. 99-100; Hüccetî, *Târîh, Ferheng ve Temeddun-i İran der Asr-ı Âl-i Bûveyh*, s. 366; Stern, "Abd al-Rahmân al-Sûfî", *EI*^{2}, C. I, s. 87.

[25] Sarton, *Mukaddime ber Târîh-i İlm*, C. I, s. 654.

[26] Atilla Bir-Mustafa Kaçar, "Usturlap", *DİA*, TDV, İstanbul 2012, C. XLII, s. 195.

[27] Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band VI, s. 214; Kurbânî, *Rîyâzîdân-i İranî*, s. 102; Hüccetî, *Târîh, Ferheng ve Temeddun-i İran der Asr-ı Âl-i Bûveyh*, s. 365.

[28] Gençtürk, *İran Büveyhîleri*, s. 434; Ahmet Güner, "Büveyhîler'den Adudüddevle ve Dönemi (338-372/949-983)", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1992, s. 210; Cengiz Aydın, "Abdurrahman es-Sûfî", *DİA*, TDV, İstanbul 1988, C. I, s. 173.

[29] Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Band I, s. 223; Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band VI, s. 214; Max von Krause, *Stambuler Handschriften Islamischer Mathematiker*, Bremen 1935, s. 465; Aydın, "Abdurrahman es-Sûfî", *DİA*, I, s. 173.

"*Kitâbü Suveri'l-Kevâkibi's-Sâbite*" adlı eserden yay burcuyla ilgili bir çizim (Source gallica.bnf.fr / Bibliothéque Nationale de France)

4. Ebü'l-Kâsım Gulâm-ı Zühal (Abdullah veya Ubeydullah b. Hasan el-Bağdadî) (ö. 986)

Adudüddevle zamanında yaşayan ve dönemin önemli astronomi, astroloji (müneccim) âlimlerinden olan Abdullah (veya Ubeydullah) b. Hasan el-Bağdadî daha çok Ebü'l-Kâsım Gulâm-ı Zühal ismiyle tanınmaktadır. Kendisine mesleğinden dolayı Gulâm-ı Zühal yani Satür (Zühal)'ün hizmetkârı şeklinde lakap takılmış olan Ebü'l-Kâsım daha önce de zikrettiğimiz üzere es-Sûfî ile birlikte Şîrâz'da astronomi ile ilgili çalışmalar yapan ekipte yer almaktaydı. Ebü'l-Kâsım Gulâm-ı Zühal bunun da etkisiyle burada kaldığı süre zarfında özellikle astroloji alanında yaptığı önemli çalışmalar sonucunda adından söz

ettirmiştir. Kaynaklarda geçen bilgilere göre bu üne kavuşmasını sağlayan bir diğer etken ise çağdaşı olan dönemin ünlü filozoflarından Ebû Süleyman el-Sicistânî'nin evinde astrolojiye karşı olup, astrolojik kehanetlerin doğruluğuna şüpheyle yaklaşan ilim adamlarıyla yapılan tartışmada, bu alanındaki ilmini konuşturarak yeryüzündeki olayların yıldızlarla ilişkili olduğuna dair inandırıcı deliller ileri sürmüş olmasıdır.[30]

Ebü'l-Kâsım Gulâm-i Zühal'ın bazı eserleri ise şu şekildedir: *Kitâb et-Tesyîrat (Tahminler), Kitâb eş-Şu'â'ât (Işınlar), Kitâb Ahkâm en-Nucûm (Yıldızların Durumları), Kitâb et-Tesyîrât ve'ş-Şu'â'at (Tahminler ve Işınlar), Kitâb el-Câmi el-Kebîr (Derli Toplu Büyük), Kitâb el-Usûl el-Mucerrade (Soyut İlkeler), Kitâb el-İhtiyârât (Seçkiler: Seçmeler) ve Kitâb el-İnfisâlât (Ayrılışlar)*.[31]

5. Ebû Sehl Veycen b. Rüstem el-Kûhî (ö. 990 veya 1000)

Mâzenderan (Taberistân) bölgesinde bulunan Kûh köyünde doğan Ebû Sehl Veycen b. Rüstem el-Kûhî geometri ve astronomi alanında yaptığı çalışmalarla isminden söz ettirmiştir.[32] Kendisi daha önce de değinildiği gibi Şîrâz'da es-Sûfî ile birlikte Adudüddevle'nin hizmetinde bulunmuş ve bu süre zarfında icat ettiği astronomik gözlem aletleri sayesinde güneşin sapma derecesini gözlemlemiş ve bunun sonucunda da kendi dönemine göre kış ayının 16 Aralık (günümüzde 22 Aralık), yaz ayının ise 17 Haziran (günümüzde 21 Haziran)'da başladığını saptamıştır.[33]

Ebû Sehl el-Kûhî, Şîrâz'da bir müddet kalıp çalışmalarına devam etmiştir. Daha sonra ise Bağdat'a giderek Adudüddevle'nin oğlu Şerefüddevle'ye hizmet etmeye başlamış ve asıl ününü de bu dönemde yaptığı çalışmalar sonucunda kazanmıştır.[34]

---

[30] İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l Ulemâ bi-Ahbâri'l Hükemâ (Târîhu'l-Hükemâ)*, s. 173; Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band VII, E. J. Brill, Leiden 1979, s. 168; Güner, "Büveyhîler'den Adudüddevle ve Dönemi (338-372/949-983)", s. 211; Nuri Yüce, "Abdullah b. Hasan el-Bağdadî", *DİA*, TDV, İstanbul 1988, C. I, s. 106.

[31] İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, (Trc. Mehmet Yolcu ve diğerleri), Çıra Yayınları, İstanbul 2017, s. 726; İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l Ulemâ bi Hükemâ (Târîhu'l-Hükemâ)*, s. 174; Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band VII, s. 168; Gençtürk, *İran Büveyhîleri*, s. 437.

[32] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 725; Suter, *Die Mathematiker und Astronomen*, s. 75; Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band VI, s. 218; Mehmet Emin Bozhüyük, "Kûhî", *DİA*, TDV, İstanbul 2002, C. XXVI, s. 346.

[33] Bozhüyük, "Kûhî", *DİA*, C. XXVI, s. 346.

[34] Ebû Sehl el-Kûhî Bağdat'a gittikten sonra Şerefüddevle tarafından burada gökyüzünde bulunan yedi yıldızın ve bunların hareketlerinin incelenmesiyle görevlendirdi. Ebû Sehl el-Kûhî de bu görevi icra etmek üzere Bağdat'ta bulunan sarayın çevresine bir rasathane[34] inşa ettirdi. Ayrıca yıldızların hareketlerini incelemek için de aletler yaptırdı. Bu gelişmelerle birlikte gözlem yapan Ebû Sehl el-Kûhî, astronomi alanında dönemin en önemli başarılarndanı sayılan iki gözlem ortaya koydu. Bunlardan birisi güneşin; yengeç burcuna, diğeri ise terazi burcuna girmesiyle ilgilidir. Ayrıca Ebû Sehl el-Kûhî bu gözlemlerinin sonuçlarını Bağdat'ta bulunan astronomi âlimlerinden, matematikçi, edip ve hukukçulardan oluşan bir gruba göstermiş ve onlardan bu duruma şahitlik ettiklerine dair imzalı birer belge almıştır (Safer 378/988 Haziran). Bkz. İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l Ulemâ*

Ebû Sehl el-Kûhî astronominin yanı sıra geometri alanında da önemli çalışmalar ortaya koymuştur.[35] Ebû Sehl'in bazı eserleri şu şekildedir: *Kitâb Merâkiz el-Ard (Yerin Merkezleri), Kîtâb el-Usûl Alâ Tahrikât-ı Öklîdes Lemm Yetime (Metot: Ana İlkeler), Kitâb San'at el-Usturlâb bi'l-Berâhîn (Burhanlarla Usturlap Yapımı).*[36]

6. Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Abdilcelîl es-Siczî (ö. 1024)

Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed es-Siczî X. yüzyılda yaşamış dönemin önemli astronomi âlimlerindendir. Aslen Sicistânlı (Sistânlı) olan es-Siczî,[37] Adudüddevle döneminde Şîraz'da bulunmuş, astronomi ve matematik alanında dönemin önde gelen ilim adamlarından olan es-Sûfî, Nazîf b. Yumn el-Yunânî ve Ebü'l-Kâsım Ğulâmu Zuhal gibi şahsiyetlerle tanışma imkânı bulmuştur.[38] es-Siczî Şîrâz'da bulduğu bu ilim ortamı sonucunda astronomi alanında önemli çalışmalar ortaya koymuştur. el-Bîrûnî'nin verdiği bilgilere göre es-Siczî dünyanın kendi etrafında döndüğü fikrinden hareket ederek, buna uygun bir şekilde kayık biçiminde bir usturlap icat etmiştir.[39]

Astronomi alanında önemli çalışmalarda bulunan es-Siczi'nin Adudüddevle için kaleme aldığı *"Kitâbu Terkîbi'l-Eflâk"* adlı eseri başta olmak üzere astronomiye dair yazdığı bazı eserleri günümüze kadar ulaşmıştır.[40] Bunun dışında matematik ve geometriye dair de önemli çalışmalarda bulunan es-Siczi'nin bu alanlarda kaleme almış olduğu kitap ve risâleler de günümüze kadar ulaşmıştır.[41]

7. Ebû Mahmûd Hâmid b. el-Hıdr el-Hucendî (ö. 1000)

el-Hucendî; Cibâl Büveyhîleri hükümdarı Fahrüddevle b. Rüknüddevle (984-997) zamanında yetişen dönemin önemli astronomi âlimlerindendir.[42] Asıl ününü hayatının

---

bi Hükemâ (Târîhu'l-Hükemâ), s. 262-263; Suter, *Die Mathematiker und Astronomen*, s. 75; Kabir, *Âl-i Bûveyh der Bağdâd*, s. 277-278; Sayılı, *The Observatory in İslam*, s. 113 vd.; Gençtürk, *İran Büveyhîleri*, s. 437-438; Güner, "Büveyhîler'den Adudüddevle ve Dönemi (338-372/949-983)", s. 211; Bozhüyük, "Kûhî", *DİA*, C. XXVI, s. 346.

[35] Sarton, *Mukaddime ber Târîh-i İlm*, C. I, s. 653.

[36] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 725-726; İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l Ulemâ bi-Ahbâri'l Hükemâ (Târîhu'l-Hükemâ)*, s. 264; Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band VI, s. 218; Gençtürk, *İran Büveyhîleri*, s. 439.

[37] Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Band VI, s. 224; Gençtürk, *İran Büveyhîleri*, s. 439; Yavuz Unat, "Siczî, Ebû Saîd", *DİA*, TDV, İstanbul 2009, C. XXXVI, s. 146.

[38] Unat, "Siczî, Ebû Saîd", *DİA*, C. XXXVI, s. 146.

[39] Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band VI, s. 224-225.

[40] Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band VI, s. 225-226; Gençtürk, *İran Büveyhîleri*, s. 439; Güner, "Büveyhîler'den Adudüddevle ve Dönemi (338-372/949-983)", s. 212; Unat, "Siczî, Ebû Saîd", *DİA*, C. XXXVI, s. 146.

[41] Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band V, s. 331 vdd.; Gençtürk, *İran Büveyhîleri*, s. 439; Unat, "Siczî, Ebû Saîd", *DİA*, C. XXXVI, s. 146.

[42] Sarton, *Mukaddime ber Târîh-i İlm*, C. I, s. 655; Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band VI, s. 220-221; Kurbânî, *Zindegînâme-yi Rîyâzîdân-i Dovre-yi İslâmî*, s. 231; Hamîd Behlûl, "Hucendî", *DMBİ*, Tahran 1389 hş., C. XVIII, s. 68.

sonlarına doğru Rey'de yaptığı çalışmalar sonucunda kazanmış olan el-Hucendî[43] bu dönemde Fahrüddevle'nin emri üzerine güneşin Rey şehrinin boylamına girişini incelemek üzere güneşin meridyen yüksekliğiyle ekliptik eğimini belirlemek üzere Fahrüddevle'ye ithafen *es-Südsü'l-Fahrî* adını verdiği bir tür sekstant (südüs)[44] icat etmiştir. Onun icat ettiği bu sekstantın daha önce yapılanlardan farklı olarak saniyeleri de göstermekteydi.[45] Onun bu icadı hakkında *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin* adlı eserinde bilgi veren el-Bîrûnî; el-Hucendî'nin bu sekstantı Rey yakınlarında bulunan Taberek Dağı'nda meridyen çizgisine paralel iki duvar şeklinde kurduğunu, iki duvar arasında kalan açıklığı kapatmak için de ortasında bir delik bulunan bir kubbe yaptığını kaydetmektedir.[46] Yine el-Bîrûnî vermiş olduğu bilgilerden el-Hucendî'nin icat ettiği sekstant ile yaptığı çalışmalar sonucunda 384 yılı 5-6 Cemâziyelevvel Cumartesi-Pazar günlerinde (17 Haziran 994) yani yaz dönencesinde güneşin meridyen yüksekliğini 77 derece 57 dakika 40 saniye 14, 384 yılı 9 Zilkade Cuma (15 Aralık 994) günü yani kış dönencesini ise 30 derece 53 dakika 35 saniye, Pazartesi gününü ise 30 derece 53 dakika 32 saniye olarak bulduğu ve kış ölçümlerindeki 3 saniyelik farktan dolayı da ortak ölçümü 30 derece 57 dakika 2.30 saniye şeklinde belirlemiş olduğu anlaşılmaktadır.[47] el-Hucendî bulduğu bu değerler neticesinde güneşin maksimum ve minimum yüksekliği arasındaki farkın ekliptik eğimine eşit olacağını kabul ederek en yüksek eğimi 23 derece 32 dakika 21 saniye olarak bulmuştur.[48] el-Bîrûnî; el-Hucendî'nin sekstantın üst kısmında meydana gelen bir kaymanın sonucunda, yayın merkezinin hafifçe yerinden oynamasından dolayı bu sonucun o dönem yapılan hesaplamalardan eksik olduğunu bu durumu el-Hucendî'nin kendisine anlattığını kaydetmektedir.[49] Bununla birlikte el-Hucendî icat ettiği sekstant ile elde ettiği veriler sonucunda Rey şehrinin enlemini 35; 34, 39 derece olarak bulmuştur.[50]

el-Hucendî ve çalışmalarına dair önemli bilgiler veren el-Bîrûnî, onun usturlâb ve diğer astronomi aletlerinin icadı konusunda da çağının yegâne şahsiyeti olduğunu

---

[43] E. Wiedemann, "Hucendî", *İA*, MEB, İstanbul 1987, V/1, 575; Behlûl, "Hucendî", *DMBİ*, C. XVIII, s. 68-69; Bayrakdar, "Hucendî, Hâmid b. Hıdır", *DİA*, C. XVIII, s. 273.

[44] Sekstant veya Arapça ve Farsça kaynaklarda zikredilen şekliyle Suds سدس (altılık veya altıda bir) bir yerin enlemini belirlemek amacıyla güneşin ve yıldızların açısal yüksekliğini ölçmeye yarayan bir tür alettir.

[45] Sayılı, *The Observatory in İslam*, s.118; Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band VI, s. 221; Kurbânî, *Zindegînâme-yi Rîyâzîdân-i Dovre-yi İslâmî*, s. 234.

[46] el-Bîrûnî, *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin*, s. 54. Krş. Sayılı, *The Observatory in İslam*, s. 119-121; Kurbânî, *Zindegînâme-yi Rîyâzîdân-i Dovre-yi İslâmî*, s. 235; Gençtürk, *İran Büveyhîleri*, s. 440; Behlûl, "Hucendî", *DMBİ*, C. XVIII, s. 69; Mehmet Bayrakdar, "Hucendî, Hâmid b. Hıdır", *DİA*, TDV, İstanbul 1998, C. XVIII, s. 274.

[47] el-Bîrûnî, *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin*, s. 55-56. Krş. Gençtürk, *İran Büveyhîleri*, s. 440; Bayrakdar, "Hucendî, Hâmid b. Hıdır", *DİA*, C. XVIII, s. 274.

[48] el-Bîrûnî, *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin*, s. 58; aynı müellif, el-Bîrûnî, *el-Kanûnü'l-Mesûdî*, C. II, s. 364. Krş. Kurbânî, *Zindegînâme-yi Rîyâzîdân-i Dovre-yi İslâmî*, s. 234-235; Gençtürk, *İran Büveyhîleri*, s. 440.

[49] el-Bîrûnî, *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin*, s. 58. Krş. Gençtürk, *İran Büveyhîleri*, s. 440; Bayrakdar, "Hucendî, Hâmid b. Hıdır", *DİA*, C. XVIII, s. 274-275.

[50] el-Bîrûnî, *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin*, s. 44-153. Krş. Gençtürk, *İran Büveyhîleri*, s. 440; Bayrakdar, "Hucendî, Hâmid b. Hıdır", *DİA*, C. XVIII, s. 275.

kaydetmektedir.[51] Bu önemli aletler arasında el-Hucendî'nin "el-âleti'ş-şâmile" veya "el-âletü'l-âmme" adını verdiği ve kadran ile usturlâb yerine kullanılabilen bir rasat aleti de yer almaktadır.[52]

el-Hucendî astronominin yanı sıra matematik alanında özellikle trigonometri, sayı sistemleri ve cebir hakkında yaptığı çalışmalar sonucunda bu alanda da isminden söz ettirmeyi başarmıştır.[53]

İcat ettiği aletlere dair eserlerinde ayrıntılı bilgiler veren el-Hucendî önemli eserler ortaya koymuştur. Astronomi çalışmalarına dair bilgileri ihtiva eden ve Fahrüddevle'ye ithaf edilen *ez-Zîcü'l-*[54] *Fahrî*,[55] usturlâb hakkında teorik bilgiler ihtiva eden *İstihrâcü Mecâzi Devâ'iri's-sümût Bi'ş-şınâ,*[56] beş risaleden meydana gelen ve icat ettiği çok fonksiyonlu rasat aletini tanıttığı *Kîtâbü'l-Sana'atü'l-Âleti'ş-şâmile* (*Kitâbü'l-Âleti'l-âmme)* adlı eserler onun astronomi alanında kaleme aldığı önemli eserler arasında yer almaktadır.[57]

8. Ebû Nasr el-Kumî

Ebû Nasr el-Kumî veya Hasan b. Ali el-Müneccim el-Kumî X. yüzyılda yaşamış Şiî astronomi âlimlerindendir.[58] Kaynaklarda geçen bilgilere göre el-Kumî bir müddet Cibâl Büveyhîleri hükümdarı Fahrüddevle'nin hizmetinde bulunmuş ve bu süre zarfında astronomiye dair çalışmalarda bulunarak[59] *el-Medhal ilâ İlmü'n-Nücûm (veya el-Bârî ilâ Ahkâmi'n-Nücûm)*[60] adında Arapça bir eser kaleme alarak bu eseri Fahrüddevle'ye ithaf etmiştir.[61] Bununla birlikte C. Brockelmann ve ondan alıntı yapan F. Sezgin, bu eserin Şeyh Ebû Amr Muhammed b. Saîd b. el-Merzûban için kaleme aldığını belirtmektedirler.[62]

---

[51] el-Bîrûnî, *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin*, s. 58. Krş. Kurbânî, *Zindegînâme-yi Rîyâzîdân-i Dovre-yi İslâmî*, s. 231-235; Behlûl, "Hucendî", *DMBİ*, C. XVIII, s. 69.

[52] Kurbânî, *Zindegînâme-yi Rîyâzîdân-i Dovre-yi İslâmî*, s. 165; Behlûl, "Hucendî", *DMBİ*, C. XVIII, s. 71; Bayrakdar, "Hucendî, Hâmid b. Hıdır", *DİA*, C. XVIII, s. 275.

[53] Bayrakdar, "Hucendî, Hâmid b. Hıdır", *DİA*, C. XVIII, s. 273.

[54] Zîc veya almanak (yıllık) İslâm bilimleri tarihi literatüründe astronomi cetvellerine verilen addır. Daha fazla bilgi için bkz. Yavuz Unat, "Zîc", *DİA*, TDV, İstanbul 2013, C. XLIV, s. 397.

[55] Sayılı, *The Observatory in İslam*, 120; Bayrakdar, "Hucendî, Hâmid b. Hıdır", *DİA*, C. XVIII, s. 275.

[56] Bayrakdar, "Hucendî, Hâmid b. Hıdır", *DİA*, C. XVIII, s. 275.

[57] Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band VI, s. 221; Bayrakdar, "Hucendî, Hâmid b. Hıdır", *DİA*, C. XVIII, s. 275.

[58] İbn Tâvûs, Radiyyüddîn Ali b. Mûsâ b. Ca'fer b. Tâvus, *Ferecü'l-Mehmûm fi Târîhi Ulemâ'in-Nücûm*, (Neşr. Muhammed Kâzım el-Kebşî), Menşurat-i Razî, Kum 1363 hş., s. 126; Hasan b. Muhammed b. Hasan Kumî, *Târîh-i Kum*, (Trc. Tâceddîn Hasan Hatîb, İbn Bahâüddîn Ali b. Hasan b. Abdulmelik Kumî, Tahkîk: Muhammed Rızâ Ensârî Kumî), Kitâbhâne-yi Bozorg-i Hazret-i Ayetullah el-Azimî Mar'aşî Necefî, Kum 1385 hş., s. 370; Suter, *Die Mathematiker und Astronomen*, s. 74-75; Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums, Band* VII, s. 174; Yûnus Kerâmetî, "Ebû Nasr Kumî", *DMBİ*, Tahran 1373 hş., C. VI, s. 321.

[59] Kumî, *Târîh-i Kum*, s. 15-370; Kerâmetî, "Ebû Nasr Kumî", *DMBİ*, C. VI, s. 321.

[60] Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn (Kitapların ve İlimlerin İsimlerinden Şüphelerin Giderilmesi)*, C. IV, (Trc. Rüştü Balcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017, s. 1310. Krş. Gençtürk, *İran Büveyhîleri*, s. 447; Kerâmetî, "Ebû Nasr Kumî", *DMBİ*, C. VI, s. 321.

[61] Kerâmetî, "Ebû Nasr Kumî", *DMBİ*, C. VI, s. 321.

[62] Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Band I, s. 223; Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band VI, s. 174.

el-Medhal ilâ İlmü'n-Nücûm hakkında bilgi veren Kâtip Çelebi; Ebû Nasr el-Kumî'nin 357 (968) yılında kaleme almış olduğu bu eserinin beş makale ve altmış dört fasıldan meydana geldiğini kaydetmektedir.[63]

SONUÇ

934-1056 yılları arasında bir asırdan fazla bir süre İran'da hüküm süren Büveyhîler döneminde İran'da hâkimiyet kurdukları Şîrâz, Rey, İsfahân ve Hemedân gibi meşhur şehirler önemli birer ilim merkezi haline gelmiştir. Bunu sağlayan en büyük etken ise ilk dönemlerden itibaren hem Büveyh hükümdarları hem de Ebû'l-Fazl İbnü'l-Amîd, Ebû'l-Feth İbnü'l-Amîd ve es-Sâhib b. Abbâd gibi vezirlerin ilim adamlarını himaye ederek, onları desteklemeleriydi. Özellikle Adudüddevle; Abdurrahmân es-Sûfî, Ebû Sehl Veycen b. Rüstem el-Kûhî, Ahmed b. Muhamme b. Abdülcelîl es-Siczî, Nazîf b. Yumn el-Yunânî ve Ebü'l-Kâsım Ğulâmu Zuhal gibi ilim adamlarını Şîrâz'da bir araya getirerek astronomi çalışmalarına dair onlara her türlü yardımı sağlaması astronomi alanında önemli gelişmeler sağlanmasına yardımcı olmuştur. Zira hem Adudüddevle hem de seleflerinin yarattığı maddi ve manevi ortam sayesinde İran coğrafyasında astronomi alanında Abdurrahmân es-Sûfî, Ebû Ca'fer el-Hâzin, el-Herevî, Ebü'l-Kâsım Gulâm-ı Zühal, Ebû Sehl Veycen b. Rüstem el-Kûhî, es-Siczî ve el-Hucendî gibi dönemin önde gelen âlimleri yetişmiştir. Bununla birlikte ismini zikrettiğimiz bu âlimlerden bazıları kendilerine sağlanan imkânlar doğrultusunda astronomi alanında aletler icat ederek önemli çalışmalar ortaya koyma imkânı bulmuşlardır. Ayrıca bu şahsiyetler matematik ve geometri alanlarında da çalışmalarda bulunarak önemli eserler ortaya koymuşlardır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki Büveyh hükümdarları ve devlet adamlarının müspet bilimleri desteklemeleri sonucunda özellikle astronomi alanında İran'da hâkimiyet kurdukları şehirlerde önemli âlimler yetişmiş ve bu âlimler yaptıkları çalışmalarla kendi dönemlerine damga vurmuşlardır.

[63] Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, C. IV, s. 1310. Ayrıca bkz. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Band I, s. 223; Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band VII, s. 174; Gençtürk, *İran Büveyhîleri*, s. 447; Kerâmetî, "Ebû Nasr Kumî", *DMBİ*, C. VI, s. 321.

KAYNAKÇA

1. Aydın, Cengiz, "Abdurrahman es-Sûfî", *DİA*, TDV, İstanbul 1988, C. I, 173.
2. Bayrakdar, Mehmet, "Hucendî, Hâmid b. Hıdır", *DİA*, TDV, İstanbul 1998, C. XVIII, s. 274.
3. Behlûl, Hamîd, "Hucendî", *DMBİ*, Tahran 1389 hş., C. XVIII, s. 68.
4. Bozhüyük, Mehmet Emin, "Kûhî", *DİA*, TDV, İstanbul 2002, C. XXVI, s. 346.
5. Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Band I, Verlag von Emil Felber, Weimar 1989.
6. el-Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, *el-Âsarü'l-Bâkîye ani'l-Kurûni'l-Haliye*, Neşr. C. Eduard Sachau, Leipzig 1878.
7. _____, *el-Kanûnü'l-Mesûdî fi'l Hey'e ve'n-Nücûm*, (Neşr. S. H. Bârânî), C. II, Dâiretü'l Maârifi'l Osmâniyye, Haydarâbâd-Dekkeni 1955.
8. _____, *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin*, (Trc. Kıvameddin Burslan, Haz. Melek Dosay Gökdoğan-Tuba Uymaz), TTK Yayınları, Ankara 2013.
9. Fazlıoğlu, İhsan, "Hâzin, Ebû Ca'fer", *DİA*, TDV, İstanbul 1998, C. XVII, s. 126-127.
10. Gençtürk, Cihan, *İran Büveyhîleri (322-448/934-1056) (Siyaset, İdarî Teşkilât ve Sosyo-Kültürel Hayat)*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2021.
11. Germrûdî, Ali Rızâ Nûrî, "Ebû Ca'fer Hâzin", *DMBİ*, Tahran 1378, C. V, s.
12. Güner, Ahmet, "Büveyhîler'den Adudüddevle ve Dönemi (338-372/949-983)", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1992.
13. Hasan b. Muhammed b. Hasan Kumî, *Târîh-i Kum*, (Trc. Tâceddîn Hasan Hatîb, İbn Bahâüddîn Ali b. Hasan b. Abdulmelik Kumî, Tahkîk: Muhammed Rızâ Ensârî Kumî), Kitâbhâne-yi Bozorg-i Hazret-i Ayetullah el-Azimî Mar'aşî Necefî, Kum 1385 hş.
14. Hauber, A., "Zur Verbreitung des Astronomen Sûfî", *Der Islam*, Vol. 8, Zeitschrift Für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients, Strasburg 1918.
15. Hill, Donalt R., *Gökyüzü ve Bilim Tarihi İslam Bilim ve Teknolojisi*, (Çeviren ve Yorumlayanlar: Atilla Bir-Mustafa Kaçar), Boyut Yayınları, İstanbul 2011.
16. Hüccetî, Sâdık, *Târîh, Ferheng ve Temeddun-i İran der Asr-ı Âl-i Bûveyh*, İntişârât-i Bungâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb-i Pârsî, Tahran 1393 hş.
17. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, (Trc. Kıvameddin Burslan, Haz. Mehmet Şeker-Rıza Savaş-Süleyman Genç-Ali Ertuğrul), TTK Yayınları, Ankara 2016.
18. İbn Tâvûs, Radiyyüddîn Ali b. Mûsâ b. Ca'fer b. Tâvus, *Ferecü'l-Mehmûm fi Târîhi Ulemâ'in-Nücûm*, (Neşr. Muhammed Kâzım el-Kebşî), Menşurat-i Razî, Kum 1363 hş.
19. İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-Târîh*, C. VII, (Trc. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.
20. İbnü'l-Kıftî, Cemâlüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Yûsuf, *İhbârü'l Ulemâ'i bi-Ahbâri'l Hükemâ (Târîhu'l-Hükemâ)*, Neşr. İbrâhîm Şemseddîn, Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, Beyrut 2005.

21. İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, (Trc. Mehmet Yolcu ve diğerleri), Çıra Yayınları, İstanbul 2017.
22. Kaçar, Atilla Bir-Mustafa, "Usturlap", *DİA*, TDV, İstanbul 2012, C. XLII, 195.
23. Kâdî Ahmed Tetevî-Âsaf Hân Kazvînî, *Târîh-i Elfî (Târîh-i Hezâr Sâle-yi İslâm)*, C. III, Neşr. Gulâm Rızâ Tabâtabâyî Mecd, İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1382 hş.
24. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn (Kitapların ve İlimlerin İsimlerinden Şüphelerin Giderilmesi)*, C. IV, (Trc. Rüştü Balcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017.
25. Krause, Max von, *Stambuler Handschriften Islamischer Mathematiker*, Bremen 1935.
26. Kurbânî, Ebü'l-Kâsım, *Rîyâzîdân-i İranî ez Hârezmî tâ İbn-i Sînâ*, İntişârât-i Medrese-i Âlî-i Dohterân-i İran (Dânişgâh-i el-Zehrâ), Tahran 1350 hş.
27. _____, *Zindegînâme-yi Rîyâzîdân-i Dovre-yi İslâmî ez Sede-yi Sevvom ta Sede-yi Yâzdehom*, İntişârât-i Merkez-i Neşr-i Dânişgâh, Tahran 1375 hş.
28. Sarton, George, *Mukaddime ber Târîh-i İlm*, C. I, (Trc. Gulâm Hüseyn-i Sadrî–yi Âfşâr), İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1383 hş.
29. Sayılı, Aydın, *The Observatory in İslam and Its Place in The General History of The Observatory*, Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı Külliyatı 4, (Hazırlayanlar: Remzi Demir-İnan Kalaycıoğulları), Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2016.
30. Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band V, E. J. Brill, Leiden 1974.
31. _____, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band VI, E. J. Brill, Leiden 1978.
32. _____, *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Band VII, E. J. Brill, Leiden 1979.
33. Stern, S. M., "Abd al-Rahmân al-Sûfî", *EI*^{2}, Leiden 1986, C. I, s. 86-87.
34. Suter, Heinrich, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber und Ihre Werke*, Leipzig 1900.
35. Unat, Yavuz, "Siczî, Ebû Saîd", *DİA*, TDV, İstanbul 2009, C. XXXVI, s. 146.
36. Wiedemann, E., "Hucendî", *İA*, MEB, İstanbul 1987, C. V/1, s. 575.
37. Yemînî, Zehrâ, "Ebû'l-Fazl Herevî", *DMBİ*, Tahran 1373 hş., C. VI, s. 150.
38. Yüce, Nuri, "Abdullah b. Hasan el-Bağdadî", *DİA*, TDV, İstanbul 1988, C. I, 106.

Modern İnsanın Karakter Analizi: Henry James'in "Ormandaki Canavar" Adlı Hikâyesi Üzerine Bir Değerlendirme

Deniz KUNDAKÇI[1]

Merve TEKİN[2]

1 Doç. Dr. Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, dkundakci@kastamonu.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-7331-5682.

2 Yüksek Lisans Öğrencisi, Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Orcid ID: 0000-0003-2166-2604.

1. Giriş

Henry James'in (1843-1916) *Ormandaki Canavar* (*The Beast in the Jungle*) adlı hikâyesinin başkahramanı John Marcher, James'in yarattığı karakterler içerisinde en ilgi çekici olanlardan birisidir. Marcher figürü, bir yandan James'in öykü ve romanlarına sinmiş modern toplumsal koşulların ikonik bir yansıması, öte yandan da James'in ağabeyi William James'ten (1842-1910) miras kalan pragmatist düşüncenin tam aksi istikamette bir tür anti-kahraman olarak betimlenir. Bir hikâyeye kıyasla bir miktar uzun olduğu için James tarafından *nouvelle* olarak tanımlanan bu kısa roman, James'in sadece edebi gücünün değerinin ortaya konulması açısından değil; aynı zamanda toplumsal ve felsefi çıkarımlara kapı araladığı ve modernist yaşam biçim ve alışkanlıklarından derin izler taşıdığı için de kritik bir değere sahiptir. 1903 tarihli *Ormandaki Canavar*, içsel ve özgür bir irade kabiliyetinden mahrum bir kişinin, uğrunda seçilmiş olduğuna inandığı bir gayeye saplantı derecesinde bağlanmasını konu edinen ve bu bağlanmayı bir tür yazgı olarak gördüğü için hayatını boşa harcayan mutsuz bir adamın trajik bir ağıtı gibidir. Bu ağıt, aslında kendisini "zamanın hizmetkârı" yerine koyup, olası gelecekteki belli belirsiz bir haz adına yaşanmamış bir hayatın sahibi Marcher'dan hareketle, modern insanın detaylı bir karakter sorgulamasını da okuyucuya sunar.

Orijinal dilinde yaklaşık on yedi bin kelimeden oluşan *Ormandaki Canavar*'ın öyküsü, John Marcher'ın on yıl kadar önce İtalya'ya yaptığı bir gezi esnasında, ülkenin güneybatı kıyılarındaki Sorrento'da tanıştığı May Bartram'la yıllar sonra bu kez Londra'da karşılaşmasıyla başlar. May bu tesadüfi buluşmada Marcher'ın kendisine yıllar önceki ilk görüşmelerinde bir sırrını paylaştığını hatırlatır. Paylaştıkları bu sırrın varlığının tekrar açığa çıkışı, aralarında samimi bir dostluğun kurulmasına olanak sağlar. Otuzlarında olmasına rağmen henüz hiç evlenmemiş May başlangıçta, otuz beşinde müzmin bekâr Marcher'ı sadece kendisi ile paylaşmış olduğu bu sır özelinde anlamaya çalışır. Sırrın konusu, Marcher'ın kendini, seçimi dışında Tanrısal bir şekilde boyun eğmesi gerektiğine inandığı bir yazgının basit bir faili olarak görmesiyle ilgilidir. Marcher, kendisini anlamaktan uzak "soğuk dış dünyanın sadece alayla karşılayacağına" inandığı bu gizemli yazgısının, günün birinde ortaya çıkacağına inanmakta ve bunun için doğru anı beklemektedir (James, 2011: 206). Aslında Marcher kendini bildi bileli bu yazgı onu sarıp sarmalayan, başına gelecek "ender ve garip bir olay için seçilmiş biri" olduğu duygusuyla hep bir arada olmuştur. Marcher'a göre gerçekleştiği vakit onun "iç dünyasını derinden sarsacak" olan bu duygu, "ormanda pusuya yatmış bir canavar" ya da vahşi bir kaplan gibi sadece uygun zamanı beklemektedir (James, 2011: 202, 208). Kendisine emanet edilen sırrı "talihsiz bir sapıklık" ya da

"zararsız bir delilik" gibi safiyane bir şekilde görmeye eğilimli olan May ise, zamanla koruma ve kollama duygusuyla karışık bir şekilde Marcher'a belli belirsiz bir sevgi duymaya başlar. Öte yandan ilişkileri ikisinin evlenmeleri şeklinde evrilmek yerine, belirli bir mesafede gündelik bir alışkanlık halinde ilerler. Her ikisi de sessiz bir "nöbette" gerçekleşmesi Marcher tarafından vaat edilen "başkalığı" ya da pusuda bekleyen kaplanın ortaya çıkışını birlikte ve sabırla beklerler.

Yıllar bu şekilde birbiri ardına günlük koşuşturmalarla geçip giderken ikisi de zamanla yaşlanırlar. Sonunda bir gün May ölümcül bir hastalığa yakalanır ve çok geçmeden de hayata gözlerini yumar. Marcher bu ani ölüm karşısında başlangıçta sadece bencilce bir duyguyla sır ortağını kaybetmiş olduğu gerekçesiyle hayıflanır. May'in kendisi için taşıdığı gerçek değeri anlayabilmesi ve onunla mutlu ve huzurlu bir yaşam sürebilme fırsatını kaçırmış olduğunu fark edebilmesi ise biraz zaman alacaktır. Nihayet hikâyenin sonunda gerçekleşecek bir olay, okuyucunun ilgisini Marher'ın bilincinde gerçekleşecek çarpıcı gerilime doğru yönlendirir. Marcher, ölümünden bir yıl kadar sonra May'in kabrini ziyaret için gittiği mezarlıkta, yakınını kaybetmiş bir adamın yüzündeki derin bir kedere tanıklık eder. Adamın yüreğindeki acıyı yansıtan bu derin keder Marcher'ın duygu dünyasını bir anda allak bullak edecektir. Sevdiği kadını kaybeden yabancı adamın derin üzüntüsü, Marcher'a hiçbir zaman sahip olmadığı tutku ve arzuları ona anımsatmış ve yaşamını bu arzulardan uzakta, boşa harcadığı duygusunu yüzüne olağanca şiddetiyle çarpmıştır. Marcher'ın içine işleyen bu gerçek, başka bir ifadeyle "bu korkunç uyanış", aslında onun yıllardır gelmesini beklediği o malum canavarın açığa çıkmasından başka bir şey değildir. Hikâyenin kahramanının bilinçlenme sürecine işaret eden söz konusu bu trajik an esasında, Marcher'a kendisinin her şeyi olabilecek fakat aralarında "insanların tanımaya gerek duydukları bir bağ oluşturma"yı beceremediği bir kadın özelinde hiçbir şey yaşamadan yaşlandığı duygusunun farkındalığını deneyimletmiştir (James, 2011: 238, 248). Hikâye, yaşadığı travmatik aydınlanmanın etkisiyle içgüdüsel bir hareketle mezarın üzerine kapaklanan Marcher'ın kendisini kaybetme anıyla son bulur.

Çerçevesi bu şekilde çizilebilecek olan *Ormandaki Canavar* hikâyesinden hareketle bu çalışmada, modern yaşam alışkanlıkları ve hâkim bürokratik kodların etkisiyle duygulanımlarını baskılayan pragmatizm karşıtı bir karakterin, John Marcher'ın, analizine girişilmeye çalışılacaktır. Bu analiz edebi olmaktan çok toplumsal, felsefi ve psikolojik gönderimleriyle birlikte ortaya konulmaya çalışılacaktır. Öte yandan Henry James'in, Marcher karakteri özelindeki tutumunun onun genel edebi perspektifini yansıtıp yansıtmadığı ve onun diğer hikâye ve romanları için de benzer değerlendirmelerin yapılıp yapılamayacağı tartışmanın ele alınacak boyutlarından birisidir. Bu çalışmada Marcher karakteri öncelikle iki

genel başlık üzerinden tartışmaya açılacaktır, bu başlıklar sırasıyla Marcher'ın toplumsal yapının bir parçası ve psikolojik bir özne oluşu açısından yapılan bir ayrımla oluşturulmuştur.

2. Modern Toplumsal Yaşam Güçlerinin Bir Parçası Olarak Marcher

Henry James hakkında yapılan değerlendirmelerdeki genel kanılardan biri, James'in eserlerindeki kahramanların modern yaşam tarzının sonucu olarak kentlerde yaygın zevksizlik, yalıtılmış duygular, yozlaşma ve iradeleri dışında bir takım sorunlara sürüklenmelerine konu olmasıdır (Graham, 1995: 164). Aslına bakılırsa *Ormandaki Canavar* bu çarpıcı yorumun en belirgin yansımalarından birisi olarak gösterilebilir. Hikâye daha en başında var olan toplumsal koşulların etkisi altındaki bir birey kavramı üzerine inşa edilir. John Marcher, kalabalıklar içinde "göze çarpmadığını" sanan ve "sürdürdüğü yaşam biçiminde olayları olduğu gibi kabullenen" pasif bir figür olarak betimlenir. Hikâyenin ilk sayfalarında, Marcher ve May'in Londra'da yıllar sonraki karşılaşmaları esnasında birbirlerini ilk anda "kaçırılmış bir fırsata bakar gibi" gözledikleri vurgulanarak, yaşamlarının kontrolünü ellerinde tutamayan ve pişmanlıkları bulunan iki kişinin konu edindiği izlenimi uyandırılmıştır (James, 2011: 197). Esasen hikayenin zaman boyutu, "geç son bahar" olarak seçilirken, metaforik bir şekilde iki karakterin hayatlarının "son dönemecine" giriş yaptıkları duygusuna da kapı aralanmıştır. May ve Marcher'ın bir araya geldikleri mekân da, Weatherend'te "geçmiş kuşakların kalıtlarıyla" dolu, eski döşemeleri ve halılarla kaplı duvarlarıyla sanki müzeyi andıran eski bir evdir (James, 2011: 193). Bu nedenle gerek zaman gerekse mekân betimlemeleri, hikâyenin "kaçırılmış fırsatlar" üzerine kurulu anlatım örgüsünü pekiştirmeyi başarmıştır.

Öte yandan kaçırılmış fırsatlar ya da "çok geç" (*too late*) teması[3], Henry James'in çalışma defterine not olarak düştüğü ve "boşa harcanan bir yaşam" ya da "ölümün dolaylı anlatımı"nı tarif etmek için kullandığı yaygın bir metaforik anlatım tarzıdır (Lucke, 1953: 532). Bir bütün olarak değerlendirildiğinde James'in hikâye ve romanları sıklıkla orta yaşı devirmiş ya da ömrünün son demlerindeki kişilerin pişmanlıklarıyla doludur. Söz gelimi yazarın erken dönem öykülerinden biri olan *Geleceğin Madonnası*'nda (1873), ressamlık yapan Theobald'ın kusursuz bir eser resmetme düşü ile başlayan, fakat o farkına varmadan geçip giden yaşam hikâyesinin ardından kullandığı "hayat bir rüyaymış?" ifadesi bu tespitin

3 Bu noktada "tema" yerine "tohum" kavramını da kullanabiliriz. James, ilgisini çeken, hayal gücünü besleyen ve nihayet ona esin kaynağı olan kişi, durum ve olayları "tohum" olarak adlandırır (Aytür, 2009: 93) ve bunları notlarına kaydeder.

çarpıcı bir yansımasıdır. Hikâyede Theobald'ın, zihninden durmaksızın zamanını ziyan ettiği düşüncesini geçirdiği, kendince büyük fırsatları kaçırmış olduğuna üzüldüğü ve bu duyguların onda bir sel olup "zavallının tüm ruhunu karanlığa boğduğu" dramatik bir şekilde dile getirilir (James, 2021a: 56-57). James ileriki yıllarda kaleme aldığı bir başka hikâyesi *Orta Yaşlar*'da (1893) ise, Dencombe adındaki bir yazarın sağlıklıyken yeterince aceleci davranmadığı için gerektiği sayıda eser ortaya koyamamış olmasını ön plana çıkarır. Hikâyede Dencombe, "böylesi bir yavaşlık durumunda tek bir ömrün çok kısa kaldığı"ndan şikâyet ettikten hemen sonra, "ah, ikinci bir dönemim- daha şanslı geçecek ikinci bir fırsatım- olabilseydi!" diye mırıldanarak yitip giden fırsatların içini yakan en büyük acı olduğunu haykırmıştır (James, 2021b: 166-167).[4]

Ormandaki Canavar'ın Marcher'ı ise, hikâyenin satır aralarında belirtildiği gibi, devlet memuriyetinde bir meslek sahibi, babasından kalan mütevazı gelirle yaşamını sürdüren, Londra'nın cemiyet toplantılarına katılan, kendisi de davetler vermekten geri durmayan bir karakter olarak modern kent yaşamının biçimsel davranışlarıyla birlikte ele alınır. Dışarıdan bakıldığında kendi zamanının ruhuna uygun hareket eden ve tekdüze yaşamında biçimsel olarak mutlu olduğu görüntüsü çizen sıradan bir kişiliktir. Aslında Marcher'ın bilinç yansımasında dünya, işte tam da bu biçimsel gerekçelerle "budala" olarak adlandırılır, çünkü yarım yamalak bile olsa kimse onun iç dünyasını keşfedebilme yeteneğine sahip değildir (James, 2011: 211). İçsel dünyası gizlenmiş haliyle Marcher dışarıdan, Max Weber'in tıpkı "gayr-i şahsi" niteliklerini ön plana çıkararak rasyonalist bir hayat tarzı ile birlikte ele aldığı (Weber, 1978: 1000) modern bürokratik dünyanın sıradan faillerini andırır.

---

4 Örneklerin sayısını arttırmak mümkündür. Karakterler kendilerini çoğunlukla değersiz hissederler. Söz gelimi, *Tutkun Bir Seyya*h'ta (1871) Clement Searle, kendinden bahsederken "yeryüzünde önemsiz biri, çöp toplayıcıdan, dilenciden farksız" diye söz eder; Bay Rawson, "ellili yaşlarına gelmiş, hiçbir sıfatı olmayan, bir eş ve çocuk babası olan bir adam" olarak tanıtılır. Rawson ömrünün tam otuz yılını şansının bir gün döneceğine inanarak yaşayan ve "gördüğüm her şey genç ve güzel yıllarımı hatırlatıyor ve ruhum ıstırap içinde kıvranıyor" diyerek pişmanlıklarından dem vurulan bir karakterdir (James, 2015: 24, 84). *Bir Hanımefendi'nin Portresi*'nin (1881) Bay Archer'ı, kendisine miras kalan serveti çarçur ettiği ve kızlarını yeterince iyi yetiştiremediği gerekçeleriyle "hayatını hiç de iyi değerlendirmemiş" olmakla okuyucuya takdim edilir (James, 2020a: 37). *Pandora*'nın (1909) Kont Otto'su ise, Pandora ile evlenememesini, Kuzey Alman Denizyolları gemisinin güvertesindeki ilk karşılaşmalarında onunla daha fazla vakit geçirebilme fırsatını es geçmesine bağlar (James, 1984: 67). *Northmore'ların Alçalışı*'nda (1900) hikâyenin kahramanı Warren Hope'tan bahsedilirken şu ifadeler kullanılır: "…hayatta hiçbir yere varamamışlığını bir kez daha, ama çok daha derinden hissetmesine sebep olmuştu. Oysa o her zaman hayatında tanıdığı en akıllı, en çalışkan insan olmuştu, hala da öyleydi; ama işte elli yedi yaşına gelmişti ve amiyane tabirle, 'gösterecek' nesi vardı elinde, ziyan olmuş dehası, perişan sağlık durumu ve üç kuruşluk emekli aylığından başka?" (James, 2017b: 183). Nihayet *Saklı Yaşam*'da (1892) Clare Wawdrey de hikayede şu şekilde takdim edilir: "Kırk yaşına vardığı,…bir sır değildi. Yıllar geçmiş, amacına hala ulaşamamıştı; o güne dek yaptığı hiçbir şey asıl yapmayı düşlediği şey olmamıştı, artık kaybedecek vakti kalmamıştı. Gülün yarası buydu işte, gülüşünün gerisinde gizli olan sızı da. Bu özelliği onu dokunaklı bir kişiliğe dönüştürüyor, melankolisini kahkahasından daha güzel hale getiriyordu" (James, 2017c: 25).

Çağdaş sosyolog Richard Sennet de, Weber gibi, modern yaşamın derinlik, estetik ve değerlerden yoksun mekanik yönlerini bir tür "dünyevi çilecilik" biçimi olarak değerlendirmektedir. Bu tür bir anlayış üzerine kurulan modern yaşamda bireyler, tatmine ulaşma arzularını ve gösterecekleri gayretlerin mükâfatlarını alacakları duygusunu yaşam öyküleri boyunca ertelemeleri gereken bir vaat olarak görme eğilimindedirler. Hayat onlar tarafından varılacak istasyonun eninde sonunda öngörülebildiği bir tür yolculuk olarak düşünülür. Ancak, bin bir gayretten sonra bile, "vaat edilen ödüllere" hiçbir vakit ulaşılamaz (Sennet, 2020: 117). Sennet'in bu yorumuna benzer şekilde, Marcher'ın da biçimsel olarak tüm yaşam macerasında kendisinden beklenenlerin tamamını yerine getirmiş görüntüsü vermesine karşılık, gerçekte yeterince şey yapamamış başarısız bir karakter olarak betimlendiği görülmektedir:

> *...yapay bir toplumsal gülümseme bulanan bir maske taşımaya başlamıştı; bu maske göz deliklerinin ardından ifadeleri yüzün öteki çizgileriyle hiç uyuşmayan göz[ler]le bakıyordu… toplumsal davranışları gerçek kişiliğini yansıtmaz olmuştu* (James, 2011: 211).

Marcher'ın hayatında May'e anlam katan ve onu değerli kılan özellik aslında tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır; çünkü May, Marcher'ın gerçek hislerini maskeleyen yüzeysel yaşantısının ardını görebilme yeteneğine sahip derinlikte biridir.

Marcher'ın yaşantısında mutluluğa yer vermeyen modern dünyevi çilecilik biçimi, esasen James'in eserlerinde başvurduğu yaygın bir temadır. Eserlerde mutluluk ve tutku sanki varlığından utanılması gereken bir şeymiş gibi ele alınır.[5] Söz gelimi bir erkek için dünyevi hazzın temel unsurlarından birisi olarak görülebilecek olan evlilik, mümkünse hiç tercih edilmemeli, ediliyorsa bile sevgi bağına, aşk ve tutkuya hiç yer vermeyecek bir şekilde düzenlenmelidir. James belki de *Güvercin Kanatları*'nda ifade edildiği gibi tutkunun "daima bir salaklık içer"diğine inananlardandır (James, 2008: 140). Yine belki de *Ustanın Dersi*'ndeki (1888) St. George gibi evliliğin ve insanın karısının, kişinin mükemmelliğine engel olduğuna" itimat eden biri (James, 2021c: 72) ya da kim bilir 27 yaşındaki Crawford gibi, bir erkeğin "sadece kendini korumak için evlenmesi" gerektiğini düşünüp, "başka çaresi kalmayana kadar beklemesi" gerektiğinin savunucuların-

---

5 James Pandora'da çağının insanı olarak gördüğü Kont Otto özelinde mutluluğu aynen tam da bu minvalde ele alır: "Mutluluk, genç dostumuzun nazarında bilimsel olmayan bir terimdi ve eğitimli bir bireyin böylesi afaki kavramları zihninin dip köşelerinde düşünmesi dahi utanılacak bir tavırdı"(James, 2017a: 8).

dan birisidir (James, 2020b: 110). James'in eserlerinde evlilik yapılmalıysa bile *Bir Başyapıtın Öyküsü*'ndeki John Lennox gibi bunun illa "aşkla ilgisi olması şart değildi"r (James, 2020c: 55).[6] Aslında yakından değerlendirildiği vakit, Marcher ve May de birbirlerine evlilik ilişkisiyle bağlanmamışlardır, Marcher'ın gözünde onları birleştiren yegâne şey aralarındaki Tanrısal sır ve bu sırrın bir gün gerçekleşebileceği vaadine ikisinin de sıkı sıkıya sadık kalıp onu beklemelerinden ibarettir. Öte yandan May'in aralarındaki ilişkiyi değerlendiriş biçimi Marcher'dan bütünüyle farklıdır. May'a göre aralarındaki bağın "tüm tutumuyla dile getirdiği bir anlam[ı] vardı"r; May, beklemeyi "kendini tümüyle verme" veya karşısındakine "teslim olma" olarak görmektedir. Marcher ise, May'in ilgisini fark etmesine rağmen, bunu "bilincinden çıkarıp atması gereken pek çok şeyden biri olarak algılayabiliyor" ve May'in bu eğilimine kayıtsız davranabiliyordur (James, 2011: 212, 213).

Öte yandan hikâyede James'in modern yaşam öğelerinden ilham aldığı bir diğer nokta da, May'in öyküde zaman zaman bir özne olmaktan çıkarılıp, Marcher tarafından araçsallaştırılmasına dikkatlerin çekilmiş olmasıdır. Aslında "araçsallaştırma" ya da "nesneleştirme" konusu, Max Weber'in çalışmalarında modern bireylerin eylemlerinin sonuçlarını hesaba katarak pratik yaşamda hedef ve çıkarlar arasında bir uyum gözetmelerine dayalı eylemlerini tanımlamak için kullanılır. Hedefler ve onları gerçekleştirme yolunda ortaya konulan eylemlerin "araç rasyonel eylemler" olarak ifade edildiği belirtilebilir (Kundakçı, 2016: 71). Kişi belirli bir amaç için, tıpkı takım çantasında her duruma uygun araçlarını yanında taşıyan bir tamirci edasıyla, muhtelif araçlar yelpazesinde amacına en uygun olanlarını seçer ve onları kullanır. Bu seçim, bireyin toplumsal yaşamda kimi zaman kendi gibi başka bir bireyi nesneleştirme yoluyla amacına uygun şekilde kullanabilmesi sonucunu da doğurabilir. İşte Marcher da gerçekleşeceğine inandığı bir kehanet, mistik bir amaç gereği, amacın içermediği düzeyde son derece rasyonel bir şekilde, May'i kendi ihtiyaçlarının işlevsel bir aracı haline getirmiştir (Goodheart, 2003: 123). May'in ölümü karşısında Marcher'ın duygusal boşluğa sürüklenmesindeki gerçek motivasyon da, May'in onun hayatında kendiyle sır ortaklığı yapma ya da ortak yaşamsal çıkarlar taşıma noktasındaki bir kişi (ya da nesne) olmasından kaynaklanan aşılmaz bir tür boşluktur.

Marcher'ın günün birinde May'a dönüp: "kimi zaman kendi kendime sana haksızlık edip etmediğimi soruyorum. Seni bu ölçüde bulaştırmam…doğru mu

---

6 Aslında evlilik meselesi James'in kendi öz yaşam hikâyesi içinde oldukça problemli bir konudur ve bir tür tabu olarak bile değerlendirilebilir. Annesi James'in Londra'ya yerleşmesinden hemen sonra onun yaşamında önemli bir eksiklik olarak gördüğü tensel sevgiyi bulması için ona evlenmesi önerisinde bulunmuş; fakat James anlaşılan o ki böylesi bir işe girişmeyi yaşamı boyunca düşünmemişti (Rogers, 1956: 141).

acaba?" diyerek seslenmesinden, Marcher'ın May'i araçsallaştırmış olduğunun farkına varabildiği; ancak bu durumdan kendisini zaman zaman vicdanen sorumlu hissettiği sonucu da çıkarılabilir (James, 2011: 213).[7] Aslında Marcher'ın May'in ölümü karşısında hissettiği duyguların anlatım tarzına yansıyan sunuluşundaki biçim, söz konusu araçsallığı tüm çıplaklığıyla göstermektedir:

Çocuğunu yitirdiği ya da çaldırdığı için onulmaz acılar içinde kıvranan bir baba neler duyarsa, o da bilincinde yitirdiği *nesne* için aynı şeyi duyuyor, *kapıları çalıp, polise başvururcasına her yerde onu arıyordu* (James, 2011: 240-241).

Yakından bakıldığında, hikâyede betimlendiği gibi Marcher "zamanının adamı"dır (James, 2011: 247) ve May onun yaşam serüveninde "yararlı" olduğu, kendisinin unuttuğu geçmişindeki gizi ona tekrar anımsattığı için değerlidir. Sennet'in ifade ettiği gibi, May Marcher'a, çağın korkularıyla yüzleşmesi ve hayatı bekleyişi esnasında eşlik etmiştir (Sennet, 2019: 85). Marcher karakteri bu yönüyle, kendisinin dışındaki güçler ya da toplumsal koşulların zorlaması ile yönlendirilen bir tür *deus ex machina* olarak, Weber'in tanımladığı şekliyle, aklını ve benliğini bir makinenin ya da toplumsal güçlerin adeta bir parçası haline getirmesi üzerinden de açıklanabilir (Tate, 1950: 9).

Esasen Marcher'ın May ile olan ilişkisinin ifade ediliş biçimi ve hatta hikâyede kullanılan anlatım tarzının kendisi bile, Marcher'ın modern toplumun bürokratik bir faili olarak ele alındığı gerçeğini tekrar tekrar anımsatır gözükür. Söz gelimi, onun May'in evini gün aşırı ziyaret ediş biçimindeki rutin ve sıradanlık, sanki her günün sabahı işine gitmek zorunda olan bir kamu çalışanının mesai kavramını andırır gibidir: "Gelip geçen *memur kuşaklarının* eski yazıhanelerdeki masaları dirsekleriyle aşındırması gibi Marcher da bu odadaki halıları tedirgin ayaklarıyla aşındırmıştı" (James, 2011: 215). Marcher, May özelinde, modern bürokratik dünya ve onun yaşam tarzının tipik bir yansıması olarak görülebilir.

Ayrıca Marcher söz konusu olduğunda göz çarpan bir diğer unsur da, onun pragmatizmin varsaydığı modern insan imgesinin tam aksi istikamette, bir tür anti-kahraman olarak ortaya konulmuş olmasıdır. Modern bir yaşam felsefesi olarak pragmatizm, gelişimine William James'in de çok büyük katkılar sunduğu, insan tecrübesini merkeze alan ve pratik gönderimleri bulunan felsefi bir harekettir. Bu hareket, özgür insan istencini merkeze yerleştiren ve öngörülemez bir dünyada pişmanlıkları, umut ve hatalarıyla beraber var olup, sorumluluk alabilen bir "birey" kavramına itibar eder. Pragmatizm, geleceğin insan gayret ve tecrübeleriyle

7 Hatta bir yerde Marcher May Bartram'ın onun gözündeki güzelliğinin de "kendisini onun davasına böylesine adamış olması"ndan kaynaklandığını itiraf eder. Hikâyede zaman zaman May'in Marcher'ın gözündeki değerinin tek ölçüsünün onun yararlılığı olduğuna dikkat çekilmektedir (James, 2011: 220).

olduğundan daha güzel bir yer olabileceği iyimserliğini kendi içerisinde daima saklı tutar. Anti-teolojik bir eğilimle, dünyanın yazgısının olsa olsa olanaksızlık tarafından belirlenebileceği düşüncesini ileri sürer. Bu açıdan tamamlanmış bir dünya tasavvuruna sıcak bakmaz ve bireyleri aktif ve yaratıcı failler olarak görme eğilimindedir (W. James, 2015: 81, 93, 103). Hâlbuki Marcher ise, özgür iradesi olmasına karşılık onu kullanmayı reddeden, yaşamla ve onun yükleriyle yüzleşmekten sürekli kaçınan ve kontrol edemediği kapalı bir evrenin buyurganlığı tarafından baskı altında tutulu olduğuna inanmış bir karakteri temsil etmektedir (Lindholdt, 1988: 276). Belirlenmiş, *monist*, yani çoğulcu (*pluralistik*) olmayan, bir dünya tasarımıyla hareket eder. Oysa William James, pragmatist birey anlayışından bahsederken onun kozmik bir romanın pasif bir okuyucusu olarak değil; teatral dünyanın bizatihi bir karakter oyuncusu ve bir kahramanı olarak değerlendirilmesi gerektiğini üzerine basa basa belirtmiştir (W. James, 2008: 24). Marcher ise, çoğulcu değil; aksine monist bir evren anlayışına inanmakta ve risklerle dolu fakat tecrübe edilmeyi bekleyen nice olanağa bir dünyaya rahatlıkla sırtını dönebilmektedir. Marcher bu haliyle W. James'in tanımladığı şekilde tecrübenin ürünü arzu, aşk, nefret, dostluk, düşmanlık ve başarısızlık gibi insana ait duygulara yer vermeyen (W. James, 2008: 24), yaşamın olumsallığına dönük tüm kapıları kapamış ve sonunda da bir tür anti-kahraman olup çıkmış bir karakterdir.[8] Netice olarak John Marcher karakteri, W. James'in dünyanın eylemlilik ve olanaklarla dolu olduğunu ileri süren ve ampirik olumsallığa kapılarını sonuna kadar aralayan pragmatist yaklaşımının, *a priori* belirlenimciliğe dayalı bir tür değillemesi intibakını uyandırmaktadır.

3. Psikolojik Bir Özne Olarak Marcher

John Marcher'ı, modern toplumsal koşulların bağlamından bağımsız şekilde salt bir birey olarak ele alıp, bu karakterin davranış ve seçimlerini psikolojik gönderimleri ve onun bilinç yansımaları üzerinden değerlendirmek de mümkündür. Karakter bu şekilde ele alındığında kimilerine göre Marcher "fanatik ve mutsuz bir sapkın" (Lucke, 1953: 531), "yoksun" ve "pasif" bir adam, (Bloom, 2001: 36) ya da "kör bencil" (Heyn, 1997: 111) veya "beceriksiz" (Goodheart, 2003: 116) yakıştırmalarıyla birlikte de anılabilmiştir. Hatta yapılan bu tarz yakıştırmalar kimi zaman patolojik bir boyuta kadar taşınarak, taşıdığı yüksek kaygı durumu ve tecrit duygusuna eğilimli kişilik yapısı nedeniyle, Marcher'ın "hastalıklı bir

8 Zaten pragmatizmin bu anti-kahramanın söz konusu vasıflarının ön plana çıkarıldığı yerlerde Marcher, "başına hiçbir şey gelmeyecek tek adam" olarak tasvir edilmiş ve dünyevi tecrübeden uzak durmuş olması durumuna dikkat çekişilmiştir. James'in gözünde Marcher "güvenli yaşamaya alışmakla, bunun zorunlu olarak gerektirdiği yok oluşu kabullenmiş" gözükmektedir (James, 2011: 242, 247).

ruhsal" varoluşa sahip olduğu bile dile getirilebilmiştir (Lindholdt, 1988: 284). Bu ve benzer yorumların ortaya konulmuş olmasının bir gerekçesi de, Henry James'in 27 Ağustos 1901'de Marcher figürünün özelliklerini sıralarken çalışma defterine, "hayatı boyunca başına gelecek şeyin ne olduğu konusunda pek fikir sahibi olmayan", kendisine belirsiz bir "korkunun musallat olduğu" adam diye not düşmüş olmasıdır (James, 1955: 311). Dolayısıyla James, muhtemel bir gelecekte kaleme alacağı hikâyenin kurgusunun Marcher adındaki bir adamın maruz kalacağı korku ve gerilimden esinleneceği ve hikâyenin temel arayışının söz konusu adamın bilinç dünyasını yansıtmak olduğunun ipuçlarını vermiş gözükmektedir.

Öte yandan hikâyenin kaleme alındığı tarihten bir yıl kadar öncesinde, 1902'de, Henry James'in ağabeyi ünlü psikolog ve felsefeci William James'in İnsan Doğası Üzerine Bir İ*nceleme* başlıklı eseriyle "sağlıklı ve hastalıklı ruh" yapıları üzerine detaylı değerlendirmeleri içeren bir çalışmasını yayınlamış olduğu da bu noktada belirtilmelidir. Yani, James'in *Ormandaki Canavar*'ı yazıldığında, ağabeyi William James'in Edinburg Üniversitesindeki ders notlarından oluşan psikoloji çalışması hâlihazırda basılı durumdaydı. Ağabey James, çağdaş psikolojinin öncü çalışmalarından birisi olan yapıtında "hastalıklı ruh" ve kişilik yapısını ayrı bir başlık altında incelemeyi ihmal etmemişti. Hastalıklı bir kişilik ona göre, ruh halinde dalgalanmalar bulunan, "acı çekmeye" ve "evrenin kötücül yanlarını sistematik bir şekilde ciddiye almaya eğilimli" ve bunu düşünsel hesapların içine katmaya meyleden uyumsuz bir ruh özelliği olarak tanımlanmıştır (W. James, 2017: 100, 141,182). Bu ruh halinde, kendilerine özgü bilinç yapıları bulunan kişiler, "doğanın iyiliklerini tamamen unutturabilecek kadar büyük bir mutsuzluk" içinde ve bu sebeple aşırı kötümser; "gaddar" ve kendisini "soluksuz bırakan bir korkunun baskısı altında" gibi semptomlarla birlikte ele alınmıştır (W. James, 2017: 158). W. James'e göre:

> *Kişinin üzerine çöken şey kötülük kavramı ya da zihinsel kötülük algısı değil, kötülüğün yarattığı kan dondurucu ve yürek titretici duygudur, bunun var olduğu yerde başka hiçbir kavram ya da duygu yaşayamaz* (W. James, 2017: 175).

W. James, bu kişilik tipolojisinin payına düşen akıbetin, en nihayetinde kaçınılmaz bir başarısızlık olduğuna ve bunun o ruh yapısındaki kişi tarafından varoluşsal bir şekilde bütünüyle hissedildiğine değinir. Eserinde W. James, bu tür ruhsal gerilimler yaşayan kişilerin gündelik yaşamına ilişkin şikâyet ve serzenişlere de alıntılar eşliğinde bol bol yer verir. Söz gelimi karakterler genellikle "bu

zulmü hak edecek ne yaptım?" ve "bu korku hangi maske altında beni ezecek?" şeklinde hezeyana dayalı yakarışlarda bulunmaya eğilimlidirler. Kişi ruhsal devinimindeki gizemin aşılmasında ancak metafizik bir takım inanış veya saplantı halini almış düşüncelerin kendisine yardımcı olabileceğine inanır ve "tatmin edici bir dinsel çözüm olacak şeye [doğru] yönelir" (W. James, 2017: 161, 165). W. James'in eserinden hareketle özetle çerçevesi bu şekilde çizilmeye çalışılan "hastalıklı ruh" ve kişilik betimlemesinin yakından bakıldığında kendisini sembolik bir şekilde de olsa John Marcher karakterinde açığa çıkardığı düşünülebilir. Hikâyede yaşamının sadece belirli kesitleri okuyucuyla paylaşılan Marcher figürü, önceden belirlenmiş bir alın yazısı tarafından ele geçirilmiş olduğuna ve *a priori* bir amaca hizmet ettiğine inanmaktadır. Okuyucuda, patolojik kaygıların ıstırabından kendisini kurtarabilme ve güvenlik duygusuna erişebilme gayesiyle gönüllü bir yalnızlığa katlanıyormuş izlenimi uyandırır. Bu duygu yoğunluğunun sadece kendisine has bir sır olarak kalabilmesi ve başkalarının bu sırdan haberdar olmaması için çağının sosyal alışkanlıklarının gerektirdiği kadarıyla topluma karışır, göze batmayacak şekilde kendisinden beklenen toplumsal görevleri yerine getirir, örneğin mevsim uygunsa operaya gider, misafir ağırlar ve "yapay bir gülümseme" ile etrafta dolaşır (James, 2011: 211, 217). Şüphesiz May, daha önce de ifade edildiği gibi, Marcher'ın gerçek benliğini fark eden yegâne kişidir. Marcher, yaşamdaki tüm başarısızlıklarını gizlemek adına kendisini kaderin bir nevi kurbanı olarak sembolleştirerek, içindeki yaşama dair dürtüleri ilgi çekici bir şekilde "vahşi" metaforuyla birleştirir ve iç dünyasında bunu bastırdığı duygusunu satır aralarında okuyucuya geçirir (Geismar, 1963: 42).[9] Marcher, bir gün açığa çıkacağına inandığı, hâlihazırda ormanda ve belki çalılıkların arkasında gizlenmiş bir şekilde duran bir canavarı beklemek adına tüm yaşamını harcar. O, uhrevi dinlerin birçoğunda olduğu gibi, seçilmiş biri olduğuna (*anointed one*) inanmakta ve bu yolda kendisini "ulvi bir bekleyiş"e adamaktadır. May ise seçilmiş kişinin bekleyiş nöbetine "gönüllü" şekilde katılan, Marcher'a inanmış ve kendini ona adamış[10] bir karakter olarak sunulur. "Beklemek" (*waiting*), "izlemek-takip

9 İlgi çekici bir şekilde, bu "vahşi" metaforunun William James'in çalışmasında da yer bulduğunu belirtmekte yarar var. W. James, ünlü romancı Lev Tolsytoy'un İtiraflarım adlı eserinde kendisini ifade ediş biçimine yer vererek, Tolstoy'un yaşamının bir dönemine egemen olan patolojik kaygıları analiz etmeye çalışır (bkz.W. James, 2017: 167). Alıntılanan pasaj şu şekildedir: "…bir Doğu masalı vardır: Öfkeli hayvandan kaçan adam kurumuş bir kuyunun içine girer, ama aşağı baktığında kuyunun dibinde ağzını açmış, onu yutmaya hazırlanan bir ejderha görür. Talihsiz adam ne öfkeli hayvan tarafından öldürülme korkusuyla kuyudan çıkabilir ne de ejderha tarafından yenilme korkusu nedeniyle kuyunun dibine inebilir. Sonunda kuyunun içindeki çatlaktaki bir dalı yakalar ve ona tutunur. Ellerinde gitgide güç kalmamaktadır…Ben de aynı şekilde hayat dalına tutunmuştum. Biliyordum ki ölüm ejderhası beni bekliyordu, ondan kaçış yoktu ve beni paramparça edecekti (Tolstoy, 2021: 25-26).

10 Bu durum hikâyede, May tarafından "beklemek zaten her zaman tümüyle kendini vermektir" şeklinde belirtilir (James, 2011: 213)

etmek" (*watching*), "kurtuluş" ve "ihanet" sözcükleriyle hikaye boyunca metafizik ve psiko-mistik bir ton diri tutulmaya çalışılır (Kau, 1973: 188, 191-192). Bu perspektiften hareketle, Marcher'ın açığa çıkmasını beklediği canavar (*beast*), aslında onun bir tür alternatif benliği, *alter-ego*'su olarak da yorumlanabilir.[11] Marcher bu içgüdüsel, yaratıcı ve alternatif kişiliğini bulmak adına yazgısını, kendi dışında etkili olduğuna inandığı mutlak bir güç olarak görme yönelimi göstermiştir. Ancak hikâyenin sonunda kendini yaşamını boşa harcamış, hiçbir şeyin konusu olmayacak kadar önemsiz ve mutsuz bir adama dönüşmüş bir vaziyette bulur. Bu durumu ancak zaman içinde gerçekleşeceğine inandığı yazgıyı beklerken günün birinde yaşlanmış olduğunu fark ettiği vakit anlamıştır. Bu yüzden başarısızlık duygusunun Marcher'da son derece derin kökleri olduğu ifade edilmelidir; çünkü başarısızlık ona göre kendisinin herhangi bir ekonomik girişimde iflas etmesi, herhangi bir sebepten onurunu yitirmesi, işkenceye maruz kalması ya da bir suçtan yargılanarak ceza alması veya söz gelimi idam sehpasında asılması durumlarının hiçbiri değildir. Marcher'ın nazarında başarısızlık, sadece "hiçbir şey olmamaktır" (James, 2011: 223). Ancak Marcher, işte tam da bu durumdadır. Hayat serüveninde herhangi bir uğursuzluk ya da sorun yaşamış olsaydı, Marcher bunu kayda değer bir problem olarak görmeyecekti. Sözü edilen olumsuz gelişmeler onun yazgısal bekleyişine yaraşır şekilde azametli olabilseydi; geri kalan hiçbir şeyin onun gözünde bir önemi olmayacaktı. Fakat Marcher yaşamamış, yaşamda bir tecrübe sahibi olamamıştı. Hatta âşık bile olamamıştı. Şayet âşık olabilseydi belki yaşamayı tecrübe edecekti, ancak maalesef bunu bile elinden kaçırmıştı.

Ancak birçok yorumcunun ifade ettiği gibi (Hollister, 2015), Marcher gerçekten "dosdoğru kaderine doğru ilerleyen özgür iradesinden vazgeçmiş bir yürüyüşçü"ye benzediği için mi âşık bile olmayı beceremişti? Yoksa o sadece, kadın tecrübesini hissetme konusunda yetersizlik sahibi olduğu için mi bu şekilde davranmayı tercih etmişti? Bu sorulara verilebilecek cevaplar oldukça tartışma yaratıcı olabilir. Söz gelimi başta ünlü edebiyat eleştirmeni Harold Bloom olmak üzere birçok yorumcuya göre, "Marcher en samimi insani bağ olan… cinsel bağlardan korkan bir adam" olarak değerlendirilebilir (Bloom, 2001: 39, 40; ayrıca bkz. Heyn, 1997: 120; Goodheart, 2003:124; Gate, 1954: 188). Esasen bir bütün

---

11 James'in hikâye ve romanları biraz detaylı bir şekilde analiz edildiğinde "vahşi" ve "orman" gibi metaforik anlatımlara ilk kez 1898'de yayınlanan *Yürek Burgusu* (*The Turn of Screw*) adlı *nouvella*sında yer verdiği hemen göze çarpar: "…bu durgunluğun içinde sessizce toparlanıp bekleyen, sonra birdenbire patlayan olaydı. Ormanda çöküp pusuya yatan yabanıl bir hayvanın ansızın atlayışı gibiydi bu olay" (James, 2006: 27). Romandaki Bayan Grose karakteri etrafta hayalet halüsinasyonları gören genç ve idealist bir öğretmendir. Bu açıdan Grose de tıpkı Marcher gibi, psikolojik bir yorumla, ruhsal ve nevrotik baskıdan mustarip bir kişilik olarak ortaya konulur. Aynı anlatımların iki karakterde de ortak olması bu perspektifle açıklanabilir.

olarak ele alındığında hikâyede Marher'ın May ile tutkulu bir yüzleşme riskinden kaçınmaya çalıştığını düşündürecek bazı izler bulmak mümkündür. May, evlilik için uygun bir karakter olarak görülebilse de; Marcher'ın onu değerlendiriş biçimi tıpkı bir annenin sergilediği kibar ve koruyucu tavrına karşı olan minnet ve saygıdan ibarettir. Hikâyede May'i tarif eden sözcüklere bakıldığında "cömert", "iyi yürekli", "anlayışlı", "koruyucu", "hoş görülü" ve "iyi" gibi nitelemelerin onun adıyla bir arada kullandığı hemen göze çarpmaktadır (James, 2011: 200, 202, 207, 210, 219). Bu sözcükler Marcher'ın bilinç yansımalarını ifade eden ve Marcher'ın niçin May ile tutkulu bir beraberliğinin olamayacağının açık bir kanıtı gibidir. Marcher muhtemelen annesi yerine koyduğu bir kadınla tutkulu bir beraberliği düşleyememiştir (Rogers, 1956: 433).[12]

Ünlü siyaset düşünürü Niccolo Machiavelli çağlar öncesinde atılgan ya da aktif olmanın, temkinli ya da edilgen olmaktan daha iyi olacağı kanısını paylaşmıştı. Machiavvelli'ye göre sırtını tamamen yazgısına, şansına (*la fortune*) yaslayan kişi, yürüdüğü yolda mutsuz olabilirdi. Machiavelli'ye göre talih, dişiydi ve dize gelmesi için onun "zorlanması" gerekirdi (Machiavelli, 2015: 152, 155). Benzer şekilde Marcher'ın en büyük talihi de anlaşıldığı kadarıyla May'di; ancak o bunu görememiş, kendisine "hiçbir tutku asla dokunmamıştı" ve Marcher sonunda "dünyada başına hiçbir şey gelmeyecek olan tek adam" olup çıkmıştı. Marcher arzuları olmayan ve koca evrendeki köşesine çekilen yalnız biriydi (James, 2011: 246, 247). Öte yandan öyle ya da böyle hikâyenin sonunda büyük bir aydınlanma anı yaşamış ve kendisinden farklı olarak May'in yaşamı iliklerine kadar hissettiği gerçeğini, korkunç bir şekilde fark etmişti.[13] Hikâye bu derin farkındalık anından itibaren, başlangıçtan beri karakterlerin özelliklerini yansıtmaya çalışan izlenimci bir havadan, hakikatin ortaya çıkarılmasını ortaya koyan daha öğretici bir noktaya doğru evrilmiştir (Tompkins, 1970: 185). Hatta May, öldükten sonra bile saygıyla anılmayı Marcher'dan bütünüyle daha fazla hak etmiş bir karakter konumuna yükseltilmiştir; çünkü May'in mezar taşı bile Marcher'ın yaşamındaki başarısızlığın anahtarını en dramatik şekilde ona sunabilmiştir (Heyn, 1997: 119). May, birlikte yaşlanırlarken Marcher'ın mistik koşullanmalarla hayatını bir yazgının parçası olarak görme alışkanlığını değiştirmek için elinden gelen çabayı sarf etmesine karşılık, bunu başaramamış; fakat öldükten sonra onun mezar taşı

---

12 James'in eserlerinde anne yerini tutan May Bartram'a benzer çoğunluğu bekâr ya da dul kadın karakterleri görmek çok da şaşırtıcı değildir: *Yürek Burgusu*'nun Bayan Grose'si, *Aspern'in Mektupları*'ndaki Bayan Tina, *Son Derece Tuhaf Bir Durum*'un Caroline Hofmann'ı ve *Geleceğin Madonnası*'nda Serafina karakterleri belirgin özellikleriyle ortaya çıkan bunlardan sadece birkaç tanesidir.

13 Eugene Goodheart, "fark etme" sözcüğünün, Marcher'ın tecrübesini ortaya koymada son derece zayıf bir sözcük olduğundan bahseder (Goodheart, 2003: 116). Marcher bir tür travma yaşamıştır.

Marcher ile konuşmaya devam etmiştir. May'in konuşan mezarı Marcher'a, bir zamanlar onun da özgür bir fail olabilme imkânının bulunduğunu ancak onun bu fırsatı elinin tersiyle bir çırpıda ittiği hakikatini haykırmıştır. Bu haykırış, ya da yaşam tecrübesi, Marcher'ın "kaçırdığı şeyin adını ateşten harflerle" mezar taşının üzerinde yazmaktadır (James, 2011: 246).

William James, insan yaşamının anlamının ne olduğu sorusuna biraz da Aristotelesçi bir tarzda[14] "mutluluk" cevabını vermişti. Ona göre, "mutluluğu elde etme, onu koruma ve geri kazanma bütün zamanlarda çoğu insanın davranışlarının ve bir şeylere katlanmalarının gizli güdüsü olmuştur" (W. James, 2017: 89). Dolayısıyla W. James'e göre, sistematik olarak sağlıklı bir zihin, iyiliği ve mutluluğu varlığın özü ve evrensel yanı olarak gören ve kötülüğü bilinçli olarak görüş alanından çıkarmaya yönelen bir zihin yapısıdır. Diğer taraftan Henry James'in Marcher'ı ise; yaşamının merkezine hiçbir zaman mutluluğu koyma çabasında olmamıştır.

Yine W. James göre insanın her türlü "bencil düşünce tarzı" kişiyi yok oluşa doğru sürükler (W. James, 2017: 119). Marcher bu açıdan sadece kendi benliği ve onun yönelimlerini merkeze yerleştiren (*egomanic*) ve kendi amaçları için başka bir kişiden istifade eden bencil bir karakterdir**.** Bu sebeple onun yaşam öyküsü bir tür kayıp yaşam hikâyesi olarak yorumlanabilir. Özetle, William James'in İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme adlı psikoloji temalı eseri, birçok bakımdan John Marcher karakterinin iç dünyasını anlamak açısından değerli gözükmektedir (Lindholdt, 1988: 284).

Sonuç: Sanatçının Hayatı Onun Eseri midir?

John Marcher, bir yönüyle modern ve bürokratikleşmiş yaşamın sancılarını derinden hisseden sıradan bir fail, bir diğer yönüyle de William James'in çerçevesini çizdiği "hastalıklı ruh" yapısının tipik bir yansımasıdır. Marcher, belki de aynı anda her ikisi birden olabilmeyi başarmış ve okuyuculara kendi hayatlarından izler keşfetmelerine yardımcı olan çarpıcı bir figür olabilmiştir. Ancak her durumda da Marcher, gerçeğe gönderimleri bulunan sahici bir karakterdir. Zaten Henry James de, roman [ya da onu besleyen hikâye] gibi edebi türlerin var olabilmesi için yegâne koşulun, onların yaşamla bir bağ kurması ve onunla gerçekten yarışması gerektiğine inanmıştır (James, 2018: 54). Bu bakımdan bu edebi türlerde belirli bir gerçeklik anlayışına sahip olmanın yazarların en önemli eşiği olaca-

14 Aristoteles mutluluğun, "insana özgü iyilerin en önemlisi ve en üstünü" ve "insan açısından yapılacak olanların en iyisi" olduğuna inanır. Öte yandan onu dinginlik olarak da adlandırır ve bir başkası adına değil, kendi başına tercih edilen bir tür etkinlik olarak ifade eder. İnsan işlev ve amacının bir parçası olarak ele alınan mutluluk kavramını, erdeme uygun etkinlikler üzerinden açıklar (Aristoteles, 2011: 23, 204-207; 2015: 17).

ğını ifade etmiştir. Yazar için "gerçekliğin havasını yakalamak" bir seçenek değil; vazgeçilmez bir hedef olarak ortaya konulmuştur. Dahası James'e göre genellikle, bir "eserin kendisi, yaratıcısının yaşamının ifşaatları ile doludur" (akt. More, 1976: 86). Bu bakımdan edebi eserler sadece gerçekliği yansıtmaya çalışmakla değil, aynı zamanda eserin müellifinin kişisel yaşam serüveninden izler taşımakla da çevrelenmiş gibidir. James'in edebi eserler ile gerçeklik ve yazarın kişisel yaşam tecrübeleri arasında kurduğu bu güçlü bağdan hareketle, *Ormandaki Canavar*'daki John Marcher ve May Bartram'ın, Henry James'in kendi yaşantısında bir karşılığı olup olamayacağı sorusunu gündeme taşımak, çok da şaşırtıcı olmaz.

Bu noktada söz konusu sorunun haklı gerekçelerle dillendirildiğine işaret eden bazı deliller olduğu belirtilmelidir. Şöyle ki James'in hayatı yakından incelendiğinde Mayıs 1880'de Constance Fenimore Woolson adlı renkli yerel hikâyeler kaleme alan kadın bir yazarla tanışmış olduğu görülür. James, tıpkı Marcher'ın May ile karşılaşmasında olduğu gibi Woolson ile ilk kez İtalya'da (fakat Napoli değil; Floransa'da) karşılaşır. Bu tarihlerde James epey ünlü bir yazar, Woolson ise Avrupa'ya çalışacak bir yer bulma ümidiyle gelmiş Amerikalı bekâr bir kadındır. Kırklı yaşlardaki bir kadınla James arasında kurulan bu arkadaşlık bağı zamanla giderek büyür ve gelişir. Ancak James, kadının kendisine olan hislerine pek aldırış etmez ve bunu görmezden gelir. Aslında James, Woolson'un kibarlığı ve kendisiyle olan bağını arkadaşlığın ötesinde bir ilgi olarak görmekten özellikle kaçınır (Kau, 1973: 187). Arkadaşlıkları, Woolson'un 1894'te bir kış sabahı Venedik'te kiralamış olduğu dairenin balkonundan atlayarak intihar edişine kadar sürer. Ancak ilişkileri James'in 1894-1907 tarihleri arası Woolson'un mezarını düzenli ziyaretleriyle daha tinsel bir boyutta güçlenerek devam edecektir (Moore, 1976: 86-87). James 1907 Eylül'ünde zamanla alışkanlık halini alan bu mezar ziyaretlerinden birinde Woolson'un yeğeni Clara Benedict'e İtalya'da deneyimlediği en harikulade şeyin, Mayıs ve Haziran aylarında Woolson'un bulunduğu mezarlıkta yürümek olduğunu ve bu yürüyüşlerin yüreğine tükenmez bir şekilde tesir ettiğinden söz eder (Moore, 1976: 91). "May" adının İngilizce'de aynı zamanda "Mayıs" anlamına geldiği hatırlandığında, *Ormandaki Canavar*'ın May'i ile James'in yaşamında Mayıs ayının hüznünü anımsatan Woolson'un mezarlığındaki yürüyüşleri arasında yakın bir irtibat kurulabileceği düşünülebilir. May, James'in yaşam tecrübesinden ilham almış bir karakter; *Ormandaki Canavar*, James'in bu kasvetli hatıratından süzülüp gelmiş bir hikâye izlenimi uyandırır (Kau, 1973: 187).

Diğer taraftan May, James'in 1870'te daha henüz 24 yaşında tüberkülozdan kaybettiği arkadaş canlısı kuzeni Minny Temple'ın kurgusal bir karşılığı izlenimini de verir. Kuzeninin erken yaşta ölümü üzerine James bir tür duygu sağanağı

yaşamış ve hikâye yıllar sonra bu duygu yoğunluğunun bir izdüşümü olarak ortaya çıkmıştır. Hikâye başlarken Marcher ile May İtalya'da ilk buluştukları vakit May 25'inde, yani yaklaşık olarak Minny'nin öldüğü yaşlardadır. Minny de tıpkı May gibi kronik bir hastalıktan mustariptir ve bu nedenle ölmüştür. Dahası Minny hikâyenin yazıldığı tarih olan 1903'e kadar yaşasaydı; May'in hikâyenin sonunda öldüğü yaşlarda olacağı söylenebilir (Lindholdt, 1988: 282).

Toparlamak gerekirse, kaçırılmış fırsatlar ya da "çok geç" teması üzerine kurgulanan *Ormandaki Canavar*'ı, bir yandan modern koşulların yarattığı biçimsel ve yüzeysel toplumsal ilişkilerin ve bunların beklenmedik sonuçlarının; diğer yandan da mutsuz ve trajik bir benliğin karamsarlığının bir tür betimlemesi çabası olarak görmek olasıdır. Öte yandan Marcher ve May gibi sıradan kişiler özelinde hikâye, Henry James'in anı ve yaşam tecrübesinden dokunaklı izler de taşımaktadır.

KAYNAKÇA

1. Aristoteles. (2011). *Nikomakhos'a Etik*. çev. S. Babür, Bilgesu: Ankara.
2. Aristoteles. (2015). *Eudemos'a Etik*. çev. S. Babür, Bilgesu: Ankara.
3. Aytür, Ünal (2009). *Henry James ve Roman Sanatı*. Yapıkredi Yayınları: İstanbul.
4. Bloom Harold. (2001). *Bloom's Major Short Story Writers, Henry James.* Chelsea House Publishers: Boswell.
5. Heyns, Michiel W. (1997). "The Double narrative of The Beast in the Jungle': ethical plot, ironical plot, and the play of power" *Enacting History in Henry James, Narrative, power, ethics* içinde,106-125, (ed. Gert Buelens), Cambridge University Press: Cambridge.
6. Hollister, Michael. (2015). "Analysis on the Beast in the Jungle", https://www.amerlit.com/sstory/SSTORY%20James,%20Henry%20The%20Beast%20in%20the%20Jungle%20(1903)%20analysis%20by%20section.pdf
7. Gate, Robert L. (1954). "Freudian Imagery in James's Fiction", *American Imago*, Vol. 11, No. 2, 181-190.
8. Geismar, Maxwell. (1963). "The Beast in the Jungle", *Nineteeth-Century Fiction*, Vol. 18, No. 1, 35-42.
9. Goodheart, Eugene. (2003). "What May knew in The Beast in the Jungle" *The Sewanee Review*, vol.111, no. 1, 116-127.
10. Graham, Kenneth. (1995). *Henry James A Literary Life*. Palgrave Macmillian: New York.
11. James, Henry. (1955). *The Notebooks of Henry James*. (ed. F. O. Matthiessen, Kenneth B. Murdock), George Braziller Inc.: New York.
12. James, Henry. (2006). *Yürek Burgusu*. çev. N. Aytür, İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
13. James, Henry. (2008). *Güvercinin Kanatları*. çev. R. Hakmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
14. James, Henry. (2011). "Ormandaki Canavar" *Henry James Kısa Romanlar, Uzun Öyküler* içinde, 193-248, çev. N. Aytür, Ü. Aytür, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul,
15. James, Henry. (2015). *Tutkun Seyyah*. çev. E. Coşkun, Altınbilek Yayınları: İstanbul.
16. James, Henry. (2017a). *Pandora*. çev. F. Sevimay, 1984 Yayınevi: İstanbul.
17. James, Henry. (2017b) "Northmore'ların Alçalışı", *Dostlarımızın Dostları* içinde, 179-215, çev. P. Kür & F. Özgüven, Kırmızı Kedi Yayınları:

İstanbul.
18. James, Henry. (2017c). "Saklı Yaşam", *Dostlarımızın Dostları* içinde, 11-72, çev. P. Kür & F. Özgüven, Kırmızı Kedi Yayınları: İstanbul.
19. James, Henry. (2018). *Kurgu Sanatı.* çev. T. D. Odabaşı, Laputa Kitap: İstanbul.
20. James, Henry. (2020a). *Bir Hanımefendi'nin Portresi*. çev. S. Akçora, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
21. James, Henry. (2020b). Crawford'un tutarlılığı", *Bir Başyapıtın Öyküsü* içinde, 105-141, çev. D. Körpe, Can Yayınları: İstanbul.
22. James, Henry. (2020c). "Bir Başyapıtın Öyküsü", *Bir Başyapıtın Öyküsü* içinde, 17-56, çev. D. Körpe, Can Yayınları: İstanbul.
23. James, Henry. (2021a). "Geleceğin Madonnası" *Lonra Kuşatması* içinde, 27-71, çev. Ü. Aytür, Yapıkredi Yayınları: İstanbul.
24. James, Henry. (2021b). "Orta Yaşlar", *Londra Kuşatması* içinde, 163-225, çev. Ü. Aytür, Yapıkredi Yayınları: İstanbul.
25. James, Henry. (2021c). *Ustanın Dersi*. çev. C. Ö. Kalaycı, Can Yayınları.
26. James, William. (2008). "Monistic Idealism", *A Pluralistic Universe* içinde, 22-37, Arc Manor: Maryland.
27. James, William. (2015). *Pragmatizm*. çev. T. Karakaş, İletişim Yayınları: İstanbul.
28. James, William. (2017). *Dinsel Deneyimin Çeşitler, İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. çev. İ. H. Yılmaz, Pinhan Yayıncılık: İstanbul.
29. Kau, Joseph. (1973). "Henry James and the garden: A symbolic setting for "the Beast in the Jungle", *Studies in Short Fiction*, 10:2, 187-198.
30. Kundakçı, Deniz. (2016). *Max Weber*, Say Yayınları: İstanbul.
31. Lindholdt. Paul J. (1988). "Pragmatism and "The Beast in the Jungle", Paul J. Lindholdt, *Studies in Short Fiction*. 25 (3), 275-284.
32. Lucke, Jessie Ryon. (1953). "The Beast in the Jungle", *The New England Quarterly*, 26:4, 529-532.
33. Machiavelli, Niccolo. (2015). *Prens*. çev: N. Yeni, Alfa Yayınları: İstanbul.
34. Moore, Rayburn S. (1976). "The Strange Irregular Rhythm of Live: James's Late Tales and Constance Woolson", *South Atlantic Bulletin*, Vol. 41, No. 4, 86-93.
35. Rogers, Robert. (1956). "The Beast in Henry James" *American Imago*, Vol. 13, No. 4, 427-454.
36. Sennet, Richard. (2019). *Gözün Vicdanı, Kentin Tasarımı ve Toplumsal Yaşam*. çev. S. Sertabiboğlu & C. Kurultay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

37. Sennet, Richard. (2020). *Karakter Aşınması*. çev. B. Yıldırım, Ayrıntı Yayınları: İstanbul.
38. Tate, Allen. (1950). "Three Commentaries: Poe, James, and Joyce", *The Sewane Review*, Vol. 58, No. 1, 1-15.
39. Tolstoy, Lev. (2021). İtiraflarım. çev. B. Yılmaz, Venedik Yayınları: Ankara.
40. Tompkins, Jane P. (1970). "The Beast in the Jungle: An Analysis of James's Late Style", *Modern Fiction Studies*, Vol. 16, No. 2, 185-191.
41. Weber, Max. *Economy and Society, An Outline of Interpretive Sociology*. University of California Press: Berkeley.

Sanayi Devrimine İlişkin Paradigma Zemininin Oluşum Süreci

Dilay GÜVENÇ [1]

Sinem YILDIRIMALP[2]

1 Öğr.Gör., Kocaeli Üniversitesi, Gazanfer Bilge Meslek Yüksekokulu, dilay.baser@kocaeli.edu.tr; ORCID No: 0000-0003-1227-5311

2 Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve End. İlişkileri, ssac@sakarya.edu.tr, ORCID No: 0000 0003 0171 5916

Giriş

Sanayi devriminin gerçekleşmesi teknolojik, dinsel, siyasal, kültürel, bilimsel herhangi tek bir etmene bağlanamayacağı gibi, net bir tarih ve olayla eşleştirmek de kolay değildir. Bu devrimin de her devrim gibi bir sürecin sonucu olduğu ve birçok gelişme ve etmenin süreçte belirleyici olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla sanayi devrimi sonrasında yapılanan sanayi toplumunun paradigma zemininin oluşumu 18.yüzyıldan çok öncesiyle ilişkilidir. Sanayi devrimine kadar olan süreçte yaşanan ekonomik, sosyal, kültürel, dinsel, teknolojik, coğrafik çok sayıda olay ve olgu sanayi toplumunun inşasında yapı taşlarını oluşturmuştur. Sanayi devriminin bir sonucu olarak yaşamdaki yerini alan ve giderek yaşamın merkez faaliyeti haline gelen çalışmanın kurumsallaşması, sanayi devrimi öncesindeki gelişmelerin bir sonucu olmanın yanı sıra o dönemin ihtiyaçlarına ilişkin üretilen bir çözüm olarak da nitelendirilebilir. Bu çözüme neden ihtiyaç duyulduğu ve çalışma paradigmalarının nasıl kurgulandığı konuya ilişkin cevaplanması gereken önemli sorular arasında yer almaktadır. Buradan hareketle bu çalışmanın amacı sanayi devrimine ilişkin paradigma zemininin oluşum sürecini değerlendirmektir.

1. Sanayi Devrimine Doğru: Feodal Yapının Çözülüşü

Sanayi toplumunun paradigma zemini, 12.yüzyıl sonrasında ticari hayatın gelişimi ile başlayarak, 15.yüzyıl sonrasında feodalizmin etkin klasik döneminin sona ermesi, çözülmesinin hızlanması ve hatta tasfiye sürecine kadar yaşanan dönemin birikimi içinde oluşmuştur. 15.yüzyılda Ortaçağ'ın bitişi, modernleşmenin ve Yeniçağ'ın başlangıcı ile kapitalizmin ortaya çıkışı (Tuna vd. 2019: 4-8), 16.yüzyılda kapitalizmin gelişiminin birinci aşaması olarak değerlendirilen Amerika'nın fethi ve yağmalanması (Beaud, 2016: 20), teknolojik gelişmeler, coğrafi keşifler, barut, pusula ve matbaanın icadı paralelinde ticaretin ve deniz aşırı yolculukların artışı ile haçlı seferlerinin etkisi sonucunda feodalizm ve ona dayalı tarımsal üretimin farklı ekonomik faaliyet alanlarına doğru şekillenmesi yani bir başka deyişle *"Avrupa'nın dışarı taşması"*(Tuna vd., 2019: 13) sürece ilişkin önemli gelişmeler arasında yer almaktadır. Tüm bunların yanı sıra 15-18. yüzyıllar arasında üç yüz yıllık iktisadi düşünceyi temsil eden, ticari kapitalist olarak tanımlanan ve yeni sınıfın ideolojisini yansıtan bir politik iktisat sistemi olarak Merkantalizm ve ona tepki olarak doğan ekonomik sistem Fizyokrasi de (Kazgan, 2004: 43-54) sanayi toplumu paradigmalarının yükselmesinde önem taşımaktadır.

12. yüzyıldan sonra, iktisadi alanda ticaretin yaygınlaşmasıyla birlikte ortaya çıkan yeni sınıf, alarak ve satarak geçimini sağlayan, yani ticaret yapan, tüccarlardan oluşmaktadır. Tüccarların ortaya çıkışı ile feodal dönemde zenginliğin ve

servetin ölçütü olan toprak, yerini yeni bir servet kaynağı olan paraya devretmektedir. Paranın mülkiyeti ise bu sınıfa, yönetime katılma şansı ve ayrıcalığı getirmektedir (Huberman, 2019: 47).

Zanaatkarların, 12. yüzyıla kadar ürünlerini satabilmek için uzak fuarlara götürdükleri izlenmektedir. 12. yüzyıldan sonra ise taşıma esnasında oluşan kayıp ve zararların engellenmesi amacıyla ürünlerini tüccara satmak suretiyle piyasaya aktarma söz konusudur. Bu şekilde ortaya çıkan satın alma sisteminde (kaufsystem), üretim araçları ve hammadde zanaatkârın sahipliğindedir ve zanaatkâr ürününü tüccara satmaktadır. Üretim faaliyeti, el ya da alet aracılığıyla zanaatkâr tarafından gerçekleştirilmektedir. Zanaatkâr, kendi hammaddesini, aletlerini ve emek gücünü kullanarak gerçekleştirdiği üretimin çıktısını dış piyasalara ulaştırmak ve satmak için tüccara gereksinim duymaktadır. Bu üretime, usta, çırak, kalfanın yanı sıra hane halkı da katılmaktadır. Küçük üretici olarak zanaatkârların, kendi evlerinde, kendi üretim araçları ile tüccarın hammaddesini kullanarak ağırlıklı olarak tekstil alanında gerçekleştirdikleri mevsimlik çalışmaya, ev sanayisi veya sipariş üzerine imalat sistemi (putting out system) adı verilmektedir. Bu mevsimlik üretim, genellikle yoksul kimselerin, tarımsal üretimin gerçekleştirilmediği dönemlerde, gelire ek olması amacıyla gerçekleştirdikleri bir üretim modelini (Tezgel, 2010: 104-105) oluşturmaktadır. Ev imalat sisteminde zanaatkârların durumu değerlendirildiğinde, üretim araçlarına sahip olmakla birlikte hammaddeyi bir tüccardan alarak, bitmiş ürünü ise satması için yine tüccara teslim ettikleri görülmektedir. Dolayısıyla emeklerinin ürününü değil, emeklerini satıyor olmaları onları bir anlamda parça işçisine dönüştürmekte ve bağımsızlıklarını yitirmelerine neden olmaktadır (Kaya, 2012: 26). Ev sanayisinde üretimin dağınık yapısı, girişimcinin emek sürecini kontrol etmesini zorlaştırdığından, bu soruna çözüm olarak kurulan merkezi atölyeler *"manüfaktür"*e zemin hazırlamıştır (Tezgel, 2010: 111).

Ortaçağın sonlarına doğru, çok fazla kavramın ve olgunun değişime maruz kaldığı izlenmektedir. Uluslar, ulusal yasalar, diller, kiliselerin ortaya çıktığı 10. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar olan dönemin en önemli gelişmesi ise orta sınıfın güçlenmesi olarak nitelendirilmektedir. Bu sınıfın gelişimi tarihin yasasını işleterek, toplumun yaşayış biçimini yeniden düzenlemiş ve yine eski düzenin kurumları ölürken yerine yeni kurumlar doğmuştur. 1517'de Luther'in tezinden önce zaten sarsılmış olan kiliseye güven ve inanç, dini reform söylemlerinin yanı sıra ulusçu duygulara hitap etmeleri ile de orta sınıfta karşılık bulmuştur. Aslında orta sınıfın feodalizmle ilk savaşı olan Protestan reformu, dini mücadele altında yürütülmüştür. Bu dönemde kilise egemenliğinin zayıflaması ve teknik, teknolojik, coğrafi bilimsel gelişmelerin artışı, ticaretin gelişimini desteklemenin yanında,

ticaret yönü ve yollarının değişimi Atlas Okyanusu, Portekiz, İspanya, Hollanda, İngiltere ve Fransa'nın ticari anlamda üstün konuma gelmelerine neden olmuştur. Ticari devrim olarak adlandırılan bu süreçte, Avrupa ve Asya arasındaki ticaret savaşlarına Amerika ve Afrika da dâhil olmuştur. 16. ve 17. yüzyılda tüccarların maliyetini tek başlarına karşılayamayacakları ticari seferler için bir çözüm olarak ise anonim şirket ortaya çıkmıştır. Bu dönemde kral ve tahtın ardındaki gerçek güç, kralların sıklıkla başvurdukları zengin tüccarlardan oluşmaktadır. Bu dönem aynı zamanda yoksullar ve dilenciler çağı olarak da ifade edilmektedir. Seferler ile gelen büyük miktardaki altın ve gümüş, fiyatların dengesinin bozulmasına neden olurken sabit gelir sahipleri, ücretli işçiler, hükümetler maddi sıkıntı yaşamakta ancak burjuvazi ticaretten elde ettiği gelir ile güçlenmektedir. Çalışan adam için üç seçenek bulunmaktadır; kemerini sıkmak, maliyeti karşılamak için mücadele etmek veya dilenmek. Dönem içerisinde bunların üçü de gerçekleşmiştir. Toprak sahipleri ise topraktan daha fazla para çıkarmak için rant yükseltme ve çevirme olmak üzere iki yol bulmuştur. Genellikle iki tür çevirmeden bahsedilmektedir. Bunlardan biri tarımın gelişimine katkıda bulunan dağılmış toprakların bir araya getirilmesi ve çitle çevrilmesi yöntemi diğeri ise koyun yetiştirmek için yapılan çevirme hareketidir. Toprak sahipleri koyun otlakçılığı ile tarımdan fazla kazanmanın mümkün olduğunu fark etmişler ve artan fiyatların etkisiyle çoğu toprakları çevirmiştir. Koyun yetiştirmede ise tarımdan daha az insana ihtiyaç duyulması toprak işçilerinin işlerini kaybetmeleri anlamına gelmektedir. Dolayısıyla hem daha iyi ürün yetiştirmeyi sağlayan hem de daha az maliyetli olan çevirme işi, toprak sahipleri için avantajlı hale gelmiştir (Huberman, 2019: 85-124).

Ortaçağ'da feodal yapı ve lonca sistemindeki sosyal düzenin parçalarından biri olan toprak, feodal düzenin mihveri olarak nitelendirilmekte ve askeri, siyasal, yasal, idari sistemin temelini oluşturmaktadır. Toprağın sosyal konumu ve işlevi, yasal gelenek ve kurallara göre belirlenmektedir. Aynı durum sosyal düzeninin bir diğer parçası olan emek için de geçerlidir. Geçmişin tüm ekonomik sistemlerinde olduğu gibi lonca sisteminde de, üretici faaliyetin amaç ve koşulları, toplumun genel ve sosyal düzenine yerleştirilmiştir. Usta, kalfa ve çırakların arasındaki ilişkiler, zanaatın gerçekleştirilmesine ilişkin gereklilikler, çırak sayısı, işçi ücretleri, loncaların ve şehrin adetlerine uygun biçimde düzenlenmiştir (Polanyi, 2011: 116).

Zamanla değişimin boyutu genişleyerek birçok alanda görülmeye başlanmış, faiz, tefecilik hakkındaki öngörüler yumuşamaya başlamıştır. Ayrıca pazarda ürettiğinin fazlasını satarak para kazanabileceğini ve hatta kazandığı para ile beyinin angaryalarını yerine getirmeyebileceğini ve kısmen özgürlüğünü satın alabileceğini anlayan köylü için artık hiçbir şey aynı değildir. Köylüler, lorda ve

hatta kiliseye isyan etmektedir. Köylü isyanlarının bastırılması, iktisadi gücün feodal sistemi yıkışını engelleyememiş ve birçok köylü özgürlüğüne kavuşmuştur (Huberman, 2019: 48-64).

Feodalizmin kapalı yapısı, hapishane ortamı olarak nitelendirilirken, şehirdeki ticaret ortamı ise özgürlük atmosferi taşıması nedeniyle cazip durumdadır. Feodal soylular, kendilerine ait şehir toprağından da vergi, haraç almayı ve oradakilere de hizmet yüklemeyi arzu etmişler ancak şehirde işlerin yürütümü farklılık arz ettiği için malikâneden farklı düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. Şehirliler, feodal kısıtlarla karşılaştıklarında lonca veya hanse denilen birlikler kurma yoluyla özgürlük kazanmaya çalışmışlardır. Şehirlilerin talepleri, istedikleri gibi hareket edebilmek yani özgürlük şeklindedir. Bu dönem Avrupa'sında yaygın kullanımda olan *"Şehir havası insanı özgürleştirir"* Alman atasözü, içinde bulunulan dönemin karakterini anlamada yol göstericidir (Huberman, 2019: 38-40).

Avrupa'nın 15. yüzyılın sonunda teknik birçok konuda dünyanın diğer bölgelerine kıyasla üstün durumda olmasının nedeni 10. yüzyıldan beri devam eden bir çaba ve gelişmenin sonucudur. 10. yüzyılda doğa güçlerinin kullanımının artışının (su değirmenleri, hayvan gücü kullanımı gibi) yanı sıra 13.yüzyılın önemli buluşlarından dümen ve mıknatıs ile denizcilik yükselirken, aynı dönemde poliçenin doğuşu ise iktisadi ilişkileri kolaylaştırmıştır. 14.yüzyıl sonları ve 15. yüzyıl İtalya ve Almanya'da da sanayi yükselmektedir. Su gücünün kullanıldığı fırınlar ve 15. yüzyıl yarısında karaveller uzun okyanus yolculuklarına olanaklı hale getirmiştir. 15.yüzyıl sonunda okyanusların aşılması ile 16.yüzyıldan itibaren Avrupa kendi dışında *"okyanus ötesinde"* bir uygarlık yaratmış ve tüm bu süreçte kapitalizmin öğeleri kendini göstermeye başlamıştır (Tanilli, 2017:Cilt III-11).

15. ve 17.yüzyıl arasındaki *"Keşifler Çağı"* olarak adlandırılan dönemde gerçekleştirilen çok sayıdaki keşif, dünyanın ekonomik ve toplumsal yapısı açısından büyük değişimlere neden olmaları açısından önem arz etmektedir. Bu dönemde yeni kıtaların keşfedilmesi, dünyanın yuvarlak olduğunun ispatlanması, sömürgeciliğin ortaya çıkışı, köle ticareti, keşfedilen yerlerin yer altı ve yer üstü kaynaklarının Avrupa'ya aktarılması sonucunda gelen zenginleşme, yeni uygarlıklarla karşılaşılması, toplumsal ve ekonomik gelişim anlamında ciddi değişimleri beraberinde getirmiştir (Uluerler, 2018: 77).

15.yüzyıl sonrası coğrafi keşifler, sömürgecilik, madeni paranın yarattığı enflasyon artışı, menkul kıymet borsalarının ortaya çıkışı sermaye piyasalarının gelişimine ve yatırımların artışına hız kazandırmıştır. Ayrıca 15. yüzyılda kâğıt paranın yokluğu ve paranın altın -gümüş madenlerinden üretilmesi bu metalleri değerli kılmıştır. Yaşanan değerli maden birikimi, köle- mal ticareti ve finansın gelişimi Merkantalizmin gelişiminde ve feodal yapının yıkılışında etkin rol oynayan

gelişmeleri (Eğilmez, 2019: 83-85) oluşturmuştur.

Kutsallık eksenli yapının terkedilerek akıl ve iradeyi esas alan yeni bir paradigmaya geçiş yani feodalizmin tasfiye edilmesi, serf ve köylülerin iktisadi adama dönüşümüne yol açmıştır. 1215 Magna Carta ile sağlanan mülkiyet güvencesi ve merkezi krallıkların oluşumu, feodalizmin çözülmesinde temel öğeler olarak nitelendirilmekle birlikte teknolojik gelişmelerin barut, pusula, matbaa gibi icatların, coğrafi keşiflerin yanında aristokrasi ve kilisenin egemenliğinin sarsılması ile din, bilgi, düşüncelerin sorgulanması da döneme ilişkin önemli gelişmelerdir. Nüfus artışı, üretim yetersizliği, iklimsel sorunlar nedeniyle yaşanan kıtlık, toprağa olan bağlılığı azaltırken dönemin güç ve iktidar mücadeleleri, üretimin organizasyon ve sürekliliğini olumsuz etkilemiş ve serflerin toprağı terk etmesine yol açmıştır. Toprağın azalan verimliliği ise aristokrasinin yeni alanlara yatırım yapmasına, deniz aşırı yolculukların finansmanı ile elde edilen gümüş ve altının piyasaya girmesine ve zenginlik biçiminin değişimine neden olmuştur. Süreç açısından önemli kabul edilen kavram ise özel mülkiyet ve girişimciliktir. Pre kapitalizm olarak da ifade edilen Merkantalizm, sanayi kapitalizminin sermaye birikimini sağlamakla birlikte bu dönemde Avrupa›ya akan zengin maden kaynakları ise büyük bir para bolluğu yaratarak enflasyona neden olmuştur (Tuna vd, 2019: 9-23). Avrupa'da ciddi bir zenginlik ve birikim sağlayan, feodalizm ve kapitalizm arasındaki bu ekonomik aşama, milli- güçlü devlet ilkesi, kıymetli madenlere sahip olma tutkusu, dış ticaret gerekliliği biçiminde üç temel doktrine dayanmıştır (Güngör, 2006: 4).

15.yüzyıl Avrupa için, derin toplumsal değişimlerin açıkça görüldüğü dönem olduğundan Yeniçağ olarak adlandırılmaktadır. 15.yüzyıl sonlarına doğru Avrupa, bazı açılardan hala eski yüzyılların özelliklerini taşımakla birlikte din, bilim, siyaset alanında yeni gelişmelerin yaşandığı bir coğrafya olmuştur. Yeni birey reformun etkisiyle evreni özgür akıl ile açıklamakta ve skolastiği yıkmaktadır. Bu durum ise modern bilim ve sanatın doğuşu için gerekli olan zemini hazırlamıştır. Ortaçağ'ın papa egemenliğinde birleşen ulusları, Yeniçağ'da birbirinden bağımsız, rakip ulus devletler halini almıştır. Ulusal kimlikler ve bireycilik giderek yükselmiştir. Uluslararası rekabetin etkisi ve tüm milletlerin zengin olmaya ilişkin çabaları yeni faaliyet alanlarının arayışını gerekli hale getirmiştir (İnalcık, 2013: 4-13). 16.yüzyılda Almanya'da Luther'in öncülüğünde başlayan *"Reform Hareketi"* sonucunda ortaya çıkan Protestanlık, Hedonist yaşam biçimine ve gösteriş tüketimine karşı çıkan, Tanrı ve kul arasındaki aracı kurumların devreden çıkarılması ve bireyin Tanrı'yla baş başa kalışına ilişkin öğretisi ile geleneğin gelişmeye ilişkin engellerini tasfiye etmiştir. Bu dönemde birey püritanlaşmakta, kendisini ritüel zevklerden arındıran, bedensel hazlarını denetim altına alan, çalışmayı/üre-

timi bir ibadet haline dönüştüren, rasyonel düşünmeyi ve dünyayı amaçları doğrultusunda en ekonomik şekilde dönüştürmeyi kendisine ilke edinen bir yapıya dönüşmektedir. Püritan birey aynı zamanda modern/endüstriyel toplum bireyinin prototipi olarak nitelendirilmektedir (Bozkurt, 2000: 29-30). Birey, ticari kapitalizmin "*iktisadi adam"*ına dönüşürken, ticari kapitalizm ise piyasa ekonomisine ilişkin oluşturduğu altyapı ile sanayi kapitalizminin doğuşuna zemin hazırlamıştır (Kazgan, 2014: 44). Luther, toplumdaki sınıfsal eşitsizliğinin Tanrı'nın işi olduğunu ve mevcut biçiminin korunması gerektiğini ileri sürmüştür. Kralların zenginleşmesi diğerlerinin yoksullaşması ile mümkündür ve sömürgecilik dönemin önemli düşünürleri tarafından da övülmüştür (Adaçay, 2018: 34).

2. Merkantalizm ve Fizyokrasi'nin Etkileri: Bilimsel Bilginin Yükselişi

Avrupa ülkelerinde özünde aynı olmakla birlikte farklı uygulamalar ile işleyen Merkantalizm İspanya'da Külçeci, İngiltere'de Ticari, Almanya'da Kameralizm ve Fransa'da ise Colbertizm veya Sanayi Merkantalizmi biçiminde adlandırılmıştır. 16.yy başlarında endüstride gelişmelerin yaşandığı İngiltere'de dokuma başta olmak üzere saat, cam, kâğıt gibi alanlarda imalathaneler çoğalmıştır. Çıkarılan yasalar (Gemicilik Yasası gibi) sömürgeciliğe katkı sağlarken, koloniden düşük maliyetli ürünler İngiltere'ye taşınmış ve Doğu Hindistan Şirketi gibi büyük ulusal ticari şirketler kurulmuştur (Adaçay, 2018: 38).

Doğu Hindistan Şirketi (Honourable East India Co.) ise 1600-1874 arasında, kendi ordusuna, topraklarına ve çay ticaretinin büyük bir bölümüne sahip olan, dünyanın ilk çok uluslu şirketi olarak değerlendirilmektedir. Dönemin en güçlü şirketi olarak nitelendirilen, Hindistan'la ticaret yapma ayrıcalığına sahip ve hisseleri halka arz edilen ilk şirket olan Honourable East India Co.'nun tedarik ve pazarlaması ise temsilciler aracılığıyla gerçekleşmektedir (Blakemore, 2019). Uzak mesafelerdeki organizasyonun gerçekleştirilmesinde çok sayıda personelin çalıştırıldığı şirket, en büyük işverenlerden biri olmanın yanı sıra çalışanlar açısından da en çok arzu edilen şirketlerden biridir (Ruggeri, 2016). Döneme ilişkin belirgin örneklerden biri olan bu şirkette çalışma, hiyerarşik bir ortam ve yoğun denetim altında gerçekleştirilmektedir. Bununla birlikte şirket çalışanlarına ev, eğitim, sağlık yardımı gibi olanakların sunulması ve çalışanların ise genellikle akrabalık veya tanıdıklık ilişkisi ile işe giren beyaz erkeklerden oluşması da dikkat çekicidir (Tabili, 2012: 350-352).

İspanya'da uygulanan Külçeci Merkantalizm, altın ve gümüşteki fazlalık nedeniyle fiyatların yükselişine dolayısıyla ithalatın artışına, sanayinin gerilemesine, dış ticaretin bozulmasına ve yoksulluğa neden olurken, Almanya'da uygulanan Kameralist Merkantalizm, hazinenin arttırılması kamu kaynaklarının etkin

kullanımı ve sanayileşmeye yöneliktir. Yurt içi sanayi ve tarım faaliyetlerini öncelik veren Alman Merkantalizmi'nde çiftçilerin korunmasına dikkat edilmiştir. Ülke içinde altın ve gümüş gibi değerli madenlere sahip olmayan Fransa ise daha çok sanayi üretimine ağırlık veren bir yaklaşım benimsemiştir. Devletin desteğini sanayiye yoğunlaştırması ve tarımı ihmal etmesi sonucunda Fransa'dan başlayan merkantalizm eleştirileri Fizyokrasi'nin ortaya çıkışında önemli rol oynamıştır (Adaçay, 2018: 39).

Ticaret kapitalizminin gerçekleştiği ülkelerde, köy ve topraklarından üretimin dışına sürülmüş olan köylüler, sayı olarak sürekli artan bir yoksullar kitlesi oluşturmuşlardır. Ticaret kapitalizminin egemen olduğu toplum, alt ve üst katmanlar olacak şekilde incelendiğinde aşağıda çeşitli işlerle meşgul yığınlarca insanın ve yukarıda da bir tarafta soylular, bir tarafta ise burjuvazinin bulunduğu iki başlı bir piramit biçimi oluşturduğu görülmektedir (Fülbert, 2008: 135). Merkantalizm ile ticaret karlı bir alan haline gelirken işçilerin daha fazla çalışması da bir gereklilik halini almaktadır. Esasta kral, kraliçenin veya onları temsilen aristokrasinin zenginliğini hedefleyen sistemde, servet işçilerin ucuz ve kötü şartlarda, daha çok çalıştırılması ile arttırılmaktadır. *"Ülkenin en önemli hazinesinin iyi beslenmiş insan sayısı"* olduğu görüşüne sahip Merkantalizm için ülkenin asker ve iş gücü sayısının artışı önem taşımaktadır. Asker sayısının çokluğu devletin gücünü temsil ederken, artan nüfus nedeniyle iş gücü arzının yükselmesi, ücretlerin düşük seviyede oluşmasını sağlayacağından, üretim maliyetlerinin düşmesine neden olmaktadır (Adaçay, 2012: 34-37). Ulusal ekonomi anlayışı üzerine kurulu Merkantalizm de ihracat fazlası elde edebilmek ancak üretim artışının düşük ücretle gerçekleştirilmesine bağlıdır. Ücretlerin düşüklüğü de nüfusun artışı ile mümkün olabilmektedir.

16.yüzyılın ikinci yarısında emekleme dönemindeki kapitalizmin Batı Avrupa'ya yayılışını sağlayan ekonomik politika olan Merkantalizm, Kapitalizm yolundaki taşları döşemesi, zenginlik ve kar hedefini ilk kez dile getirmesi ve devletin gücü ile meşrulaştırması açısından önemlidir. 11.yüzyıldan 15.yüzyıla kadar olan ekonomik gelişmeler, feodal aktörlere karşı özgürlüğünü ilan eden loncalar biçiminde örgütlenmiş şehir ekonomisi sistemi olarak sonuçlanmıştır (Gençoğlu, 2013: 81-85).

Kırsalda yaşanan problemler kente göçü arttırırken, iktisadi gücün kırsaldan kentlere kayışı ise burjuva sınıfının etkisinin artmasına neden olmuştur (Adaçay, 2018: 33). Merkantilizmde ekonomik başarıların yükünün işçi ve köylüler tarafından taşınması toplumun sosyal yapısında ekonomik güç açısından birbirlerine yabancılaşmış farklı sınıfların oluşumuna neden olmuştur. 16. ve 17.yyda yoğunlaşan sistemde Fransa ve İngiltere'de ticaret ve sanayiye dayalı güçlü bir burjuva

sınıfı ortaya çıkarken, asilzadeler, çiftçiler ve köylüler yoksullaşarak yok olma tehlikesi ile karşı karşıya gelmişlerdir (Adaçay, 2012: 40).

Merkantalizmin eleştirisini yaptığı "*Milletlerin Zenginliği"* kitabında A.Smith, zenginleşmenin kaynağını, emek ve üretimde görmektedir. Ona göre milletlerin zenginleşmesinde tarım, imalat ve ticaret sıralı aşamalar olarak birlikte rol almalıdır. Bireyci, girişken ve yaratıcı güçlerin giderek yükseldiği ve yeni sınıfların oluştuğu bu ekonomik ortamda Smith, Merkantalizmin boğucu devlet müdahalelerine karşı yeni sınıfın (sanayici-girişimci) çıkarlarını savunmaktadır. Smith döneme ilişkin iki temel sorunu gündeme getirmektedir. Bunlardan birincisi devlet müdahalesinin nasıl gerçekleşeceği, ikincisi ise bireylerin bu çıkarcı ortamda kaos olmadan nasıl bir düzen oluşturacağıdır. Smith, birinci soruna ilişkin, devlet müdahalesinin *"görünmeyen el"* yani liberal ekonomik politikalar ile düzenlenmesi ile çözüleceğini önerirken ikinci sorun içinse Newton ve Locke'n öne sürdükleri doğa yasalarının geçerli olacağını ifade etmiştir. Bu noktada devletin görevi, doğanın yasalarını uygulamak ve bireylerin doğal haklarını korumaktan ibarettir. Ortak çıkarları korumak için ise çoğunluğun aldığı kararların yani demokrasinin uygulanması gerekmektedir (Kazgan, 2006: 16).

Ekonomik bir sistem olan Merkantilizm, modern milli devletlerin kurulmasında da önemli rol oynamıştır. 16. yüzyıl öncesinde sınırlandırılan ticaret ve sanayi, derebeyliklerin yıkılması ile modern devletlerle birlikte bölgesel ekonomi ve çıkarlar, yerini milli ekonomilere ve çıkarlara bırakmıştır (Adaçay, 2018: 33). Merkantalizmin politikalarının çöküşü ile yaşanan paradigma değişimi ticaret odaklı yaşamın üretim odaklı hale dönüşümüne neden olurken, yeni sistem ile toplumsal, sosyal, kültürel yaşamda yeniden biçimlenmektedir. Çöküşe neden olan etmenlerin yanı sıra ve sinai kapitalizmin doğuşunu hazırlayan etmenler de "*Laisser Faire"*'e dayanmaktadır. 17.yüzyıl ise ticari kapitalistler ve küçük sınai kapitalistler arasındaki çatışmalar ile geçmiştir (Kazgan, 2004: 47).

18. yüzyılda Sanayi Merkantalizminde ticari ve sanayi faaliyetlere ağırlık veriliş, tarımın zayıflamasına ve faaliyetin azalmasına neden olurken; vergilerin tarıma yüklenmesi, tarım fiyatlarının düşüklüğüne, kullanılmayan toprakların artışına ve çiftçilerin ise şehre göç etmesine yol açmıştır. Aynı dönemde yaşanan 7 yıl savaşları ile ticarette gücünü yitiren Fransa'da Merkantalizme bir tepki olarak ortaya çıkan Fizyokrat düşünce ekonomik faaliyetlerdeki sonsuz serbesti, özel mülkiyet ve *"bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" (laissez-les le laisser passer)* felsefesine dayanmaktadır. Fizyokrat düşüncenin, 1789 Fransız İhtilali arifesindeki bu fikirler nedeniyle ihtilalin hazırlayıcısı olmalarının yanı sıra, Klasik ve Neo klasik iktisat ile verim-verimsizlik kavramlarının ortaya çıkışında da etkin rol oynadıkları düşünülmektedir (Adaçay, 2012: 41-44). Newton fiziği sonra-

sı yükselen doğal düzen paradigmasından ilham alarak şekillenen Fizyokrat düşünce, fiziğin bilimsel metotlarının iktisadi alana uyarlanışı biçimindedir. Görüş, Fransa'da sosyal dengenin bozulduğu, köylünün fakirleştiği ve tüccar ile mali sermaye sahiplerinin zenginleştiği dönemde ortaya çıkmıştır. Görüşün temelinde bulunan bireysel çıkar ilkesi, bireyin serbest bırakıldığında doğal davranış olarak çıkarını izleyeceğini ve bunun da toplamda toplum faydasına olacağı biçimindedir. (Günay vd. 2018). Kıta Avrupası iktisatçılarının ilk sistemli okulu olarak ifade edilen Fizyokratların toprağı ve kirasını net gelirin tek kaynağı olarak kabulünün altında ise, içinde bulunulan dönemin tarımsal ağırlığı etkili olmuştur (Hobsbawn, 2016: 20).

Merkantalizme reaksiyon olarak gelişen Fizyokrat teoride zenginliğin artışı ancak tarımsal faaliyet ile mümkündür. Ticaret ve finansman alanındaki çalışmanın üretken olmadığını düşünen bu görüşe göre bu kısır sınıflar düşük düzeyde tutulmalıdır. Fizyokratlara göre, artık değer üretimi çiftçinin emeği ile mümkündür ve iyi bir ekonomide öncelik tarım olmalıdır. Tarımsal üretim için ise gerekli emek arzı ancak nüfus artışı ile sağlanacaktır. Ancak bu noktada toprak/nüfus dengesinin bozulmamasına dikkat edilmelidir.

İngiltere'de tarım ve ticaretten elde edilen gelirler ise, daha çok kâr elde etme amacıyla o güne kadar belirli bir kesimin tekelinde ve sınırlı sayıda üretilen zanaat ürünlerinin yoğun miktarda üretilmesini mümkün kılan yeni bir yatırım alanına yöneltilmektedir. Birkaç usta, çok sayıda işçi, bir müteşebbis tarafından aynı çatı altında bir araya getirilmesi ile üretimin gerçekleştirildiği bugünün fabrikalarının ataları olarak kabul edilen manifaktür yapılar ortaya çıkmaya başlamaktadır. "Manifaktür" yapıların hızla çoğalması, piyasadaki zanaat ürünlerinin miktarı artarken ustaların üretim bilgilerinin manifaktür yapılara geçişi, dükkânlarda gerçekleştirilen üretimin sürdürülebilirliğini zorlaştırmaktadır (Saruhan, 2018: 8). Fabrika sistemine doğru geçişi ifade eden kapitalist bir üretim tarzı olan manifaktür 16. yy ile 19. yy arasında, kentlerdeki zanaatkârların ve kırsal alanda üretim yapan küçük üretici zanaatkârların tek bir atölyede toplanmaları sonucunda ortaya çıkan bir üretim modelidir. Manüfaktürün, Latince'de "manu ve factum yani el ile yapılmış" kelimelerinin birleşimi iken İngilizce'de manufacture kelimesi, "makine kullanılarak büyük sayıda ve miktarda mal üretim süreci" ne karşılık gelmektedir (Tezgel, 2010: 100).

Atölyelerde toplu halde üretiminin ortaya çıkışı ev imalatını bazı iş kollarında ortadan kaldırmışsa da hammaddelerin işlenmesi gibi işlerde ev eksenli emeğe ihtiyaç sürmüştür. Önce manifaktürlerin, ardından fabrika üretiminin gelişmesi ev imalatını tamamen yok etmese de zaman içinde farklılaştırmış, manifaktürün veya fabrikanın bir dış departmanı haline getirmiştir (Kaya, 2012: 27). Manü-

faktür ile birlikte, zanaatkâr ve küçük üreticiler, üretim araçlarından koparken, atölyede, mekânsal birliktelik içerisinde eş zamanlı olarak çalışmaya başlamışlardır. Manüfaktürde atölyede, hammadde ve üretim araçları zanaatkârlar, ustalar ve kalfalar aracılığıyla üretilmektedir. İş bölümü ile parçalanan emek sürecinde işçiler işlemlerin belirli bir parçası üzerinde denetim sahibi olabilmektedir. Zanaatkâr ve küçük üreticinin parça işçilere dönüşmesi sürecini hızlandıran manüfaktürde emek sürecinin parçalanması fabrika sistemiyle birlikte daha da artarak, işçinin makinenin bir uzantısı haline dönüşümüne neden olmuştur. Fabrika sistemine temel oluşturan manüfaktür ile üretimin parçalara ayrılması, aynı zamanda makinenin yerleşeceği emek süreci koşullarını hazırlamış ve geliştirmiştir. Üretim, makineli olarak yapılmaya başlandıktan sonra bile el ile üretmek anlamına gelen manüfaktür kavramı ile adlandırılmaya devam etmiştir (Tezgel, 2010:111).

Döneme ilişkin iş ilişkisi olan atölye tipi üretimdeki "usta-çırak ilişkisi" nde, usta kendi hızında çalışmakta ve işi ne zaman yapacağını kendisi belirlemekte iken iş ve yaşam zamanı kopuk olmamakla birlikte, iş alanı genellikle zanaatkârın evinin bir bölümü veya yakınındaki bir alan şeklindedir. Usta ile çırak arasındaki ilişki ise gündelik yaşamın ritmine bağlı bir ilişkidir. İlişkide organik bağ yerine mekanik bir bağ bulunmakta usta baba, ağabey hatta arkadaş, çırak ise evin oğlu gibi görülmektedir. Lonca sistemi mesleki örgütlenmenin dahası olarak zanaatkâra kimlik ve prestij de sağlamaktadır. Bu üretim sisteminde iş ve meslek birbirine eşittir. Toplumsal işbölümü, meslek veya işlerin toplamını oluştururken mesleğin prestijini koruma görevini ise lonca teşkilatı taşımaktadır (Dikmen, 2017: 38-42).

Üretimde makinelerin kullanılmaya başlanması ve 18.yüzyıl teknolojik buluşları da ticari kapitalizmin sanayi kapitalizmine dönüşümünde önemli rol oynamıştır (Kazgan, 2004: 47). Bu dönemde üretimi kolaylaştırıp fiyatların düşüşüne neden olacak teknolojik gelişmelerin henüz ortaya çıkmaması bilimsel bilginin henüz üretimde kullanılmadığının göstergesidir. Ama yine de saban, beygir, yel ve su değirmenlerinin kullanımının yanı sıra yelkenlilerin deniz aşırı ticarette kullanımı, matbaa, baskı makinesi, odun yerine taş kömürü kullanımı ve maden olarak gümüş çıkartılması gibi tüm buluşlar endüstri devriminin ön adımı yani *"proto-sanayileşme"* olarak adlandırılmaktadır (Fülbert, 2008: 132-134). Dolayısıyla üretim teknik ve teknolojilerinden sağlanamayan maliyet düşüklüğü kırsaldan kopan ve sayıca çok olan emekte ücret aracılığıyla sağlanmaya çalışılırken, sömürgelerde çalıştırılan köleler de maliyetin düşürülmesinde belirgin rol oynamaktadır. İlk olarak 1973 'de Mendels tarafından yayımlanan bir çalışmada yer alan proto-endüstirileşme, modern sanayileşmeyi hazırlayan evre olarak nitelenmekte ve devamı olan ikinci evrenin ise Sanayi devrimi olduğu belirtilmektedir. (Üşür 2011: 11).

Sonuç

18. yüzyılda gerçekleşen Sanayi Devriminin altında birikimsel bir sürecin varlığı yatmaktadır. Sanayi devrimine giden süreçte, feodal yapının kurum ve inançlarının önemini kaybetmesi, Merkantalizm ve Fizyokrasi'nin etkileri, bilimsel bilginin yükselişe geçerek üretimi kolaylaştıracak teknolojileri hazırlaması gibi bir dizi sosyal, siyasal, düşünsel, ekonomik değişim ve gelişim bulunmaktadır. Tüm bu birikim üzerinde kendini gösteren sanayi devrimi, teknolojik gelişmelerin üretimde kullanıldığı modern bir toplum inşa ederken, kendi paradigma ve yapılarını da kurarak yeni bir dönüşüme neden olmuştur. Dolayısıyla Sanayi Devrimini, imalat yöntemlerindeki değişmeleri ifade eden bir kavram şeklinde, sınırlı ve dar bir çerçevede ele almak mümkün değildir.

Sanayi Devrimi, kendisinden önceki üretim modellerinin, ilişkilerin, miktarın, maliyetin, hızın, mekanın, altyapının değişiminin yanı sıra yine kendinden önceki toplumsal yapıların etkisiyle gerçekleşen ekonomik, sosyal, kültürel ilişkiler ağının da yeniden yapılanmasını ifade eden bir süreci içermektedir. Bu noktada tüm bu birikimsel sürecin bütün olarak görülmesi önem arz etmektedir. Zira bütünü oluşturan parçaların her biri irili ufaklı, farklı etkilerle süreci tetiklemişlerdir ve bu etkilerin göreli derecesini ölçmek de mümkün olamamaktadır. Sonuca bakıldığında ise hangi etmenden ne ölçüde kaynaklanırsa kaynaklansın, sonuç sanayi devriminin çalışmanın yanı sıra dönemin birçok paradigmasında köklü değişimler yarattığıdır. Sanayi Devrimi›nin nedenleri ve sonuçları gerek kendisini deneyimleyen düşünürlerce gerekse de daha sonraki dönemlerde yapılan inceleme ve yorumlamalarda çok farklı çehrelerle ele alınmıştır. Bu algılama, yorumlama ve anlatı farkları, geniş alan ve zamana yayılan etkisi sanayi devriminin tanımlanmasını ve açıklanmasını zorlaştırmaktadır.

Kaynakça

1. Adaçay R.(2012), Modern ve İktisadi Düşüncenin doğuşu: Merkantalizm ve Fizyokrasi, 2.Ünite, (Editör: Erdem B. ve Islatince H.) İktisadi Düşünceler Tarihi, Eskişehir. AÜ Yayınları, Yayın No: 2617, ISBN:978-975-06-1273-2
2. Adaçay R.(2018), Modern ve İktisadi Düşüncenin Doğuşu: Merkantalizm ve Fizyokrasi, 2.Ünite, (Editör: Erdem B. Ve Islatince H.) İktisadi Düşünceler Tarihi, Eskişehir. AÜ Yayınları, Yayın No: 3554, ISBN: 978-975-06-2852-8
3. Beaud M. (2016), Kapitalizmin Tarihi: 1500-2010, (Çev:Başkaya F.), Yordam Kitap, İstanbul
4. Blakemore E. (2019). How the East India Company Became The World's Most Powerful Business.
5. Bozkurt V. (2000), Püritanizmden Hedonizme Yeni Çalışma Etiği, Alesta Basım Yayım Dağıtım, Bursa
6. Dikmen, A.A.(2017), Makine, İş, Kapitalizm ve İnsan, NotaBene Yayınları, İstanbul
7. Eğilmez M. (2018), Tarihsel Süreç İçinde Dünya Ekonomisi, Remzi Kitabevi. İstanbul
8. Fülbert G. (2018), Kapitalizmin Kısa Tarihi, Yordam Kitap, İstanbul
9. Gençoğlu A.Y.,(2013) "Ticari Kapitalizmden Sanayi Kapitalizmine: Merkantalizm, Liberalizm, Marksizm", *Toplum Bilimleri*, 7(14):52-79
10. Günay E., Türkmen S, Özbek S. (2018), "İktisadi Düşünce Üzerinde Doğa Bilimlerinin Etkisi, Klasik Fiziğin İktisadi Alana İlk Uyarlaması: Fizyokrasi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İİBF Dergisi,*8 (1): 41-66
11. Güneş H.H. (2009), "İktisat Tarihi Açısından Nüfus Teorileri Ve Politikaları", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar- 8(28): 126-138
12. Güngör K.(2006) "İktisadın Tarihine Kısa Bir Bakış ve Merkantilizmden Günümüze İktisadi Düşünceler", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, http://kisi.deu.edu.tr/asuman.altay/kamiligungor.pdf (Erişim Tarihi:03.10.2019)
13. Hobsbawn E.J.(2018), Sanayi ve İmparatorluk. (Çev: Ersoy A.), Dost Yayıncılık Ankara
14. Huberman L. (2019), Feodal Tolumdan Yirminci Yüzyıla. (Çev: Belge M.), İletişim Yayınları, İstanbul
15. İnalcık H.(2009), Devlet-i Aliyye - Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar 1, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
16. Kaya E. A., (2012), "Emek Süreçlerinde Dönüşüm ve Mühendis Eme-

ği", TMMOB Elektrik Mühendisleri Odası, EMO Yayın No: Ek/2012/515 ISBN: 978-605-01-0395-3, Mayıs 2012, Ankara
17. Kazgan, G. (2004), İktisadi Düşünce Tarihi Veya Politik İktisadın Evrimi, İstanbul, Remzi Yayınları.
18. Kazgan G., (2006), Adam Smith ve "Milletlerin Zenginliği" Üzerine, Milletlerin Zenginliği A.Smith Önsöz, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul
19. Polanyi K. (2011) Büyük Dönüşüm Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri, (Çev. Buğra A.), İletişim Yayıncılık, İstanbul.
20. Ruggeri A. (2016), The World's Most Powerful Corporation, https://www.bbc.com/worklife/article/20160330-the-worlds-most-powerful-corporation
21. Saruhan S.C.(2018), Yönetim Düşüncesinin ve Uygulamalarının Gelişimi, Yönetimde Güncel Yaklaşımlar Bölüm I. (Besler S.,Tonus H.Z.). Eskişehir. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 3532, ISBN: 3036-0-0-0-1709-V01
22. Tabili L. (2012), The East India Company's London Workers: Management of the WarehouseLabourers, 1800–1858, by Margaret Makepeace, Book Revıews, *Victorian Studies*,Cilt.54, No. 2 (Winter 2012), p. 350-353
23. Tanilli S.(2017),. Yüzyılların Gerçeği ve Mirası. 16-17.yy lar Kapitalizm ve Dünya. Cilt III. İstanbul. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
24. Tezgel O. (2010), Çağdaş Fabrika Sisteminin Doğuşu Ve Günümüze Kadar Geçirdiği Evreler, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, Ankara
25. Tuna M., Şen H., Durdu Z. (2019), Modern Toplumun İnşası, Tarihsel ve Sosyolojik Bir Perspektif, Detay Yayıncılık, Ankara
26. Uluerler S., (2018), Coğrafi Keşifler ve Avrupa'nın Yayılması, Yeni ve Yakın Çağ Tarihi (Editör: Özkan S.H.), İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul,
27. Üşür İ.(2011), "Proto Sanayileşme: Sanayileşme Tarihine Bir Katkı?," http://www.praksis.org/tumsayilar/sayi-11-uluslararasi-iliskilerde-hegemonya-mucadelesi/

İlkçağ'dan Ortaçağ'a İhtiyaç Odaklı Yapılanma Ekseninde Üretime İlişkin Paradigmalar

Sinem YILDIRIMALP[1]

Dilay GÜVENÇ [2]

1 Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve End. İlişkileri, ssac@sakarya.edu.tr, ORCID No: 0000 0003 0171 5916

2 Öğr.Gör., Kocaeli Üniversitesi, Gazanfer Bilge Meslek Yüksekokulu, Dilay.baser@kocaeli.edu.tr; ORCID No: 0000-0003-1227-5311

Giriş

Bugün ihtiyaçlarımızı karşılamanın temel faaliyeti ücretli çalışma ilişkisi olsa da tarih boyunca insanoğlu ihtiyaçlarını farklı biçimlerde karşılamıştır. Döneme ilişkin aksiyomlara bakıldığında ilkçağlarda toplayıcılık ve avcılık yapan insan, Neolitik devrim sonrasında ise toprağın işlenmesi ile tarımsal üretim yaparak ihtiyaçlarını gidermeye çalışmıştır. Toprağın, üretimin belirleyici öğesi olması ile yaşam da onun mülkiyeti etrafında yapılandırılmıştır. Çalışmaya ilişkin pratikler üretimin gerçekleştirildiği toplumlarda doğal olarak karşımıza çıkmakla birlikte ilkçağdan ortaçağa kadar incelediğimiz süreçte günümüz çalışma anlayışından oldukça uzak bir içerik ve işleyiş söz konusudur. Dolayısıyla bu dönemin tamamına ilişkin "çalışma" paradigması kavramından ziyade "tarımsal üretime" ilişkin paradigmalar ifadesini kullanmak daha doğru bulunmaktadır. Zira sanayi devrimi öncesinde yerleşik bir yapı olmayan çalışmanın kurumsallaşması, sanayi devrimi sonrasında karşımıza çıkmaktadır. Bu noktadan hareketle sanayi devrimi öncesi döneme ilişkin değerlendirmelerin, Neolitik devrim öncesi ile Neolitik devrim sonrasından sanayi devrimine kadar olan dönemdeki üretim ilişkileri ile ele alınması doğru bir yaklaşım olacaktır. Kronolojik bir seyir izleyen ve tarihsel aksiyomlara dayanan bu çalışmada, ilkçağdan başlayarak ticaretin gelişimi ve feodal tarım toplumunun çözülmesinin başlangıcına kadar olan dönem ele alınarak, tarımsal üretim etrafında şekillenen ihtiyaç odaklı yapılanmanın değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Neolitik Devrim Öncesi: Toplayıcı, Avcı ve Göçebe Toplumlardaki Yaşam

İnsanoğlu üretim faaliyeti öncesinde yaşamsal ihtiyaçlarını, avcılık ve toplayıcılık ile karşılamaktadır. Neolitik devrim öncesinde bugün bildiğimiz bir ekonomik sistem olmamakla birlikte kendi içerisinde sistematik bir yapı ve işleyiş mevcuttur (Bozkurt, 2011: 4). Bu toplumların yapılanmasında toplumun sınıfsızlığı ve sömürünün (Tanilli,2018: 25) bulunmayışı, savaşın yokluğu ile temel servet-güç eşitsizliklerinin olmayışı, rekabet yerine işbirliğine önem verilmesi gibi karakteristik özellikler (Giddens, 2008) dikkati çekmektedir.

Avcı/toplayıcı toplumlar genelde akrabalık ilişkisi ile bağlı kümeler yani küçük gruplar biçiminde yaşamaktadır. Formel kanunları olmayan bu kümeler geniş alanlara yayılı biçimde ve kendi aralarında düşük düzey otoriteye dayanan bir yönetimsel düzen ile yaşamlarını sürdürmektedir. Av veya toplama usulü yiyecek elde eden kümelerde pastoral veya tarımsal toplumlarda olduğu gibi bir üretim anlayışı bulunmamaktadır. Yiyeceklerin çoğu dayanıksız olmakla birlikte koruyucu araçlar da sınırlıdır. Bu toplumlarda mülkiyet bulunmamakta iken küme içinde mahremiyet ve mücadele de düşük düzeydedir. İşbölümü açısından bakıl-

dığında ise cinsiyetler arası genel bir işbölümü olmasına karşılık, cinsiyetin kendi içinde işbölümü bulunmadığı, erkek ve kadın işlerinin birbirinden oldukça farklı biçimlendiği dikkati çekmektedir (Mayor,2013: 228). İşbölümünde erkekler avcılık ile kadınlar ise toplayıcılık ve çocuk bakımı ile uğraşmaktadır. Topluluğun tek üretimi olan ve neslin devamlılığını ifade eden çocuk, tek üretken güç olan kadının toplumsal statüsünü arttırmaktadır (Güldiken, 2015: 22). İşbölümünün yanı sıra, toplumsal yapıda uzmanlık isteyen işler de sınırlıdır. Aile yani kümenin önemli olduğu yapıda farklılaşma yaş, cinsiyet, köken gibi karakteristiklere göre şekillenmektedir (Bozkurt, 2011: 4). Dönemin bilinen tek eylemi olarak değerlendirilen toplama ve avlanma, mülkiyet biçimi olarak sadece ortaklaşa mülkiyeti olanaklı kılmaktadır. Topluluk üyelerinin ortak çabası ile oluşturulan servet, toplulukta eşit biçimde dağıtılmaktadır. Bu kurala uymama ise ölüm ile sonuçlanmaktadır. Topluluk üyeleri hem aletlerin hem de ürünün ortak sahibi olmaları nedeniyle toplumda eşitsizlik hali ve grupsal bölünmüşlük mevcut değildir (Tanilli, 2018: 24-25). Kendi aralarında güçlü bir iletişime sahip olan bu topluluklar çeşitli hammaddeler ile yaptıkları aletleri kullanmakta ve yaşayacakları bölgenin seçimini coğrafi durum ve diğer bölgesel özellikleri dikkate alarak gerçekleştirmektedirler (Bahar, 2009: 26). Avcı ve toplayıcı toplumların doğanın içinde yaşam sürmeleri ve yalıtılmış olmamaları nedeniyle, bitki, hayvan, doğa konusunda bireysel bilgi ve becerileri ise yüksek (Canan, 2018: 62) düzeydedir.

Bu toplumların bazılarının hayvanları evcilleştirerek bazılarının da toprağı ekerek yaşamlarını sürdürdükleri ve gerçekleştirdikleri faaliyete göre sınıflandırılarak hayvan ehlileştiren gruplara kır, toprağı eken gruplara ise tarım toplumları adı verildiği görülmektedir. Döneme ilişkin pek çok toplulukta ise bu iki faaliyetin de bulunduğu bilinmektedir. Kır toplumları, yaşadıkları çevreye bağlı olarak, farklı hayvan türleri yetiştirmekte ve genellikle sık çayırlık, çöl ya da dağlık bölgelerde konumlanmaktadır. Mevsim değişikliklerine göre farklı alanlar arasında göç eden kır toplumlarının yaşam biçimleri maddi bakımlardan avcı-toplayıcılara kıyasla daha karmaşıktır ve göç etme alışkanlıklarından ötürü, çok fazla maddi varlık biriktirmemektedirler (Giddens, 2008: 72).

En eski toplum türlerinden biri olan göçebe toplumlar ise genelde büyükbaş hayvanların etinden, sütünden, derisinden ve gübresinden faydalanarak, hayvanlarla birlikte göç eden toplum türüdür. Bu yapıda, akrabalık ve komşuluk ilişkileri samimidir, yani insanlar birbirinden haberdardır ve birbirlerinin sorunları ile ilgilenmektedirler (Ören, 2014: 11). Yabanıl doğada yetişenleri toplamak yerine kendi tahıllarını yetiştirmeye başlayan bu toplumlar ilk olarak, basit çapa veya kazma aletleri kullanımı ile küçük toprak alanlarını ekip biçmeye başlamışlardır (Giddens, 2008: 72). Göçebe ve bahçıvan toplumlar, toprağın elverişli olduğu yerlerde,

sebze yetiştirerek; dağlık bölgelerde ise hayvanların evcilleştirilmesi ile geçimlerini sağlamışlardır. Evcil yaşam ile yiyecek üretiminde sağlanan artış; toplumların daha çok sayıda insanı bir arada tutmasına olanak tanımıştır. Bu artışın yanı sıra niteliksel olarak da değişiklik göstermeye, daha çok uzmanlaşmaya ve çok boyutlu hale gelmeye başlamışlardır. Bazı ailelerin daha çok yiyecek üretmesi, onların toplumsal pozisyon ve gücünü arttırmakta ve benzer ailelerin bir araya gelişi ise, kendi birliklerini oluşturmalarını sağlamaktadır (Bahar, 2009: 27).

Bu dönemde toprağın, mahsulün ya da hayvan sürülerinin sahibi olmanın yani mülkiyetin de bir anlamı bulunmamaktadır. Dönemin tek üretici gücü olan kadının üremesi, kadını, topluluğun vazgeçilmez belirleyicisi haline getirmektedir. Mülkiyet ve üretimin olmadığı bu yapı, neolitik dönem ile yeni biçimler almaya başlamıştır. Yeni taş anlamına gelen neolitik devrim ile insan, doğada ilk kez araç kullanarak kendisi de nitelik değiştirmiştir. Tarihte ilk olarak bir canlı türü kendine yetenden fazlasını üretim yolu ile elde etmeyi başarmıştır. "Üretim" insan yaşamını kökten değiştirmiştir. Doğaya kul olmaktan kurtulan insan, doğa ile eylemli bir ortaklığa, işbirliğine başlamıştır. Neolitik devrim ile birlikte, üç köklü değişimin ortaya çıktığı görülmektedir: Anaerkillikten ataerkilliğe geçiş, ortak mülkiyetten özel mülkiyete geçiş ve barışın yerini savaşa bırakması (Güldiken, 2015: 22-23). Ayrıca büyük iklim değişiklikleri, avcı-toplayıcılığın terk edilmesi; belli bir dönem için kurulan "kamp"ların kalıcı yurtlara dönüşmesi ile "yerleşik kültür"ün ortaya çıkışı, yerleşiklikle birlikte nüfusun artışı da dönemin belirgin değişimleri (Çıvgın, 2016: 463) arasında yer almaktadır.

Neolitik Devrim ve İlkçağ Toplumlarında Üretim İlişkileri

İnsanın ilk kez tüketicilikten üreticiliğe geçmesi özelliği ile Neolitik (Tarım) devrimin sonraki devrimlerden önemli bir farka sahip olduğunu belirten Eğilmez (2018: 264), bu devrimin adının "üretime geçiş devrimi" olması gerektiğini ifade ederek, insanın üretime başlamasına vurguda bulunmaktadır. Neolitik dönemin ekonomik sistemi, kendi kendine yeten, üretim ve tüketim birimlerinin özdeş olduğu bir yapılanmadır. Erken Neolitik yerleşimlerde beslenme, genellikle av hayvanları ve toplanan bitkilerle gerçekleşirken neolitiğin daha ileri aşaması olan Çanak-Çömlekli dönemde, tarımsal üretim ve hayvancılık temel etkinlik halini almıştır. Döneme ilişkin tanımlamada ayrıca kendi kendine yeten ekonomilere de vurgu yapılması zorunludur. Bu ekonomiler tamamen kendi içlerine dönük üretim birimlerinden oluşan kapalı sistemlerdir. Bu sistemle yaşayan topluluklarda her hane kendisi için üreten bir birimdir. Hane temelli üretim biçimi olarak da nitelendirilen bu sistem, Neolitik Çağ'ın uzun bir kısmında etkili olan üretim biçimidir (Aksoy, 2018: 1477-1482).

Katı ve karmaşık inanç sisteminin toplumsal yapıyı oluşturan temel unsur olduğu Neolitik Çağda, inanç sisteminin oluşumunda kült merkez ve yapıların yanı sıra ayrıcalıklı grupların ve ruhban sınıfın etrafında şekillenen tapınak ekonomisinin de etkili olduğu düşünülmektedir. Ayrıca Verimli Hilal bölgesinde yerleşik yaşama geçiş, hayvan ve bitkilerin evcilleştirilmesi ile yeni bir yaşam biçiminin geliştiği dikkati çekmektedir. İnsanlık tarihine ilişkin önemli dönüşümlerin Güneydoğu Anadolu Bölgesinin de içinde yer aldığı Verimli Hilal bölgesinde, bugünden yaklaşık 13-14 bin yıl önce başladığı belirtilmektedir. Neolitik Çağ'da kentleşmeye ilişkin bazı öncül unsurlar oluşmakla birlikte toplumsal yapı henüz uzmanlaşmanın olmadığı, ayrıcalıklı bir sınıf tarafından (ruhban) yönetilen ve henüz tam anlamıyla örgütlenme sağlamayan bir toplum biçimindedir (Özdöl, 2011: 173).

Tarımsal üretimin gelişimi, toplumsal, ekonomik, kültürel siyasi birçok farklı yapılanmanın değişimine yol açmıştır. M.Ö. 6000 -3000 yılları arasında yaşanan; yazının icadı, hayvan gücünün tarımda kullanımı, yelkenli ve çömlekçi tekerleğinin bulunuşu gibi değişimler küçük neolitik yerleşimlerin şehirlere dönüşümüne neden olurken, şehirler çok sayıda insanın bir arada yaşayabilmesinin organize edilişini gerektirmektedir. Bu da ancak işbirliği ve teknik becerilerin geliştirilmesi ile mümkün olacaktır. Nüfus artışı, yerleşik hayat, devlet ve şehirlerin doğuşu, ticaretin gelişmesinin yanı sıra ekonomik organizasyon tiplerinin doğuşuna ve komünal mülkiyet tipinin doğuşunu da beraberinde getirmiştir (Güran, 2004: 8). M.Ö. 6000'lerde Lidya krallığında ortaya çıkan sikke para ekonomik açıdan önemli gelişmelerin başında gelmektedir. Bu dönemde günlük alım-satımda, gümüş ve bakır sikkeler kullanılmakta ve çalışmaların karşılığı ise *"günde şu kadar" (obol)* şeklinde hesaplanmaktadır (McNeill, 1999: 137).

Köy yaşamının büyüyüp genişleyerek kentlere dönüştüğü kalkolitik ve neolitik çağda, doğal imkânların olduğu bölgeler ile kurak bölgeler, sosyo-ekonomik açıdan farklılaşmaya başlamışlardır. Kıtlık riski bulunan bölgeler artı ürün üretip depolamaya çalışırken riskin az olduğu bölgelerde ise durum farklıdır. Mezopotamya gibi kurak bir bölgede tarım için suya ihtiyaç duyulmuş ve bu ihtiyaç, sulu tarımın çıkışına neden olmuştur. Tapınak ekonomisinin yaşandığı bu dönemde, üretilen ürün dini merkez olan tapınakta toplanarak buradan halka dağıtılmaktadır. Tapınağın düzen ve işleyişi rahiplerce gerçekleştirilmekte dolayısıyla üreten ve üretimi kontrol edenler şeklindeki ayrım belirginleşmektedir. Sulu tarım, artı ürün ve organizasyonunun korunması, üreten ve üretimin kontrolünün ayrışması, nüfus artışı, yerleşimin büyümesi, ticaret ve mesleki uzmanlaşmanın artışı gibi etkenler devlet organizasyonu ihtiyacının doğmasına neden olurken, ilk devletlerin ortaya çıkışı ise uygarlık başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Aydın, 2011: 20-25).

Özel mülkiyetin gelişimi, üretimi ailesel veya grupsal olmaktan çıkartmış ve organik bağlarla gerçekleştirilen bir hale dönüştürmüştür. Emek üretkenliğinin arttırılma isteği ise zamanla insan üzerindeki mülkiyeti yani köleliği ortaya çıkarmıştır (Tanilli, 2018: 24-25).

Kral veya imparatorlarca yönetilen bu toplumlarda, servet ve güç eşitsizliği belirgin biçimde görülmekte (Giddens, 2008: 73) ve çalışma ilişkisi genellikle köleliğe dayanmaktadır (Ören, 2014: 27). Kölelik sisteminde insan, mal olarak değerlendirilen emek üretimi yapan makineler gibi algılanmaktadır. Bu yapıda ücret ilişkisinin olmaması nedeniyle angarya usulü çalışılmaktadır. Bu durumda emek, köle ve toprak sahibi elinde kullanılmakta, güç ve servet farklılığı artmaktadır (Güldiken, 2015: 28).

Üretimin devamlılığını sağlayan fonksiyon olarak tüketim ise ilkçağ toplumlarında trampa ekonomisi olarak adlandırılan bir sistemle gerçekleştirilmektedir. Eşyanın eşya ile takası anlamına gelen bu sistem, M.Ö. 3000'lerde yerini fiyata dayalı mübadeleye yani belli bir fiyat ile satış faaliyetine bırakmıştır. M.Ö. 2000'lere gelindiğinde Bimetalizm yani altın ve gümüş paranın kullanımı, ticari hayatın gelişmesini sağlarken, bu dönemde altın ve gümüş sahipleri yani aristokratlar için gerçekleştirilen üretimin karşılığı ise karın tokluğu (Ören, 2014: 27-28) olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dönemin toplumsal yapılanmaları bugün de olduğu gibi çevresel ve kültürel etmenlerin etkisi ile birbirinden farklı şekillenmiştir (Aydın, 2011: 25). Ekonomik açıdan temel olarak benzerlikler taşımakla birlikte bulundukları coğrafya, yetiştirdikleri ürünler, geçim faaliyetleri, toprağa sahiplik ve üretim biçimleri, ulaşım olanakları gibi birçok öğenin etkisiyle birbirlerinden ayrışmışlardır (Güran, 2004: 8). Ancak Antik çağ ekonomik yapılanmasının belirleyici unsurlarının genel olarak din ve gelenek olduğu söylenebilir. Geleneğin etkisinin dinsel etkiden daha yoğun olduğu yönünde görüşler de bulunmaktadır. Bunun sebebi ise ilkçağ toplumlarındaki çok tanrılı dinlerin hâkimiyeti olarak değerlendirilmektedir. İlkçağ toplumlarında ekonomik kararların genellikle siyasi etkenlere veya geleneksel ve kısmen de dini etkenlere bağlı olarak verilmekte olmasının yanı sıra genellikle bir ekonomik model oluşturulması ya da ekonomik sorunların evrensel kurallarla çözülmesi gibi bir kaygının mevcut olmadığı (Taş ve Günay, 2015: 144-145) görülmektedir.

Ev ekonomisi ve köleliğin sanayi oluşumunu imkânsız kıldığı Yunan devletleri ve Roma İmparatorluğu'nda esas olan arazi mülkiyetidir. Sadece ayni ekonominin geçerli olduğu Roma'da herkesin kendi ihtiyaçlarını karşıladığı, kendine gereken şeyi ürettiği, kısıtlı ekonomik faaliyet anlayışının egemen olduğu bir yapı bulunmaktadır. Alışverişin bulunmadığı üretim düzeninin farklılaşmasında,

savaşlar ve tutsaklardan başka kabilelerdeki yeteneklerin öğrenilmesi etkilidir. İç ticarete ek olarak dilsiz ticaret adı verilen bir sistem işlemektedir. Mesleki faaliyetlerin seçim ve yürütümünün, mutlak baskı ve zorla çalıştırılma ile gerçekleştirildiği, bedenen çalışmanın özgür insana yakıştırılamadığı olağan çalışma biçimi köleliktir. Toprak veya endüstri alanında olması fark etmeksizin her tür ekonomik faaliyetin ve üretimin, kölelere özgü aşağılık bir iş olduğu, hür insanların ise düşünür, savaşçı, sanatçı oldukları bir çalışma anlayışı bulunmaktadır (Türkdoğan, 1999: 57).

Piyasa ekonomisi yerine gelenek yöntemine dayalı bir ekonomik örgütlenmeye sahip olan antik toplumlarda, üretimin kim tarafından gerçekleştirileceği mesleklerin babadan oğula geçişi veya usta-çırak ilişkisi ile belirlenmektedir (Eğilmez, 2019: 55-57).

Farklı özelliklere sahip ilk çağ devletlerindeki çalışma anlayışı, bugünün mevcut çalışma anlayışı ile örtüşmemekle birlikte, üretimin kölelerce gerçekleştirilen bir faaliyet olarak görülmesi dönemin belirgin özelliği olarak öne çıkmaktadır. Sınıfsal ayrımın bulunduğu toplumsal yapılanmalara sahip bu toplumlarda hürler, yarı hürler ve köleler olmak üzere üç farklı sınıf bulunduğu görülmektedir. Çoğunlukla maddi gücü elinde bulunduranların egemenliğinde çalıştırılan ve bir çeşit mal konumunda olan köleler, toplumun en alt sınıfını oluşturmaktadır. Karın tokluğuna, zor altında gerçekleştirilen, alınıp satılabilen kölelerin çoğunluğunun, Doğu Avrupa'daki Slav halklardan gelmeleri, zorla çalıştırılmaya verilen adın kökenini oluşturmaktadır. İngilizcede "slave" [köle] kelimesi Latincede Slav anlamına gelen Sclavus'tan gelmektedir (Roberts, 2015: 189). Savaşta tutsak edilme, bir suç ile cezalandırılma, borcunu ödeyememe veya köle ana babadan dünyaya gelmek, köle olmanın çeşitli biçimlerini oluşturmaktadır. İlkçağ toplumları işgücü ihtiyacını kölelik ile yani genellikle karın tokluğu ve yaşam karşılığı olarak ücretsiz karşılamışlardır. Eskiçağ toplumlarında alınıp satılabilen, işe yaramaz hale gelince de kenara atılabilen, mal olarak görülen köleler en ağır işlerde kullanılmışlardır (Gözlü ve Yılmazcan, 2017: 2).

Antik Akdeniz uygarlıklarının temelinde bulunan köle sisteminde, savaşlar ile ele geçirilen köleler genellikle ev işi, maden ve atölyelerde el işçiliği ya da tarım işlerinde çalıştırılmaktadır (Eğilmez, 2019: 56). Platon, döneme ilişkin toplumsal yapıyı açıklarken, işbölümü kavramını ekonomik değil, siyasi açıdan ele almakta ve ayrıca aristokratların yönetici ve koruyucu vasıf taşıdıklarını, askerlerin ise onlara yardımcı olmakla görevli olduklarını, en alt sınıfı oluşturan köle ve yabancıların görevinin de mal ve hizmet üretimi olduğunu belirtmektedir (Erdem, 2012: 12).

Üretimin köle emeği ile gerçekleştirilmesi ve sağlanan ürün artışı, antik toplumların refah ve kültürel ilerlemesinin yanı sıra köle olmayanların bilim, sanat, siyaset, felsefe ile uğraşmalarına olanak sağlamaktadır. Madeni araç ile gerçekleştirilen üretim, daha verimli ve daha geniş bir ekonomik faaliyete olanak sağlarken, tarımsal üretimin fazlası ile elde edilen ürünün yan alanlarda kullanımı, lüks tüketime yönelik ürün üretimine ve zanaatkârların doğuşuna, birikim ve değişim kavramlarının ortaya çıkışına neden olmuştur (Tezgel, 2010: 11).

Köleler aracılığıyla gerçekleşen üretimden elde edilen verimin giderek azalması köle maliyetlerinin ise artmakta olması yani azalan verimler yasası ve nüfus artışı, ilkçağ ekonomilerinin çöküşüne neden olduğu düşünülen iki temel olgu (Güran, 2004: 29) olarak karşımıza çıkmaktadır.

Köylü, zanaatkâr ve ordunun askeri birimlerinden oluşan ekonomik yapıda, vergilerin ve askeri yüklerin artışı, ticaretin azalması, ilkçağ köleci toplumlarının üretim odaklarını kendine yetecek kadar üretim yapmaya yönlendirmiştir. Ayrıca yerelleşen üretime ek olarak köleliğin çözülmesi de toprağa dayalı yerel üretim yapan ekonomik bir yapı olarak "feodalite" nin ortaya çıkışında etkili olmuştur (Tezgel, 2010: 12).

Savaşlar, köle ticareti, doğumlar ile Antik çağ boyunca devam eden kölelik statüsü piyasanın oluşumu için her zaman engel olmuştur. Köleler ancak efendisinin hukuki muamelesi ile serbest bırakılabilmekte ve azad edilmiş hür insanlar, hür doğan insanlara göre daha az hakka sahip olabilmekteydi. Ayrıca bir kölenin vatandaş olabilmesi için Roma'da mutlaka vatandaş olan bir efendinin azat ettiği köle olması gerekli iken, Yunanistan'da birçok kölelik türünde böyle bir olanak mümkün değildi. Antikçağ toplumlarının işgücü yapısı, köle, azatlı köle ve hür işçi gibi farklı statüler altında biçimlenmektedir. Öte yandan Antik çağda esnaflık ve zanaatkârlık, kamu hizmetleri ve kutsal toprakların inşası, kölelerin çalıştırılmadığı alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Taş ve Günay, 2015: 151-152).

Ortaçağ'da Üretim İlişkileri

Antikçağ ve Ortaçağ toplumlarında farklı içeriklerle biçimlenmekle birlikte kölelik her toplumda bulunan bir statüdür. Devletin iktisadi rolü Doğu toplumlarında Batı'ya göre daha etkin olmakla birlikte Antikçağ devletleri ekonomik anlamda otoriter bir yapı sergilemektedir. Bu toplumların ortak özelliklerinden biri de işgücü piyasasının bulunmayışıdır. Yunan, Roma ve Ortaçağ toplumlarında toprak sahipliğinden elde edilen güç, iş piyasasını da belirlemektedir. Piyasa anlayışının yokluğu emeğin ticarileşmesini engellerken, tarımın güç ve iktidarı belirleyen faaliyet oluşu, teknolojik gelişme ve ulaşımın yetersizliği hem ekonomik zenginliği, hem de sermaye birikimini engellemektedir. Zenginleşmenin yolunun

fetih, gasp ve savaştan geçtiğini düşünen toplumlarda daha çok çalışma, daha çok üretme amacı bulunmamaktadır. Bu nedenle aristokratlar tarafından gerçekleştirilen siyaset ve askerlik yüceltilirken, serfler, köylüler ve kölelerce gerçekleştirilen çalışma kişisel amaçlara yönelik bir uğraş olarak hor görülmektedir (Taş ve Günay, 2015: 144).

Kölelerin verimli çalışmadığı düşüncesinin yanı sıra köle ayaklanmalarının artışı, toprak sahiplerinin mevcut sistemden daha farklı çözüm yolları arayışına neden olmuştur. Kölelerin kendileri için üretmediklerinden verimsiz oldukları düşüncesinden hareketle görece serbest bırakılmaları bir çözüm olarak görülmüştür. Elde edilen ürünün toprak sahibi ile köylüler arasında paylaşıldığı, tüccarların zenginleştiği ve güçlendiği yeni bir model olarak feodal toplum ortaya çıkarken loncalara bağlı ve onların izni ile faaliyet gösteren, zanaatkâr küçük aile işletmeleri ise bu iki sınıftan gelen talepler sayesinde varlıklarını sürdürmekteydi. Toprak sahiplerinin şatolarının yanında kurulan, tüccar ve zanaatkârların yerleştiği kasabalar ile bugünkü kentlerin temelleri atılmakla birlikte pazar kavramı da biçimlenmeye başlamıştır (Saruhan, 2018: 7).

Yaklaşık 1000 yıl gibi uzun bir dönemi kapsayan Ortaçağ'da (5.-15.yy) birçok yapı, kurum, görüş ve zihniyet değişimi yaşanmıştır. Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı ile başlayan Ortaçağ'ın ilk devresindeki bunalımın aşılmasında iki kurum önemli rol oynamıştır. Bunlardan biri üretim ilişkileri ve toplumsal yapıyı düzenleyen feodalite, diğeri ise dinsel ve siyasi otoriteyi temsil eden Katolik kilisesidir (Erdem, 2012: 15). Antikçağ ve Ortaçağ boyunca toplum gelenek ve din ile kontrol edilmiştir. Vahiy kaynaklı dinlerde Yahudilikte, Hristiyanlıkta ve İslamiyet'te doğruluk, dürüstlük, adalet gibi davranışlarla ilgili genel kavramlara yer verilmekte ve bu kavramlar bireyin iktisadi tutumuna yön vermektedir. Dönemde egemen olan bazı dinlerde ticaretin günahkâr bir doğaya sahip olduğu, bazı dinlerde ise ticaretin dünyevi bir iş olduğuna olan inançlar, ticarete yaklaşmama ya da ticaretin meşru görülmesi gibi farklı sonuçların ortaya çıkmasına neden olmuştur (Taş ve Günay, 2015: 145).

Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı sonrası kilisenin artan gücü, Charlamagne'ye taç giydirmesi ve karşılığında aldığı öşür ile pekiştirirken, 11. yüzyılda Karolenj hanedanının yıkılışı sonrasında ruhani iktidar olarak kilisenin Tanrı/ Yeryüzü devleti teorisine göre yeryüzündeki hâkimiyeti sağlama iddiası ise Avrupa için kiliseyi dönemin en güçlü kurumu haline getirmiştir (İmamoğlu, 2001: 102).

Ortaçağ Kilisesi'nin din anlayışında, zenginleşen ve rahat yaşam olanağına erişen kişi günahkâr olarak nitelendirilmekte bunun yanı sıra, dünya nimetlerinden vazgeçerek çalışmanın karşılığında yaşanan fakirlik ise Tanrı'ya ulaşmanın yolu olarak ifade edilmekteydi (Akalın, 2015: 146).

Feodal dönemin üretim anlayışının bugün bildiğimiz anlamda *çalışma* olarak değerlendirilememesinin nedenlerinden biri de, serf ve kölelerin gerçekleştirdikleri üretimin, egemen sınıf olan kilise ve soyluların ihtiyaç ve lüks yaşamını sağlaması için dinsel olarak gerekçelendirmesidir. Sistemin sürdürülebilirliğini garantiye alan bu gerekçelendirme, çalışmanın irade ile gerçekleştirilmesi esasına uygun olmamakla birlikte, hor görülen çalışmayı kader olarak nitelendirmektedir. Bu dönemde hayat çok az para ile yürümekte ve çoğu şey parayla alınmak yerine malikâne içerisinde üretilmektedir. Serfler kendi yiyeceklerini yetiştirip kendi eşyalarını da elleriyle yapmakta, beyler ise ihtiyacı olan bir şeyi yaptırmak için bu işi bilen zanaatkâr bir serfi kendine bağlama ya da takas yöntemini kullanmaktadır. Takas, lord denetimindeki pazarlarda gerçekleşen bir faaliyettir. Ticaret ise düşük talep nedeniyle çok yaygın bir faaliyet değildir ve dolayısıyla üretimin ihtiyaçtan fazla gerçekleştirilmesi gerekli görülmemektedir (Huberman, 2019: 26-29).

10. yüzyıla kadar olan dönemde, ticaretin çok düşük düzeyde kaldığı, genellikle korunma amacıyla askeri kale veya dinsel yönetimin idare edildiği merkezler biçiminde görülen kentlerin, ekonomik olarak kırsal kesime bağımlı bir yapı sergilediği izlenmektedir. 11. yüzyıldan itibaren ise askeri ekonominin artışı sonucu, özellikle askeri ürün üreten zanaatkârların sayısının artmasına, bu zanaatkârların tarımsal üretimden koparak kentlerde faaliyet göstermelerine neden olmuştur (Tezgel, 2013: 19).

1000'li yıllarda, soyluların Elbe nehri doğusunu ele geçirmesi ve Slavları köleleştirmelerinden sonra köylülere önerdikleri yasa, köylülere soyluların topraklarını kendi hesabına çalıştırma hakkı vermekteydi. Bu angaryanın yanı sıra, bir çalışma gerektiriyordu. Aile, ödemesi gereken miktarı ödedikten sonra fazlasına sahip olabiliyordu. Bu motivasyonun ise, üretimin artışına neden olduğu düşünülmektedir. 10.yüzyıldan sonra birçok köylünün Doğu'ya doğru hareket ederek, emeklerini bu bölgedeki soylulara sunması, Batı'daki soyluları da serflik ilişkisine son vermeye ve toprak ağalığı sistemine geçmeye zorunlu bırakmıştır. Dolayısıyla serflik ilişkisi biçim değiştirerek yeni bağımlılık (marabalık) ilişkisine dönüşmüştür. Ancak köylüler hala toprak üzerinden soylulara bağımlı durumda ve ayrıca kilisenin angarya işlerini de yapmakla yükümlüdür. Kilise toplumsal yaşamın normlarını belirlemekte iken kentlerde oturanlar ise köken olarak köylü olmaları nedeniyle soylulara ödeme yapmak durumundadır (Fülberth, 2010: 92).

Kilisenin egemenliğindeki Avrupa'ya karşılık MS 600'lü yıllarda yükselen İslamiyet, çalışma ilişkileri anlayışında dünyevi işleri yaparken dini değerlerden uzaklaşmamaya yönelik yaklaşımı ve bireysel özgürlükler, eşitlik, şeref ve haysiyetin korunması, sosyal güvenlik gibi özel ve genel hayatla ilgili tüm konularda

insani bir tutum sergilemesi ile öne çıkmıştır (Geçit, 2016: 48).

Çalışmaya ilişkin çok sayıda içeriğin yer aldığı ayet ve hadislerin bulunması çalışma koşullarının ve çerçevesinin oluşturulmasında, anlaşılmasında ve uygulanmasında belirleyici olmuştur. İslamiyet esas olarak, çalışmaya, kazanmaya, bilim ve teknoloji alanında yükselmeye ve ilerlemeye önem veren, buna karşılık tembellik, zamanı boşa harcama ve yerinde saymayı ise hoş görmeyen bir dindir. Ayrıca doğruluk ve dürüstlüğü şart koşması, insan hakkının yenmemesini istemesi, ticaret hayatında dürüstlüğü önde tutması da çalışmaya ilişkin önem verilen değerleri (Kayadibi, 2004: 2-6) göstermektedir.

1071'de elde edilen Malazgirt zaferi sonrasında Türkler, yeni köy, kasaba ve şehirler kurdukları yeni yurtları Anadolu›nun iktisadi gereklerine hızla uyum sağlamışlardır. Bu dönemde bol miktarda halı, sof, kuru meyve, hayvan, kereste, şal ihracatı gerçekleştiren Türkleri tanımlamak için 10. yüzyıl İslam coğrafyacıları "*hem göçebe hem oturak yaşamakta olan şehirleri çok bir ırk"* ifadesini kullanmaktadırlar. Üretim bir birlik meydana getiren Türk boylarına ikta (fief) biçiminde verilen yaylalarda gerçekleştirilmekte, her boyun sınırları belirli bir otlağı ve yurdu bulunmakta, bu toprakların mülkiyeti ise "devlet" veya temsilcisi "hakan"a ait kabul edilmektedir. Töreler aracılığıyla kesin biçimde belirlenen ferdi yönleri de bulunan bu yapı, sürü sahipliğinde de kendini göstermektedir. Herkesin kendi hayvanının mülkiyetini ifade eden damgalarla işaretlendiği sahiplik anlayışının ve ekonomik yapının Selçuklu ve Osmanlılara kadar sürdürüldüğü görülmektedir (Türkdoğan, 2015: 74).

Türklere ilişkin, sosyal ve ekonomik yapıyı şekillendiren temel faktör olan bozkır kültürü İslam öncesi Türk toplumlarının iktisadî ve sosyal yapısını oluşturmaktadır (İlgen,2005: 1). İç Asya nüfusuna ve çevresindeki yerleşik medeniyetlerle sürekli karşılaşmalarında dayanabilecekleri zenginliği sağlaması, tamamen kendine yeterli olan bir ekonomiye dayanması, kendi kaynaklarını, yiyeceklerini ve hatta yakacaklarını sağlamaları noktalarında bozkır kültürü, Türklerin ekonomik ve sosyal yaşamlarının şekillenmesi ve anlaşılması açısından önem taşımaktadır (Özçamça, 2007: 178). Tarımsal ürün üretiminde hem kuru hem sulu tarımı kullanmaları nedeniyle bol miktarda sulama kanalı inşa eden (İlgen, 1999: 105) eski Türklerde temel geçim kaynağının hayvancılık olduğu ve özellikle at, sığır, koyun yetiştiriciliğinin yoğun olduğu görülmektedir. At yetiştiriciliği ile daha geniş sınırlara ulaşma olanağına sahip olan Türklerin ekonomileri de gelişmiştir. Atölye ve fabrikalardan ziyade el işçiliğinin yoğun olduğu, madenciliğin özellikle demir ve altın işlemeciliğinin yoğun olduğu dikkati çekmektedir. Savaşçı özellikleri ile bilinen Türkler, demirden ürettikleri silahlar sayesinde savaşlarda başarılı olurken aynı zamanda altından ürettikleri ziynet eşyaları ile de Bozkırın

Kuyumcuları (İskitler) gibi isimlerle anılmışlardır. Ticaret ile ihtiyaçlarını karşılayan Türklerde başlangıçta takas sistemi esas iken, zamanla para kullanılmaya başlanmıştır. Bozkır Türklerinin meslekleri arasında *madenci, kilimci, debbağ, çizmeci, çorapçı, börkçü, dokumacı, terzi, marangoz, tahta oymacı* gibi meslekler sayılabilmektedir. Ticaretin kervanlar aracılığıyla gerçekleştirildiği dönemde, en bilindik ticaret yollarından İpek Yolu ve Kürk Yolu Türkler tarafından aktif biçimde kullanılmaktaydı (Mandaloğlu, 2013: 129-140). Ticaret yolları sadece ticari faaliyetlerin ve ilişkilerin gelişimi için değil ilim, kültür, sanat gibi alanların da gelişimi için önem arz etmiştir. Günümüz ile karşılaştırılması mümkün olmasa da kervanlar kültürel etkileşimin sağlanmasında bir iletişim ve ulaşım kaynağı görevini yerine getirmeleri açısından önem taşımaktadırlar (İlgen,1999: 105).

Ticaret yolları üzerinde bulunan şehirlerin hızlıca ilerleme, gelişme gösterdiği Selçuklu döneminde, bazı şehirlerde uluslararası pazarların bile bulunduğu dikkati çekmektedir. Ticari hayatın temel direğini temsil eden esnafların ise özellikle Anadolu'da Ahilik adı altında teşkilatlandığı bilinmektedir. Ahi teşkilatlarında esnafa ilişkin her türlü hukuki sorunun çözülmesinin yanı sıra esnafların eğitilmeleri, yetiştirilmeleri ve sosyal yardımlarla desteklenmeleri de sağlanmaktaydı (Turan ve Kırpık, 2016: 42-43).

Dönemin yaşamsal düzen, işleyiş ve kurallarının belirlenmesinde önemli bir öğe olan din ve inanç, ekonomik sistemin ve çalışmaya ilişkin paradigmaların oluşumunda etkili rol oynamaktadır. Ortaçağ'da bambaşka yaşamlar sürmekte olan Doğu ve Batı toplumlarının arasındaki sosyo-kültürel farklılıklar, aynı kaynaklara sahip olmamaları, aynı tecrübeleri yaşamamaları, aynı değer, inanç ve normları paylaşmamaları sonucunda ortaya çıkmaktadır. İki toplum arasındaki bu ayrılıklar, üretim yöntemlerinde, ürünlerde ve çalışma alışkanlıklarında da farklılıklar biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Ancak zamanla ulaşım ve iletişimdeki gelişmeler ile paylaşımın, alışverişin ve geçişkenliğin artışı, 20.yüzyıl sonrasında ise dünyanın ekonomik, sosyal ve kültürel yapısının hızla değişimi önemli paradigmal kırılmalara neden olarak, yeni yapıları, yeni kavramları ve yeni tartışmaları doğurmuştur.

Ortaçağ'ın geleneksel paradigma anlayışının dönüşümünde bulunan unsurlar arasında, Batı Avrupa'da yaşanan deniz aşırı ülkelerin keşfedilmesi, haçlı seferleri, tarımsal üretim tekniğinin değişimi ile beraber din, sanat, kültürdeki yeniliklere bağlı olarak ortaya çıkan Reform, Rönesans, Hümanizma gibi hareketler, bireyciliğin gelişimi, feodalizmin yıkılışı, güçlü merkezi devletlerin kuruluşu sayılabilmektedir. Tüm bu dönüşümler iktisadi yapının da değişimine neden olmuştur (Kazgan, 2014: 43).

Sonuç

Tarihsel süreçte yaşanan dönüşümün, ekonomik yönü dikkati çekmekle birlikte bu süreci sadece üretim sisteminin değişimi olarak değerlendirmek elbette yalın kalmaktadır. Zira dönüşüm sosyal, kültürel, dini, ekonomik, siyasal, coğrafik birçok öğenin etkileşimi ile ilerleyen bir süreçtir. Bu öğelerin her biri saatin bir başka çarkını oluşturmakta ve birbirini etkileyen bu çarklar sonunda zamanı, yeni bir döneme doğru ilerletmektedir.

İlk Çağ'dan Ortaçağ'a ihtiyaç odaklı yapılanma ekseninde üretime ilişkin paradigmaların konu alındığı bu çalışmada, ilkçağ ve ortaçağ toplumlarına ilişkin öğeler karşılaştırıldığında şunları söylemek mümkündür; avcı, toplayıcı toplumlar ihtiyaçlarını üretmek yerine, doğal kaynaklardan karşıladıkları için bu toplumlarda üretimden bahsetmek mümkün değildir. Uzmanlık isteyen işlerin sınırlı olması nedeniyle ihtiyacın karşılanmasındaki işbölümü cinsiyetler arasında oluşmuştur. Tek üretken kaynağın kadın oluşu, elde edilen ürünün eşit paylaşımı toplumsal yapının biçimlenmesinde etkili olan unsurlardır. Neolitik devrim sonrasında ise tarımsal üretimin gerçekleştirildiği göçebe ve yerleşik tarım toplumlar ile Antik Çağ'ın köleci toplumlarında üretim, gün doğumu ve batımı arasında gerçekleştirilmekte ve üretimin mesai olarak değerlendirilebilecek bir zaman dilimi bulunmamaktadır. Ortaçağ'ın feodal toplumunda ise serfin emek süresi malikâne için ve kendi toprağı için farklılaşmakla birlikte üretim yine günün tamamına yayılmıştır. Avcı ve toplayıcılıkta tarımsal üretimin gerçekleştirilmesinde de coğrafi bölge olanaklarının veya kısıtlarının toplumsal yapılanmaya etkisinin büyük olduğu görülmektedir. Kurak, dağlık bölgelerde avcılık; kırsal bölgelerde ise toplayıcılığın öne çıktığı dikkati çekmektedir. Tarımsal üretimin gerçekleştirilmesinde ise mekân olarak sulak bölgeler tercih edilmektedir. Erken Ortaçağ olarak değerlendirilen dönemde ise tarımsal üretim malikâne ve çiftliklerde gerçekleştirilmektedir. Tarım toplumlarında mahsul üretimi, ihtiyaç eksenli olarak gerçekleştirilmekle birlikte daha fazlasını üretebilmek amacıyla araç ve hayvan desteğinden yararlanıldığı bilinmektedir. Antik Çağ köleci toplumlarında da Ortaçağ feodal toplumlarında da üretimin kendi ihtiyacından ziyade beyler, lordlar, kilise için gerçekleştirildiği izlenmektedir. İşbölümü ve uzmanlaşmanın gelişmeye başladığı tarım toplumlarında emeğin ortak kullanımı, bilgi, becerinin paylaşımı, üreten ile kontrol edenin ayrışması dikkati çekmekte ancak henüz bir işgücü piyasasının bulunmadığı da görülmektedir. Köleci toplumlarda çalışma eylemi, hor görülmekte ve aşağılanmaktadır. Ortaçağ'ın feodal yapılanmasında serfler ve köleler zora dayalı angarya çalışması gerçekleştirmekte, zenginleşme ise genellikle fetih, gasp ve savaş ile oluşmaktadır. Otoritenin düşük düzeyde olduğu ilkçağ toplumlarında, belirgin toplumsal normlar bulunmamaktadır. Yerle-

şik tarım toplumu ile birlikte üretebilme, ürüne ya da toprağa sahip olma bir ayrıcalık oluşturmakta ve otoritenin, gücün kaynağı halini almaktadır. Nüfus artışı ve ortak yaşam organizasyonun oluşturulması, hukuksal ve toplumsal yapılanmayı gerektirirken, çalışmaya ilişkin belli bir düzen henüz yerleştirilmiş değildir. Köleci toplumlarda hür olanlar birbiri ile eşittir ve yönetime katılım ile demokrasi sadece hürler arasında mümkün olan bir işleyişe sahiptir. Ortaçağ toplumsal yapılanmasında ise egemen güç kilise olduğundan, otorite dine dayalıdır. Toprağa sahip olmanın güç olarak değerlendirildiği bu yapılanmada, din ve gelenek hem üretimi hem de günlük yaşamı biçimlendirmektedir. Toplumsal yaşamın biçimlenmesinde avcı ve toplayıcı toplumlarda küme yaşantısı, anaerkillik ve mülkiyetin olmaması belirleyici iken İlkçağ ve Ortaçağ toplumlarında din, gelenek ve toprağa sahipliğin belirginleştirdiği eşitsizlik ile oluşan toplumsal tabakalaşmanın varlığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

1. Akalın K. H. (2015), "Avrupa Reformunun Ticari Temelleri Ve Ekonomik Sonuçları", *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 7 (13): 145-165.
2. Aksoy, B. (2018), "Üretim Ekonomisi ve Toplumsal Altyapı: Neolitik Ve Kalkolitik Çağlar", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim, 11(2): 1475-1495.
3. Aydın H. (2013), Dünyanın Oluşumu ve Tarih Öncesi Çağlar, 1.Ünite, Uygarlık Tarihi, AÜ Yayınları, Yayın No:2265, ISBN: 978-975-06-0939-8, Eskişehir
4. Bahar H.İ. (2009), Sosyoloji, USAK Yayınları, Ankara
5. Bozkurt V. (2011), Toplumsal Dönüşümün Evreleri: Pre-endüstriyel, Endüstriyel ve Post-endüstriyel Toplumlar, 1.Ünite (Editör: Bozkurt V. ve Suğur N.) Endüstri Sosyolojisi, AÜ Yayınları, Yayın No: 2327, ISBN 978-975-06-1001-1 Eskişehir
6. Canan S. ve Acungil M. (2018), Dijital Gelecekte İnsan Kalmak, TUTİ Yayınları, İstanbul
7. Çıvgın İ. (2016), "Bereketli Hilal'de Bitki Evcilleştirme Sürecini Etkileyen Faktörler: İklim, Doğal Çevre Ve Kültürlerarası Karşılaşmalar (MÖ. 11000 – 7000)", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(17): 463-488
8. Eğilmez M. (2018), "Endüstri 4.0", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştıramları Dergisi*, July, 15: 264- 271
9. Eğilmez M. (2019), Tarihsel Süreç İçinde Dünya Ekonomisi, Remzi Kitabevi, Ankara
10. Erdem B. (2012), İktisadi Düşünceler Tarihine Giriş, 1.Ünite (Editör: Erdem B.ve Islatince H.) İktisadi Düşünceler Tarihi, Eskişehir. AÜ Yayınları, Yayın No:2617, ISBN: 978-975-06-1273-2
11. Fülbert G. (2018), Kapitalizmin Kısa Tarihi, Yordam Kitap, İstanbul
12. Geçit, M.S. (2016), "İslâm Dünyasında Din-Siyaset İlişkisinin Tarihçesine Genel Bir Bakış", *Universal Journal of Theology*, 1 (1), 31-50.
13. Giddens A. (2012) Sosyoloji, 1. Baskı, Kırmızı Yayınları,İstanbul
14. Gözlü A. ve Yılmazcan D. (2017), "Antik Yunan'da Kölelik: Atina ve Sparta Örneği", Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 5 (2): 117-136.
15. Güldiken N. (2014), Çalışma Sosyolojisi, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara
16. Güran T. (2004), İktisat Tarihine Giriş, 1.Ünite, (Editör: Erdem B.)İktisat Tarihi, Eskişehir. AÜ Yayınları, Yayın No:1577, ISBN: 975-06-0299-4
17. Huberman L. (2019), Feodal Tolumdan Yirminci Yüzyıla, (Çev. M.Belge), İletişim Yayınları, İstanbul

18. İlgen A. (1999), "İslamlık Öncesi Türk Toplumlarında İktisadi ve İçtimai Yapı", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2: 97-110.
19. İlgen A. (2005), "Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı 49: 817-840.
20. Kayadibi F. (2004), "Sosyolojik Açıdan İslam Dini ve Çalışma İlişkisi", *Journal of Economy Culture and Society*, Sayı 30: 1-23.
21. Mcneill W.H. (2015), Dünya Tarihi, (Çev: Şenel A.), İmge Kitabevi, Ankara
22. Mandaloğlu M. (2014), "Bozkır Türklerinde Ekonominin Hayvancılık ve Tarıma Dayalı Olarak Değerlendirilmesi", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 3 (1):75-92.
23. Mayor T. (2013), "Avcı-Toplayıcılar: Orijinal Liberteryenler", (Çev: A. Yayla), *Liberal* Düşünce, 18 (71):227-246.
24. Ören K. (2014), Çalışma Sosyolojisi, Nobel Akademi Yayınları, İstanbul
25. Özçamça S. (2007), "Türklerin Göçebeliği Hakkında Birkaç Not", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, Sayı 7: 177-184
26. Özdöl S. (2011), "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu'da Din Ve Sosyal Yapı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI (1) :173-199
27. Roberts J.M. (2015), Avrupa Tarihi, (Çev: F. Atuna), İnkılap Yayınevi, İstanbul
28. Saruhan S.C.(2018), Yönetim Düşüncesinin ve Uygulamalarının Gelişimi. Yönetimde Güncel Yaklaşımlar Bölüm I. (Besler S., Tonus H.Z.). Eskişehir. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 3532.
29. Tanilli S. (2015), Yüzyılların Gerçeği ve Mirası 1. Cilt: İlkçağ: Doğu, Yunan, Roma, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
30. Taş S. ve Günay E. (2015), "Antik Çağ Toplumlarının Özellikleri, Geleneksel Statüleri ve İktisadi Yapıyı Belirleyen Kurumları", *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (2): 141-166.
31. Tezgel O. (2010), Çağdaş Fabrika Sisteminin Doğuşu Ve Günümüze Kadar Geçirdiği Evreler, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi Ve Endüstri İlişkileri, Ankara
32. Turan T. ve Kırpık G. (2016), Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat, http://www.manevisosyalhizmet.com/wp-content/uploads/2016/01/selcuklu-donemi-turklerde-sosyal-ve-ekonomik-hayat.pdf (Erişim Tarihi: 19.05.2020)
33. Türkdoğan O. (2015), Türk Sanayi Toplumu, Sanayi Sosyolojisine Giriş, Çizgi Kitapevi, Ankara

Çalışma Hayatında Sosyal Baltalama Olgusu

Dilek IŞILAY ÜÇOK[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi Dilek Işılay ÜÇOK, Doğuş Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, (İng.) İşletme Bölümü, disilay@dogus.edu.tr ORCID No:0000-0002-6849-0531

1.Giriş

Çalışma ortamında kişilerin, norm olarak belirlenmiş kuralların zaman zaman dışına çıktıkları ve birbirlerine karşı "olumsuz/uygunsuz" olarak nitelendirilen birtakım davranışlar içine girdikleri bilinmektedir. Bu davranışların başta verimlilik, performans ve kar oranları gibi örgütsel faktörleri olumsuz yönde etkiledikleri ve kişilerarası ilişkilerin sağlıklı bir şekilde ilerlemesinin önünde engel oluşturdukları ifade edilmektedir. Bu nedenle, günümüzde yöneticilerin, örgütlerdeki finansal unsurların yanı sıra çalışanların tutum ve davranışlarını yakından takip etmelerinin gerekliliği vurgulanmakta ve bu davranışları düzeltici uygulamaları hayata geçirmelerinin önemi belirtilmektedir (Appelbaum, Iaconi ve Matousek, 2007). Hem maddi hem de manevi açıdan örgütleri zorlayıcı unsurların başında gelen olumsuz davranışlar, 1990'lı yılların başında araştırmacıların ilgisini çekmiş ve yoğun bir biçimde örgütsel davranış alanındaki çalışmalara zemin oluşturmuştur. Söz konusu çalışmalara yakından bakıldığında ise, "olumsuz ve yıkıcı davranışlar" başlığı altında birden fazla çalışan davranışının gözlemlendiği ve bu davranışların yapılarına ve özelliklerine göre kavramsallaştırmalarının da farklılaştığı görülmektedir. Araştırmacılar bu davranışları saldırganlık (Neuman ve Baron, 2005), anti-sosyal davranış (Robinson ve O'Leary-Kelly, 1998), sapkınlık (Robinson ve Bennett, 1995), misilleme (Skarlicki ve Folger, 1997), intikam (Bies ve Tripp, 2005), zorbalık (Zapf, 1999) ve kabalık (Andersson ve Pearson, 1999) olarak tanımlamışlar ve aralarındaki benzerlikler/farklar doğrultusunda alan yazına çok sayıda kavram kazandırmışlardır. Kasıtlı bir biçimde örgüte ve/veya çalışanlarına yönelik olarak gerçekleştirilen davranışlardan biri olarak kabul edilen sosyal baltalama olgusu ise bu kavramsallaştırmaların başında gelmektedir.

Sosyal baltalama davranışları ilk kez Rook (1984) tarafından "sorunlu sosyal etkileşimler" bağlamında ele alınmıştır. Daha sonrasında ise, Vinokur ve Van Ryn (1993), konuyla ilgili daha önce yapılan çalışmaları incelenmişler ve söz konusu etkileşimleri, sahip oldukları özelliklerinden yola çıkarak "sosyal baltalama davranışları" olarak tanımlamışlardır. Çalışma ortamında karşılaşılan sosyal baltalama davranışlarıyla ilgili ilk çalışma ise; Duffy, Ganster ve Pagon (2002) tarafından alan yazına kazandırılmıştır. Buna çalışmaya göre sosyal baltalama; "bir bireyin, zaman içerisinde, örgütteki başka bir bireyin olumlu ilişkiler kurabilme, iş ile ilgili başarı elde edebilme, iyi bir itibara sahip olabilme ve bunları sürdürebilme becerisini engellemeyi amaçlayan davranışlarda bulunması" şeklinde tanımlanmaktadır (Duffy vd., 2002: 332; Ülbeği, İplik ve Yalçın, 2019: 2).

Baltalama davranışlarının, hedefte olan çalışanın kurmuş olduğu sosyal ilişkilerin yapısına, kariyerine, itibarına ve bireysel başarılarına zarar verme niyeti (kasıt) taşıması bakımından alan yazındaki diğer kavramsallaştırmalardan fark-

lılaştığı ifade edilmektedir. Bu noktada, baltalama davranışlarının örgütün tamamından ziyade kişilere odaklandığı ve zaman içerisinde aşamalı bir biçimde gerçekleştirilerek, çalışma ortamındaki kişilerarası ilişkileri yıprattığı bilinmektedir (Duffy vd, 2002; Hershcovis, 2011). Konuyla ilgili alan yazındaki çalışmalara bakıldığında, çoğunlukla baltalama davranışının sonuçları üzerinde odaklanıldığı ve bu davranışlara maruz kalan çalışanlarda iş tatmini, aidiyet duygusu, iş performansı ve akıl sağlıklarına yönelik olumsuz etkiler görüldüğü ifade edilmektedir. Yapılan bazı araştırmalarda ise, olumsuz sonuçların etkisini güçlendiren durumsal faktörlere değinilerek, mağdurun kişilik yapısı ve grup özellikleri gibi unsurların bu süreçte etkin bir rol oynayabileceğinin altı çizilmektedir (Ho, 2020). Bu nedenle, çalışma ortamındaki sosyal baltalama davranışlarının altında yatan faktörlerin, sonuçlarının ve bu davranışları pekiştiren durumsal özelliklerin ele alındığı daha fazla sayıda araştırmaya ihtiyaç duyulduğu görülmekte ve bu çalışmaların, kavramın çok yönlü yapısına ışık tutacağı düşünülmektedir.

2.Sosyal Baltalama

"Bilinçli ve kasıtlı olarak bir işi veya bir durumu bozarak zarara yol açan harekette bulunmak, sabote etmek" (TDK, 2021) anlamında kullanılan baltalama kavramı, sosyal bilimlerde ilk kez Rook (1984) tarafından ele alınmış ve kişilerarası ilişkilerde yaşanan olumsuz sosyal etkileşimlerin bir sonucu olarak tanımlamıştır. Abbey, Abramis ve Caplan (1985) yaptıkları çalışmada, kavramın sosyal etkileşim boyutuna dikkati çekmişler ve destekleyici olmayan ilişki biçimlerini açıklamak üzere kullanmışlardır. Vinokur ve Van Ryn (1993) ise sosyal baltalama kavramını etkileşimsel bir perspektiften ele almışlar ve temel özelliklerini (a) hedef kişiye yönelik öfke, kızgınlık ve antipati duyma gibi olumsuz duygulanım içinde olmak (b) söz konusu kişiyi özellikleri ve davranışları bağlamında olumsuz biçimde değerlendirmek ve (c) kişinin hedeflerine ulaşmasını engelleyecek/zorlaştıracak davranışlar içinde olmak şeklinde belirtmişlerdir.

Sosyal baltalamanın ilk kez örgütsel açıdan değerlendirildiği çalışmada Duffy ve arkadaşları (2002) kavramı, "kişilerin işyerindeki diğer insanlarla olumlu ilişkiler kurabilme/bu ilişkileri sürdürebilme becerilerini, işle ilgili başarılarını ve sahip oldukları saygınlık düzeyini kısıtlamayı amaçlayan davranışlarda bulunması" olarak tanımlanmışlardır. Bu tanımdan yola çıkıldığında, bir davranışın baltalama olarak nitelendirilmesi için, hedef kişinin söz konusu davranışın kasıtlı olarak yapıldığını algılaması ve bu davranışın zaman içinde kademeli bir biçimde gerçekleşmesi gerekliliğinin altı çizilmektedir. Çalışma ortamında en sık karşılaşılan baltalama davranışlarına bakıldığında ise; kişiye herhangi bir konuda kendisini yetersiz hissettirecek tutum ve davranışlar içinde olmak, ihtiyacı oldu-

ğu bilgiyi kasıtlı olarak gizlemek, arkasından konuşmak/söylentiler yaymak vb. olumsuz davranışların araştırmalarla sıklıkla vurgulandığı görülmektedir.

Benzer biçimde, Hershcovis (2011), bir davranışın baltalama kapsamında değerlendirilebilmesi için üç varsayımdan hareket edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Birincisi, failin niyetinin kötü olması (davranışı bilerek/isteyerek yapması); ikincisi, işyerindeki ilişkilere müdahale anlamı taşıması (üçüncü kişilerin kurbana yönelik tutum ve davranışlarının etkilenmesi) ve son olarak, söz konusu davranışın kurbanın sosyal ilişkilerine, işle/göreviyle ilgili başarılarına ve itibarına zarar verici nitelikte özellikler barındırmasıdır.

Çalışma ortamında baltalama davranışlarının birden farklı şekilde ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan en sık rastlanılan biçimi, söz konusu davranışın bir ilişkiye ya da kişinin itibarına *doğrudan* zarar verici biçimde sergilenmesidir. Bu davranışlar; bir kişi hakkında onur kırıcı sözler söylemek, düşüncelerini küçümsemek/hor görmek ve/veya peşinen reddetmek biçiminde doğrudan eylemlerden oluşmaktadır. Bunun yanı sıra sosyal baltalama davranışının, gerekli olduğu zamanlarda bilgilerin gizlenmesi/kısıtlanması ve/veya kişiyi savunmaktan kaçınma biçiminde *dolaylı* olarak gerçekleştiği de ifade edilmektedir (Duffy vd., 2002).

Baltalama davranışlarının sıklıkla görülen bir diğer türü ise; söz konusu davranışların *sözel veya fiziksel* şekilde gerçekleşmesidir. Kişi hakkında alçaltıcı yorumlar yapmak, açıkça küçümsemek, fikrini reddetmek/yok saymak, imada bulunmak ya da önemli olduğu bilinen bilgiyi kendisine iletmemek şeklinde aktif ya da pasif sözlü baltalama olarak meydana gelmektedir. Fiziksel baltalama ise; kişiye önceden söz verilen kaynakların sağlanmasını engellemek, o kaynaklara zarar vermek ya da kişinin performansına zarar verecek düzeyde iş yavaşlatma vb. davranışları içermektedir (Duffy vd., 2002; Reynolds, 2009).

Örgüt ortamında baltalama davranışlarının kaynağına bakıldığında, temelde iki kademe dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki; öfke ve hoşnutsuzluk duygularıyla perçinlenen, çalışanların işle ilgili amaçlarına ulaşmalarını ve olumlu ilişkiler geliştirmelerini önleyici davranışların açığa çıktığı *yönetici baltalaması*; diğeri ise, eş-düzeydeki çalışanların yöneticilerini rol model olarak görüp, söz konusu davranışların kabul edilebilir olduklarını düşünmeleri ve onları taklit ederek örgütün genelinde çoğaltmaları olarak ifade edilen *çalışan baltalaması*dır (Eissa, Wyland ve Gupta, 2018; Joseph ve arkadaşları, 2011). Konuyla ilgili yapılan araştırmalarda, bazı örgütlerde sadece yönetici baltalamasının gözlemlendiği bazı durumlarda ise bu davranışlara diğer çalışanların da katılım gösterdiği ifade edilmektedir.

3.Sosyal Baltalamanın Kuramsal Temelleri

Örgüt ortamında görülen sosyal baltalama davranışlarının arka planına bakıldığında, birden fazla mekanizmanın bu davranışlara zemin oluşturduğu görülmektedir. Örneğin; Freud (1962), yapmış olduğu çalışmada, kişilerin içten gelen bir tehdit algısı ya da dürtüye karşı yeniden dengeyi sağlamak için geliştirdikleri psikolojik stratejiler bulunduğunun altını çizmiş ve daha sonrasında bu durumun "patolojik olmayan zihinsel bir mekanizma" olduğu araştırmacılar tarafından kabul edilmiştir. Bu noktada, kişilerin çalışma ortamında hissetmiş oldukları olumsuz duygulara karşı, kendilerini koruyucu bir zihinsel bir mekanizma geliştirebilecekleri ve "tehdit" olarak algıladıkları kişilere karşı baltalama davranışlarına yönelebilecekleri ifade edilmektedir (Ersolak, 2021).

Çalışma ortamında gerçekleşen olayların ve hissedilen duyguların, ortamdaki diğer kişilerin tutum ve davranışlarını etkileyeceğini öne süren *duygusal olaylar teorisi* (Weiss ve Cropanzano, 1996), iş yerinde yaşanan olumsuz bir durumun sosyal baltalama, nezaketsizlik, dışlama vb. olumsuz davranışlara zemin oluşturabileceğini ifade etmektedir. Bu noktada, kişilerarası ilişkilerdeki kötü muamelelere şahit olan çalışanların bu durumdan olumsuz yönde etkilenmelerinin ve zamanla sosyal baltalama davranışlarına yönelmelerinin olası bir durum olduğu düşünülmektedir (Ülbeği vd., 2019). Özellikle eş-düzey çalışanların baltalama davranışlarının altında yatan bilişsel süreç incelendiğinde ise; *sosyal öğrenme teorisinin* (Bandura, 1971) bu bağlamda değerlendirilebileceği düşünülmektedir. Teorinin temel ilkesine bakıldığında, kişilerin, sosyal çevrelerinde meydana gelen davranışları gözlemledikleri ve bilişsel çıkarımlar yaparak öğrenme sürecini tamamladıklarının altı çizilmektedir. Bu noktada, çalışma ortamındaki kişilerarası ilişkilerin yıkıcı ve yıpratıcı boyutlarını gözlemleyen çalışanların söz konusu davranışları taklit etme, kopyalama ve model alarak pekiştirdikleri ve örgütün tamamına yayılmasına neden olabilecekleri düşünülmektedir (Ersolak, 2021).

Kişilerin amaçlarına ulaşmaları için yeni kaynakları elde etmek ve var olanları korumak/arttırmak için çaba gösterdiklerini öne süren *kaynakların korunması teorisine* göre (Hobfoll, 1989); çalışanların sahip oldukları kaynakların kaybedilmesine/yeniden elde edilemeyeceğine yönelik bir tehdit algısı içinde olmaları durumunda yüksek düzeyde stres yaşayacakları ifade edilmektedir. Bu noktada çalışanların söz konusu tehdit karşısında diğer çalışma arkadaşlarına karşı bir takım olumsuz tutum ve davranışlar içine girebilecekleri düşünülmektedir.

Sosyal baltalama davranışlarına zemin oluşturduğu düşünülen bir diğer teori ise, *sosyal karşılaştırma teorisidir*. Bu teoriye göre; kişiler sahip oldukları birtakım özellikleri (bilgi, beceri, yetkinlik vb.) bulundukları ortamdaki diğer bireylerin benzer özellikleriyle karşılaştırmakta ve bunun sonucunda rekabet duygu-

su içine girebilmektedirler (Festinger, 1954). Söz konusu rekabet duygusunun diğer insanların gelişmelerini engelleyici bir biçimde kullanılmasının, çalışma ortamında baltalama davranışlarının açığa çıkmasına neden olabileceği düşünülmektedir (Ersolak, 2021).

Sosyal Baltalama olgusunun altında yatan en temel unsurlarından biri olarak görülen kıskançlık duygusundan yola çıkıldığında (Strongman, 2013) ise, *yengeç sepeti sendromu* ve *kraliçe arı sendromu* olarak ifade edilen iki durumun, çalışma ortamındaki baltalama davranışlarını açıklamaya yardımcı oldukları düşünülmektedir. Yengeç sepeti sendromu, bir kişinin kendisinden daha iyi durumda (performans, gelir, statü vb.) olduğunu düşündüğü insanları engellemek için başvurdukları, kıskançlık ve nefretle şekillenen bir davranış kalıbı olarak ifade edilmektedir. Benzer şekilde, kişilerin başarıya ulaşmalarının mümkün olmadığı durumlarda diğer insanların başarmalarını engellemek, onları caydırmak ve gerekirse onlarla birlikte kaybetmeyi göze almak şeklinde açığa çıkan bir düşünce tarzı olduğu bilinmektedir (Aydın ve Oğuzhan, 2019). Bu düşüncenin çalışma ortamındaki yansımalarına bakıldığında ise, kişilerin, çalışma arkadaşlarına karşı hissettikleri kıskançlık duygularının, kolaylıkla onlara zarar verici/küçük düşürücü davranışlara dönüşebileceği ve baltalama başta olmak üzere diğer üretkenlik karşıtı davranışlara zemin oluşturabileceği ifade edilmektedir (Özdemir ve Üzüm, 2019). Kadın yöneticilerin astları pozisyonunda görev yapan hemcinsleriyle aralarına bilinçli olarak mesafe koymaları ve çalışma hayatını onlar için daha zor hale getirmeleri olarak bilinen kraliçe arı sendromu da (Staines, Tavris ve Jayaratne, 1974), baltalama davranışları olarak kabul edilen diğer çalışanları engelleme, küçük görme, beğenmeme vb. davranışlarla birlikte anılması nedeniyle, iş yaşamında görülen baltalama olgusunun öncülleri arasında görülmektedir.

4.Sosyal Baltalamanın Öncülleri

Çalışma ortamında görülen baltalama davranışlarının altında yatan nedenleri inceleyen alan yazındaki çalışmalara bakıldığında, başta bireysel olmak üzere ikili ilişkiye dayalı ve grup düzeyindeki öncüllerin ele alındığı göze çarpmaktadır. Bu çalışmalar da kendi içinde gruplandığında; a) kaynakların/statünün kaybına yönelik tehdit algısı b) benlik saygısına yönelik tehdit algısı ve c) ahlaki çözülme başlıkları altında toplanmış oldukları görülmektedir (Ho, 2020).

Kaynakların/gücün/statünün kaybına yönelik tehdit

Çalışma ortamında kişilerin sahip oldukları güç, statü ve/veya kaynaklarına yönelik diğer kişilerden gelebilecek bir tehdit algıladıklarında, odak noktalarını bu kişiler üzerine çevirdikleri ve sahip olduklarını koruma amaçlı baltama davra-

nışı olarak kabul edilen bir takım olumsuz/yıkıcı davranışlar içine girdikleri bilinmektedir. Bu davranışlar, öncelikle tehdit olarak görülen kişinin işteki başarısı engellemekte ve dolayısıyla var olduğu düşünülen rekabeti ortadan kaldıracak bir amaca hizmet etmektedir.

Bu gruptaki bireysel düzeydeki öncüllere bakıldığında, temelde Makyavelist kişilik yapısına ve alt-kademe zihniyete (bottom-line mentality) sahip olan kişilerin, baltalama davranışlarına daha yatkın oldukları ifade edilmektedir. Makyavelist kişilik yapısını oluşturan özelliklere bakıldığında ise, bu kişilerin kendi çıkarlarını en yüksek düzeyde önemsedikleri, insanlara güvenmedikleri, bulundukları ortamı kontrol etme arzularının üst düzeyde olduğu ve kariyer/statü hedefleri için güçlü bir motivasyona sahip oldukları bilinmektedir (Dahling, Whitaker ve Levy, 2009). Bu nedenle, bu özelliklere sahip çalışanların, davranışlarının ahlaki boyutunu göz önünde bulundurmadan kendi amaçlarına ulaşmak için diğer çalışanlara karşı baltalama davranışları içine girmeleri beklenmektedir (Greenbaum, Hill, Mawritz ve Quade, 2017). Benzer biçimde, insan hayatındaki bütün önceliklerin göz ardı edilerek sadece nihai sonuçların güvence altına alınmasına odaklanan tek boyutlu bir düşünce yapısı olarak tanımlanan alt-kademe zihniyetin (Greenbaum, Mawritz ve Eissa, 2012) örgütlerde baltalama davranışlarına zemin oluşturacağı belirtilmektedir. Bu noktada, bu düşünce tarzına sahip olan kişilerin önceliklerinin sadece iş sonuçları ve kazançları olduğu düşünüldüğünde, bu kazançları korumak için kişilerarası ilişkilere zarar veriyor olsalar bile baltalama davranışlarına yöneldikleri ifade edilmektedir.

Kişilerarası ilişkiler bağlamında değerlendirildiğinde, baltalama davranışlarına yatkın olan kişilerin kendileriyle benzerlik kurdukları insanlarla yapmış oldukları kıyaslamalar sonucunda bir tehdit algısı hissettikleri ve söz konusu hedefe yönelik birtakım olumsuz davranışlar içinde oldukları bilinmektedir. Örneğin, çalışma ortamında kişilerin, performans düzeyi yüksek olan bir iş arkadaşını kolaylıkla bir "tehdit" olarak algılanabileceği ve onun performansını olumsuz yönde baltalayıcı davranışlara yönelebileceği ifade edilmektedir (Campbell vd., 2017).

Grup düzeyindeki ilişkiler söz konusu olduğunda ise, grup yapısının önem kazandığı, özellikle grup içinde "temsilci" olarak kabul edilen kişilerin kaynaklara erişim/güç kullanma düzeyinin yüksek düzeyde olduğu durumlarda, bu kişilerin genellikle kendi statülerini korumak veya alt-düzey konumlardan kaçınmak için diğer grup üyelerine yönelik baltalama davranışları içine girdikleri görülmektedir (Kim ve Wiesenfeld, 2017)

Benlik saygısına yönelik tehdit

Çalışma ortamında kişilerin kendileriyle ilgili oluşturdukları pozitif benlik algılarına yönelik herhangi bir tehdit algısı içinde olduklarında diğer kişilere karşı baltalama davranışları içinde oldukları ifade edilmektedir. Bireysel düzeyde, çalışanların birbirlerine karşı olan olumsuz tutum ve davranışları, benliklerine yönelik bir tehdit olarak algıladıkları ve söz konusu algıları doğrultusunda kendi davranışlarını şekillendirdikleri bilinmektedir (Keeves, Westphal ve McDonald, 2017). Bu durum grup düzeyinde değerlendirildiğinde ise; grubu oluşturan kişilerin tutum ve davranışlarının, kişilerin baltalama davranışlarına yönelmeleri noktasında etkili olduğu ifade edilmiştir. Özellikle grup düzeyinde sergilenen baltalama davranışlarının benlik saygısı ve nevrotiklik düzeyi yüksek kişilerde, bireysel düzeyde baltalama davranışlarına yönelmelerine neden olduğu belirtilmektedir. Bu noktada bir takım kişisel özelliklerin bir araya gelmesiyle kişilerin baltalama davranışlarına karşı daha duyarlı oldukları ve özellikle bu davranışların bir grup normu haline geldiği çalışma ortamında kişilerin kaybedecek daha fazla şeyleri olduğunu düşünmelerine neden olduğu düşünülmektedir (Duffy vd., 2006).

Ahlaki çözülme

Baltalama davranışlarına zemin oluşturabilecek unsurların belirtildiği son öncül ise, -diğer iki öncülden farklı olarak-, baltalama davranışı içinde olan kişilerin diğer insanlara vermiş oldukları zararları haklı görmelerine yardımcı olacak psikolojik süreçlerle ilgilidir. Ahlaki çözülme olarak ifade edilen bu süreç; kişilerin, kendi ahlak anlayışlarıyla, sosyal ortamlardaki davranışları arasında uyuşmazlık olması durumunda, söz konusu çelişkiyi birtakım bilişsel mekanizmalar kullanarak ortadan kaldırmaya çalışmaları olarak ifade edilmektedir (Bandura, 1999). Bu durumda kişilerin, baltalama davranışları sonucunda zarar verdiği kişilerin mağduriyetlerini küçümsedikleri, onları değersiz gördükleri ve hatta söz konusu davranışı hak ettikleri yönünde bir inanca sahip oldukları belirtilmektedir. Bunun sonucunda, yaşamış olduğu mağduriyetin küçümsendiğini fark eden kişinin adalet algısının farklılaşacağı ve baltalama davranışını rasyonalize ederek, diğer insanlar üzerinde pekiştirebileceği ifade edilmektedir (Lee vd., 2016).

5.Sosyal Baltalamanın Sonuçları

Alan yazına bakıldığında, sosyal baltalama davranışlarına neden olan faktörler üzerine yapılan çalışmaların çoğu, kişileri "fail" olmaya iten faktörleri incelerken, benzer bir durumun, söz konusu davranışların sonuçları üzerine yapılan çalışmalar için de geçerli olduğu görülmektedir. Baltalama davranışlarının "mağdur" olarak ifade edilen kişi ve/veya kişiler üzerindeki etkilerini araştıran

çalışmaların bireysel ve örgütsel olmak üzere iki temel kategori altında toplandığı ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra, baltalama davranışlarının mağdur kişi üzerindeki etkilerinin üç mekanizmayla açıklandığı ve sonuçların bu bağlanma değerlendirilmesi gerektiği belirtilmektedir. Bunlardan birincisi, söz konusu davranışların mağdur tarafından kişilerarası ilişkilerdeki sosyal normların ihlali olarak değerlendirilmesi ve algılanan adaletsizliğe benzer biçimdeki olumsuz davranışlarla karşılık vermesi (Miller, 2001); ikincisi, baltalama davranışlarının mağdurun olumsuz duygu ve düşüncelerle başa çıkmasına yardımcı olan bilişsel kaynaklarına saldırarak, onları daha korumacı/çıkarcı bir biçimde davranmaya yöneltmesi ve son olarak; mağdurların adaletsizlik algıladıkları durumlarda baltalama benzeri yıkıcı iş davranışlarını diğer çalışanlara yansıtmaya hak kazandıklarını düşünmeleri şeklinde belirtilmektedir (Bandura vd., 1996). Bu bağlamda, baltalama davranışlarının bireysel ve örgütsel sonuçları söz konusu olduğunda alan yazındaki çalışmaların yukarıda bahsedilen üç mekanizma çerçevesinde kategorize edildiği görülmektedir (Ho, 2020).

Bireysel Sonuçlar

Baltalama davranışlarının temelde, kişilerin inanç ve iş tutumları üzerinde olumsuz yönde etkileri olduğu ve bu davranışlara maruz kalan çalışanlarda birtakım duygusal, bilişsel ve davranışsal tepkilerin açığa çıktığı gözlemlenmektedir. Bu davranışlara maruz kalan kişilerin iş tatmini ve bağlılık düzeylerinde azalma, iş güvencesizliği duygusunda artış ve çalışma arkadaşlarını hedef alan üretkenlik dışı davranışlara yönelme oranlarında bir artış olduğu ifade edilmektedir (Duffy vd., 2002; Ferris vd., 2016 Greenbaum, Mawritz ve Piccolo, 2015). Üretkenlik dışı davranışların pasif bir biçimi olarak nitelendirilen işe devamsızlık ve işten kaçınma davranışlarının da söz konusu kişilerde arttığı ifade edilmektedir (Kammeyer-Mueller vd., 2013). Bunun yanı sıra, kişilerin güven düzeylerinde azalma, psikolojik/fiziksel durumlarında bozulma, endişe, sinirlilik, stres ve depresyon düzeylerinde artış, sosyal bütünleşmeden kaçınma ve kişisel hedeflere ulaşma noktasında isteksizlik yaşadıkları görülmektedir (Britton, Sliter ve Jex, 2012; Duffy vd., 2006; Fang, 2010; Tepper, 2000; Ülbeği vd., 2019). Bunun yanı sıra, sosyal baltalama davranışının makyavelist kişilerin var olan politik becerilerini artırdığı ve bu durumun, performans düzeylerine olumlu şekilde yansıdığı görülmektedir (Smith ve Webster, 2017).

Yoo ve Frankwick (2013) yapmış oldukları çalışmada, yönetici kaynaklı baltalama davranışları sonucunda çalışanların duygusal tükenme yaşadıklarını ve duygu durumlarının olumsuz yönde etkilendiğini ifade etmişlerdir. Karagonlar ve Öztürk (2015) ise, baltalama davranışlarının öz yeterlilik ve işten ayrılma niye-

ti üzerindeki etkilediklerini inceledikleri çalışmada, yönetici kaynaklı baltalama davranışlarının çalışanların işten ayrılma niyetlerini artırdığını ve öz yeterlilik seviyelerinde bir azalma meydana geldiğini ortaya koymuşlardır.

Örgütsel Sonuçlar

Olumsuz davranışların ve yıkıcı ilişkilerin yoğun olarak yaşandığı örgüt kültürlerinde kişilerin baltalama davranışlarıyla karşı karşıya kalmaları, beraberinde çalışma arkadaşlarına benzer davranışları sergilemelerine neden olmakta, bu durum, misilleme amacıyla gerçekleştirilen diğer olumsuz davranışları tetikleyerek örgüt içerisinde olası bir çatışmaya zemin oluşturmaktadır (Ong ve Tay, 2015).

Benzer biçimde, baltalama davranışlarına maruz kalan çalışanların örgütleriyle ilgili düşüncelerini bilinçli olarak kendilerine sakladıkları ve sahip oldukları bilgileri kimseyle paylaşmayı tercih etmedikleri ifade edilmiştir. Örgütsel sessizlik olarak adlandırılan bu sürecin boyutlarına bakıldığında ise; yöneticiler tarafından söz konusu davranışlara maruz kalan çalışanların daha çok savunmacı ve kabullenici sessizlik davranışlarını sergiledikleri, korumacı sessizlik davranışlarından da kaçındıkları görülmüştür (Üstün ve Ersolak, 2020; Jung ve Yoon, 2019). Ülbeği ve arkadaşları (2019) ise yapmış oldukları çalışmada, sosyal baltalama davranışının çalışan performansı üzerinde olumsuz yönde etkisinin olduğunu ve iş kaynaklı stres/duygusal tükenme düzeylerinde bir artışa neden olduğunu belirtmişlerdir.

6.Sonuç

Son yıllarda çalışma ortamında karşılaşılan olumsuz tutum ve davranışlarla ilgili yapılan araştırmaların artış gösterdiği ve özellikle yıkıcı/saldırgan özellikler taşıyan çalışan davranışlarının örgütler açısından "gizli maliyetler" olarak kabul edildiği bilinmektedir. Crossley (2009) yapmış olduğu çalışmada, işyerinde açığa çıkan düşmanca/istismarcı davranışlar nedeniyle küresel ölçüde örgütlerin yılda yaklaşık 6 milyar dolar kaybettiklerini belirtmiştir. Yapılan araştırma sayısı bakımından sosyal baltalama davranışlarıyla ilgili yapılan çalışmaların, işyeri nezaketsizliği, (Andersson ve Pearson, 1999), zorbalık (Rayner, 1997), istismarcı yönetim (Tepper, 2000) ve yıldırma (Leymann, 1990) kavramlarının bir adım gerisinde kalmasına rağmen baltalama davranışlarının söz konusu kavramlar kadar zarar verici nitelikler taşıdığı ve örgüt içindeki kişilerarası ilişkileri zedeleyici bir rol üstlendiği bilinmektedir. Bu nedenle, örgüt içerisindeki sosyal yapıyı etkilemenin yanı sıra çalışanların birbirleriyle kurmuş oldukları iletişimi/iş yapma biçimlerini de şekillendiren baltalama davranışlarının süreklilik kazanması halinde, hem var olan örgüt kültürünün daha fazla yıpranması hem de mali açıdan önüne

geçilemeyecek kayıpların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Çalışanlar açısından bakıldığında ise, baltalama davranışlarına sürekli olarak maruz kalan çalışanların bilişsel olarak olumsuz olaylar ürettikleri ve öz-yeterlilik algılarını zedeleyen bir süreç içine girdikleri bilinmektedir. Bütün bunlar bir araya getirildiğinde ise, kişilerin hissetmiş oldukları yalnızlık/çaresizlik duygularının pekişip depresif ataklara ve beraberinde, örgütsel amaçlara ulaşmada isteksizlik boyutuna dönüştüğü ifade edilmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, bireye yönelik bir girişim gibi algılanan baltama davranışlarının orta ve uzun vadede örgütün bütününe yönelik bir tehdit oluşturduğu görülmektedir (Duffy vd., 2002).

Bu nedenle, sosyal baltalama davranışlarının örgütlerde açığa çıkmasını engellemek için öncelikle iki unsurun göz önünde bulundurulması önerilmektedir. Bunlar; söz konusu davranışların tespit edilmesi ve yaygınlık düzeyidir. Özellikle kişilerarası ilişkilerdeki davranış biçimlerinin zaman zaman içinde destekleyici ya da eleştirel özellikler barındırması, baltalayıcı davranışların tespitinde zorluk çıkarmaktadır. Bunun yanı sıra, baltalama davranışlarına maruz kalan çalışanların çoğunlukla sessiz kalmayı tercih etmeleri, bu davranışların kurumsal yapı içerisindeki sıklığını/yaygınlığını tespit etme noktasında engel teşkil etmektedir. Benzer biçimde, baltalama davranışlarının arkasında yatan temel motivasyonun tespit edilmesinin zorluğuna rağmen, içinde kıskançlık, korku, kaygı, kötü niyet vb. unsurları barındırdığı ortadadır. Bu nedenle, sosyal baltalamayı sadece geçici bir süre devam eden davranışlar bütünü olarak görmekten ziyade, söz konusu motivasyonların ısrarlı bir şekilde kişiye/gruba yöneltilmesiyle pekişen bir süreç olarak görülmesi gerekmektedir (Strongman, 2013).

Çalışma ortamında yöneticilere, baltalama davranışlarının açığa çıkmasını engelleyen/ortadan kaldıran birtakım uygulamaları hayata geçirmeleri noktasında önemli görevler düştüğü bilinmektedir. Örneğin, performans değerlendirme sistemlerinin şeffaf/adil bir biçimde gerçekleştirilmesinin ve sonuçların çalışanlarla eş-zamanlı olarak paylaşılıyor olmasının, örgüt içinde olası bir "dedikodu" mekanizmasının önüne geçilmesinde önemli bir rol oynayacağı düşünülmektedir. Bunun yanı sıra, kişiler arası iletişimin örgüt kültürü içindeki öneminin ve bu kültürü zedeleyici tutumların/davranışların örgütün tamamına zarar verici olduğuna yönelik bilgilendirme toplantılarının yapılmasının gerek kişilerarası ilişkilerin önemine dikkat çekilmesi gerekse çalışanlara yönelik gelişebilecek olası baltalama davranışlarının önüne geçilmesi bakımından önemli olduğu düşünülmektedir. Ek olarak, örgütte, çalışanların, düşüncelerini yönetim kademeleriyle kolaylıkla paylaşabilmelerine olanak sağlayan "açık kapı polikası"nın oluşturulması, baltalama davranışlarına maruz kalan çalışanların kendilerini çaresiz hissetmelerinin ve misilleme davranışlarda bulunmalarının önüne geçeceğine inanılmaktadır.

Benzer biçimde, çalışma arkadaşlarına yönelik olarak baltalama davranışlarında bulunan kişilerin tespit edilmesi ve kendileriyle bu davranışların nedenleriyle ilgili görüşmelerin gerçekleştirilmesinin, söz konusu davranışların tekrarlanmaması için atılacak önemli adımlardan biri olarak görülmektedir. Son olarak, çalışma ortamında kişilerin uyması gereken davranış kurallarının yazılı olduğu bir etik bildirinin çalışanlarla paylaşılması, bu normlara uymayan kişilerin karşılaşacakları yaptırımların duyurulması açısından caydırıcı özellikler taşıyacağı düşünülmektedir. Bu nedenle, gerek örgütlerde baltalama davranışlarını sergileyen çalışanların tespiti gerekse söz konusu davranışlara maruz kalan kişilerin zarar görmelerinin engellenmesi amacıyla; yukarıda belirtilen yönetim uygulamalarının hayata geçirilmesi ve özellikle yönetici pozisyonları için gerçekleştirilen işe-alım süreçlerinde kişilik envanterlerinden faydalanılması önerilmektedir. Son olarak, sosyal baltalama davranışlarının örgütlerde açığa çıkmasına neden olan faktörlerin belirlenmesi amacıyla gelecekte yapılacak olan çalışmalarda bu davranışlara maruz kalan mağdurların ve bu ilişkiye dahil olan şahitlerin de görüşlerinin değerlendirilmeye alınmasının, kavramın çok yönlü yapısının anlaşılmasına katkı sağlayacağına inanılmaktadır.

Kaynakça

1. Appelbaum, S. H., Iaconi, G. D., & Matousek, A. (2007). Positive and negative deviant workplace behaviors: causes, ımpacts, and solutions. *Corporate Governance International Journal of Business in Society*, 7(5), 586-598.
2. Abbey, A., Abramis, D.J., & Caplan, R. (1985). Effects of different sources ofsocial support and social conflict on emotional well-being. *Basic and Applied Social Psychology*, 6, 111-129.
3. Andersson, L. M., & Pearson, C. M. (1999). Tit for tat? the spiraling effect of ıncivility in the workplace.*The Academy of Management Review*, 24(3), 452-471.
4. Aydın, G. Z., & Oğuzhan, G. (2019). The "crabs in a bucket" mentalıty ın healthcare personnel: a phenomenologıcal study . *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(2) , 618-630.
5. Bandura, A. (1971). *Social learning theory*. General Learning Press, New York.
6. Bandura, A. (1999). Moral disengagement in the perpetration of inhumanities. *Personality and Social Psychology Review*, 3(3), 193–209.
7. Bandura, A., Barbaranelli, C., Caprara, G. V., & Pastorelli, C. (1996). Mechanisms of moral disengagement in the exercise of moral agency. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(2), 364-374.
8. Bies, R. J., & Tripp, T. M. (2005). The Study of Revenge in the Workplace: Conceptual, Ideological, and Empirical Issues. In S. Fox & P. E. Spector (Eds.), *Counterproductive work behavior: Investigations of actors and targets* (pp. 65–81). American Psychological Association.
9. Britton, A. R., Sliter, M. T., & Jex, S. M. (2012). Is the glass really half-full? The reverse-buffering effect of optimism on undermining behavior. *Personality and Individual Differences*, 52(6), 712-717.
10. Campbell, E. M., Liao, H., Chuang, A., Zhou, J., & Dong, Y. (2017). Hot shots and cool reception? An expanded view of social consequences for high performers. *Journal of Applied Psychology*, 102(5), 845-866.
11. Crossley, C. D. (2009). Emotional and behavioral reactions to social undermining: A closer look at perceived offender motives. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 108(1), 14-24.
12. Dahling, J. J., Whitaker, B. G., & Levy, P. E. (2009). The development and validation of a new machiavellianism scale. *Journal of Management*, 35(2), 1-39.
13. Duffy, M. K., Ganster, D. C., & Pagon, M. (2002). Social undermining in the workplace. *Academy of Management Journal*, 45(2), 331-351.

14. Duffy, M. K., Ganster, D. C., Shaw, J. D., Johnson, J. L., & Pagon, M. (2006). The social context of undermining behavior at work .*Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 101(1), 105-126.
15. Eissa, G., Wyland, R., & Gupta, R. (2018). Supervisor to coworker social undermining: The moderating roles of bottom-line mentality and self-efficacy. *Journal of Management and Organization*. 26(5), 1-18.
16. Ersolak, Ş. (2021). Sosyal baltalama ile çalışan motivasyonu ilişkisinde örgütsel sessizliğin aracı rolü. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.
17. Fang, R. (2010). Peer influence on undermining behaviors in the workplace: A social network perspective. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, University of Minnesota.
18. Ferris, D. L., Yan, M., Lim, V. K. G., Chen, Y., & Fatimah, S. (2016). An approach– avoidance framework of workplace aggression. *Academy of Management Journal*, 59(5), 1777-1800.
19. Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. *Human Relations*, 7, 117-140.
20. Freud, S. (1962). *Further remarks on the neuro-psychoses of defence*. In The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. Early Psycho-Analytic Publications, London.
21. Greenbaum, R. L., Hill, A., Mawritz, M. B., & Quade, M. J. (2017). Employee machiavellianism to unethical behavior: The role of abusive supervision as atrait activator. *Journal of Management*, 43(2), 585-609.
22. Greenbaum, R. L., Mawritz, M. B., & Eissa, G. (2012). Bottom-line mentality as an antecedent of social undermining and the moderating roles of core selfevaluations and conscientiousness. *Journal of Applied Psychology*, 97(2), 343-359.
23. Greenbaum, R. L., Mawritz, M. B., & Piccolo, R. F. (2015). When Leaders Fail to 'Walk the Talk': Supervisor undermining and perceptions of leader hypocrisy. *Journal of Management*, 41(3), 929-956.
24. Hershcovis, M. S. (2011). Incivility, social undermining, bullying. . .oh my!": a call to reconcile constructs within workplace aggression research. *Journal of Organizational Behavior*, 32(3), 499-519.
25. Ho, C.C. (2020). Coworker undermining in a team: How does the proportion of perpetrators influence target coping responses? *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. The Hong Kong Polytechnic University.
26. Hobfoll, S. E. (1989). Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress, *American Psychologist*, 44(3), 513-524.

27. Joseph, N. T., Myers, H. F., Schettino, J. R., Olmos, N. T., Bingham-Mira, C., Lesser, I. M., & Poland, R. E. (2011). Support and undermining in interpersonal relationships are associated with symptom improvement in a trial of antidepressant medication. *Psychiatry*, 74(3), 240–254.
28. Jung, H. S., & Yoon, H.H. (2019). The effects of social undermining on employee voice and silence and on organizational deviant behaviors in the hotel industry. *Journal of Service Theory and Practice*, 29(2), 213-231
29. Karagonlar, G., & Öztürk, E. B. (2015). İlk yöneticinin çalışanı baltalamasının öz yeterlilik ve ışten ayrılma niyeti ile ilişkisinde yönetici yetkinliğinin zararlı etkisi. *İ.Ü. İşletme Fakültesi İşletme İktisadı Enstitüsü Yönetim Dergisi*, 26(79), 156-179.
30. Kammeyer-Mueller, J., Wanberg, C., Rubenstein, A., & Song, Z. (2013). Support, undermining, and newcomer socialization: Fitting in during the first 90 days. *Academy of Management Journal*, 56, 1104-1124.
31. Kim, H. Y., & Wiesenfeld, B. M. (2017). Who represents our group? The effects of prototype content on perceived status dispersion and social undermining. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 43(6), 814-827.
32. Lee, K., Kim, E., Bhave, D. P., & Duffy, M. K. (2016). Why victims of undermining at work become perpetrators of undermining: An integrative model. *Journal of Applied Psychology*, 101(6), 915-924.
33. Leymann, H. (1990). Mobbing and psychological terror at workplaces. *Violence and Victims*, 5(2), 119-126.
34. Miller, D. T. (2001). Disrespect and the experience of injustice. *Annual Review of Psychology*, 52, 527-553.
35. Neuman, J. H., & Baron, R. A. (2005). Aggression in the Workplace: A Social-Psychological Perspective. In S. Fox & P. E. Spector (Eds.), *Counterproductive work behavior: Investigations of actors and targets* (pp. 13–40). American Psychological Association
36. Ong, L. D., & Tay, A. (2015). The effects of co-workers social undermining behaviour on employees' work behaviours. *2015 GAI Istanbul International Academic Conference*, Istanbul, Turkey, 7-10 June.
37. Özdemir, Y., & Üzüm, B. (2019). *Yengeç sendromu*. Olumsuz Boyutlarıyla Örgütsel Davranış. Eğitim yayınevi, Konya.
38. Rayner, C. (1997). The incidence of workplace bullying. *Journal of Community & Applied Social Psychology,* 7(3), 199-208.
39. Reynolds, K. D. (2009). The effects of abusive supervision and social support on workplace aggression. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Department of Psychology College of Liberal Arts and Sciences, DePa-

ul University, Chicago, Illinois
40. Robinson S. L., & Bennett R. J. (1995). A typology of deviant workplace behaviors: A multidimensional scaling study. *The Academy of Management Journal*, 38(2), 555-572.
41. Robinson, S. L., & O'Leary-Kelly, A. M. (1998). Monkey see, monkey do: The influence of work groups on the antisocial behavior of employees. *Academy of Management Journal*, 41(6), 658–672.
42. Rook, K. S. (1984). The negative side of social ınteraction: ımpact on psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 4(5), 1097-1108.
43. Skarlicki, D.P., & Folger, R. (1997) Retaliation in the workplace: The roles of distributive, procedural, and ınteractional justice. *Journal of Applied Psychology*, 82(3), 434-443.
44. Staines, G., Tavris, C., & Jayaratne, T.E. (1974). The queen bee syndrome. *Psychology Today*, 7(8), 55-60.
45. Strongman, L. (2013). The psychology of social undermining in organisational behaviour. *Australasian Journal of Organisational Psychology*, 6, e3
46. Smith, M. B., & Webster, B. D. (2017). A moderated mediation model of Machiavellianism, social undermining, political skill, and supervisor-rated job performance. *Personality and Individual Differences*, 104, 453–459.
47. Tepper, B. J. (2000). Consequences of abusive supervision. Academy of Management Journal, 43(2), 178-190.
48. Ülbeği, D. İ., İplik, E., & Yalçın, A. (2019). Sosyal baltalama ve çalışan performansı ilişkisinde iş stresi ve duygusal tükenmişliğin rolü. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 41, 1-15
49. Üstün, F., & Ersolak, Ş. (2020). Supervisor undermining as the antecedent of employee silence. *Current Approaches in Social, Human And Administrative Sciences*. (Ed). Ayşegül Güngör. 249-277. Iksad Publications, Turkey.
50. Vinokur, A. D., & Van Ryn, M. (1993). Social support and undermining in close relationships: Their independent effects on the mental health of unemployed persons. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65(2), 350-359.
51. Weiss, H. M., & Cropanzano, R. (1996). Affective Events Theory: A theoretical discussion of the structure, causes and consequences of affective experiences at work. In B. M. Staw & L. L. Cummings (Eds.), *Research in organizational behavior: An annual series of analytical essays and critical reviews*, Vol. 18, pp. 1–74). Elsevier Science/JAI Press.

52. Yoo, J., & Frankwick, G. L. (2013). Exploring the impact of social undermining on salesperson deviance: An integrated model. *Journal of Personal Selling and Sales Management*, 33(1), 79-90.
53. Zapf, D. (1999). Organizational, work group related and personel causes of mobbing/bullying at work. *International Journal of Manpower*, 20 (1/2), 75-80.

Osmanlı Dönemi Mali Anayasa Düzenlemelerinin Değerlendirilmesi

Doğan BOZDOĞAN[1]

Sebiha SEVGİLİ[2]

1 Öğretim Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, dogan.bozdogan@gop.edu.tr.

2 Doktora Öğrencisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Maliye Anabilim Dalı, sebihasevgili@hotmail.com".

Giriş

Batı dünyasında ortaya çıkan ve tüm dünyaya yayılan kapitalizm ve burjuvazinin artması siyasal otoritenin iktidar olma çabasını ön plana çıkarmıştır. Feodalitenin sona ermesiyle birlikte tarihsel süreçte siyasal mücadeleler hız kazanarak artmıştır. Bu siyasal otoritenin iktidar olma çabası sonucunda; devlet otoritesinin yetki alanının daraltılması, insan hak ve özgürlükleri ile parlamentolar ve anayasalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Devlet altyapısında ortaya çıkan bu değişiklikler, siyaset, hukuk, eğitim gibi alanlara yansıtılarak bu alanların yenileşmesine ve geliştirilmesine olanak tanımıştır. Osmanlı Devleti'nin iktisat anlayışı batı dünyasının iktisat anlayışından farklıdır. Bu farklılıktan dolayı Osmanlı Devleti'nde bir burjuva sınıfı bulunmamaktadır. Çünkü Osmanlı Devleti batı dünyasının altyapısına benzer bir altyapının oluşturulmasına izin vermemiştir. Osmanlı'nın ekonomik, sosyal ve siyasal hayatındaki bu duraksama, yine siyasal ve fikirsel alanlara yansıyarak bu alanların gelişiminde olumsuz bir etki meydana getirmiştir. Osmanlı'da yenilik ve anayasa gibi kavramlar böyle durağan bir döngüde ortaya çıkmıştır. Durağan döngüde ortaya çıkan bu kavramlar ve yenileşme çabaları dağılma tehlikesiyle yüzleşen Osmanlı Devleti'nin hayatta kalma çabasıyla birlikte yürütülmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nde anayasa ve parlamento esaslı rejime geçme gayretinin ana sebebi, imparatorluğun içinde bulunduğu bozulmuş ve sıkıntı yaratan durumun sona erdirilmesidir. Yine anayasalı rejimle birlikte devletin içteki ve dıştaki mutlak gücüne kavuşturulması amaçlananlar arasındadır. Bunun yanında ayanların ve bürokrasinin hukuki belgelerle desteklenmiş mülkiyet sistemini sağlama arzusu, birtakım batı kaynaklı hakları kabul etme çabası, sanayi devriminin getirdiği pazar ve hammadde arayışı, batı dünyasının zoraki istekleri Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketlerini başlatmakta etkili olmuştur (Özkiraz ve Hamdemir,2009:68).

1. Mali Anayasanın Tanımı

Anayasa, çağdaş siyasi düzenlerin bütününün işleyişinin temel altyapısını oluşturmaktadır (Turinay,2012:180-183). *Ekonomik Anayasa*; kamu otoritesinin elinde bulunan ekonomik güç ve yetkilerin anayasal normlarla sınırlandırılması olarak tanımlanabilir. Başka bir tanım yapılacak olunursa *Mali anayasa;* Belirli bir ekonomik düzen içerisinde, ekonomik süreçleri düzenleyen hukuk kurallarının tamamı olarak tanımlamak mümkündür. Mali Anayasa hükümetin ekonomik hak, yetki, görev ve sorumluluklarının anayasal çerçevede açık ve şeffaf olarak ifade edilmesi amacını taşımaktadır (Hayrullahoğlu,2016:339). Mali Anayasa maliye bilimi teorik kısmında sıkça adı geçen kavramlardan biridir. Ülkelerin durumları incelendiğinde birkaç ülkenin Mali Anayasa statüsünde sayılan temel

yasaları kabul ettiği görülmektedir. Örneğin Amerika ve Avrupa da Mali Anayasa sayılabilecek normların varlığından söz etmek mümkündür. Mali Anayasa ile hükümet mali konularda bilimsel verilerin kurallarına uygun hareket edeceğini önceden taahhüt ederek belirtmektedir (Demirkan,2009:37).

2.Osmanlı Devleti'nde Anayasal Nitelikli Belge

Türk anayasasının geçmişi incelendiğinde anayasal gelişmelerin çok eski zamanlara dayandığı görülmektedir. Anayasal gelişme bazında bakılacak olunursa Osmanlı döneminde hayata geçilen çeşitli fermanları anayasal nitelikli belge kategorisinde değerlendirmek mümkündür. Fakat anayasal gelişmelerin tarihi eski olmakla birlikte, bilhassa Tanzimat fermanın anayasal nitelikte olmadığı görülmektedir. "Şer-i Hüccet", "Ferman-ı Adalet", "Abdülaziz tarafından cülusuna müteakip sadarete gönderilen hat" gibi belgeler bu konuya en iyi örnek teşkil etmektedir. Söz konusu bu belgeler anayasal gelişmeler için önemli örnekler olmakla beraber, anayasanın maddi ve şekli tanımındaki özellikleri taşımamaktadır (Karataş,2018:613). Bunun yanında maddi ve şekli anayasanın özelliklerini taşımayan belgeler kategorisinde sayılan Şer-i Hüccet'in önemli bir belge olduğu bilinmektedir. Şer-i Hüccet batının etkisinde olmayan tamamen Osmanlı Klasik Dönemi belgeleri arasındadır. Bu belge padişah ve yeniçeriler arasında çeşitli taahhütleri kapsaması ve teati edilen bir belge olmasından dolayı önemlidir. İçeriğine bakıldığında iktidar yetkisini anayasal açıdan sınırlandıran bir belge olarak değerlendirmektedir (Ceylan,2020 :595). Osmanlı Devleti'nin siyasi geçmişi için son derece önemli olan Kabakçı Mustafa olayının yaşanması sonucunda iktidara gelen, Osmanlı padişahı IV. Mustafa ve yeniçeriler arasında adı geçen Şer-i Hüccet yapılmıştır. Şer-i Hüccet'de padişah ve yeniçeriler aralarında anlaşarak birbirlerine söz vermişlerdir. Ortaya çıkan olaylardan ötürü yeniçeriler sorumlu tutulmayacak ve bunun karşılığında da yeniçerilerin devletin işlerine karışmaması istenecektir. Bu karşılıklı taahhütlerin yazılı olarak kağıda geçirilmesi bu belgenin anayasal düşünce perspektifinden önemliliğini ortaya çıkarmıştır. Şer-i Hüccet'in gerçekleştirilmesinden sonra farklı zamanlarda Osmanlı sultanlarının, muhatap aldıkları kişileri, konusu ve gayeleri farklılık gösteren, esasında padişahın yetkilerini sınırlandıran birçok belgeyi tanıyarak kabul ettiği görülmüştür. Osmanlı Devleti'nde yaşanan anayasal gelişmelerin tam anlamıyla kavranabilmesi için Osmanlı döneminde gerçekleşen, Sened-i İttifak, Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı'na bakmak gerekmektedir. Çünkü daha önce bahsedilen belgeler içerik ve şekil bakımından maddi-şekli anayasa kavramlarının tanımına uymadığı görülmüştür. Bu yüzden, Sened-i İttifak, Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanının Türk anayasasının gelişiminde önemli rol oynadığını söylemek mümkündür (Karataş,2018:613).

3.Osmanlı Mali Yapısı

Osmanlı İmparatorluğu'nda maliye teşkilatının ortaya çıkışı, kuruluşu ve gelişimi tam olarak bilinmemektedir. Ama Osmanlı Devleti'nin, Anadolu Selçukluları'nın maliye şefi "müstevfi" kavramından ziyade, İlhanlılar'ın "defterdar" kavramını 15. yy'da benimseyerek kullandığı görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş bir dönüşüm yaşayan defterdarlık ve maliye teşkilatı 16. yy'a gelince klasik şeklini alarak biçimlendirilmiştir. Divan-ı Hümayun'un içinde maliye teşkilatının temsili "Başdefterdar"dır. Fatih Kanunnâmesi'nin içeriği incelendiğinde defterdar hükümdar malının vekilidir. Yine aynı Kanunnâmede veziriazam da hükümdarın malını gözetmekten sorumludur. Defterdara diğer birimlerin sahip olmadığı yalnızca veziriazamda bulunan yetkilerin tanındığı görülmektedir. Yani hükümdarın malının vekili olarak görev yapan defterdarlar birçok önemli yetkiyi taşımaktadır. II. Murat döneminde devletin gelir ve giderlerinin tespit edilmesi ve toplanmasından merkezi birimlerde defterdar görev yapmakta, eyaletlerde ise de defterdarın yerine görev yapan kalemlerin olduğu bilinmektedir. Devletin sınırlarının genişlemesi defterdar sayısının artmasına sebep olmuştur. 17. ve 18. Yüzyıllarına gelindiğinde maliye dairelerinde uzmanlaşmanın yaşanmasına paralel olarak bir artış yaşanmıştır. Yine görevli memurların sayısında da ciddi artışların yaşandığı görülmektedir. Söz konusu bu dönemin bürolarının sayısı yirmi beşe kadar ulaşmıştır. Bu dönemde yine devletin gelirlerinde mukataa sistemine başvuru yaygınlık kazanmıştır. Bu mukataalar; maden mukataası, salyane mukataası, haslar mukataası (bu iki gelir kaynağı da iltizama verilmeye başlamıştı) haremeyn mukataası, İstanbul mukataası (ihtisab vs. gelirlerinin iltizama verilmesinden dolayı), Bursa mukataası, Avlonya mukataası, Kefe mukataası gibi yeni kalemler (bürolat) olmak üzere sıralamak mümkündür. Osmanlı Devleti maliyesinin merkez teşkilatının yapısı merkeziyetçi devletin niteliklerini taşıyan bürokratik teşkilattan oluşmamaktadır. Osmanlının maliye teşkilatı tüm devletlerde var olan geleneksel yapıdan oluşmaktadır. Modern bir çağı ifade eden 17 ve 18. yüzyıllarda vergilerin toplanması, kaynakların tespitinin yapılması gibi konularda devletler mali organizasyondan yoksundur. 1568'de devletin merkez maliye teşkilatı incelendiğinde memur ve çırakların yaklaşık 222 kişiden oluştuğu görülmektedir. Kişi sayısı mali organizasyonun niteliğini yansıtan bir ölçüt olarak kabul edilebilir. Devletin mali idaresi güçsüzlüğü giderecek şekilde düzenlenmiştir. Bununla birlikte devletin gelirlerini toplamak ve giderleri tespit etmek amacıyla devletin maliyesini eyalet ve sancak gibi taşra teşkilatının idare birliklerinde tımar ve mal defterdarı adını taşıyan memurlar bulunmaktadır. Söz konusu bu defterdarlıklar kenar defterdarlığı olarak da anılmaktadır. Merkezdeki işlerle baş defterdar sorumlu olur gerektiğinde padişaha maruzatını bildirirdi. 16. Yüz-

yılda yani II. Selim ve III. Murat döneminde Anadolu defterdarlığının yetki alanı İstanbul, Karaman ve Sivas illerini kapsamaktadır. Bunun yanında Arabistan'dan sorumlu olan defterdarların yetki sahası ise Şam, Halep, Trablusgarp, Diyarbakır ve Erzurum olarak belirlenmiştir. Devletin sınırlarının genişlemesiyle eyalet ve sancaklarda tımar ve mal defterdarlarının sayılarında da artış yaşanmış, yetkilerinin genişletildiği görülmüştür. Bilhassa mukataa ve iltizam sistemi birliklerinin yetkilerinde genişleme olduğu bilinmektedir. Tımar defterdarlarının görev ve yetkisi ise kırsal kesimde üretim gerçekleştiren tımarların teftişinin yapılması olarak belirtilmiştir (Agır,2007:378-379).

4. Tanzimat Dönemi Öncesi Mali Yapı ve Gelişimin Mali Anayasa Perspektifinden Değerlendirilmesi

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş yıllarından itibaren kısa zamanda topraklarını genişletmesi ve nüfusunun fazlalaşması devleti disiplinli bir merkeziyetçiliğe yönlendirmiştir. Osmanlı Devleti'nin duraklama ve gerileme dönemlerinde sağlıklı olarak işletilen merkeziyetçi anlayış 16. Yüzyıla gelindiğinde sarsıntıya uğramıştır. Bu dönemde devletin sınırları içinde yaşayan zorba ve derebeylerin ortaya çıktığı, eyaletleri yöneten valilerin merkezi otoriteye baş gösterdikleri bilinmektedir. Bu durum ülkede anarşi olayların yaşanmasına ve taşrada bulunan ayanların gücünün ve nüfuzunun artmasını sağlamıştır. III. Selim Osmanlı'nın içinde bulunduğu bu durumu reformlar aracılığıyla bertaraf olacağını düşünmüştür. Ancak III. Selim yenilik ve reformların zorluğu ve kendinden evvelki hükümdarların yaşadığı başarısızlıkların farkında olmasından dolayı reformları devlete mal etmek istemiştir. Layihalar yoluyla bunu yapmayı düşünmüştür. III. Selim ''Nizam-ı Cedit Hareketi'' nin öncülüğünü yapmıştır. Fakat III. Selim'in yenilikçi hareketi devlet sisteminin esasına inmeden bazı düzelmelerle sınırlı kalarak istenilen başarıyı sağlayamamıştır. Yani III. Selim'in yenilik ve reform hareketi devletin mevcut dönemde var olan şartları nedeniyle demokratik bir gelişim gösterememiştir. III. Selim'in "Nizam-ı Cedit Hareketi" Kabakçı Mustafa Ayaklanması ile sona ermiştir. Bu ayaklanma sonucu III. Selim tahttan indirilmiştir. III. Selim'in tahtan indirilmesinden sonra yerine II. Mahmut tahta geçmiştir. II. Mahmut tahta geçtikten hemen sonra reform ve yenilikler için tehdit oluşturan ayanları ortadan kaldırmayı planlamıştır. O dönemde merkezi teşkilatta iyi bir yer edinen (Rusçuk Ayanı) Alemdar Mustafa Paşa sadrazamlık makamına getirilerek yönetime dahil edilmiştir (Pamir,2004:71-73). Yine bu dönemde Rusçuk ayanı (sadrazam) Alemdar Mustafa Paşa ve ayanlar arasında insan haklarının korunması ve geliştirilmesi bakımımdan önemli bir belge olan Sened-i İttifak imzalanmıştır. Bu belge Osmanlı Devleti'nde Tanzimat döneminden önce ortaya çıkan

ilk yazılı belge niteliği taşımaktadır. Sened-i İttifak'ın içeriği incelendiğinde yedi maddeden oluştuğu görülecektir. Bu belgenin maddeleri bilhassa yoksulların ve reayanın koruyup korunmasının temel alındığı bir belge niteliğindedir. Burada en çok dikkat çeken "ayanların yönettikleri bölgede asayiş ve vergilerin ezici olmamasına, haksız vergi alınmayacağına" vurgu yapılan ve insan haklarının korunması bakımından önemlilik arz eden bir konunun gündeme gelmiş olmasıdır. Sened-i İttifak ile hükümdarın yetkileri ilk kez ayanların lehine olacak şekilde sınırlandırılarak, keyfi uygulamaların önüne geçilmek istenmiştir. Bu belge yoksul kesim ve vatandaşlara birtakım güvenceler sağlamıştır.

Sened-i İttifak'la bireylerin dokunulmazlığı, keyfi uygulamaların önüne geçilmesi, suç ve cezalara kanuni güvence tanınması ile ilgili hükümler Magna Carta'ya benzemektedir. Bu bakımdan Sened-i İttifak'a Osmanlı'nın Magna Cartası denilmektedir. Fakat söz konusu bu belgede dikkat çeken husus belgede tanınmış olan hakların doğrudan vatandaşı değil ayanların memnuniyeti için yapılmış olmasıdır. Diğer taraftan bakılacak olunursa hükümdarın mutlak otoritesini güçlü hale getirmek ve merkezi yönetimin güçlendirilmesi de diğer amaçlarının arasındadır. Bu bakımdan tamamen insan haklarını temel alan belge niteliğini taşımadığı açıktır. Bunun yanında yinede çeşitli temel bireysel haklardan bahsetmiş olması yönüyle de önemli gelişmelerin öncülüğünü yaptığı söylenebilir. Sened-i İttifak genel olarak yoksul ve reayanın korunması esasına dayanan ve devletin vergileme yetkisinin sınırı üzerinde duran bir metin olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu metin yoksul kesimin ve bireylerin korunmasına dair birtakım koşulları içermektedir. Yoksulların ve reayanın korunduğu özel hükümlerin yanında genel koruyucu hükümlerinde bulunduğu görülmektedir. Söz konusu bu hükümlere bakıldığında Sadrazamın yasalara uygun hareket etmemesi durumunda araştırma yapılması gerektiği ve bu araştırmalar sonucunda cezaya çarptırılması gerekliliği gibi konulara yer verilmiştir. Sened-i İttifak'la gündeme gelen hükümler hukuk kurallarının geçerli olduğu tüm şartları içinde barındırmaktadır. Sened-i İttifak'ın mevzusu beşeri yapının davranışlarından oluşmaktadır yani beşeri iradenin ürünüdür. Sened-i İttifak Osmanlı Devleti'nin hukuk mevzuatına uygun bir belge niteliğindedir. Ortaya çıkış amacı her ne olursa olsun, metni kim onaylarsa onaylasın hükümdarın hattı hümayunu ile onaylandığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında tüm Osmanlı tebasasının uymak zorunda olduğu ve geçerliliği olan bir belge olduğu bilinmektedir. Sened-i İttifak geçerliliği olan bir hukuk kuralı biçiminde uygulamaya konulsa da belli bir süre sonra etkinliğini kaybetmiştir. Sened-i İttifak şekli anayasanın özelliklerini taşımasa da maddi normlar bakımından anayasal niteliği olan bir belge olduğunu söylemek mümkündür. Bu belge ile devletin yani iktidarın yetkileri sınırlandırılarak, fukara ve reayaya bazı gü-

venceler sağlanmıştır. Osmanlı'da ilk kez iktidarın yetkilerinin sınırlandırıldığı, devletin sınırlı alanlarda söz sahibi olacağı bu metinle tarihe geçmiştir. Yani Türk literatüründe ilk anayasacılık hareketi Sened-i İttifak olarak kabul edilmektedir (Bilmez,2018:149-150). Bu belgenin hukuki özelliklerine bakıldığında o devrin yasal düzenlemeleriyle aynı olmadığı görülmektedir. Çünkü Sened-i İttifak ferman, kanun ve kanunnamenin özelliklerini taşımayan bir metindir. Bu metin iki tarafın karşılıklı olarak birtakım mevzularda anlaşarak yapmayı taahhüt ettikleri sözleşme ve misak niteliği taşıyan bir belgeyi temsil etmektedir. Sened-i İttifak maddi anayasada yer alan tanımlamaya uymaktadır. Bu belge hükümdarın çıkardığı kanun, kanunname veya fermanların üstünde bir güçte bağlayıcılığı bulunmamaktadır. Yani bu belge maddi anayasa olarak kabul edilmektedir. Sened-i ittifak'ın batı dünyasında yaşanan gelişmeleri tam anlamıyla yansıttığını söylemek mümkün değildir. Tüm bunlardan yola çıkılarak denilebilir ki; Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi geçmişinde ilk kez padişahın mutlak yetkileri bu belge ile sınırlandırılmıştır. Yani Sened-i İttifak, padişahın keyfi uygulamalarını önlemek ve hukuki bir statünün kazanması bakımından önemlidir. Yani merkezi otoritenin ilk defa yazılı bir metinle sınırları belirtilmiştir. Söz konusu bu sınır vatandaş tarafından değil vatandaşı etkisi altına almaya çalışan ayanlar tarafından gündeme getirilmiştir. Bu nedenle Sened-i İttifak'da yer alan maddelerin aslında derebeylik rejimine hukuki bir nitelik kazandırılması amacını taşıdığını söylemek mümkündür (Karataş,2018:614-615).

5. Tanzimat Sonrası Mali Yapı ve Gelişiminin Mali Anayasa Perspektifinden Değerlendirilmesi

5.1. Tanzimat Fermanı'nın Mali Anayasa Perspektifinden Değerlendirilmesi

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat döneminde bireysel hak ve özgürlüklerin gelişmesi bakımından yaşanan gelişmeler arasında Tanzimat Fermanı yer almaktadır. Tanzimat Fermanı 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilmiştir. Bu ferman "ilk temel haklar beyannamesi " olarak da bilinmektedir. Tanzimat Fermanı'nın içeriğine bakıldığında can güvenliği, mal güvenliği ve namus güvenliği, kişi güvenliği, yargılama yapılmadan suç ve cezanın uygulanmayacağı ve en önemlisi dini ayrım yapılmadan söz konusu hakların devletin sınırları içinde bulunan tüm kesim için bağlayıcılığının bulunması eşitlik ilkesi açısından önemlidir. Tanzimat Fermanı'nın çıkarılmasıyla siyasi dünyadan katl ve müsadere yöntemlerinin ortadan kaldırıldığı görülmektedir (Konan,2011:275).

Tanzimat Fermanı metninin ilk kısmında Osmanlı'nın kurulmasından itibaren

Kuran ve Şeriat'ın esas alınarak ülkenin yönetildiğini, merkeziyetçiliğin korunduğunu ve vatandaşın da bu durumdan son derece memnun olduğu ifade edilmiştir. Osmanlı'nın içinde bulunduğu son yüz elli yıldır bu uygulamaların terkedilmesi, mevcut durumu bozmuş ve devletin iyi şekilde yönetilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda yeni yasanın yapılması zorunlu hale gelmiştir. Tanzimat Fermanı metninde dinin ve devletin yanında vatandaş memnuniyetinden de bahsedilmiştir. Bunun sonucunda vatandaşa devlet tarafından önemlilik atfedilmiştir. Tanzimat Fermanı'nın maddeleri incelendiğinde devletin nasıl yönetileceği ve insan hakları konularından bahsedildiği görülmektedir. Devlet yönetimi için öngörülen en dikkat çekici madde merkezi otoritenin kendine birtakım sınırlamalar getirmesidir. Bu maddeye göre iktidarın yetki alanı yeni yasalarla düzenlenerek keyfiliğin önlenmesi sağlanacaktır. Devletin yönetim alanındaki tüm işleri yasalar çerçevesinde yürütülecek ve buna uygun hareket etmeyenler gerekli yaptırımla karşılaşacaktır. Tanzimat Fermanı ile iktidarın keyfi ceza vermesi önlenecek, mahkemelerde görülen davalar kamuoyunun huzurunda yapılacaktır. Mahkeme kararı olmadan bireyin cezalandırılması söz konusu değildir. Yine bu fermanla gündeme gelen en önemli konulardan biri de bireylere eşit muamele uygulamasıdır. Bu maddeye göre söz konusu haklar hiçbir din ve mezhep ayrımı yapılmadan ülkenin tüm uyrukları için geçerlidir (Bilmez,2018:151).

Tanzimat Fermanı'nın hukuksal boyutuna bakıldığında ise tek taraflı bir belge şeklinde (charte,misak) yürürlükten kaldırılması veyahut değiştirilmesi özel şart gerektirmektedir. Tanzimat Fermanı'nın da padişah söz konusu metinde yer alan maddelere bizzat uyacağını belirtmiş ve bunun teminini üstlenmiştir. Tanzimat Fermanı'nın maddeleri yasa çıkarmaya yetkili kişileri ve devletin yöneticilerini bağlayan bir metin olarak karşımıza çıkmaktadır (Zeyrek,2020:49). Çıkarılan bu fermanla devletin idari, hukuki ve siyasi konularında birtakım yenlikler başlatılmış ve Osmanlı'nın anayasacılık hareketlerinin miladı sayılmıştır. Bu fermanın Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslim vatandaşların eşit muamele görmemesi sebebiyle hazırlandığı bilinse de aslında devletin dağılmasını önleyerek batı dünyasının görüşlerini benimsemek amacını taşıdığı düşünülmektedir. Tanzimat Fermanı'nın çıkarılmasıyla gayrimüslim halk daha evvelki yıllara göre daha iyi hakları elde etmiştir. Tanzimat döneminde vilayetlerde yer alan kilise sayılarında artış yaşanmış ve çeşitli tavizler verildiği görülmüştür. Hükümdarın bazı yetkilerinin sınırlandırıldığı bu fermanda, hukuk önünde tüm vatandaşların ayrım yapılmaksızın aynı haklardan yararlanacağından ilk kez bahsedilmiştir. Vatandaşların can, ırz, konut ve mal dokunulmazlıkları gibi konular bu fermanla teminatı sağlanan diğer başlıklar arasındadır. Tanzimat Fermanı ile gayrimüslim halk Müslüman vatandaşlarla vergisel yükümlülük bakımından aynı statüye kavuşturulmuş-

tur. Yani yasalar önünde eşitlik esas alınmıştır (Balcı,2016:46). Tanzimat Fermanı yasaların çıkarılması bakımından yeni bir yolu gündeme getirmiş, parlamento esasına dayandırılmak istenmiştir. Parlamento esasına göre yasalar ilk başta Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ismindeki mecliste konuşulacak ve son olarak da hükümdarın onayına gönderilecektir. Fakat yasa koyma işi yine hükümdarın yetkisindedir. Tanzimat Fermanı'nda belirtilen yeni yasa çıkarma yöntemi ile gündeme gelen yasalar, hükümdarda dahil olmak üzere tüm vatandaşları kapsamaktadır. Türk tarihinin anayasal gelişmeler bakımından 2. basamağını oluşturan Tanzimat Fermanı daha çok dış güçler tarafından çıkarıldığı bilinenler arasındadır. Bu ferman hukuk devletine vurgu yapmakta yasaların üstünlüğünü esas almaktadır. Aynı zamanda kanunilik ve eşitlik ilkesi bu fermanın gündeme getirdiği diğer başlıklar arasındadır. Tanzimat Fermanı hükümdarın tek taraflı olarak ortaya koydu bir belge niteliğindedir. Bundan ötürü hükümdarın çıkardığı diğer fermanlardan hiçbir farkı yoktur. Fakat hükümdarın buyruğu olmasından dolayı tüm halkın uyması zorunluluğunu taşımaktadır. Başka açıdan bakılacak olunursa hükümdarın kendi arzu ve isteğiyle seçtiği vatandaşlara çeşitli hak ve özgürlükler tanımasının önüne geçilmiş olmaktadır. Tanzimat Fermanı birtakım eksiklikleri bulunmasına rağmen düzgün bir metin şeklinde hazırlanmasından dolayı temel haklar manzumesi olarak değerlendirilmektedir. Bu ferman Türk tarihinin ilk temel haklar beyannamesi olarak tanımlanmaktadır. Bu haklar beyannamesi hükümdarın kendi isteğiyle yapılmıştır. Yani kişilerin doğumuyla kazanılmış hak değildir. Tanzimat Fermanı, Sened-i İttifak gibi yalnızca belli bir kesimin değil bütün vatandaş haklarının esas alındığı bir metin olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan dolayı Tanzimat fermanı, "yarı anayasal nitelikli ferman" şeklinde de tabir edilmektedir. Tanzimat Fermanı anayasal nitelik bakımından maddi anlamda anayasa tanımına uymaktadır. Söz konusu bu metin "ferman" olarak çıkarılmış ve herhangi bir kanundan farklı bir üstünlüğe sahip değildir. Bundan dolayı Tanzimat Fermanı'nı anayasal nitelikte belge" olarak tanımlamak mümkündür (Karataş,2018:617-618).

5.2. Islahat Fermanı'nın Mali Anayasa Perspektifinden Değerlendirilmesi

Osmanlı Devleti'nde 1839'dan 1876 yılına kadar olan ki süreç genel olarak Tanzimat dönemi olarak adlandırılmaktadır. 1856'da ilan edilen Islahât Fermânı'nından sonraki süreç ise Islahât Fermânı dönemi şeklinde tanımlanmıştır. Söz konusu bu dönem anayasal süreç için önemlidir. Bu dönem hem müslüman vatandaşlar hem de gayrimüslim halk için önemli düzenlemeleri içinde barındırmaktadır. Çünkü bu dönemde tebaa anlayışı terkedilerek vatandaşlık anlayışı benimsenmiştir. Yine bu dönemde zimmet hukukuna son verilerek gayrimüslimler ile müslüman vatandaşların eşitliği esas alınmıştır. Bu eşitliğin hayata geçirilmesi

için çeşitli reformların yapıldığı görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin ilan ettiği Islahât Fermânı kendinden evvel çıkarılan ferman, berat, adaletname gibi metinlerden farklılık göstermektedir. Öncelikle belirtilmesi gereken, bu fermanın çıkarılmasında birçok iç ve dış faktörlerin etkili olduğudur. Bu faktörlerin başında 1853-1855 yılları arasında devam eden Kırım Savaşı sonucunda 25 Şubat 1856'da yapılan Paris Kongresi gelmektedir. Kırım Savaşı'nın nedenine bakıldığında Rusya önderliğinde bazı batı devletlerin Osmanlı'ya karşı yürüttükleri siyasi politika ve bunun sonuncunda da Osmanlı sınırları içinde yaşayan gayrimüslim halkın kışkırtılmasıdır. Islahât Fermânı batı devletlerinin baskısıyla ilan edilen bir fermandır. Her ne kadar batılı devletlerin çabasıyla çıkarılsa da fermanın çıkarılmasında Osmanlı'nın ekonomik ve siyasi nedenlerinden bahsetmek mümkündür. Müslüman ve gayrimüslim vatandaşları eşit hale getirmek toplumsal uyumu yakalayabilmek için önemlidir. Bu bakımdan bu ferman önemlilik arz etmektedir. Bu fermanla Batılı devletlerin Osmanlı'nın sınırlarında yaşayan azınlıklara himaye etme amacıyla karışmasının önüne geçilecek milliyetçiliğin etkisi azaltılmış olacaktır.

Vergi teşkilatının devamlı ve düzenli olmayışı, batılı devletlere verilen birtakım imtiyazlar, para kurunun sabitlenememesi, hükümetin bütçe dengesini sağlayamaması sonucu dış borçlarının artması, Osmanlı Devleti mali durumunu zayıf düşürmüştür. Bu nedenle Islahât Fermânı'nın çıkarılması ekonomik olarak bir zorunluluk haline gelmiştir (Erdem:2010:328-336) Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı'nın çıkarılmasından sonra 1856'da Islahat Fermanı hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur. Islahat Fermanı kendinden önce çıkarılan Tanzimat Fermanı'nı tamamlayan bir metin olarak düşünülmektedir. Bu fermanda devletin sınırları içinde yaşayan gayrimüslim vatandaş ve müslüman halka eşit haklar tanınacağından bahsedilmiştir. Bu fermanda bireylere adaletli davranmak, tutuklu ve hükümlü şartlarının düzenlenmesi, işkence ve zulümlerin ortadan kaldırılması ve bunları hangi devlete mensup bireyler yaparsa yapsın gereken cezalandırılmanın yapılacağı konusunda kesin hükümlerden bahsedilmiştir. Yine bu fermanda kamu kurumlarına ve askerliğe alınmada eşit davranılması, yasalar önünde bireylere eşitlik, vergi almada ve eğitimde eşitlik konuları güvenceye alınmıştır. Ayrıca gayrimüslim vatandaşlara dini inanış ve ibadet konusunda da çeşitli avantajlar sağlanmıştır. Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'nın da gündeme gelen konuların yanında, müsadere yasağına, işkence ve zulümlerin ortadan kaldırılması konusuna ayrı bir önem vererek güvence sağlamıştır. Devletin sınırları içinde yaşayan tüm halka verilen bu geniş haklara rağmen batı dünyasındaki gibi haklar bildirisinin sağlandığı söylenemez. Gayrimüslim vatandaşlara bilhassa mahkemelerde tanınan ayrıcalıklar eşit statüyü müslüman halkın zararına olacak şekilde bozdu-

ğu görülmüştür. Bundan dolayı eşitlik ve özgürlük kavramlarının esas alındığı bu fermanda hedeflenen başarının sağlandığını söylenemez. Bunun yanında müslüman ve gayrimüslim vatandaşların eşit olarak tanınması, vergi, askerlik, kamu idarelerine alınmada eşitlik, işkence ve zulümlerin ortadan kaldırılması, mahkemede yargılama yapılmadan cezalandırılamayacağı, merkezi ve taşra teşkilatlarında gayrimüslimlerin görevlendirilmesi gibi konular gündeme gelen çok önemli başlıklar arasındadır (Konan,2011:276). Tüm bunlardan da anlaşılacağı üzere Islahât Fermânı gayrimüslim vatandaşların din ve vicdan özgürlüğüne yönelik birtakım eşitlikler getiren yenilikler olarak değerlendirilebilir. Islahât Fermânı'nı, devletin idari, siyasi, ekonomik ve hukuki alanlarına yeni reformlar sağlayan bir metin olarak açıklamak mümkündür (Erdem:2010:339). Islahat Fermanı'nın hukuksal niteliği aynı Tanzimat Fermanı'ndaki gibi "misâk" özelliği taşımamaktadır. Bu metin tek yanlı bir işlem yani "ferman" şeklinde hazırlanmıştır.

5.3. Kanun-i Esasi'nin Mali Anayasa Perspektifinden Değerlendirilmesi

Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet düzeni ve yapısında hürriyet, eşitlik, milliyetçilik, anayasacılık, gibi terimler gündeme gelmiştir. Bu bağlamda devletin içinde ve dışındaki etkenler bu terimlerin önemini arttırmış ve birtakım gelişmelerin yaşanmasına sebep olmuştur (Türkkan,2018:366). Osmanlı Devleti'nde Tanzimat döneminde yaşanan gelişmeler yine de devletin ekonomik ve sosyal durumunu iyileştirmeye yeterli olmamıştır. Osmanlı Devleti'nde yaşanan iç karışıklıklar ve dış dünyayla yaşanılan mücadele 1871 yılından sonra devleti yeni yollar bulmaya zorlamış bu da Osmanlı'da "meşrutiyetçi" düşüncenin doğmasına yol açmıştır. Tanzimat dönemi I. Meşrutiyetin temellerinin atıldığı dönem olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında birtakım kişilerce anayasayı esas alan bir sistemin gerekliliğinin gündeme getirilmesi, yürütme organının denetimini sağlayan bir meclise ihtiyaç duyulması ve bunların dönemin düşünürleri tarafından desteklenmesi, Kanuni Esasi'nin hazırlanmasında etkili olan sebepler arasında sayılabilir. Bunların yanında 1830 ve 1848 yılları arasında Avrupa yaşanan darbe girişimleri de, Kanuni Esasi'nin çıkarılmasında etkili olan dış faktörler arasındadır. Söz konusu dönemde Mülkiye ve bazı laik mekteplerden mezun olan ve Avrupa'ya bilhassa da Fransa'ya giden Genç Osmanlılar adındaki bir kesim düşünür çağdaşlaşma ve batılı anlamda yenilikleri Osmanlı'ya taşımak istemiştir. Bu çağdaş düşünürler hükümdarın yetkilerini kurumsallaştırmak istemiş, kuvvetler ayrılığını hayata geçirmek amacıyla girişilen muhalif tavırları I.Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve Kanun-i Esasi'nin çıkarılmasında etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'nde yaşanılan iç ve dış gelişmeler sonucunda 30 Mayıs 1876'da Kanun-i Esasi çıkarılmıştır. Kanun-i Esasi'nin içeriği incelendiğinde; bireysel özgürlük,

kişi güvenliği, ibadetlerde özgürlük, basın özgürlüğü, teşebbüs hürriyeti, eğitim ve öğretimde özgürlük, yasalar önünde eşitlik, kamu kurumlarında çalışma hakkı, vatandaşlardan mali gücüne göre vergi alınması, mülkiyet hakkı, konut dokunulmazlığı, kanuni hakim güvencesi, müsadere, angarya yasağı, vergilerin kanuniliği ilkesi, işkence ve zulüm yasağı, gibi konuların gündeme geldiği görülmüştür. 1876 yılında uygulamaya konulan Kanûn-î Esâsî ile batı dünyasında uygulanan temel hak ve özgürlüklerle iktidarın yetkilerini sınırlandıran bir anayasa benimsenmiş ve parlamentoyu esas alan yönetim şekline geçilmek istenmiştir (Özkiraz ve Hamdemir,2009:72). Kanun-i Esasî vatandaşın temsilcisi niteliğinde olan meclisin hazırladığı bir metin değildir. Aynı zamanda kabul edilme usulü referandum esasına da dayanmamaktadır. Kanun-i Esasi hükümdarın tek yanlı işleminden doğan hukuksal bir ferman olarak değerlendirilebilir. Bunların sonucunda hükümdarın hükümranlık yetkinin yanında ayrı bir meclisi getiren I. Meşrutiyet ilan edilerek uygulanmaya konulmuştur (Bilmez,2018:153-153).Yani devletin idaresinde iki meclisin olacağı öngörülmüştür. Bu meclislerden biri "Meclis-i Mebusan" dır. Meclis-i Mebusan'ın azaları halk tarafından seçilmektedir. Diğer meclis ise "Meclis-i Ayan" dır. Meclis-i Ayan'nın azaları ise hükümdar tarafından seçilmektedir. Yalnız hükümdarın yetki ve gücü ağır basmaktadır. Anayasa yapma, meclisin açılması veya kapanması ya da tatil edilmesi, hükümdarın takdirine bırakılmıştır. Yine kanunların yürürlüğe koyulması, iktidarı görevlendirme ve görevine son verme gibi konular hükümdarın yetkisine bırakılan diğer alanlar arasındadır. Bu anayasada hükümdara birçok yetki tanınmıştır. Ayrıca vekilleri atamak ve görevden almak hükümdarın yetkisi dahilindedir. Hükümdarın meclise karşı sorumlu olması bu anayasada söz edilmeyen başlıklardandır. Yani denilebilir ki bu anayasa hükümdarın tek yanlı iradesiyle oluşturulmuştur (Yamaç, 2014:59). I. Meşrutiyet; hükümetin siyasi sisteminde birtakım yenilikler getiren düşüncelere verilen isimdir. Meşrutiyet Dönemi olarak anılan bu dönemim en dikkat çeken yönü, iktidar ve iktidardan sorumlu kişilerin yetkilerinin belli bir denetime tabi tutulmasıdır. Bunun yanında devletin idaresinden sorumlu kişilerin keyfi uygulama yapmasının ününe geçerek hukuk üstünlüğünün sağlanması yine gündeme gelen diğer başlıklar arasındadır. Söz konusu bu dönem Türk tarihi açısından ilk somut anayasanın hazırlandığı dönem olarak bilinmektedir. Meşrutiyet Dönemi'nde ilk defa yazılı anayasa hazırlanmış ve bireysel hakların güvenceye alındığı görülmüştür. Bireysel haklara yer verilmesi insan haklarının gelişmesi bakımından önemlidir. Çünkü insan hakları ile anayasal düşünce birbirini tamamlayan iki unsur olarak değerlendirilmektedir. Kanun-i Esasi'nin içinde on iki bölüm ve bu bölümlerde yer alan yüz on dokuz madde bulunmaktadır.

5.4. 1921 Anayasası'nın Mali Anayasa Perspektifinden Değerlendirilmesi

Osmanlı Devleti'nde 1908 yılında iktidara gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin temsilcileri mutlak monarşiden vazgeçmişler, devlete anayasa ve parlamentoyu esas alan bir yönetim şekli kazandırmışlardır. Bu cemiyet devleti çağdaş batı dünyasına eşitlemek ve Avrupa devletlerine olan bağımlılığı azaltmak amacıyla kurulmuştur. Bunu gerçekleştirmek için reformlara ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Fakat Trablusgarp da İtalya tarafından başlatılan saldırılar hemen arkasından Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşlarının yaşanması Osmanlı Devleti'ni zor duruma sokmuştur. Bu savaşların sonucunda Osmanlı Devleti'ne 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalatılarak fiilen sona erdirilmesi hedeflenmiştir. Bu mütarekenin şartları ülke bütünlüğünü ve bağımsızlığını bozucu nitelikteydi. Bunların yanında ülke içinde yaşayan birçok yabancı azınlık bu durumu fırsat bilerek temel hak ve özgürlükleri zedeleyen ayaklanma içerisine girmişlerdir. Devleti yöneten ve vatandaşın hak ve özgürlüklerini koruyan iktidarın gerekli mücadeleyi vermemesi ülkenin durumunu geriye çekmiştir. Yaşanan bu hadiseler halkı birtakım arayışlara yönlendirmiş ve bazı yerel cemiyetler adı altında birleştirmiştir. Daha sonra Mustafa Kemal Paşa ve halkın işbirliğiyle bağımsızlık mücadelesi verilmiştir (Güneş 2020:234-256). 21 Ekim 1920 tarihinde Encümeni Mahsus'un yaptığı Teşkilatı Esasiye Kanunu (1921 Anayasası) çalışmaları son bulmuştur. 18 Kasım 1920'de Encümeni Mahsus'un hazırladığı rapor Meclise sunularak tartışılmıştır. Mecliste tartışılan kanun tasarısının 20 Ocak 1921 tarihinde görüşmeleri son bulmuştur (Çevik,2002:34). 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Türk anayasacılık tarihinin başlaması yönünde önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Bu anayasa sağlam bir idari yapının hukuki dayanağı şeklinde oluşturulmuştur. 1921 Anayasa'sı 24 maddeden oluşmakta ve kısa bir anayasa olarak değerlendirilmektedir. Bu anayasa Mondros Mütarekesi ve Sevr anlaşmasıyla yok edilmek istenen Osmanlı Devleti'nin dirilişinden sonra hazırladığı ilk anayasa olarak tanımlanabilir. 1921 Anayasası hazırlanması ve kabul edilmesi bakımından Osmanlı ve Türk Anayasacılık tarihinin en demokratik anayasası olarak tarihe geçmiştir. Bu anayasa 1876 tarihli Kanun-i Esasi Anayasa'sı gibi ataması yapılan bir komisyon tarafından hazırlanıp hükümdarın tek taraflı işleminden doğan bir anayasa niteliğinde değildir. 1921 Anayasası, 1924 Anayasa'sı gibi siyasi iktidarın baskısıyla oluşmamış, 1961 ve 1982 Anayasaları gibi askeri darbelerle kabul edilmemiştir. 1921 Anayasası Türk literatürünün tek yumuşak anayasası olarak tarihte yerini almıştır. Bu anayasa adi kanunlardan üstünlüğü olan bir normu içermemektedir. Yine bu anayasada anayasanın değiştirilmesi hakkında bir konudan da bahsedilmediği görülmektedir. Yani denilebilir ki 1921 Anayasası yumuşak anayasanın tüm özelliklerini taşımaktadır. Kısa bir ana-

yasa olarak tabir edilen 1921 Anayasası, Kanun-i Esasi Anayasa'sını ortadan kaldırmamış, bununla birlikte yürürlükte kalmıştır. 1921 Anayasası'nın en önemli maddesi milli egemenlikle ilgili olan maddesidir. Birinci maddede düzenlenen bu madde ; " Hâkimiyet bila kaydü şart milletindir" hükmü yer almaktadır. Yine bu anayasayla yasama ve yürütmenin mecliste toplanacağı meclis hükümeti sistemine geçilmiştir. 1921 Anayasası saf bir meclis hükümet sistemini esas almıştır. Bu anayasada yargı ile ilgili kısımdan bahsedilmemiş, meclis tarafından bu yetkiler İstiklal Mahkemeleri vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. 1921 Anayasası esas olarak halkçılık ilkesi üzerine temellendirilmiştir. Yani halkın iradesi ve demokratik yönetim anlayışının benimsendiği görülmüştür (Narin,2018:79-87). 1921 Anayasası'nda bu anayasanın diğer normlardan farklı üstünlüğe sahip olması konusunda bir hüküm bulunmamaktadır (Şirin,2019:387). Teşkilatı Esasiye Kanunu ve Anayasa gibi tasarlanan çok sayıda ferman dönemin anayasal düzenini oluşturmuştur. Söz konusu bu düzen bireysel hak ve özgürlükler konusunda 1909 tarihindeki Meşrutiyet Anayasasını tamamlayan özelliktedir (Demir,2016:61). 1921 Anayasa'sı Rousseau'nun savunduğu halk egemenliği esasına dayanan bir düşünceyi benimsemiştir. 1921 Anayasası'nda yer alan maddeler değerlendirilecek olunursa yeni Türk devleti bu anayasa ile kurulmuş ve Anayasa Osmanlı devletinden tasfiye edilenlerin anayasası olarak konumlandırılmıştır. TBMM'nin bir araya gelmesiyle yeni kurulan devlet sistemi anayasa ile sağlam bir dayanağa kavuşturulmuş, benimsenen milli egemenlik ruhu hukuki olarak güvenceye alınmıştır. 1921 Anayasası ile TBMM'nin halkın yegane ve gerçek temsilcisi olduğu kabul edilmiştir. Yönetim sisteminde yasama, yürütme mecliste toplanmış, padişaha ait yetkiler meclisin sorumluluğuna bırakılmıştır. TBMM halk adına yasa çıkarma, kaldırma ve uluslararası arenada antlaşmalar yapma, savaş ve barışa karar verme gibi yetkilere sahiptir. Yine 1921 Anayasası halkın yönetimde esas alınması yani iradesini yansıtabilmesi açısından önemli bir yere sahiptir. Devlet işlerinde çalışanların vatandaş ile ilgilenmemesi, kendisini vatandaşın üstünde görmesi ve halkın faydasına bir yönetimin benimsenmemesi 1921Anayasası'nda vurgulanmış ve halkın kamu hizmetlerinde çalıştırılması amaçlanmıştır. Yani sadece vatandaşın özgürlüğü esas alınmamıştır. 1921 Anayasası'nın yedinci maddesinde hükümdarın kutsal özellik taşıyan yetkileri TBMM'ne devredilmiştir. Yine söz konusu yasanın birinci ve ikinci maddesinde yer alan "İslami - Monarşik" terimi Osmanlı'nın anayasalarını bütün olarak anlamsızlaştıran bir demokratik özelliği yansıtmaktadır. 1921 Anayasası laik bir anayasa kategorisinde değerlendirilebilir. Devletin ismi Anayasanın üçüncü maddesinde "Türkiye Devleti" olarak geçmektedir. Yani bu kavram devletin milli bir devlet olarak tanınmasına dayanak oluşturmuştur. Egemenliğin ve iradenin millete verildiğinden bahsedilmiştir.

1921 Anayasası'nda meclis hükümeti sistemi benimsenmiş kuvvetler birliği anayasaya hakim olmuştur. Yani yönetim sisteminin mecliste toplanması, kuvvetler ayrığının oluşturulmasına izin vermemiştir.1921 Anayasası kişisel hak ve hukukun gelişmesi bakımından birçok yeniliği içinde barındırsa da şekil ve içerik olarak klasik anayasa tekniğinin özelliklerini taşımamaktadır. Yine inkılapçılık esasına dayanan dinamik yapısıyla yeni Türkiye Devleti'nin önünü açan bir anayasa olarak değerlendirilebilir. 1921 Anayasası Osmanlı'nın tutucu kurumlarına karşı verilen mücadelenin bir sonucu olarak ortaya çıktığı düşünülebilir (Kayıran ve Metintaş,2017:32-33).

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa devletlerinde yaşanan değişim ve dönüşümle eş güdümlü olarak bilhassa 16.yy. sonlarına doğru kendi bünyesinde birtakım değişiklikler yapmaya başlamıştır. Bu değişimler öncelikle orduda olmuş ve devletin diğer kurumlarına da yansıtılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu Avrupalı devletlerinin modern yaşamda başlattığı yenilikleri kabul etmiş ve tüm kurumlarına bunu uygulamıştır (Özkiraz ve Handemir,2009:75). Osmanlı İmparatorluğu devlet geleneği İslam Şeriatı ve Türk - Moğol etkisiyle şekillenmiştir. Yasaların çıkarılması ve uygulanmasında katı bir anlayış yerine hükümdarın istişare ederek karar aldığı bilinmektedir. Fakat bu düşünce belli bir süre sonra değişerek teokratik bir anlayışa dönüşmüştür. Batı dünyasında yaşanan gelişim ve reformlar Osmanlı Devleti'ni, hukuki, siyasi ve sosyal alanda etkilemiş yeni bir devlet düzenini ortaya koymaya zorlamıştır. Yaşanılan Rönesans ve Reformlar akıl ve mantığı ön plana çıkarmış akılcı bir hukuki düzenine geçilmiştir. Bu yaşanılan gelişmeler anayasal düzeni etkilemiş ve çeşitli yenilikleri de beraberinde getirmiştir. Osmanlı Devleti'nde anayasal düzen Tanzimat dönemi ile başlamıştır. Sened-i İttifak, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Kanuni Esasi ve Teşkilatı Esasiye Kanunu Osmanlı döneminin anayasal belgeleri arasında gösterilmektedir. 1808 yılında Osmanlı Hükümdarı ve ayanlar arasında imzalanan Sened-i İttifak, Osmanlı Devleti'nde çağdaş anayasacılığın başlamasında öncülük etmiştir. Sened-i İttifak, hükümdarın arzusuyla yapılan ve uygulanan bir belge olarak değerlendirilmektedir. Bu belge ayanlar ile padişah arasında imzalanmasından ötürü sınırlı bir kesime hitap etmiştir. Yani belli bir kesimin yararı gözetilmiştir. Buna rağmen iktidarın yetkilerinin sınırlandırılması bakımından önemli bir metin durumundadır. Yine halka birtakım haklar tanıması açısından ilk anayasal belge olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ve dış işlerine müdahale edilmesini engellemek maksadıyla 3 Kasım 1839 'da Tanzimat Fermanı ilan edilerek halka sunulmuştur. Bu ferman temel hak ve özgürlüklerin gelişimi ba-

kımında önemlidir. Tanzimat Fermanı hukukun üstünlüğünü içermekte, yasal düzeni ön plana çıkarmaktadır. Bu ferman Osmanlı Devleti'nin Avrupa'yı daha yakından takip ettiğinin bir kanıtıdır. Yine bu ferman Osmanlı'nın hukuk devleti statüsü kazanması açısından önemli bir yere sahiptir. Tanzimat Fermanı'nın içeriğini beğenmeyen Avrupa devletleri Osmanlı'da yaşayan gayrimüslimlerin haklarını genişletmek ve yeni haklar tanınması için baskı yapmışlardır. Bu zorlamalar neticesinde Islahat Fermanı hazırlanmıştır. Islahat Fermanı sadece gayrimüslim halka yönelik birtakım düzenlemeleri içerse de, eşitliğin sağlanması esasına dayandırılmıştır. Yani söylenebilir ki toplumsal eşitliğin temelleri Islahat Fermanı ile atılmıştır (Karataş,2018:622). Sözü edilen bu üç belgenin ardından 1876 'da Kanûn-i Esâsi ilan edilmiştir. Kanûn-i Esâsi gerçek anayasacılık anlamında atılan ilk adım olmuştur. Daha sonra 1921 yılında ilan edilen Teşkilatı Esasiye Kanunu ile Osmanlı Devleti yeni bir anayasal sürece girmiştir. Devlet düzeni anayasa ile hukuki bir dayanağa kavuşturulmuştur. Bu anayasa padişahın tek taraflı işleminden doğan bir anayasa değildir. Bireysel hak ve hukukun üstünlüğü bu anayasada güvenceye alınmıştır. Bahsi geçen tüm bu metinler Osmanlı Devleti'nin anayasacılık tarihinde önemli olan belgeler arasında yer almaktadır. Söz konusu bu belgeler Osmanlı Devleti'nin daha sonra yapacağı anayasaların temel basamağını oluşturmuştur. Bu bağlamda mali anayasaların gerek Osmanlı dönemi ve gerekse Cumhuriyet dönemindeki önemi yadsınamaz. Hali hazırda yer alan 1982 Anayasası'ndaki düzenlemelerin alt yapısı Osmanlı'dan günümüze ulaşan bir değişimle son halini almıştır.

KAYNAKÇA

1. Agır,S.(2007).Geçmişten Bugüne Mali İdare .TBB Dergisi,(73),373-381.
2. Balcı,D.(2016).Türk Anayasalarında Yurttaşlık Kavramı. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ,Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi ,Çorum.
3. Bilmez,N.(2018).Osmanlı Devleti'nde İnsan Hakları Alanında Yaşanan Dönüşüm Üzerine Bir Değerlendirme .SocıalScıence Development JournalSsdjournaL,(3),146-156.
4. Ceylan,A.(2020).Osmanlı Devleti'nde Anayasal Bir Belge: Hüccet-i Şeriyye ,Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri, 02.12.2020 tarihindehttp://cdn.istanbul.edu.tr/FileHandler2.ashx?f=osmanli-devleti%E2%80%99nde-anayasal-bir-belge-huccet-i-seriyye_ayhan-ceylan.pdf, adresinden alındı.
5. Çevik,Z.(2002).Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejiminin İlk Anayasası: Teşkilati Esasiye Kanunu .İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,(26),27-38.
6. Demir, F.(2016).Cumhuriyet Dönemi Türk Anayasaları ve Hükümet Sistemleri Anayasa Hukuku Dergisi,(9),59-78.
7. Demirkan,U. (2009). Mali Anayasa .Maliye Dergisi,(156),37-41.
8. Erdem,G. (2010).İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında IslahâtFermânı'na Yeniden Bir Bakış .Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,51(1),327-348.
9. Güneş,İ.(2020).Teşkilati Esasiye Kanunu'nun (1921 Anayasası'nın) Yapılış Süreci.Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,20(2),233-256.
10. Harullahoğlu,B.(2016).Anayasal İktisat Teorisi Perspektifinden Yerel Mali Özerklik. Yönetim ve Ekonomi Dergisi,23(2),337-351.
11. Hayrullahoğlu,B. (2016). Anayasal İktisat Teorisi Perspektifinden Yerel Mali Özerklik. Yönetim ve Ekonomi Dergisi ,(2),337-351.
12. Karataş,A.(2018).Osmanlı Devleti'nin Anayasal Nitelikli Belgelerinde Demokrasi Söylemlerinin Demokrasi Modelleri Perspektifinden Değerlendirilmesi. Journal Of İnstıtute Of Economıc Development AndSocıal Researches,4(13),609-624.
13. Kayıran,M. ve Metintaş,M.Y.(2017).Türkiye'de Anayasal Gelişme (1876-1924) .Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi,1(1), 14-41.
14. Konan,B.(2011).İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devletine Bakış .Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,15(4),253-288.
15. Narin, S.(2018).1921 Anayasası'nın Genel Özellikleri Bağlamında Yer

Yönünden Yerinden Yönetimler ve Siyasal Özerkliğin Reddi.Barosu Dergisi,(3),79-110.
16. Özkiraz,A. ve Handemir, B.(2009).Anayasacılık Hareketleri, Kapitalizm ve Osmanlı. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,11(2),59-78.
17. Pamir,A.(2004).Osmanlı Egemenlik Anlayışında Senedi İttifakın Yeri .Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
18. Şirin,S.(2019).1921 Teşkilati Esasiye Kanunu Çerçevesinde Kurucu İktidar Tartışması.Anayasa Hukuku Dergisi, 8(16),359-408.
19. Turinay, Y.F.(2012). Kuralların Kuralı:Anayasanın Hukuki Boyutunun Evrensel Serüveni .Türkiye Barolar Birliği Dergisi,(99),166-228.
20. Türrkan,H.(2018).Osmanlı Devleti'nde Demokratikleşme ve Kanun-ı Esasi'nin Demokratik Hüviyeti .VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 3,364-379.
21. Yamaç,M.(2014).İlk Anayasa (1876 Kanun-İ Esasisi) .Balkan Sosyal Bilimler Dergisi ,3(5),54-68.
22. Zeyrek,A.(2020).Osmanlı-Türk Anayasalarında Egemenlik Anlayışı (1876-1961), İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayımlanmış Doktora Tezi, İstanbul,2020.

Sinop Seyyid Bilal Türbesi'ndeki Kitabe Üzerine Yeni Bir Değerlendirme[1]

Gülsün EBİRİ[2]

1 Bu çalışma Prof. Dr. Gülsen BAŞ danışmanlığında hazırlanan ve Mayıs 2021 yılında tamamlanan "Anadolu Selçuklu Çağı Mimarisinde Bir Yapı İle Bağlantılı Türbeler" adlı doktora tezinin bir bölümünden üretilmiştir

2 Dr., E-posta: glsn_ebiri@hotmail.com Orcid Number: https://orcid.org/0000-0002-3063-4413

Giriş

Türk ve İslam sanatının en dikkat çekici türlerinden biri kitabelerdir. Tarihin en eski uygarlıklarından günümüze kadar mezarlar, mezar yapıları ve bunlara ait kitabeler, toplumların yaşamları ile ilgili en somut, en anlamlı ve en güvenilir belgeleri oluşturmaktadır.[1] Yapılar üzerinde yer alan kitabeler içerik ve üsluplarıyla İslam sanatının her döneminde ayrı bir öneme sahip olmuştur. Kitabeler özellikle İslamiyet'in resim heykel gibi tasvir sanatları karşısındaki tutumu nedeniyle daha fazla tercih edilmiştir.

Türk-İslam mimarisinin Anadolu'daki mührü olan türbeler, ahiret inancı ve ölen kişiye gösterilen saygıyı ebedileştirmek gibi amaçlarla inşa edilmiştir. Türbeler, farklı coğrafyalarda kümbet, türbe, marabut, türbet, ravza, meşhed, makam, buk'a, darih gibi çeşitli isimlerle adlandırılmıştır. Bu isimlendirmeler kitabelerinde ve araştırmalar esnasında kullanılmıştır. Ancak daha kapsamlı olarak "türbe" ifadesi zikredilmiştir.[2] İslami mezar anıtları zamanla farklı kültürlerin bir araya gelmesiyle de değişik formlar içermiştir. Anadolu Selçuklu çağındaki türbelerin mimarisi İran ve Azerbaycan'da yer alan eski türbelerin devamı niteliğindedir.[3]

Türbe mimarisinde yazıya sıklıkla yer verilmiştir. Türbelerde yazının iki farklı kullanımı bulunmaktadır. İlki inşa kitabeleridir ve belirli bir standart çerçevesinde oluşmuştur. Arapça yazılan kitabelerde yapım kipi, işlev bilgisi, hükümdarlık vurgusu, bâni ismi ve tarih bilgileri yer almaktadır.[4] Ayrıca İnşa kitabeleri binanın hangi amaçla yaptırıldığı, inşasını izleyen tamir ve yenileme gibi birçok konuya açıklık getiren ifadeler de barındırmaktadır. Ayrıca bu kitabeler yapının türünü ve kimliğini ortaya koyan, içerikleriyle farklı dönemlere ait devletlerin sosyal ve kültür ortamı hakkında bilgiler veren önemli kaynaklardır. Bazı inşa kitabelerinde ayet ve hadisler de yer almaktadır. Kitabenin diğer kullanımında ise sadece ayet, hadis ve şiir gibi metinlere yer verilmektedir. Türbelerde bulunan bu tür kitabelerde çoğunlukla ölümle ilgili ayet, hadis ve şiirler kullanılmaktadır.

Türk-İslam epigrafisinde yazı türlerini, kûfî, ma'kılı, celi sülüs, celi muhakkak, celi ta'lik, rik'a şeklinde sıralamak mümkündür.[5] Bu yazı türleri içinde türbe kitabelerinde en çok celi sülüs kullanıldığı bilinmektedir. Seyyid Bilal Türbesi'nde bulunan kitabe de celi sülüs yazı türü kullanılmıştır.

Anadolu'ya Türklerin girmeye başladığı 11. yüzyılın sonu ile Anadolu Selçuklu Devleti'nin fiilen sona erdiği 1308'e kadar olan dönem "Selçuklu Çağı" olarak kabul edilmektedir. Anadolu'daki siyasi yapı kültür ve sanatı etkilemiştir. Yerli halklar ile Türkler arasındaki ilişkiler netlik kazanmış ve İslami kurumlar yerleşmiştir. Böylece Anadolu Selçuklu çağı denilen kendine özgü bazı nitelikler taşıyan bir ortam

---

[1] Abdülhamit Tüfekçioglu, "Türk-İslam Dönemi Türbe ve Mezar Taşı Kitabelerinde Tarih İbareleri", *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu, İstanbul, 18-20 Aralık 1998, 394.*

[2] Hakkı Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, (2. Baskı), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, 13.

[3] Hakkı Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, (2. Baskı), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, 16.

[4] Kemal Özkurt-Abdülhamit Tüfekçioğlu," Türk-İslam Sanatında Kitabeler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* C. 7, S. 14, 2009*,* 278; Hakkı Önkal, 'Epigrafik Metinlerin Deşifresinde Takip Edilebilecek Usul Hakkında Düşünceler', *Prof. Dr. Selçuk Mülayim Armağanı: Sanat Tarihi Araştırmaları*(Edt. A.Doğanay), Lale Yayınevi, İstanbul 2016, 29.

[5] Abdülhamit Tüfekçioğlu, Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara,2001, 8-11.

oluşmuştur.[6] Bu ortam içerisinde bulunan mimari yapılardan biri de Seyyid Bilal Türbesi'dir.

Çalışma konumuzu oluşturan, Sinop Seyyid Bilal Türbesi'ndeki kitabe üzerine yeni bir değerlendirme yapılmıştır. Anadolu Selçuklu çağı mimarisinde bir yapıyla bağlantılı olduğu düşünülen bu türbeye ait inşa kitabesi ve vakfiyesi bulunmamaktadır. Fakat türbede sanduka üzerinde yer alan kitabede belirtilen ifadeler yapının işlevine yönelik bilgiler içermektedir. Kitabe metninde yapının kimin için ve kim tarafından yaptırıldığı ile tarihi de belirtilirken tarih bölümü transkripsiyonlarda araştırmacılar tarafından yanlış yorumlanmıştır. Son iki rakamın (H. 679/ 697) yer değiştirmesi 18 yıllık bir zaman farkını ortaya koymuştur. Ayrıca kitabede hem "türbe" hem de "imaret" ifadelerinin kullanılmasıyla türbe dışında farklı yapı türlerinin de olduğu anlaşılmaktadır. Çalışma dâhilinde türbenin kitabesi incelenmiş ve bağlantılı olduğu yapıdaki konumu, plan ve mimari özellikleri ile malzeme kullanımına da ayrıca değinilmiştir.

Sinop Seyyid Bilal Türbesi

Sinop merkezde yer alan Seyyid Bilal Türbesi, Kefevi Mahallesi Okullar Caddesi No.99'da yer almaktadır. Günümüzde Cezayirli Ali Paşa Cami ile bitişiktir. Cezayirli Ali Paşa Cami'nin güneydoğu köşesine konumlandırılan türbe, batı cephesinden cami ile bağlantılıdır (Foto: 1).

Yapıya ait inşa kitabesi ve vakfiye bulunmamaktadır. Her ne kadar cami kitabesi Osmanlı dönemine aitse de mevcut dönemde bir mescidin varlığı bilinmektedir. Caminin Osmanlı dönemine ait inşa kitabesi mahfil bölümünde dört satırlık celi sülüs hatla Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır.

Transkripsiyon: " Ey Hazret-i Mevlâm yarın rûz-i kıyametde Muhammed, Ahmed, Mahmud rasûlün aşkına yarab kabul kıl cami bana bi aşkı esma-i hüsna cehennemden baid eyle bi aşkı âyete'l-Kur'ân bu dergâha yatan kutb-i cihan Bilâl aşkına sahibu'l hayrat Mir Seyyid Ali Cezayirli yarın Firdevs-i âlâda mekânım eyleye enverden kapudan-ı Hümayun-ı sabıkan ve nazır-ı kalyon".[7]

Anlamı: " Ey Allah'ım yarın kıyamet gününde yatırdığım şu camiyi kabul eyle. Kur'ân-ı Kerim aşkına, bu dergâhta yatan Kut-i cihan Bilâl aşkına güzel isimlerin aşkına cehennemi benden uzaklaştır. Bu hayratın sahibi kapudan-ı Hümayun-ı sabıkan ve nazır-ı kalyon Cezayirli Mir Seyyid Ali'nin mekânını nurlu Firdevs-i âlâ cenneti eyle".

Tarih belirtilmeyen kitabeye göre bu cami, Kalyon Nazırı ve Sabık Kaptan-ı Derya Cezayirli Mir Seyyid Ali Paşa tarafından 1283/ 1866-1867 yılında yaptırılmıştır.[8]

Caminin kuzey cephesinde dilimli bir kemer içerisinde dört satırlık celi sülüs Arapça dua kitabesi yer almaktadır (Foto: 2).

---

[6] Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı,* (1. Baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.1-10.

[7] Deniz Esemenli, *Sinop İli Türk Dönemi Mimarisi,* (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990, 92.

[8] https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/sinop/kulturenvanteri/cezayirli-ali-pasa-cami (Erişim Tarihi: 26.05.2020).

Kitabe Metni:

رسول الله

لا اله الاالله محمد

ومن اظلم ممن منع مساجدالله

ان يذكر فيها اسمه و سعى في خرابها

Transkripsiyon: “ Rasulullâh lâ ilahe illallah Muhammed ve men ezleme mimmen meneâ mesacidallâhi en yuzkere fihesmuhu ve se‘a fî harabiha”.[9]

Anlamı: “ Allah’tan başka ilah yoktur. Muhammed Allah’ın elçisidir. Allah'ın mescitlerinde O'nun adının anılmasına engel olan ve mescitlerin harap olmasına çalışandan daha zalim kim vardır?”.[10]

Türbeye ait inşa kitabesi bulunmamaktadır. Fakat Osmanlı dönemine ait arşiv belgelerinde türbedarı, tamiri ve zaviyedarı ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır.[11] Türbedeki dört sandukadan sadece biri üzerinde kitabe yer almaktadır. Kitabe sandukanın sağ ve sol yöne doğru celi sülüs hatla ikişer satır halinde yazılmıştır (Foto:3-5).

Kitabe Metni:

زيادة المرء في دنياه نقصان وربحه غير محض الخير خسران وكل وجدان حظ لا ثبات له فان معناه في التحقيق فقدان

يا عامر الخراب الدهر مجتهدا بالله هل اخراب العمر عمران زع[12] الفواد عن الدنياوزينتها فصفو ها كدروالوصل هجران

اللهم اغفر لصاحب هذه التربة الامير طاى بوغا بن ايلبسمش بن قچقاد بن اغلبك بن ابى بكر خواجه المعرو ف يش بك .....

[9] Kitabedeki bazı kelimeler hatalı okunmuştur. (Bkz., Esemenli, Sinop İli Türk Dönemi, 93).
[10] Bakara, 2/114.
[11] BOA. İE. EV., 9/29, Belge tarihi, 22.09.1312.; A. MKT. NZD 70/60, Belge tarihi, 29.03.1269.; AE.SMHD.I.. 63/4049, Belge tarihi, H-14-09-1153.
[12] Kitabeyi her iki yazar دع diye okumuş ve “ reddetme, el çekme” anlamındadır. Fakat kitabede زع diye geçmektir ve “lider” demektir. Bu ise anlama uygun değildir. Harfin yazılışı ustanın yazım hatasından kaynaklanmaktadır. (Bkz. Muhammet Berberoğlu, *Beylikler Döneminde Sinop*, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2010, 76; Esemenli, Sinop İli Türk Dönemi Mimarisi, 112).

امر بعمارة هذا المقام الا مير بيكلمش بن المرحوم طای بوغا فی تاريخ شهر رجب سنه تسع و سبعين و ستمايه[13]

Transkripsiyon: " Ziyatedu'l-mer'i fî dünyahu noksanın ve ribhuhu ğayr-e mahdi'l-hayrı hüsranın ve kullu vicdanin hazzun la sebate lehu fe-inne ma'nahu fî't- tahkiki fıkdanun ya amire'l–hîrabi'd-dehri müçtehiden billâhi hel iğrabu'l-ömri imranun za'al fuadi ani'd-dünya ve zinetiha fessafuha kederun ve'l-vaslu hicranın Allahume'mağfir li-sahibi'l-hazihi't-türbeti el-Emir Tayboğa bin İlbasmış bin Kaçkad bin Oğul Bey bin Ebibekr Hoca el-mağrûf Yaş Bey emere bi-imareti hazi'l-makami el- Emir Beygelmiş bin el-merhûm Tayboğa fî tarihi şehri receb sene tis'ûn ve seb'îne ve sitte mie" (Foto: 6).

Anlamı: "İnsanın dünyasında çoğalttığı eksiklikten başka bir şey değildir. Öz hayırdan gayrı, kazancı da hüsrandan ibarettir. Elde edilen her sene kökü olmayan bir tattır. Çünkü manası hakikatte yoktur. Ey çabalaya çabalaya dünya yıkıntılarını onaran, Allah hakkı için söyle, ömür yıkıntıları için bayındırlık var mıdır? Dünyadan ve onun süsünden el çek. Önünde sonunda duruluğu bulanıktır; Kavuşma ise ayrılıktır. Ey Allah'ım bu türbenin sahibi Yaş Bey diye anılan Hoca Ebubekir oğlu Oğul Bey oğlu İlbasmış'ın oğlu Emir Tayboğa'yı mağfiretine mazhar eyle. Rahmetli Tayboğa'nın oğlu Emir Beygelmiş 679 yılı recep ayında bu makamın imarını emretti".

Kitabeye göre bu türbenin, Tayboğa'nın oğlu Emir Beygelmiş tarafından Recep 679/ Ekim-Kasım 1280 yılında yapılması emredilmiştir. Ayrıca türbenin içinde bulunan tanıtım levhasında bu yapıyı Pervaneoğulları döneminde Emir Tayboğa'nın oğlu Emir Beygelmiş ya da Beklemiş tarafından 679 yılı recep ayında yapıldığı belirtilmiştir (Foto: 7). Ancak bazı araştırmacılar tarafından kitabe metnindeki rakamlar yanlış okunarak Recep 697/Nisan-Mayıs 1298 yılına tarihlendirilmiştir.[14] Oysaki iki tarih arasında 18 yıllık bir fark bulunmaktadır. Muhtemelen transkripsiyonda hata yapılmıştır.

Sandukada yer alan kitabede ayrıca türbe isminin geçmesi ve türbenin sahibinin belirtilmesi de dikkati çekmektedir. Anadolu Selçuklu çağı mimarisinde türbelerde sık karşılaşılan bir durum değildir. Ayrıca "imaret" denilerek vurgulanan yapıda farklı işlevli yapıların da bulunduğu düşünülmektedir. Türbe, Emir Tayboğa için oğlu Emir Beygelmiş tarafından yaptırılmıştır. Bâni Tayboğa'nın oğlu Emir Beygelmiş'tir. Mimarı bilinmeyen türbeye adı verilen Seyyid Bilal'in Hz. Hüseyin soyundan geldiği ve Emevi halifesi Ömer b. Abdülaziz devrinde 675 yılında İstanbul kuşatması sırasında Sinop da bulunan bir komutan olduğu belirtilmişse de bunu doğrulayacak bir kaynak gösterilmemiştir. Ayrıca Seyyid Bilal'in tarihi bir şahsiyet olduğu ve

[13] Her iki yazarın 697 yılı tarihlendirmesi de hatalıdır. Kitabe metninde yer alan Arapça rakamlar 679 yılını vermektedir. (Bkz. Muhammet Berberoğlu, *Beylikler Döneminde Sinop*, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2010, 76; Esemenli, Sinop İli Türk Dönemi Mimarisi, 112).

[14] Muhammet Berberoğlu, *Beylikler Döneminde Sinop*, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2010, 76; Esemenli, Sinop İli Türk Dönemi Mimarisi, 112.

evliya sınıfından biri olarak da tanındığı ifade edilmiştir.[15] Seyyid Bilal'in dönemin mutasavvıflarından biri olduğu düşünülmektedir.

Cezayirli Ali Paşa Cami kuzey-güney yönde dikdörtgen planlı bir yapıdır. Caminin güneydoğu köşesinde bulunan türbe, iki bölümden oluşmaktadır(Çizim 1). Türbeye caminin içine açılan yuvarlak kemerli bir kapıdan girilmektedir (Foto: 8). Cami ile arasında kot farkı bulunan yapıya dört basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır. Türbe kare planlı, kubbeyle örtülü ve tek katlıdır (Foto: 9). Kubbeye geçişler pandantiflerle sağlanmıştır. Kuzey, güney ve doğu duvarda ikişer yuvarlak kemerli pencere bulunmaktadır. Fakat eski fotoğraflarda doğu duvarda sadece bir pencere açıklığı vardır (Foto: 10). Yapının batısında bulunan ikinci mekân, dikdörtgen planlı ve beşik tonozla örtülüdür (Foto: 11). Kuzey, güney ve batı duvarda yuvarlak kemerli birer pencere yer almaktadır. Günümüzde bu bölümün batı duvarında kitapların ve örtülerin bulunduğu dolaplar bulunmaktadır. Türbede üç sanduka bir mezar mevcuttur.

Restorasyon çalışmalarının görüldüğü yapıda eski fotoğraflarda[16] inşa malzemesi olarak cephelerde moloz taş malzeme ile köşe bağlantılarda taş malzeme kullanıldığı görülmektedir (Foto: 10). Ayrıca kubbesi ve öndeki tonozlu mekân da moloz taş malzemelidir. Günümüzde yapı içten ve dıştan tümüyle kireç malzeme ile sıvanmıştır. Pencere kemerleri düzgün kesme taş malzemelidir. Kubbe ve tonoz dıştan kurşunla kaplanmıştır. Türbenin eski fotoğraflarından ahşap pencere kanatları olduğu görülmektedir (Foto: 12). Günümüzde ise bu kanatların takıldığı demirler mevcuttur. Türbede dört köşede yer alan üzengi taşları özgün halini korumaktadır. Sandukalardan Seyyid Bilal'e ait olan ahşap malzemeli iken Emir Beygelmiş'e ve ailesinden birilerine ait olduğu düşünülen sandukalar mermer malzemelidir (Foto: 13).

Değerlendirme ve Sonuç

Türk İslam mimarisinin Anadolu'daki mührü olan türbeler, ahiret inancı ve ölen kişiye gösterilen saygıyı ebedileştirmek gibi amaçlarla inşa edilmiştir. Farklı formlarda inşa edilen türbeler Anadolu Selçuklu çağı mimarisinde yoğun bir kullanım alanına sahiptir. Türbeler bağımsız olarak inşa edildikleri gibi bir yapıyla bağlantılı ya da bir yapı kompleksi içerisinde yer almaktadır. Seyyid Bilal Türbesi de Anadolu Selçuklu çağı mimarisinde bir yapıyla bağlantılı olan ve günümüze kadar birçok onarımlar gören bir yapıdır. Günümüzde Cezayirli Ali Paşa Cami ile bitişik olan türbeye ait inşa kitabesi ve vakfiye bulunmamaktadır. Her ne kadar cami kitabesi Osmanlı dönemine aitse de mevcut dönemde bir mescidin varlığı bilinmektedir. Dönem içerisinde mescitlerle bağlantılı türbeler yoğun bir kullanım alanına sahiptir.

Türk ve İslam sanatının en dikkat çekici türlerinden biri kitabelerdir. Yapılar üzerinde yer alan kitabeler içerik ve üsluplarıyla İslam sanatının her döneminde ayrı bir öneme sahip olmuştur. Kitabeler özellikle İslamiyet'in resim heykel gibi tasvir sanatları karşısındaki tutumu nedeniyle daha fazla tercih edilmiştir. Seyyid

[15] Zekiye Tunç- Arzu Özbek, Sinop'ta Selçuklu Mirası, SUTAD, Nisan 2020; (48), 299.
[16] Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinden alınan fotoğraflarda tarih belirtilmemiştir.

Bilal Türbesi'ne ait kitabe sanduka üzerinde yer almaktadır. Bu kitabede iki durum açısından incelenmiştir. Birincisi kitabede hem "türbe" hem de "imaret" ifadeleri kullanılmıştır. Aynı kitabe içerisinde iki yapı türünün ayrı ayrı zikredilmesi dikkat çekicidir. "İmaret" kavramının İslam sanatında birçok yapı türünü kapsadığı bilinmektedir. Bu türbenin konumu düşünüldüğünde muhtemelen imaretten kasıt da zaviye olmalıdır. Nitekim Anadolu Selçuklu çağı mimarisinde türbeyle bağlantılı farklı yapıların yer aldığı ve bu yapılardan tekke ile zaviyelerin yol güzergâhlarında bulunduğu da bilinmektedir.

İkincisi kitabede yer alan tarih bölümüdür. Bu bölüm araştırmacılar tarafından Arapça metinde doğru yazılmasına rağmen anlamında farklı yorumlamışlardır. Kitabede "Tayboğa'nın oğlu Emir Beygelmiş tarafından Recep 679/ Ekim-Kasım 1280 yılında yapılması emredilmiştir" ifadeleri yer alırken araştırmacılar kitabe metnindeki rakamları yanlış yorumlayarak Recep 697/Nisan-Mayıs 1298 yılına tarihlendirmiştir. Bu durum ise 18 yıllık bir tarih aralığının oluştuğunu göstermiştir.

Bu çalışma ile Seyyid Bilal Türbesi'nin kitabesi incelenmiş yanlış yorumlanan tarih ibaresi düzeltilmiştir. Kitabede kimin için yapıldığı, ne amaçla kullanıldığı ve tarih bilgileri dışında ayrıca kitabede yer alan "türbe" ve "imaret" terimleri hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Kitabeler konusunda yapılacak yeni çalışmalara fayda sağlaması ümit edilmektedir.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Berberoğlu, Muhammet, *Beylikler Döneminde Sinop*, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2010.

Esemenli, Deniz, *Sinop İli Türk Dönemi Mimarisi,* (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990.

Kuban, Doğan, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı,* (1. Baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

Kur'an-ı Kerim Meâli. (2010). Altuntaş, H. Şahin, M. (Haz.), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Önkal, Hakkı, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.

------ Önkal, 'Epigrafik Metinlerin Deşifresinde Takip Edilebilecek Usul Hakkında Düşünceler', *Prof. Dr. Selçuk Mülayim Armağanı: Sanat Tarihi Araştırmalar ı*(Edt. A.Doğanay), Lale Yayınevi, İstanbul 2016.

Özkurt, Kemal- Tüfekçioğlu, Abdülhamit, "Türk-İslam Sanatında Kitabeler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VII, 14, 2009.

Tunç, Zekiye- Özbek, Arzu, Sinop'ta Selçuklu Mirası, SUTAD, Nisan 2020; (48).

Tüfekçioğlu, Abdülhamit, "Türk-İslam Dönemi Türbe ve Mezar Taşı Kitabelerinde Tarih İbareleri", *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, İstanbul,18-20 Aralık 1998.

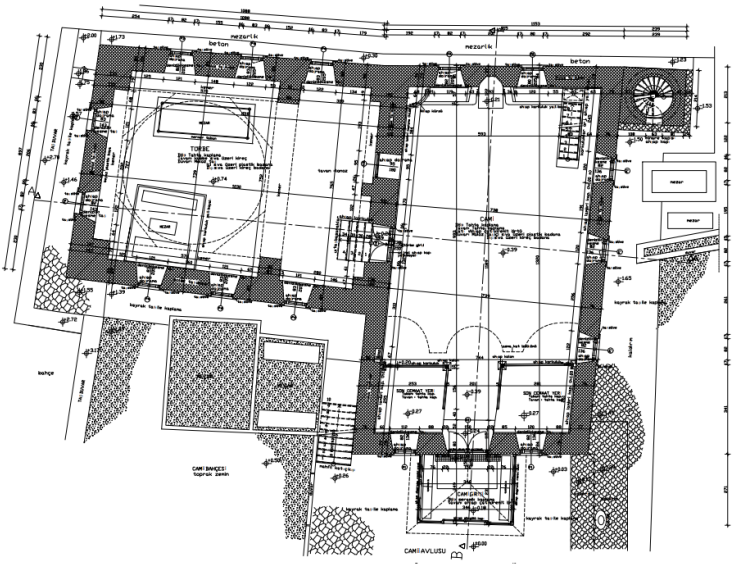
----------Tüfekçioğlu, *, Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı, Kültür Bakanlığı Yayınları,* Ankara, 2001.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

İnternet Kaynakları

https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/sinop/kulturenvanteri/cezayirli-ali-pasa-cami (E.T:26.05.2020).

Çizim ve Fotoğraflar

Çizim 1: Sinop Seyyid Bilal Cami ve Türbesi Planı (Samsun VGM Arşivi)

Fotoğraf 1: Sinop Seyyid Bilal Cami ve Türbesi Genel Görünüm

Fotoğraf 2: Caminin Kuzey Cephesindeki Arapça Dua Kitabesi

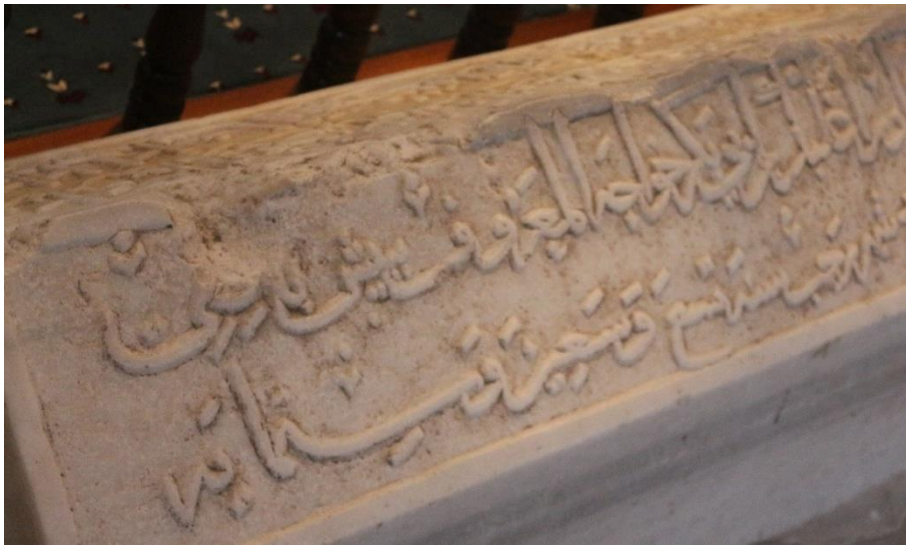
Fotoğraf 3: Sinop Seyyid Bilal Türbesi'ndeki Sandukalar

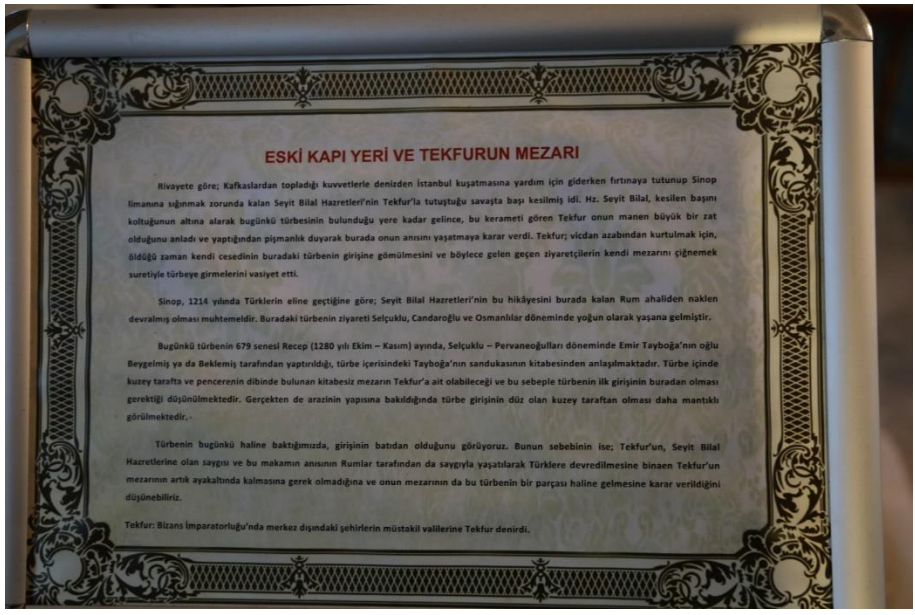
Fotoğraf 4: Sinop Seyyid Bilal Türbesi'ndeki Kitabenin İlk Bölümü

Fotoğraf 5: Sinop Seyyid Bilal Türbesi'ndeki Kitabenin İkinci Bölümü

Fotoğraf 6: Sinop Seyyid Bilal Türbesi'ndeki Kitabede Tarih Bölümü

Fotoğraf 7: Sinop Seyyid Bilal Türbesi'ndeki Tanıtım Levhası

Fotoğraf 8: Sinop Seyyid Bilal Türbesine Harim Mekânından Giriş

Fotoğraf 9: Sinop Seyyid Bilal Türbesi İç Mekân ve Seyyid Bilal'e Ait Sanduka

Fotoğraf 10: Sinop Seyyid Bilal Türbesi Doğu Cephe **(**Samsun VGM Arşivi)

Fotoğraf 11: Türbenin Önünde Yer Alan İkinci Mekân

Fotoğraf 12: Sinop Seyyid Bilal Türbesi Dıştan Görünüm **(**Samsun VGM Arşivi)

Fotoğraf 13: Sinop Seyyid Bilal Türbesi'ndeki Sandukalar

Halkla İlişkiler Perspektifinden Sosyal Medya ve Kurumsal İletişim

Emel DEMİR ASKEROĞLU[1]

1 Doç.Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Çerkezköy Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, Türkiye, edemir@nku.edu.tr

GİRİŞ

Grunig ve Hunt'ın ifadesi ile (2005) halkla ilişkiler, "bir örgütle o örgütü ilgilendiren kamular arasındaki iletişimin yönetimi" olarak tanımlanmaktadır. Bu tanıma göre halkla ilişkiler ve iletişim yönetimi aynı kavramlardır. Halkla ilişkiler veya iletişim yönetimi, gerek iletişim tekniğinden gerekse medya ilişkileri ve tanıtım gibi uzmanlaşmış halkla ilişkiler programlarından daha geniş bir kapsamı olduğunu söylemek mümkündür. Halkla ilişkiler ve iletişim yönetimi, bir örgütün iç ve dış kamularla, yani örgütün hedeflerine ulaşma yeteneğini etkileyen gruplarla kurduğu iletişime ait planlama, yürütme ve değerlendirme etkinliklerinin toplamını ifade etmektedir.

Cutlip ve Center'a göre, "halkla ilişkiler, karşılıklı yarar sağlayan iki yönlü iletişime dayanan dürüst ve sorumlu uygulamalarla kamuoyunu etkiyemeye yönelik planlı çabalar" (akt. Peltekoğlu, 2019). Halkla ilişkiler kurum ve kuruluşların çevresi ile uyum sağlamasını sağlayan bir yönetim görevini üstlenmektedir. Teknolojik gelişmeler, değişen yasal düzenlemeler, küreselleşme süreci ve bu sürecin beraberinde getirdiği farklı kültürlerle muhatap olma, değişen dünya düzeni içerisinde rekabet etmek gibi yükümlülükleri olan kuruluşlar iletişimin gücünden yararlanmak durumundadır (Peltekoğlu, 2019).

1984 yılında James Grunig ve Todd Hunt tarafından 'Halkla ilişkiler, bir kuruluş ile onun halkları arasındaki iletişimin yönetimidir' şeklinde tanımlanmasına karşın (Bailey, 2018), literatürde halkla ilişkiler ve iletişim yönetimi kavramlarına değişik bakış açıları yer almaktadır. Halkla ilişkilere dar bir kapsamda ele alan bu nedenle iletişim yönetimi sürecinin sadece bir parçası olarak gören kaynaklar yer almaktadır. Dr Jon White, 'Halkla ilişkiler iletişimi kullanır ve çoğu zaman iletişim ile karıştırılır veya iletişim olarak yanlış etiketlenir'. Şeklinde durumu ifade etmektedir. Öte yandan halkla ilişkilerin stratejik amaçlarını gerçekleştirmek için iletişimi bir araç olarak kullandığı görüşü de yer almaktadır (Bailey, 2018).

Long ve Hazelton, halkla ilişkilerin "bir kurumun, kurumsal hedeflere ulaşmak amacıyla iç ve dış çevresine kendini uyarlama, değiştirme veya mevcut varlığını sürdürme çabalarını destekleyen bir iletişim yönetimi işlevi" olduğunu belirterek halkla ilişkilerin sadece tek taraflı olarak hedef kitlesini ikna etmekten öte kurumun hedef kitlesi ve sosyal paydaşlarıyla karşılıklı anlayışı, iki yönlü açık, etkileşimli besleyici iletişimi destekleyen, kurumun bu doğrultuda kendi tutumunu ve davranışını değiştiren bir işlevi olduğunun altını çizmişlerdir (Akt. Tuncel, 2009).

James Grunig'in (1976) örgütsel teorileri halkla ilişkilere uyarlaması ve simetrik iletişim konseptini geliştirmesiyle ve ardından Broom ve Smith'in (1978,

1979) halkla ilişkiler yöneticisi rolünü gündeme getirmesiyle halkla ilişkilerin hem yönetim hem de iletişim disiplini olduğu yönündeki ortak görüşü beraberinde getirmiştir (Grunig vd., 2006).

1.Kurumsal İletişim ve Halkla İlişkiler

Kadıbeşegil'e göre (2008:159), "kurumsal iletişim, sürdürülebilir kalkınma ilkeleri yaklaşımıyla şirketin performansının arttırılması ve toplum tarafından beğenilen ve takdir edilen bir kurum haline dönüşmesine yönelik alanların bütününü kapsayan bir iletişim ve ilişki yönetimi disiplinidir".

Kurumsal iletişimin halkla ilişkiler ile aralarındaki ilişkiyi açıklamaya yönelik oldukça farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Kurumsal iletişimi halkla ilişkilerden farklı bir alan olarak gören ve kurumsal iletişimi daha geniş bir yapı olarak gören bir yaklaşım olmasına karşın, halkla ilişkilerin uygulama alanı olarak inceleyen yaklaşımlar da bulunmaktadır. Halkla ilişkileri kurumsal iletişim ve pazarlama yönlü halkla ilişkiler olarak ele alıp inceleyen yaklaşımlara göre, halkla ilişkilerin uygulama alanlarından biri de kurumsal iletişimdir.

Kurumsal iletişimin ilk tanımlayanlardan olan Jackson; kurumsal iletişimi "bir şirket tarafından planlanan hedeflerine ulaşmak için oluşturulan iletişim aktivitelerinin toplamı" olarak tanımlamaktadır. Kurumsal iletişim alanında çalışan akademisyen Van Riel ise, kurumsal iletişimi, "kurumun bağlı olduğu kitlelerle iyi ilişkiler geliştirmesine temel hazırlamak amacıyla, tüm iç ve dış iletişim biçimlerinin en etkili ve verimli bir şekilde eşgüdümlü hale getirilmesini sağlayan bir yönetim aracı" olarak ifade etmektedir (Akt. Görkem, 2013).

Halkla ilişkiler ve kurumsal iletişim kavramları bir birine yakın hatta bir biriyle karıştırılacak iki kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Kimi zaman halkla ilişkiler faaliyeti olarak kurumsal iletişimi görürken kimi zamanda kurumsal iletişim ismi altında halkla ilişkiler faaliyetlerinin yürütüldüğü görülmektedir.

Peltekoğlu'nun ifadesiyle halkla ilişkilerin bir yönetim fonksiyonu olması ve stratejik iletişim yönetimi süreci olarak ifade edilmesi, halkla ilişkilerin kurumsal iletişim terimlerinin aynı çatı altında ele alınmasının gerekliliğin açıklamaktadır (Balta Peltekoğlu, 2018).

1990'lı yılların başlarından itibaren bazı yazarların halkla ilişkiler tanımını ve kapsamını kullanması; ancak, halkla ilişkiler terimini kullanmak yerine, bunları kurumsal iletişim olarak isimlendirmesi bu eğilimin başka bir göstergesidir. (Görkem, 2013).

Kurumsal iletişim, kurumun iç ve dış çevresiyle gerçekleştirdiği tüm iletişim faaliyetlerinin bütünlüğünü korumak ve bu yolla kurumun istenilen imajının oluşmasını sağlamak amacındadır. Değişen dünya koşullarında işletmeler varlık-

larını sürdürebilmek ve gelişebilmek için çalışanların ve kurumun bu değişimlere duyarlı hale gelmesi önemlidir. Halkla ilişkiler kuruluşların çevreleri ile ilişkilerini düzenleyen, kurumu çevresine anlatan, çevreden gelen izlenim ve beklentileri kuruma anlatan, kuruluş ile çevresi arasındaki bağlantıyı sağlayan çift yönlü iletişim işlevini yerine getirmektedir (Okay, 2002). Böylelikle kurum imajı ve kurum itibarı oluşmasında önemli bir işleve sahip olmaktadır.

Kurum içi iletişim faaliyetlerinin sağlanması, kurum kimliği ve kurum imajının oluşturulması halkla ilişkiler perspektifinden gerçekleştirilen kurumsal iletişim uygulamalarındandır. Kurumsal iletişim stratejik halkla ilişkiler yaklaşımıyla doğrudan örtüşen bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüz halkla ilişkiler yaklaşımı yalnızca duyurum ve tanıtım faaliyeti değil bir stratejik bir iletişim yönetimi olarak kabul edilmektedir. Peltekoğlu, Halkla İlişkiler Üzerine Düşünmek (2016) adlı makalesinde "halkla ilişkilerin hemen her alana uygulanabildiği" ifadesini kullanmaktadır. Bu ifade halkla ilişkilerin kurumsal amaçlar üzerine yapılandığı, bir çok alanda faaliyet gösterdiği anlamına gelmektedir. Halkla ilişkilerin sistemin uyum içerisinde çalışabilmesine, mevcut statükonun korunmasına, hakim ideolojinin sürdürülebilir kılınmasına ve yeniden üretilmesine katkı sağlayabileceği, hatta yeni süreçlerde etkili bir aktör olabileceğini söylemek mümkündür (Balta Peltekoğlu, 2016).

Kurumsal iletişim, kurumun çalışanları, yöneticileri, paydaşları, ortakları gibi kurumun iç ve dış hedef kitlesiyle her alanda kurduğu iletişimi ifade etmektedir. Ivy Lee ve Edward Bernays kurumsal iletişimi şöyle açıklamaktadır (akt.Eker Akgöz, 2013):

- Kurumun imajlarını yarattığı ve seslerini yansıttıkları daha büyük sosyal, politik, ekonomik ve kültürel iklimleri takip etmek,
- Fırsat anının avantajını almak veya kurumsal iletişim için koşulları yaratmak,
- Tercihlerin psikolojisini anlamak ve yaratmak
- İletişim kanalları karışımının en iyisini seçmek,
- Kurumsal iletişim etiğinde, sorumluluk almak.

Kurumsal iletişim, kurumun imajının oluşturulması ve sürdürülebilir bir imaj yaratabilecek, kesintisiz ve stratejik iletişim faaliyetlerinin tercih edilmesi, kurumun muhatap olduğu çevrenin değişkenlerine uyum sağlayabilmesi, rakiplerin analiz edilerek var olan fırsatların değerlendirilebilmesi, hedef kitlenin beklentilerinin karşılanabilmesi için çalışmaların yapılması, hedef kitlelere uygun mesajların doğru iletişim kanalları ile aktarılmasının sağlanması gibi uzun bir süreci kapsamaktadır.

İmaj tüketici veya halkın işletme ya da ürünle karşılaştığı her alanda oluşabilmektedir. İnsanlar duydukları ve gördüklerini mantık ya da duygu çerçevesinde bütünleyerek bir görüşe sahip olmaktadır. Bu nedenle işletmelerin sahip oldukları kişilik yapısı kamuoyu önünde iyi, kötü, olumlu, olumsuz gerçek ya da hayal ürünü olabilir. Ancak imaj çalışanların, tüketicilerin ve diğer hedef kitleler tarafından işletmenin farklı yönlerinin algılanması sonucunda benimsenen görüşün toplamında oluşmaktadır (Balta Peltekoğlu, 1997).

İletişim teknolojilerindeki gelişmeler; kurumsal iletişim yöntemlerine hızla uyarlanmakta, endüstriyel ilişkilerin değişimiyle bireysel iletişim önem kazanmakta, böylece kurum içi iletişim, kurumsal iletişimin yapıtaşı haline dönüşmektedir. Hızla artan rekabet ortamıyla birlikte, çalışanların desteğinin öneminin artması, çeşitli iletişim yöntemlerinden faydalanarak, çalışanların kurumları ile özdeşleşmeleri ve bağlılıklarını geliştirmeleri yönünde çaba harcamalarına etken olmaktadır. İşletmelerin benimsedikleri yönetim anlayışları ile birlikte kurum içi iletişim sistemi arasında bir paralellik görülmekte olup, az sayıda çalışanın olduğu küçük veya geleneksel işletmelerde iletişim basit ve yüz yüze gerçekleştirilirken, işletmelerin yapısı büyüdükçe iletişim sistemi de büyümektedir (Balta Peltekoğlu, 2018). İşletme yapıları kullanılan iletişim tür ve yöntemlerinde etkili olmaktadır. Büyük ölçekli işletmelerde karmaşık yapıyı çözümleyebilmek için iletişim faaliyetlerini de bu yapılara uygun olarak tercih etmek gerekliliği doğmaktadır. Bu nedenle yüz yüze iletişimin yerini yazılı iletişim almaktadır. Başarılı bir kurum içi iletişim hem verimliliği arttırmakta hem de imaja olumlu etkisi olmaktadır. İletişim problemlerini yaşandığı işletmelerde ise çatışma ve stres ortamı oluşturarak ekonomik kayıplar yaratmaktadır. Son yıllarda işletmeler, bu olumsuz durumları engelleyebilmek için iletişim faaliyetlerine karşı daha duyarlı olduğunu söylemek mümkündür (Balta Peltekoğlu, 2018).

2. Sosyal Medya ve Halkla İlişkiler

İletişim dünyası önemli bir biçimde dijital bir yönde ilerlemektedir ve bu dönüşümü anlayanlar, anlamayanlara göre çok daha etkili iletişim kurabileceklerdir. Halkla ilişkiler uygulayıcıları, halkla iletişim kurma gereksinimi içerisindedirler ve bu nedenle daha etkili bir şekilde iletişim kurmak için bu dönüşümü anlamalıdırlar (Olayinka ve Ewuola, 2019).

Blogların bilgi toplamak için bir araç olarak kullanılmasının yanı sıra, kendini halkın gözünde daha iyi konumlandırmak için bloglar kullanılmaktadır. Geçmişte, halkla ilişkiler uygulayıcıları, bir içerik hazırlayıp yayınlanması için medyaya bu içeriği göndermekteydi. Ancak yayınlanıp yayınlanmayacağı medya yetkili-

lerinin kontrolündeydi. Ancak günümüzde, hazırladıkları içeriklerin dağıtılması sürecinde geleneksel medyaya alternatif olarak bloglar, sosyal ağlar ve diğer çevirim içi medya araçları sayesinde kendileri de yayınlayabiliyorlar. Her ne kadar geleneksel medya işlevini devam ettirse de halkla ilişkiler uygulayıcıları artık doğrudan halkla konuşabiliyor ve tepkilerini görebiliyorlar. Örneğin, bir tüketici kötü bir deneyim hakkında tweet attığında, şirket bu yorumları görebilir ve müşterilerine daha doğrudan hizmet sunmak için anında yanıt verebilir. Instagram, LinkedIn, Twitter ve Facebook gibi sosyal medya araçları sayesinde halkla ilişkiler uzmanları hedef kitlelerine ulaşabilmektedir. İşletmeler ve tüketiciler arasındaki mesafe daralmakta ve bu nedenle sosyal medya, halkla ilişkiler kampanyaları için önemli mecra haline dönüşmektedir (Olayinka ve Ewuola, 2019).

Sosyal medya, halkla ilişkiler uygulamaları için büyük fırsatlar yaratmaktadır. Örneğin geleneksel halkla ilişkilere kıyasla sosyal medyada markaların kendilerinden söz edilmesini sağlaması daha kolay hale gelmektedir. Her kesimden değişik özellikteki kitlelere ulaşma imkanı veren sosyal medyada hem geniş bir kitleye ulaşmak mümkündür hem de kendi hesaplarını açarak yeni bir iletişim kanalı oluşturmaya imkanı tanımaktadır. Bu sayede bireyler kendi platformlarını oluşturup, kendi kitlesini yaratabilmektedir. (Mekky, 2019). Halkla ilişkiler perspektifinden sosyal medya kriz dönemleri için olumlu ve olumsuz özellikleri beraberinde taşımaktadır.

Sosyal medya mesajlarının kolay erişilebilir olması, yaygın görünürlük imkanı sunması, müşterileri şikayetlerinin bu mecra üzerinden yürütülmesine de olanak tanımaktadır. Tüketiciler doğrudan müşteri ilişkileri departmanlarıyla iletişim kurmak yerine, şikayetlerini sosyal medya araçları üzerinden gerçekleştirmekte ve herkese açık biçimde şikayetlerini dile getirmektedirler. Bu şikayetlerin denetimsiz biçimde kontrol altına alınmadan bırakılması ise kuruluşun olumsuz durumlarla karşı karşıya gelmesine neden olabilmektedir (Maryville University, 2021).

Halkla ilişkiler uygulayıcıları için yeni bir mecra olarak, sosyal medya hedef kitlelere ulaşmak için alternatifler sunmaktadır. Dijitalleşme sonucu ortaya çıkan sosyal medya platformları ve bu platformların yaşamımızda edindiği yer halkla ilişkiler uygulayıcılarına yeni uygulama alanları da açmaktadır. Halkla ilişkiler uygulayıcıları bu yeni platformları meslekleri için nasıl kullanacağı ve nasıl daha etkin hale getireceği konusunda yeni yöntemler uygulamaya başlamışlardır. Düşük bütçe ve yaratıcılık içeren bu uygulamalar ile daha geniş kitlelere ulaşmak mümkündür.

3. Kurumsal İletişim Yönetiminde Sosyal Medyanın Halkla İlişkiler Amaçlı Kullanımı

Sosyal medya, 2006'dan beri halkla ilişkiler uygulayıcıları için önemli bir mecra haline gelmiştir. Halkla ilişkiler, sosyal medyayı ilişki yönetimi ve diyaloğa dayalı bir iletişim için etkin bir kanal olarak kullanmaktadır. Halkla ilişkiler uygulayıcıları hedef kitleleriyle ilişki kurmak ve bu ilişkiyi sürdürmek için sosyal medya platformlarını kullanmaktadır (Wang vd. 2021).

Sosyal medya, müşterilerle ilgili daha ayrıntılı bilgi sahibi olabilmek, marka bilinirliliğini ve sadakatini arttırmak, gerçek zamanlı sonuçlarla hedeflenen kitleye ulaşacak tanıtım faaliyetleri gerçekleştirmek, yüksek dönüşümlü potansiyel müşteriler oluşturmak, müşteri deneyimi sağlamak, web sitesi trafiğini arttırmak ve arama sıralamasını yükseltmek için halkla ilişkiler amaçlı kullanılmaktadır. Ayrıca rakiplerin hareketlerinden haberdar olmak ve analizler yapabilmek için de sosyal medya halkla ilişkiler uygulayıcıları için yol gösterici olabilmektedir (Wang ve Huang, 2018).

Sosyal medya kullanıcıları her geçen gün artmaktadır. We are social verilerine göre 2016 yılında 2,31 milyar sosyal medya kullanıcı sayısı 2021 yılı verilerine göre %82'lik bir artışla 4,2 milyara ulaşmıştır (Wearesocial,2021).

Dünyada en çok kullanılan sosyal medya platformlarına göre ilk sırada Facebook (2.740), ikinci sırada Youtube (2.291)ve üçüncü sırada Instagram (1.221) yer almaktadır (Wearesocial, 2021). Kullanım oranları yüksek olan bu sosyal medya platformlarının halkla ilişkiler amaçlı kullanımları da oldukça yaygındır.

Sosyal medya araçlarının halkla ilişkiler amaçlı kullanımını şu şekilde sıralamak mümkündür

Facebook şirket ve marka hakkında konuşulacak bir mecra olarak, grupların oluşturulması, kişilerin markadan bahsetmelerinin sağlanması, bağış kampanyalarının yürütülmesi için faydalanılabilir, tüm halkla ilişkiler etkinliklerine yardımcı olabilecek bir mecradır (Bates, 2021):

Facebook markaların müşterileri ile iletişim kurabilmeleri için önemli bir mecra haline gelmiştir. Facebook'un sahip olduğu özellikler, profil yapısı, uygulamalar, hayran sayfaları, hem pazarlama halkla ilişkileri açısından fırsatlar sunmakta hem de etkinlik yönetimi sürecinde halkla ilişkiler uygulamaları için önemli bir mecra olarak işlevsellik göstermektedir. Özellikle elektronik posta ile büyüyen davetler, sohbetler, spesifik gruplara ulaşabilecek imkanlar tanımaktadır (Askeroğlu, 2010).

Twitter, yeni bir ürün ya da hizmet için lansman, etkinlik ve promosyon hakkında hızlı mesaj göndermenin veya her türlü güncellemeyi sağlamak için imkan sunmaktadır. Hashtag'leri kullanmak, insanlara ulaşmanın ve ayrıca hedef kitle-

lerin şirket ya da marka hakkında neler söylendiğini takip etmek için imkan sunmaktadır. Twitterda markalar ve şirketler hem kendi hakkında araştırma yapmak hem de rakipler hakkında araştırma yapmak için Twitter kullanabilir. Periscope uygulaması sayesinde canlı yayın yapmak ve bu sayede takipçilerle bağlantı kurmak mümkündür.

Twitter hedef kitle ile hızlı ve etkili bir iletişim kurmaya olanak tanıyan özellikleri sayesinde konu yönetimi sürecinde özellikle gündem yönetimi sürecinde kullanıcılara konu hakkında ileti yazma ve bu iletiyi paylaşma imkanı tanımaktadır. Paylaşılan konunun hem ulusal hem de uluslararası platforma taşınması mümkün olmaktadır (Demir Askeroğlu, 2018).

Twitter sahip olduğu özellikler doğrultusunda halkla ilişkiler amaçlı kullanımında içerik paylaşımına olanak sağlaması, anlık iletileri aktarabilmesi, müşteri ilişkileri sürecini desteklemesi ve gündemi takip etmesi gibi işlevlere de sahiptir.

LinkedIn uygulamasıyla, sektör hakkında bilgi sahibi olunabilir, önemli ve etkili kişilerle bağlantılar kurulabilir, ulaştırmak istediğimiz bilgileri aktarmak ve yaymak mümkündür.

Instagram, takipçilerle etkileşim kurmanın en etkili yoludur. Görsel paylaşımı yapmak, önemli durumları sergilemek ve ciddi konularda farkındalık yaratabilecek fırsatlar sunmaktadır. Instagram, izleyicilerin katılımını sağlayabilmektedir. Fiziki katılımın mümkün olmadığı etkinliklerde takipçilerin bu etkinliğe Instagram üzerinden katılmalarını sağlamak ve onların etkinliğin bir parçası olmasını sağlamak mümkündür. Etkinlik yönetim sürecinde öncesi, sırası ve sonrası süreçlerini paylaşarak hedef kitleyi bu konuda heyecanlandırmak ve ilgisini çekerek katılım arttırmak mümkün olmaktadır (Bates, 2021). Geniş hedef kitlelere ulaşma olanağına sahip bir platform olan Instagram, heterojen yapıda hedef kitlelere farklı iletilerin gönderilmesinde önemli bir işleve sahiptir. Yoğun kullanım oranları hem görsel hem işitsel mesajların iletilmesini sağlaması, markaların iletişim sürecinde önemli fırsatlar da sunmaktadır.

Ayrıca Instagram ürün ve hizmetlerin tutundurulması sürecinde etkin bir işleve sahiptir. Halkla ilişkiler kampanyalarında etkinlik öncesi, sırası ve sonrasında gerçekleştirilen paylaşımlar sayesinde hedef kitlelere mesajlarını iletmekte, afiş, aktivite ve görsel paylaşımı ile hem hedef kitlede merak uyandırmada hem de etkinliğin takip edilmesini sağlamak için tercih edilebilmektedir (Demir Askeroğlu, 2019).

YouTube, son yıllarda en çok takip edilen sosyal medya platformlarından biri olarak halkla ilişkiler uygulayıcıları tarafından da tercih edilmektedir. Kullanım oranı oldukça yüksek olan YouTube, sponsorluk, ürün yerleştirme ve ürün tanıtımı gibi Halkla İlişkiler yöntemleri bağlamında bir iletişim ortamı işlevi gör-

mektedir. Ayrıca siyasal halkla ilişkiler amaçlı olarak siyasi liderlerin tanıtım faaliyetleri, icraatları ve yerel yönetimlerin halkla ilişkiler faaliyetlerinde önemli bir işleve sahip olduğunu söylemek mümkündür. Markalar da hedef kitlelerine yönelik uygulamalarda YouTube platformunu kullanarak halkla ilişkiler uygulamalarını gerçekleştirebilmektedir (Balta Peltekoğlu ve Demir Askeroğlu, 2020).

Sonuç

Tarih boyunca icat edilen her yeni teknoloji, iletişim sürecinde yeni gelişmelere katkı sağlamıştır. Yazılı iletişimden önce var olan sözlü iletişim, matbaanın icadı, telgraf, radyo ve telefonun icadıyla yeni boyuta geçerek, iletişim sürecine farklı bir boyut katmıştır. Televizyonun icadı ise görsel iletişimin önem kazandığı dönemi beraberinde getirmiştir. Dijitalleşmenin giderek arttığı ve internet teknolojinin gelişmesi ise 20. Yüzyıl iletişim sürecine yeni bir boyut kazandırarak geniş halk kitleleri tarafından kullanılmaya başlanmıştır.

Tüm bu gelişmeler Balta Peltekoğlu'nun ifade ettiği gibi her yeni iletişim teknolojisi halkla ilişkiler için yeni bir uygulama alanı oluşturarak yeni bir iletişim kanalı haline dönüşmüştür (2018).

Kurumsal iletişim süreci ise dijitalleşmenin sonucu ortaya çıkan sosyal medya platformlarını hedef kitleler iletişim kurabilmek için bir kanal olarak kullanmaya başlamıştır. Her biri farklı özelliklere sahip olan bu sosyal medya platformları halkla ilişkiler uygulamaları için yeni fırsatlar yaratmakta ve halkla ilişkiler uygulamaları için yeni yöntemlere olanak tanımaktadır. Kullanım oranları milyonları bulan bu platformlar zaman ve mekan sınırı olmadan hedef kitlelere ulaşma imkanı da tanımaktadır.

KAYNAKÇA

1. Askeroğlu, O. (2010) Pazarlama Odaklı Halkla İlişkiler Uygulamalarında Sosyal Medyanın Rolü, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
2. Aydemir, O. (2002). Kurumsal İletişimde Stratejik Yönetim ve Planlama, ”Kurumsal İletişim Yönetimi, Ed. Rüveyde Akyürek, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi.
3. Bailey R., (2018). https://pracademy.co.uk/insights/public-relations-as-communication-management/. Erişim Tarihi:20.10.2021
4. Balta Peltekoğlu F. ve Demir Askeroğlu, (2020). Halkla İlişkiler Yöntemlerinin Serüveni: Söylevlerden Youtube Videolarına, Conference: III. International Conference on Empirical Economics and Social Sciences (e-ICEESS’20), Turkey.
5. Bates, R. Why Public Relations Should Play a Role in Your Social Media Marketing https://csic.georgetown.edu/magazine/public-relations-play-role-social-media-marketing/, Erişim Tarihi: 20.11.2021.
6. Canpolat N., Kısaç A., Byashimov G. (2013).KURUMSAL İLETİŞİMDE İKİ STRATEJİK ALAN: PAZARLAMA VE HALKLA İLİŞKİLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME, Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi, 2013, Cilt: 6, Sayı: 2, s.259-274.
7. Demir Askeroğlu E. (2019). Etkinlik Yönetimi’nde Sosyal Medya’nın İşlevi Üzerine Bir Araştırma, 7th International Symposium on Academic Studies in Educational and Social Sciences, Turkey.
8. Dilmen, N. E. (2007). Yeni Medya Kavramları Çerçevisinde İnternet Günlükleri-Bloglar ve Gazeteciliğe Yansımaları. Marmara İletişim Dergisi , 12, 113p. https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2021.102081.
9. Eker Akgöz, B. (2013). Denıson’ın Kurum Kültürü Modeli Bağlamında İletişim Memnuniyetinin Kurumsal Bağlılığa Etkisi, TC. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
10. Görkem Ş. (2013), Kuram ve Uygulamada Kurumsal İletişim, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
11. Kadıbeşegil S. (2008). Şimdi Stratejik İletişim Zamanı, MediaCat, 2. Baskı, İstanbul.
12. Karsak, B., Yılmaz Altuntaş E. ve Sancar Demren G.A. (2018). Stratejik İletişim Yönetiminde Dijital Kanalların Önemi: Halkla İlişkiler Uygulayıcılarının Dijital Kanal Kullanımlarına Yönelik Niteliksel Bir Araştırma, Halkla İlişkiler ve Reklam Çalışmaları E-Dergisi ISSN 2636-753X / Cilt No 1, Sayı No 1.

13. Maryville University, (2021). Impact of Social Media on Public Relations During Times of Crisis, https://online.maryville.edu/blog/impact-social-media-public-relations/, Erişim Tarihi: 10.11.2021.
14. Mekky, M. (2019). How Social Media Is Changing The Face Of PR, https://www.forbes.com/sites/forbesagencycouncil/2019/02/21/how-social-media-is-changing-the-face-of-pr/?sh=566f5427724f, erişim tarihi: 10.11.2021.
15. Misci, S. (2006). Yeni Medya Kullanımının Organizasyon Yapısı Üzerindeki Etkileri . 1. Yeni İletişim Ortamları ve Etkileşim Uluslararası Konferansı Bildiri Kitapçığı (s. 128). İstanbul : Marmara Üniversitesi.
16. Olayinka, A. P., & Philip O. Ewuola. (2019). IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON PUBLIC RELATIONS PRACTICE. IJRDO - Journal of Social Science and Humanities Research (ISSN: 2456-2971), 4(5), 65-85. Retrieved from http://www.ijrdo.org/index.php/sshr/article/view/2878
17. Pelenk Ö. A. ve Sert, N.Y (2015) Dijital Halkla İlişkiler Kavram ve Araçları, İstanbul: Derin Yayınları.
18. Peltekoğlu, Balta F. (2016), Halkla İlişkiler Üzerine Düşünmek, İletişimin Gücü, İstanbul: Beta Yayınları.
19. Peltekoğlu, Balta F. (2018), Halkla İlişkiler Nedir?, 10. Baskı, Beta Yayınları: İstanbul.
20. Peltekoğlu, Balta, F. (1997). Kurumsal İletişim Sürecinde İmajın Yeri. İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi.
21. Şenay, G. (2013). Kuram ve Uygulamada Kurumsal İletişim, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı Doktora Tezi.
22. Tuncel, H. (2009). Halkla ilişkilerin adlandırma sorunsalı üzerine bir değerlendirme. Marmara İletişim Dergisi, (14), 109-123.
23. Wang, R. and Huang, Y. (2018), "Communicating corporate social responsibility (CSR) on social media: How do message source and types of CSR messages influence stakeholders' perceptions?", Corporate Communications: An International Journal, Vol. 23 No. 3, pp. 326-341. https://doi.org/10.1108/CCIJ-07-2017-0067.
24. Wang, Y., Cheng,Y. and Sun J.(2021). When public relations meets social media: A systematic review of social media related public relations research from 2006 to 2020, Public Relations Review, Volume 47, Issue 4,
25. Wearesocial,(2021).https://wearesocial.com/blog/2021/07/digital-2021-i-dati-di-luglio/, Erişim Tarihi: 20.11.2021.

Covid-19'un Şirketlerin Büyüme Oranlarına Etkisi: Bist Sınai Endeksi Şirketleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz

Celal KEPEKÇİ[1]

Ender MEHMET ŞAHİNKOÇ[2]

1 Prof. Dr., Beykent Üniversitesi, Sermaye Piyasası Bölümü, celalkapekci@beykent.edu.tr, orcID: 0000-0001-7424-8824

2 Arş. Gör., Beykent Üniversitesi, Sermaye Piyasası Bölümü, mehmetsahinkoc@beykent.edu.tr, orcID: 0000-0002-8077-385X

GİRİŞ

2019 yılının Aralık ayında Çin'de ortaya çıkan ve hızla dünyaya yayılan Covid-19 salgını toplumsal sağlığı, sosyal hayatı ve ekonomik faaliyetleri ciddi bir şekilde etkilemiştir. Salgının öldürücü etkisine bağlı olarak ülkeler tarafından pek çok tedbir uygulanmış ve ekonomik birimler faaliyetlerini tamamen durdurmak ya da kısıtlı kapasite ile faaliyetlerine devam etmek zorunda kalmıştır. Salgın sürecinde küresel piyasalarda yaşanan belirsizlik ortamı ile sistematik risk artmış ve pay piyasalarında dikkate değer fiyat değişiklikleri ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda salgın etkisi altında geçirilen 2020 yılında, dünyada ve ülkemizde pay piyasalarında yaşanan değişimlerin ne gibi sonuçlar ortaya çıkardığının analiz edilmesi önem kazanmıştır.

Bu çalışmanın amacı, 2020 yılında BIST Sınai Endeksi'nde işlem gören seçilmiş şirketler için fiyat ve getiri değişimleri ile şirketlerin finansal bilgileri kullanılarak büyüme oranlarını tespit etmek ve karşılaştırmalı bir analiz yapmaktır. Çalışmanın bir diğer amacı ise BIST Sınai Endeksi'nde yer alan payların aşırı fiyat değişikliklerinin nedenlerini belirlemektir. Bu kapsamda 2020 yılında BIST Sınai Endeksi'nde işlem gören 157 şirket içerisinden seçilmiş 130 şirketin fiyat, getiri ve finansal bilgileri karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.

Çalışma bulguları, BIST Sınai Endeksi şirketlerinin 2020 yılı sonu itibariyle getiri oranlarının Covid-19'dan olumsuz etkilenmediğini göstermiştir. BIST Sınai Endeksi özelinde seçilmiş 130 şirket için pay fiyatlarının %126, getirilerin ise %149 artış gösterdiği belirlenmiştir. Bu kapsamda pay piyasasındaki fiyatların daha çok yatırımcı davranışları ve piyasaya yeni katılan yatırımcıların tercihleri sonucu şekillendiği söylenebilmektedir. Elde edilen bulguların pay piyasalarında işlem yapan yatırımcılara faydalı olması beklenmektedir (Borsa İstanbul Şirket Bilgileri, 2021).

1. BIST SINAİ ENDEKSİNİN 2020 YILINDA ARTIŞ ORANI HAKKINDA ÖZET BİLGİ

1.1. Bist Sınai Endeksindeki Artış Ne Anlama Geliyor?

BIST Sınai endeksinde 31.12.2020 tarihi itibariyle yer alan 157 şirketin paylarının 2020 yılındaki fiyat artışı, fiyat endeksi ağırlık ölçütleri kullanılmış olarak, %68 olarak ilan edilmiştir. Bu durum, bir yatırımcının yılbaşında 157 şirketin paylarına endeksteki ağırlık oranlarına göre yatırım yapmış olsaydı, yılsonunda %68 oranında fiyat artışlarından dolayı kazanç sağlayacağını göstermektedir. 2020 yılı için BIST Sınai getiri endeksindeki artış ise %71 olarak ilan edilmiştir. Getiri endeksine göre 2020 yılı içinde yatırımcının elde ettiği temettüler ve be-

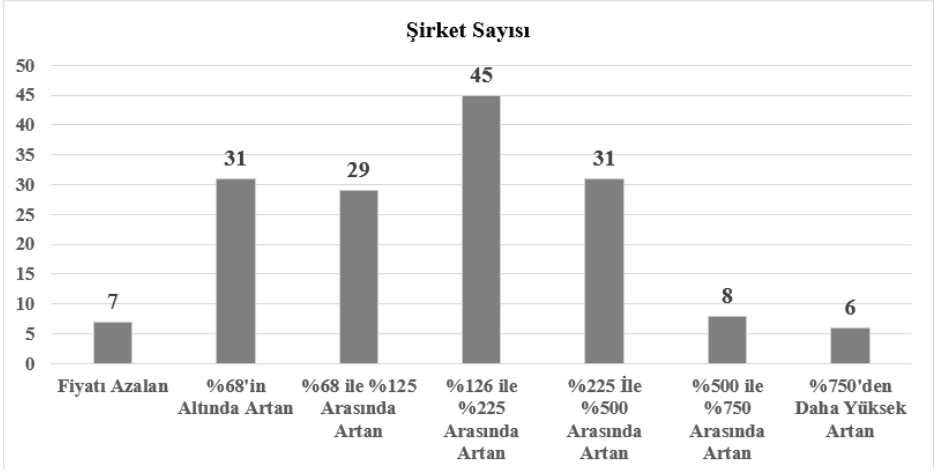
delsiz paylar ile birlikte yıllık kazancı %71 olacaktı. Birçok şirketin 2020 yılında salgın nedeniyle temettü dağıtmaması ve bedelsiz sermaye artırımı yapmaması nedeniyle fiyat endeksindeki artış oranı ile getiri endeksindeki artış oranı birbirine yakın çıkmıştır (SPK, 2021).

Araştırmamızda, 157 şirketin paylarının ağırlık ölçütü kullanmaksızın ortalama fiyat artışı %225 olarak hesaplanmıştır. Ağırlıksız ortalama fiyat artış oranının hesaplanması yatırımcılar için 2020 yılı başında bu şirketlerin her birine eşit tutarlarda yatırım yapılmış olsaydı, yılsonunda %225 oranında fiyat artışlarından dolayı kazanç sağlayacaklarını göstermektedir. Aşağıdaki tablo ve grafikte şirket pay fiyatlarındaki değişim oranı ile şirket sayıları gruplandırılarak gösterilmiştir (Tablo 1 ve Grafik 1).

Tablo 1. 2020 Yılında Pay Fiyatlarındaki Değişim Oranlarına Göre Şirketlerin Gruplandırılması

Şirket Sayısı	**Pay Fiyatlarında Değişim Aralığı**
7	Fiyatı Azalan
31	%68'in Altında Artan
29	%68 ile %125 Arasında Artan
45	%126 ile %225 Arasında Artan
31	%225 ile %500 Arasında Artan
8	%500 ile %750 Arasında Artan
6	%750'den Daha Yüksek Artan

Grafik 1. 2020 Yılında Pay Fiyatlarındaki Değişim Oranlarına Göre Şirketlerin Gruplandırılması

Pay fiyatlarındaki artış ve azalışların ortanca (medyan) değeri %145 olarak hesaplanmıştır. Başka bir deyişle 157 şirketin yarısının paylarındaki yıllık fiyat artış oranı %145'ten az, diğer yarısının paylarındaki yıllık fiyat artış oranı %145'ten yüksektir.

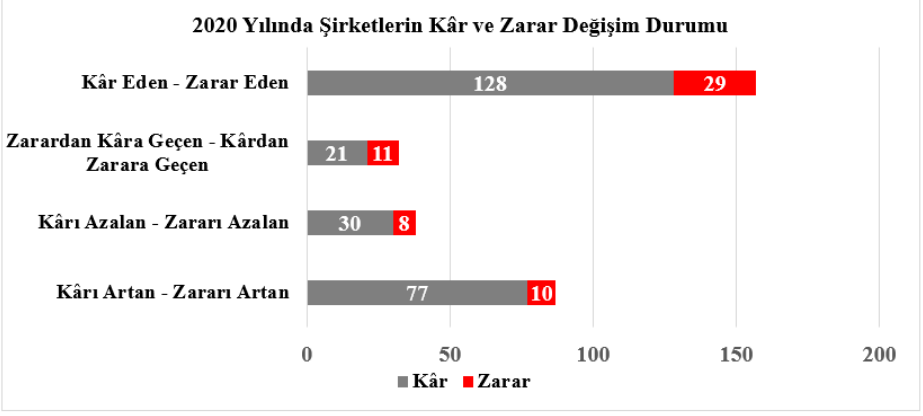
1.2. Bist Sınai Endeksindeki 157 Şirketin 2020 Yılı Performansı

BIST Sınai endeksinde 31.12.2020 tarihi itibariyle yer alan 157 şirketin karlılık durumu incelendiğinde 2019 yılında 39 şirket (%25) zarar beyan etmiş, 2020 yılında ise 29 şirket (%18) zarar beyan etmiştir. Bu bilgiye göre, 2020 yılı kârlılık açısından sınai şirketleri için genel olarak 2019 yılına göre daha iyi geçmiştir. Bu şirketlerin ikisi özel hesap dönemine göre yıllık finansal tablolarını hazırlamaktadır. Endeksteki şirketlerin kârlılık açısından 2020 yılında durumu aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Tablo 2. 2020 Yılında Net Kâr veya Zarar Beyanlarının 2019 Yılı Beyanları ile Karşılaştırılması

2020 YILINDA KÂR BEYAN EDEN		**2020 YILINDA ZARAR BEYAN EDEN**	
2020 Yılında Kârı Artan Şirket Sayısı	77	2020 Yılında Zararı Artan Şirket Sayısı	10
2020 Yılında Kârı Azalan Şirket Sayısı	30	2020 Yılında Zararı Azalan Şirket Sayısı	8
2020 Yılında Zarardan Kâra Geçen Şirket Sayısı	21	2020 Yılında Kârdan Zarara Geçen Şirket Sayısı	11
KÂR BEYAN EDEN ŞİRKETLERİN SAYISI	128	**ZARAR BEYAN EDEN ŞİRKETLERİN SAYISI**	29

Grafik 2. 2020 Yılında Kâr Zarar Değişim Durumu

Bu verilere göre iki yıl üst üste zarar beyan eden şirket sayısı (10 + 8) 18'dir. 2019 yılında zarar beyan eden şirket sayısı (10 + 8 + 21) 39'dur. 2019 yılında kâr beyan ettiği halde 2020 yılında zarar beyan eden şirket sayısı sadece 11'dir. Bu veriler, sanayi şirketleri açısından 2020 yılının kısıtlamalara rağmen 2019 yılından daha başarılı geçtiğini göstermektedir.

Şirketlerin 2020 yılı dönem net karlarındaki artış oranı ile şirketlerin pay fiyatlarındaki artış oranının birbirine paralel olarak değişmesi beklenir. Bu paralelliğin ne ölçüde olduğu aşağıda açıkladığımız araştırmanın detayında belirtilmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Bu çalışmanın kapsamı bağlamında literatüre bakıldığında Covid-19 dönemini içeren, Borsa İstanbul'u içeren ya da farklı endeksleri içeren pek çok çalışma olduğu görünebilmektedir. Çalışmada ele alınan BIST Sınai şirketleri bağlamında çalışmamız özgün olmakla beraber, bu çalışmaya benzer çalışmaların başlıcalarına değinmek araştırmacılar için faydalı olabilecektir.

"Covid-19 Krizinin Türkiye'deki Sektörler Üzerine Etkileri: Borsa İstanbul Sektör Endeksleri Araştırması" başlıklı çalışmasıyla Tayar, Gümüştekin, Dayan ve Mandi; Covid-19 salgınının Elektrik, Ulaştırma, Mali, Sınai ve Teknoloji sektör endeksleri üzerine basit lineer regresyon modeli ile incelemede bulunmuşlardır. Yapılan 10 sektörlü analizde ticaret sektörün dışındaki sektörlerde olumsuz etkiler tespit edilmiştir (Tayar vd.2020).

"Covid-19 Salgınında Borsa İstanbul Şirketlerinin Fiyatlamalarının Etkinliği" başlıklı çalışmada Ünal; salgın döneminde Borsa İstanbul'da faaliyet gösteren şirketlerin ne derece etkin fiyatlama yaptıklarını ve salgının farklı sektörlere finansal etkilerini incelemiştir. Yapılan çalışmada hisse fiyat performansında ve finansal performansta olumsuz etkiler tespit edilmiştir ancak Piyasa değeri, halka açık piyasa değeri, piyasa değeri /defter değeri ve yabancı yatırımcı oranı değerlerinin istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde salgın sürecinde hisse senedi getirilerine olumlu etkisi olduğu görülmüştür. Bu sonuç BIST Sınai incelemesi yapılan bu çalışmayla benzer sonuçlar taşımaktadır.

"Borsa İstanbul'da Covid-19 (Koronavirüs) Etkisi" başlıklı çalışmada Kılıç; koronavirüsün Borsa İstanbul sektör getirileri üzerindeki etkisini olay etüdü yöntemiyle incelemiştir. Yapılan çalışmanın analizleri sonucunda endekslerin birçoğunda negatif anormal getirilere rastlanmıştır. Sektör bazında en yüksek negatif getirilerin turizm ve tekstil sektörlerinde pozitif getirinin ise ticaret sektöründe olduğu görülmüştür. Ticaret sektöründe ulaşılan sonuç itibariyle bu çalışmanın sanayi sektöründe ulaştığı sonuçlar paralellik taşımaktadır.

"Covid-19'un Borsa İstanbul Üzerindeki Etkisi: Bir ARDL Sınır Testi Mo-

deli" başlıklı çalışmada Contuk; Covid-19'un Borsa İstanbul üzerindeki etkisini ARDL Sınır Testi Modeli kullanarak analiz etmiştir. Çalışma sonucunda, Covid-19'un borsa işlem hacmi üzerinde kısa vadede negatif yönde ve anlamlı bir etkisi olduğu, uzun vadede ise pozitif yönde ve anlamlı bir etkisi olduğu belirlenmiştir.

"Koronavirüs (Covid-19) Salgınının Türkiye'de Genel Ekonomik Faaliyetlere ve Hisse Senedi Borsa Endeksine Etkisi" başlıklı çalışmada Çetin; koronavirüs salgınının Türkiye ekonomisi üzerindeki etkisi, hisse senedi borsa endeksi ve genel ekonomik faaliyetlerin düzeyi açısından satın alma yöneticileri endeksini kullanarak analiz etmiştir. Çalışmada en küçük kareler yöntemi uygulanarak çok değişkenli bir regresyon modeli kullanılmıştır. İncelenen dönemde sosyal mesafe ve sokağa çıkma kısıtlaması uygulamasının genel ekonomik faaliyetlerin seviyesini -0,708 birim düşürdüğü ancak pay fiyatları üzerinde olumsuz bir etkide bulunmadığını bulgularına ulaşılmıştır. Çetin tarafından yapılan çalışmanın sonucunda pay fiyatları üzerine bulunan sonuçla bu çalışmanın ulaştığı sonuç benzerlik taşımaktadır.

"Covid-19 Pandemisinin BIST Sektör Endeksleri Üzerine Asimetrik Etkisi" başlıklı çalışmada Özdemir; Covid-19 vaka ve vefat sayıları ile sektör endekleri arasındaki asimetrik ilişki Hatemi-J asimetrik nedensellik testi ile incelemiştir. Yapılan bu çalışmanın test sonuçlarında, Covid-19 vaka sayısındaki pozitif şoklar mali endekste negatif şoka neden olduğu tespit edilmiştir. Vefat sayısı ile mali endeks arasında nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Yapılan bu çalışmada SINAİ endeksi verileri dönemler itibariyle incelenmiş olup, hem azalış hem de artış olan dönemlerin olduğu belirlenmiştir. Bu durum bazı yatırımcıların krize fırsata dönüştürebilme kabiliyetiyle, bazı sanayi kuruluşlarının da pandemi koşullarından etkilenmemesiyle açıklanmaktadır.

İncelenen literatür örnekleri göstermiştir ki Covid-19 pandemi sürecinde Borsa İstanbul'da farklı endekslerde azalışlar ve artışlar gözlenebilmiştir. Bu çalışmanın inceleme alanını oluşturan BIST Sınai şirketleri pay fiyatları özelinde literatürde birebir aynı örnek bulunmamaktadır. İncelenen çalışmalarda SINAİ endeksini içeren ya da pay fiyatları üzerine araştırma yapan çalışmaların sonuçları bu çalışmanın sonuçlarıyla ortaklık göstermektedir.

3. AMAÇ, VERİ, YÖNTEM VE SINIRLILIKLAR

Türkiye'de 2020 Mart ayı ortasından itibaren etkisini gösteren Covid-19 salgını nedeniyle birçok işletme, faaliyetlerini durdurmak ya da kısıtlı süreler içinde sürdürmek zorunda kalmıştır. Buna karşın, bazı işletmeler için salgın krizi bir fırsata dönüşmüş, kapasitelerini tam olarak kullanmalarına ya da yeni iş alanlarına

yönelmelerine yol açmıştır. Bu kapsamda Covid-19'un pay piyasasında yer alan şirketlerin piyasa değerini ne ölçüde etkilediğini belirlemek için BIST Sınai Endeksi'ndeki 130 payın bir yıllık fiyat değişiklikleri ve getirileri belirlenmiştir. Bunun yanı sıra Covid-19 sürecinde şirketlerin ne kadar büyüğünü belirlemek için bazı finansal veriler ile şirketlerin 2020 yılındaki büyüme oranları belirlenmiş ve ortalamaları hesaplanmıştır. Çalışma verileri İş Yatırım ve KAP (Kamuyu Aydınlatma Platformu) web sitelerinden elde edilmiştir.

BIST Sınai Endeksi'nde 31.12.2020 tarihi itibariyle 157 şirket bulunmaktadır. Bu çalışmada halka açıklık oranı çok düşük olan ve pay fiyatları aşırı oynaklık gösteren şirketler çalışma verilerine dâhil edilmemiştir. Bu kapsamda çalışmada 130 şirket için karşılaştırmalı analiz yapılarak anlamlı bulgular elde edilmesi amaçlanmıştır.

BIST Sınai Endeksi'nde yıllık fiyat değişimi %68, yıllık getiri değişimi ise %71 olarak ilan edilmiştir. Bu oranların hesaplanmasında şirket paylarının işlem hacimleri esas alınarak ağırlıklı ortalamalar kullanılmıştır. Bu araştırmada ise her bir payın bir yıl içindeki fiyatlarında ve getirilerindeki değişim oranlarının ortalama ağırlıkları hesaplanmaksızın ortalama fiyat artışı ve getiri değerleri hesaplanmıştır. Çalışma bulgularında da görülebileceği gibi şirketlerin büyük bir kısmının fiyat artışının BIST Sınai Endeksi'ndeki %68 artış oranının çok üzerinde, bazı şirketlerde ise çok altında hatta negatif olduğu görülmüştür. Analizlerde belirlenen bu fiyat ve getiri artış oranları kullanılmıştır.

Çalışmada yöntem olarak kullanılan karşılaştırmalı (Mukayeseli) tablolar analiz tekniği açıklanacak olursa: İşletmenin birden fazla döneme ait finansal tablolarının birbirini izleyen dönemler halinde karşılaştırmalı olarak düzenlenmesi ve tabloda yer alan kalemlerin karşılaştırılarak zaman içinde göstermiş oldukları değişimin incelenerek yorumlanmasıdır. Analizde elde edilen sonuçlara göre karşılaştırması yapılan farklı iki döneme ait verilerin değişimi incelenirken, hesap kalemlerindeki değişim hem tutar olarak ve hem de yüzde olarak ortaya konulmaktadır. Bu şekilde dönemler arasındaki ilgili finansal tablo kalemindeki artış ya da azalış hem mutlak olarak hem de nispi olarak değerlendirilmektedir (Topak, 2021).

Pay fiyatlarındaki 2020 yılında ortaya çıkan değişimin yalnızca Covid-19 ile açıklanamayacağı söylenebilir. Etkin piyasalar hipotezi ve kamuya açıklanan finansal bilgilerin de pay fiyatları üzerinde etkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla fiyatlara etki eden diğer unsurlar da göz önüne alınarak oluşturulan ve test edilecek hipotezler aşağıda sunulmuştur:

1. Dönem net kârındaki değişiklik ile pay fiyatındaki değişiklik arasında doğru orantı vardır.
2. Toplam dönen varlıklardaki değişiklik ile pay fiyatındaki değişiklik arasında doğru orantı vardır.
3. Toplam duran varlıklardaki değişiklik ile pay fiyatındaki değişiklik arasında doğru orantı vardır.
4. Toplam varlıklardaki değişiklik ile pay fiyatındaki değişiklik arasında doğru orantı vardır.
5. Kısa vadeli yükümlülüklerdeki değişiklik ile pay fiyatındaki değişiklik arasında ters orantı vardır.
6. Uzun vadeli yükümlülüklerdeki değişiklik ile pay fiyatındaki değişiklik arasında ters orantı vardır.
7. Toplam özkaynaklardaki değişiklik ile pay fiyatındaki değişiklik arasında doğru orantı vardır.
8. Finansman giderlerindeki değişiklik ile pay fiyatındaki değişiklik arasında ters orantı vardır.

4. SEÇİLMİŞ 130 ŞİRKETİN FİNANSAL BİLGİLERİNİN PAY FİYATLARINDAKİ DEĞİŞİME ETKİSİ

4.1. Seçilmiş Şirketlerin Fiyat ve Getiri Endekslerinde Değişim Yüzdesinin Hesaplanması

Araştırmamızda seçmiş olduğumuz 130 şirketin paylarındaki fiyat ve getiri endekslerindeki yıllık değişim oranları hesaplanmış ve herhangi bir ağırlık ölçütü kullanılmadan ortalama fiyat artışı 2020 yılında %126 bulunmuştur. Başka bir deyişle, yatırımcı yılbaşında bu şirketlerin her birine eşit tutarlarda yatırım yapmış olsaydı, yılsonunda %126 oranında fiyat artışlarından dolayı kazanç sağlayacaktı. Araştırmamızda, pay fiyatlarındaki artış ve azalışların ortanca (medyan) değeri de hesaplanmış ve bu oran %100 olarak bulunmuştur. Başka bir deyişle, 130 şirketin yarısının paylarındaki yıllık fiyat artış oranı %100'den az, diğer yarısının paylarındaki yıllık fiyat artış oranı %100'den yüksektir (İşyatırım, 2021).

Araştırmamızda, seçmiş olduğumuz 130 şirketin paylarındaki ağırlık ölçütü kullanılmadan getiri oranları da hesaplanmıştır. Araştırmanın kapsamına giren 130 şirketin ortalama getiri oranı %149 olarak hesaplanmıştır. Başka bir deyişle, yatırımcı yılbaşında bu şirketlerin her birine eşit tutarlarda yatırım yapmış olsaydı, yılsonunda %149 oranında getiri artışlarından dolayı kazanç sağlayacaktı. Araştırmamızda, 130 şirketin paylarının getiri oranlarının ortanca (medyan) değeri %112 olarak hesaplanmıştır. Başka bir deyişle 130 şirketin yarısının payla-

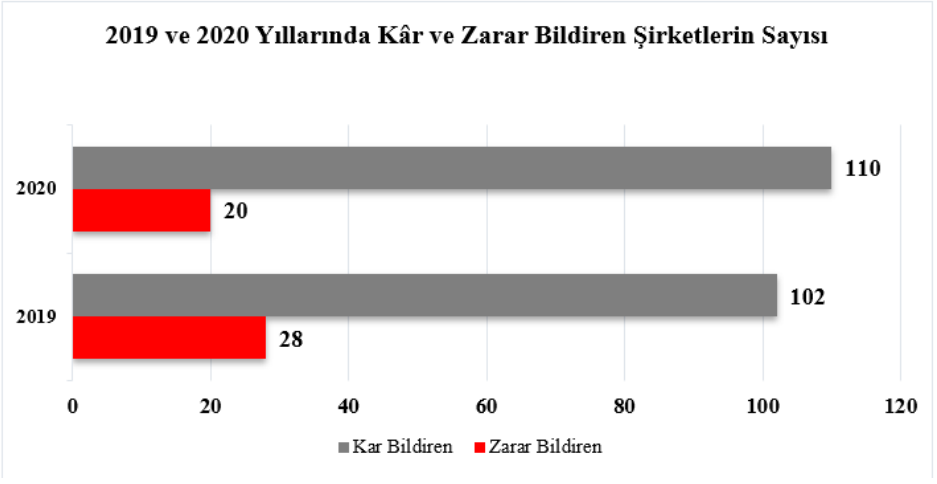
rındaki yıllık getiri artış oranı %112'den az, diğer yarısının paylarındaki yıllık getiri artış oranı %112'den yüksektir.

Getiri oranını etkileyen etkenlerin başında payların fiyatlarındaki yıllık fiyat artışı gelmektedir. Diğer etkenler bedelsiz sermaye artırımı ve temettülerdir. 2020 yılı içinde şirketlerin büyük bir kısmı belirsizlik nedeniyle temettü dağıtmadığından ve bedelsiz sermaye artışı yapmadığından dolayı fiyat endeksi ile getiri endeksi arasındaki fark küçük çıkmıştır.

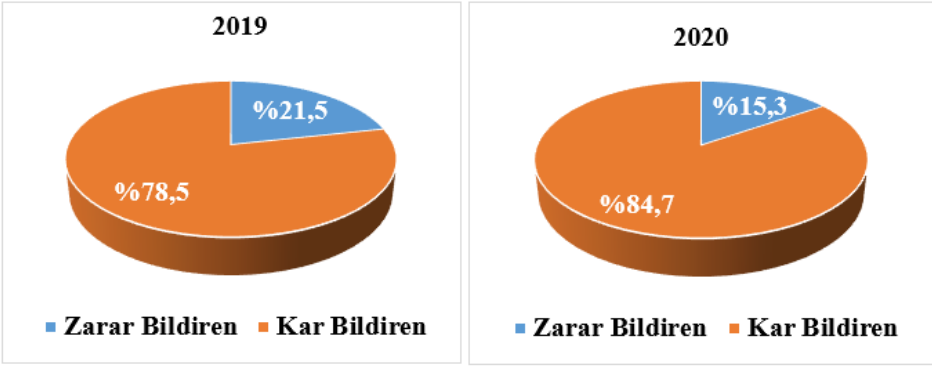
4.2. Seçilmiş Şirketlerin Dönem Net Kâr veya Zararlarındaki Değişim Yüzdesinin Hesaplanması

Seçilmiş 130 şirketin 31.12.2020 tarihi itibariyle kârlılık durumu incelendiğinde 2019 yılında 28 şirket (%21,5) zarar beyan etmesine karşın, 2020 yılında 20 şirket (%15,3) zarar beyan etmiştir (Grafik 3 ve Grafik 4).

Grafik 3. Seçilmiş Şirketlerde 2019 ve 2020 Yıllarında Kâr ve Zarar Bildiren Şirket Sayıları

Grafik 4. 2019 ve 2020 Yıllarında Kâr ve Zarar Bildiren Şirketlerin Yüzdesel Dağılımı

Şirketlerin yıllık net kâr veya zararlarındaki artış veya azalışların yüzde değişimi hesaplanmış, ancak bu değişimlerin ortalaması anlamlı bir sonuç vermemiştir. Bu nedenle ağırlıklı ortalamaya göre yüzde değişim hesaplanmış ve dönem net karlarındaki artış oranı %32 olarak bulunmuştur. Ağırlıklı ortalamaya dâhil edilen şirketlerden net zararı 2020 yılında 2,49 milyar TL olarak açıklanan TUPRS bu ortalamayı doğrudan etkiler niteliktedir. TÜPRAŞ'ın dâhil edilmediği hesaplamada ise ağırlıklı değişim ortalaması %46 olarak bulunmuştur. Bu sonuç, pandeminin etkisi ile yaşanan küresel petrol ürünleri talebindeki azalmanın bir etkisi olarak yorumlanabilir. Öte yandan ortalamanın altında dönem net kâr artışı olan ve zarar beyan eden şirketlerin sayısı 62 iken ortalamanın üstünde kâr beyan eden şirket sayısı 68 olarak bulunmuştur.

4.3. Seçilmiş Şirketlerin Kârlılık Durumunun Pay Fiyatları Değişim Yüzdesi ile Karşılaştırılması

Şirketlerin kârlılık açısından 2020 yılındaki durumu ve pay fiyatlarındaki değişimlerin ortalamaları ile karşılaştırılması aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 3. Seçilmiş Şirketlerin 2020 Yılı Net Kâr veya Zararlarının, Paylarının Fiyat Artış Ortalaması ve Ortanca Değerleri ile Karşılaştırılması

	Sayı	**Pay Fiyatı Artış Ortalaması (%)**	**Fiyat Artışları Ortanca (%)**
2020 Yılında Kârı Artan Şirket Sayısı	67	139	111
2020 Yılında Kârı Azalan Şirket Sayısı	28	120	104
2020 Yılında Zarardan Kâra Geçen Şirket	15	169	101
KÂR BEYAN EDEN ŞİRKETLERİN SAYISI	**110**		
2020 Yılında Zararı Artan Şirket Sayısı	6	86	84
2020 Yılında Zararı Azalan Şirket Sayısı	7	147	129
2020 Yılında Kârdan Zarara Geçen Şirket	7	87	20
ZARAR BEYAN EDEN ŞİRKETLERİN SAYISI	**20**		
TOPLAM	**130**	126	100

Araştırmamızda net kâr ve zararların ortalama yıllık artışı %32 olarak belirlenmiştir. Pay fiyatlarında ortalama artış ise %126'nın üzerindedir. 2019 ve 2020 yıllarında net zarar beyan etmiş şirketlerin pay fiyatlarında ortalama artış oranı, zararları arttığı halde %86, zararları azalan şirketlerdeki pay fiyatı artışı ortalaması %147'dir. 2019 yılında net kârı 2020 yılında zarara dönüşen şirketlerin paylarındaki fiyat artışı %87'dir. Bu analiz sonuçları, şirketlerin paylarının getirisinin yıllık kâr veya zarar durumundaki değişmelerle doğrudan ilgisinin olmadığını göstermektedir. İkinci bir çelişkili sonuç, her iki yılda da zarar etmiş fakat zararı azalmış şirketlerin paylarının fiyatlarındaki artış ortalamasının, kâr eden şirketlerin paylarının fiyat artış ortalamalarından daha yüksek veya yakın oranda olmasıdır.

4.4. Seçilmiş Şirketlerin Kârlılık Durumunun Pay Getiri Yüzdesi ile Karşılaştırılması

Şirketlerin kârlılık açısından 2020 yılındaki durumunun getiri ortalamaları ile karşılaştırılması aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Tablo 4. Seçilmiş Şirketlerin 2020 Yılı Net Kâr veya Zararlarının Payların Getiri Ortalaması ve Ortanca Değerleri ile Karşılaştırılması

	Sayı	**Getiri Ortalaması (%)**	**Getirinin Ortanca Değeri**
2020 Yılında Kârı Artan Şirket Sayısı	67	147	113
2020 Yılında Kârı Azalan Şirket Sayısı	28	126	107
2020 Yılında Zarardan Kâra Geçen Şirket	15	223	117
KÂR BEYAN EDEN ŞİRKETLERİN SAYISI	**110**		
2020 Yılında Zararı Artan Şirket Sayısı	6	107	88
2020 Yılında Zararı Azalan Şirket Sayısı	7	175	209
2020 Yılında Kârdan Zarara Geçen Şirket	7	96	23
ZARAR BEYAN EDEN ŞİRKETLERİN SAYISI	**20**		
TOPLAM	**130**	149	112

Tablodan da görüldüğü gibi kâr beyan eden şirketlerin içinde zarardan kâra geçmiş şirketlerin getirisi daha yüksektir. 2019 ve 2020 yıllarında üst üste iki yıl zarar etmiş şirketlerin getirisi 2019 ve 2020 yıllarında kâr elde etmiş şirketlerin getirisine yakındır. Bu analiz sonuçları, şirketlerin paylarının getirisinin yıllık net kâr veya zarar durumunun değişmesiyle ilgisinin olmadığını göstermektedir.

4.5. Seçilmiş Şirketlerin Finansal Tablo Bilgilerinin Pay Getiri Yüzdeleri ile Karşılaştırılması

Araştırmamızda incelenen 130 şirket için finansal bilgilerin ayrı ayrı tablolar halinde sunumu hazırlanmış olup, incelenen tablolarda şirketlerin ilgili finansal bilgileri için yüzdesel gruplandırmaları yapılmıştır. Yüzdesel gruplandırma ve incelenen 130 şirketin sınıflandırması daha önce ortalamaları ve ortancası hesaplanmış şirketler için daha açıklayıcı veriler sunulmasını sağlamıştır. İncelenen tablolarda, ilgili finansal bilgilere göre önce azalan şirket sayısı ayrıca belirtilmişken devamında %25'e kadar artan, %25-50 arası artan, %50-100 arası artan ve %100 üzeri artan şirket sayıları belirtilmiştir.

4.5.1. Seçilmiş Şirketlerin Dönen Varlıklarının Pay Getiri Yüzdeleri ile Karşılaştırılması

Şirketlerin 2020 yılında dönen varlıklarında artış oranı ile getiri oranları arasında karşılaştırma aşağıda yapılmıştır.

Tablo 5. Şirketlerin Dönen Varlıklarının Pay Getiri Ortalamaları ve Ortancaları ile Karşılaştırması

	Sayı	Sayı	Getiri Ortalaması (%)	Getirinin Ortanca Değeri
2020 Yılında Toplam Dönen Varlığı Azalan		11	76,45	66,39
2020 Yılında Toplam Dönen Varlığı Artan		119		
%0,1 - %25 Artan	30		183,80	153,13
%25,01- %50 Artan	54		149,41	119,8
%50,01 - %100 Artan	29		137,15	106,76
%100,01 ve Daha Fazla Artan	6		191,04	113,42
TOPLAM		**130**		

Araştırmamızda 130 şirketin toplam dönen varlıklarındaki artış ortalaması %37,92 olarak hesaplanmış olup, bu oranların ortanca değeri %33,43 olarak bulunmuştur. Yukarıdaki tablodaki ortalamaların yüzdesel gruplandırılması incelendiğinde 2020 yılında 11 şirketin dönen varlıklarında azalma olduğu tespit edilmiş olup bu sayı 130 şirketin %8,46'sını oluşturmaktadır. 2020 yılında dönen varlıklarında artış gerçekleşen şirketlerin 54 tanesi %25-50 aralığında yer alırken, bu 54 şirket 130 şirket arasından %41,5 ortalama ile yüzdesel gruplandırmada en büyük dilimi oluşturmuştur. Yine yukarıdaki tabloya göre 2020 yılında dönen varlıkları %100 ve daha üzerinde artan şirketlerin, getiri artış ortalamasının 191,04 olduğu görülebilmektedir. Araştırmamızda incelenen 130 şirket için getiri artış oranı %149 olarak hesaplanmıştır. Bu durumda dönen varlıkları %100 üzerinde artan şirketlerin getiri artış oranlarının yüzdesel olarak ortalamadan (191,04-149) yaklaşık %42,04 fazla arttığı hesaplanabilir. Sonuç olarak şirketlerin paylarındaki getiri artış oranının dönen varlıklarındaki artış oranı artışından daha büyük olduğu sonucu çıkmaktadır.

4.5.2. Seçilmiş Şirketlerin Duran Varlıklarının Pay Getiri Yüzdeleri ile Karşılaştırılması

Şirketlerin 2020 yılında duran varlıklarında artış oranı ile getiri oranları arasında karşılaştırma aşağıda yapılmıştır.

Tablo 6. Şirketlerin Duran Varlıklarının Pay Getiri Ortalamaları ve Ortancaları ile Karşılaştırması

	Sayı	Sayı	Getiri Artışı Ortalaması (%)	Getirinin Ortanca Değeri
2020 Yılında Toplam Duran Varlığı Azalan		23	144,40	113,07
2020 Yılında Toplam Duran Varlığı Artan		107		
	63		142,39	100,76
	30		160,84	108,77
%0,1 - %25 Artan	10		187,59	158,07
%25,01- %50 Artan	4		104,44	100,1
%50,01 - %100 Artan		130		
%100,01 ve Daha Fazla Artan				
TOPLAM				

Araştırmamızda sunulan 130 şirketin duran varlıklar artış ortalaması %20,42 olarak hesaplanmış ortanca değeri ise %12,55 olarak hesaplanmıştır. Yukarıdaki tablodaki ortalamaların yüzdesel gruplandırması incelendiğinde 23 şirketin 2020 yılında duran varlıklarında azalma olduğu tespit edilmiş olup bu sayı 130 şirketin %17,69'ünü oluşturmaktadır. 2020 yılında duran varlıklarında artış gerçekleşen şirketlerin 63 tanesi %0,1-25 aralığında yer alırken, bu 63 şirket 130 şirket arasından %48,46 ortalama ile yüzdesel gruplandırmada en büyük dilimi oluşturmuştur. Yine yukarıdaki tabloya göre 2020 yılında duran varlıkları %100 ve daha üzerinde artan şirketlerin, getiri artış ortalamasının 104,44 olduğu görülebilmektedir. Araştırmamızda incelenen 130 şirket için getiri artış oranı %149 olarak hesaplanmıştı, bu durumda dönen varlıkları %100 üzerinde artan şirketlerin getiri artış oranlarının yüzdesel olarak ortalamadan (149-104,44) yaklaşık %44,56 oranında daha az arttığı hesaplanabilir. Bunun nedeni bazı şirketlerde birleşme veya yüksek oranlarda yeniden değerleme yapılarak duran varlıklarda artış olmuştur. Sonuç olarak dönem net kârları artış oranı kadar dahi duran varlıklara yatırım yapılmamıştır. Salgının etkisiyle duran varlık yatırımları çok az artmış, dönen varlık toplam tutarlarında artış daha büyük olmuştur.

4.5.3. Seçilmiş Şirketlerin Toplam Varlıklarının Pay Getiri Yüzdeleri ile Karşılaştırılması

Şirketlerin 2020 yılında toplam varlıklarındaki artış oranı ile getiri oranları arasında karşılaştırma aşağıda yapılmıştır.

Tablo 7. Şirketlerin Toplam Varlıklarının Pay Getiri Ortalamaları ve Ortancaları ile Karşılaştırması

	Sayı	Sayı	Getiri Artışı Ortalaması (%)	Getirinin Ortanca Değeri
2020 Yılında Toplam Varlığı Azalan		7 123	86,48	88,55
2020 Yılında Toplam Varlığı Artan	60		154,37	114,31
Artan	45		139,23	100,76
%0,1 - %25 Artan	18		182,08	141,25
%25,01- %50 Artan	0		0	0
%50,01 - %100 Artan		130		
%100,01 ve Daha Fazla Artan				
TOPLAM				

Araştırmamızda dönen varlık ve duran varlık tabloları daha önce sunulmuş olup yukarıda sunulan şirketlerin toplam varlıkları ve getiri artış oranları tablosunun ilk 2 tabloya benzer özellikler taşıdığı görülebilmektedir. Tabloda görüldüğü üzere 2020 yılında 7 şirketin toplam varlığında azalma olmuştur. Yüzdesel gruplandırma incelendiğinde incelenen 130 şirketin yıllık artış oranlarının ilk 2 grubu oluşturan %0,1-50 diliminde yoğunlaştığı görülmektedir. Toplam 105 (60+45) şirket bu dilimde yer alırken bu sayı 130 şirketin yaklaşık olarak %80,76'sını oluşturmaktadır. Araştırmamızda 130 şirketin ortalama toplam varlık değişimi % 27,57 iken ortanca artış yüzdesi %24,02 olarak hesaplanmıştır.

4.5.4. Seçilmiş Şirketlerin Kısa Vadeli Yükümlülüklerinin Pay Getiri Yüzdeleri ile Karşılaştırılması

Şirketlerin 2020 yılında toplam kısa vadeli yükümlülüklerinin artış oranı ile getiri oranları arasında karşılaştırma aşağıda yapılmıştır.

Tablo 8. Şirketlerin Kısa Vadeli Yükümlülüklerinin Pay Getiri Ortalamaları ve Ortancaları ile Karşılaştırması

	Sayı	**Sayı**	**Getiri Artış Ortalaması (%)**	**Getirinin Ortanca Değeri**
2020 Yılında KVY Azalan		24	131,49	106,05
2020 Yılında Toplam KVY Artan		106		
%0,1 - %25 Artan	33		153,66	106,98
%25,01- %50 Artan	40		164,85	119,14
%50,01 - %100 Artan	23		158,07	123,17
%100,01 ve Daha Fazla Artan	10		95,42	101,66
TOPLAM		**130**		

Araştırmamızda 130 şirketin 2019-2020 yılları arasında kısa vadeli yükümlülüklerinin ortalama %34,87 arttığı ve bu artış oranlarının ortancasının %28,82 olduğu belirlenmiştir. Yukarıdaki tabloda sunulduğu üzere 2020 yılında kısa vadeli yükümlülükleri azalan şirket sayısı 24 olurken bu sayı 130 şirketin yaklaşık %18,46'sı olarak hesaplanmıştır. Yüzdesel dilimler olarak incelenen şirketlerin %25-50 artış diliminde yoğunlaştığı ve yaklaşık %30,76 şirketin bu dilimde yer aldığı hesaplanmıştır. Kısa vadeli yükümlülükleri %100 ve üzerinde artan şirket sayısı 10 olarak görülürken, bu 10 şirketin getiri artış ortalaması %95,42 olarak, 130 şirket ortalaması olan %149'un yaklaşık %53,58 (149-95,42) oranında daha az artış gösterdiği hesaplanmıştır. Bu durum, kısa vadeli yükümlülükleri %100 ve daha yüksek oranda artan şirketlerin pay fiyatlarının, incelenen 130 şirket ortalamasından %53,58 daha az arttığını göstermektedir. Sonuç olarak, kısa vadeli yükümlülüklerde yüksek artış oranı pay fiyatlarını olumsuz etkilemiştir.

4.5.5. Seçilmiş Şirketlerin Uzun Vadeli Yükümlülüklerinin Pay Getiri Yüzdeleri ile Karşılaştırılması

Şirketlerin 2020 yılında toplam uzun vadeli yükümlülüklerinin artış oranı ile getiri oranları arasında karşılaştırma aşağıda yapılmıştır.

Tablo 9. Şirketlerin Uzun Vadeli Yükümlülüklerinin Pay Getiri Ortalamaları ve Ortancaları ile Karşılaştırması

	Sayı	Sayı	Getiri Artış ortalaması (%)	Getirinin Ortanca Değeri
2020 Yılında Toplam UVY Azalan		29	190,85	128,82
2020 Yılında Toplam UVY Artan		101		
%0,1 - %25 Artan	47		129,85	106,98
%25,01- %50 Artan	27		160,33	138,38
%50,01 - %100 Artan	15		144,45	113,07
%100,01 ve Daha Fazla Artan	12		106,45	88,24
TOPLAM		**130**		

Araştırmamızda 130 şirketin 2019-2020 yılları arasında uzun vadeli yükümlülüklerinin ortalama %37,52 arttığı ve bu şirketlerin uzun vadeli yükümlülüklerinin artış yüzdelerinin ortancasının %20,58 olduğu belirlenmiştir. Yukarıdaki tabloda sunulduğu üzere 2020 yılında uzun vadeli yükümlülükleri azalan şirket sayısı 29'dur. Yüzdesel dilimler olarak incelenen şirketlerin %0-25 artış diliminde yoğunlaştığı ve yaklaşık %36,15 şirketin bu dilimde yer aldığı hesaplanmıştır. Uzun vadeli yükümlülükleri %100 ve üzerinde artan şirket sayısı 12 olarak görülürken, bu 12 şirketin getiri artış ortalaması %106,45 olarak, 130 şirket ortalama-

sı olan %149'un yaklaşık %42,55 (149-106,45) oranında daha az artış gösterdiği hesaplanmıştır. Bu durum, uzun vadeli yükümlülükleri %100 ve daha üzerinde artan şirketlerin pay fiyatlarının, incelenen 130 şirket ortalamasından %42,55 daha az arttığını göstermektedir. İkinci bir sonuç, salgın nedeniyle şirketler uzun vadeli borçlanmaya gitmemiştir.

4.5.6. Seçilmiş Şirketlerin Özkaynaklarının Pay Getiri Yüzdeleri ile Karşılaştırılması

Şirketlerin 2020 yılında özkaynaklar toplamında artış oranı ile getiri oranları arasında karşılaştırma aşağıda yapılmıştır.

Tablo 10. Şirketlerin Özkaynaklarının Pay Getiri Ortalamaları ve Ortancaları ile Karşılaştırması

	Sayı	Sayı	Getiri Artış ortalaması (%)	Getirinin Ortanca Değeri
2020 Yılında Toplam ÖK Azalan		16	120,35	96,88
2020 Yılında Toplam ÖK Artan		114		
%0,1 - %25 Artan	52		147,21	107,92
%25,01- %50 Artan	31		126,60	100,61
%50,01 - %100 Artan	18		165,25	120,43
%100,01 ve Daha Fazla Artan	13		225,46	164,47
TOPLAM		**130**		

Araştırmamızda incelenen 130 şirketin özkaynak ve getiri artış oranları yukarıdaki tabloda yüzdesel gruplar halinde sunulmuştur. Tabloda görüldüğü gibi 2020 yılında dönem zararları nedeniyle özkaynakları azalan şirket sayısı 16'dır ve bu sayı 130 şirketin %12,30'unu oluşturmaktadır. Araştırmamızda 130 şirketin ortalama özkaynak artışının %59,97 olduğu ve artış yüzdelerinin ortanca oranının %23,54 olduğu hesaplanmıştır. Yüzdesel dilimler olarak tabloda sunulan veriler incelendiğinde şirketlerin %0-25 artış diliminde yoğunlaştığı görülmekte ve 130 şirketin yaklaşık %40'ı olan 52 şirketin bu dilimde yer aldığı anlaşılmaktadır. Özkaynakları %100 ve üzerinde artış gösteren 13 şirketin getiri artış oranı %225,46 olarak hesaplanmışken, bu veri ortalama getiri artışı olan %149'dan yaklaşık olarak (225,46-149) %76.46 fazladır. Özkaynaklarda artışın kaynağı dönem net karı, birleşme, yeniden değerleme ve bedelli sermaye artışıdır. Özkaynaklarda artış oranı ile şirketin paylarındaki getiri oranı arasında paralellik olduğu görülmektedir. Özkaynakları azalan şirketlerin getiri artış ortalamasının %120 olması, zarar eden şirketlerin paylarında önemli fiyat artışı olması demektir. Bu çelişki, payların fiyatları artarken şirketlerin zararda olup olmadığı dikkate alınmıyor anlamına gelir.

4.5.7. Seçilmiş Şirketlerin Finansman Giderlerinin Pay Getiri Yüzdeleri ile Karşılaştırılması

Şirketlerin 2020 yılında finansman giderlerindeki artış oranı ile getiri oranları arasında karşılaştırma aşağıda yapılmıştır.

Tablo 11. Şirketlerin Finansman Giderlerinin Pay Getiri Ortalamaları ve Ortancaları ile Karşılaştırması

	Sayı	**Sayı**	**Getiri Artış ortalaması (%)**	**Getirinin Ortanca Değeri**
2020 Yılında Toplam FG Azalan		42	161,26	111,83
2019 ve 2020 Yılında Toplam FG sıfır		3 85	47,31	54,31
2020 Yılında Toplam FG Artan	26		171,81	106,87
%0,1 - %25 Artan	11		93,81	100,63
%25,01- %50 Artan	21		121,21	89,81
%50,01 - %100 Artan	27		164,86	158,06
%100,01 ve Daha Fazla Artan				
TOPLAM		**130**		

Araştırmamızda 130 şirketin finansman giderlerinde ağırlıksız artış ortalaması %53,63 olup, ağırlıklı artış ortalaması ise %38 ve ortancası %18,92'dir. Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi 130 şirket içerisinde 42 şirketin 2020 yılında finansman giderleri azalmıştır ve bu 130 şirketin %32,30'unu oluşturmaktadır. Yüzdesel dilimler olarak yukarıdaki tablo incelendiğinde 130 şirketin 27'si finansman giderlerine %100'den daha fazla oranda bir artışla katlanırken bu şirketlerin ortalama getiri artış oranları %164,86'dır ve bu oran 130 şirket ortalaması olan %149'dan yaklaşık olarak %15,86 fazladır. İkinci bir çelişkili sonuç, %25-50 arası finansman giderleri artan şirketlerin getiri artış oranının yüzde olarak (149-93,81) %55,19 altında olduğudur. Doğal olarak, bu dilimde yer alan şirketlerin bir önceki ve bir sonraki dilimde bulunan şirketlerin getiri artış ortalaması arasında bir getiri artış oranı olması beklenirdi. Sonuç olarak finansman giderlerindeki artış ile getiri oranlarındaki artış arasında ters ve doğrusal bir ilişki olması beklenen bir durumdur. Ayrıca Finansman giderlerindeki artış oranının 2020 yılında yüksekliği şirketlerin net kâr tutarını olumsuz etkilemiştir (TSPB, 2021).

5. SEÇİLMİŞ 130 ŞİRKETİN FİNANSAL BİLGİLERİNİN YILLIK AĞIRLIKLI ORTALAMA DEĞİŞİM ORANLARININ PAY FİYATLARINDAKİ DEĞİŞİM ORANI İLE KARŞILAŞTIRILMASI

Yukarıda yapmış olduğumuz analizler bize şirketlerin finansal bilgilerindeki değişimin şirketlerin pay fiyatları üzerinde bir etkisinin olmadığını göstermektedir. Şirketlerin finansal bilgilerinin ağırlıklı ortalamaya ve ağırlıklı ortanca değerine göre değişimi ile pay fiyatlarındaki değişim aşağıdaki tabloda özetlenmiştir. Tablodan görüldüğü gibi, pay fiyatlarındaki artış oranı enflasyondan arındırılmamış finansal bilgilerdeki artış oranlarının 4 ile 5 kat üzerindedir.

Tablo 14. Şirketlerin Finansal Bilgilerinde Yıllık Değişim Oranları Ortalamasının ve Ortanca Değerlerinin Topluca Karşılaştırılması

Finansal Bilgilerin Yıllık Değişim Yüzdeleri	**Ağırlıklı Ortalaması (%)**	**Ağırlıklı Ortanca Değeri (%)**
1.Toplam Dönen Varlıklar	35	33
2.Toplam Duran Varlıklar	16	12
3.Toplam Varlıklar	26	24
4.Toplam Kısa Vadeli Yükümlülükler	23	21
5.Toplam Uzun Vadeli Yükümlülükler	33	38
6.Toplam Özkaynaklar	25	24
7.Finansman Gideri Öncesi Kâr/Zarar	31	48
8.Finansman Giderleri (-)	38	19
9. Toplam Hasılat*	19,6	19
10.Net Kârlar/(Zararlar)**	32	34
11.Fiyat / Kazanç Oranı	51,25	16,60
12.Piyasa Değeri / Defter Değeri Oranı***	4,45	3,00
13. Pay Fiyatlarında Artış Oranı	126	100
14. Payların Getirisinde Artış Oranı	149	112

*TUPRS hariç hasılat artış yüzdesi %19,6; TUPRS dâhil hasılat artış ortalaması %9,3'dür.
**TUPRS hariç net kâr artış ortalaması %46, ortanca değeri %43'dür.
*** 2020 yılı değerleridir. 2019 yılında ortalama 3,30 ve ortanca 1,81'dir.

Pay piyasasında 2020 yılında fiyatları etkileyen halka açılma nedeniyle arz miktarında bir artış olmamıştır. Paylara olan talep miktarındaki artış, hem yatırımcı sayısında hem de işlem hacminde önemlidir. Yerli yatırımcının sayısında 2019 sonu ile 2021 Şubat ayı arasında %78,2 artış olmuştur. Yerli yatırımcının sayısı büyük olmasına rağmen portföyler genellikle küçük tutarlardan oluşmaktadır. Portföy değerinde yerli yatırımcının payı %39'dan %57,5'e yükselmiştir.

Tablo 15. Hisse Senedi Bakiyeli Yatırımcı Sayısı

	2019 Aralık	2021 Şubat	Fark	Artış %
Yerli Yatırımcı Sayısı	1.193.731	2.126.716	932.985	%78,2
Yabancı Yatırımcı Sayısı 9.707 12.436			2.729	%28,1
Toplam	1.203.438	2.139.152	935.714	

Kaynak: https://spk.gov.tr/SiteApps/Yayin/AylikIstatistikBultenleri

Yabancı yatırımcı sayısında artış görülmesine rağmen artış yüzdesi yerli yatırımcılar kadar değildir. Ancak, dönem içinde yabancı yatırımcıların toplam portföy değerindeki payı %61'den %42,5'e düşmüştür.

Tablo 16. BIST Şirketlerinin Halka Açık Bölümünün Paylarının Portföy Değerleri (milyon TL)

	2019 Aralık	**2021 Mart**	**Artış %**
Yerli Yatırımcı Portföy Değeri	185.780	418.121	%105
Yabancı Yatırımcı Portföy Değeri	290.400	308.558	%3
Toplam	476.180	726.679	
Yerli Yatırımcı Payı	%39	%57,5	
Yabancı Yatırımcı Payı	%61	%42,5	
Günlük Ortalama İşlem Hacmi	8.554	41.433	%384,4

Kaynak: www.tspb.org.tr/tr/veriler/

Yabancı yatırımcıların portföy büyüklüğünün genellikle yerli yatırımcılara göre oldukça büyük olduğu anlaşılmaktadır. Pay fiyatlarındaki artıştan dolayı yabancı yatırımcıların payında %3 artış varmış gibi reel olmayan bir artış görünüyor. Buna karşılık yerli yatırımcılardaki %105 artış tamamen fiyat artışlarından kaynaklanmaktadır. Çünkü fiyat artışlarını seçilmiş şirketlerde %126 olarak hesaplamıştık.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Covid-19'un ortaya çıktığı 2019 yılı ve dünyaya yayıldığı 2020 yılları arasında pay piyasalarındaki fiyat hareketleri önemli ölçüde dalgalanma göstermiştir. Salgının birçok ülkede görülmeye başladığı ve küresel pandemi olarak kabul edildiği Mart 2020'den sonra pay piyasalarında artan risk algısının etkisi ile sert düşüşler gözlenmiştir. Salgının derinleştiği ancak ülkeler tarafından alınan önlemlerin de arttığı 2020 yılı ortalarında ise birçok küresel endeks eski seviyelerine ulaşmıştır. Bu noktada ülkeler tarafından açıklanan tedbirler, destek paketleri, para ve maliye politikaları ile salgının ekonomik ve finansal etkileri ile mücadele edildiği söylenebilir.

Araştırmamızdan ortaya çıkan sonuca göre, BIST Sınai Endeksi kapsamındaki şirketlerin finansal durumunun ve performansının Covid-19 salgınından olumsuz etkilenmediği görülmüştür. Ancak, bu şirketlerin paylarının işlem hacminde çok önemli bir hareketlilik olmuş (%384,4 artış) ve pay fiyatları da ağırlıksız ortalamaya göre %124 oranında artmıştır. Bu verilerden hareketle pay fiyatlarındaki artışın daha çok yatırımcı davranışları ile ortaya çıktığı söylenebilir. Bir başka ifade ile BIST Sınai Endeksi'nde işlem gören 130 şirket için pay fiyatlarındaki artışın büyük bir bölümü ekonomik faaliyetler, kamuya açıklanan bilgiler ya da finansal tablo bilgilerinden ziyade borsada gerçekleşen alımlar ile oluşmuştur. Bu çıkarımı destekleyen en önemli bulgu, 2020 yılında zarar ya da kâr beyan eden şirket gruplarının getiri ortalamalarında anlamlı farklılık bulunmamasıdır. Bunun yanı sıra şirketlerin ağırlıklı ortalama getiri yüzdesi diğer finansal bilgilerine oranla çok daha fazla artmıştır. Dolayısıyla şirketler faaliyetlerinin yanı sıra farklı nedenlere bağlı olarak paylarında fiyat artışı yaşamıştır. Pay fiyatlarındaki artışların diğer nedenlerini araştırmak bu çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır.

Bu çalışmadan hareketle, üst üste birden fazla yıl zarar bildiren ancak pay fiyatları artan ya da özkaynaklarını tamamen kaybetmiş, muhasebe defter değeri negatif olan şirketlere yüksek fiyatlarla yatırım yapan yatırımcıların bu şirketlere yatırım tercihleri incelenebilir. Bunun yanı sıra zarar eden veya düşük kâr bildiren şirketlerin piyasada günlük fiyat artışlarının %10 devre kesici ile sınırlandırılmasına karşın, fiyat artışlarının artmaya devam etmesinin nedenleri araştırılabilir. Yıllık fiyat artışlarının bir yılda beş kat hatta otuz kat artmasına yol açan ve yatırım kararı almadan önce ilgili şirket payları hakkında bilgi edinip edinmediği ya da hangi kaynaklardan danışmanlık hizmeti aldığı da gelecek çalışmalarda ele alınabilecek önemli konular arasındadır.

Çalışmada elde edilen bulgulara göre, pay piyasası yatırımcılarının hak ve çıkarlarını korumak için düzenleyici kuruluşlar ya da borsaların bir takım önlemler almaları gerektiği söylenebilir. Fiyatları ve fiyat-kazanç oranı normalin

üzerine çıkmış (örneğin %25 ve üzeri) veya negatif olan paylar için üst limit devre kesici düşük oranda veya sıfır olarak uygulanabilir. Bunun yanı sıra dağıtılabilir net kârların tamamının ortaklara dağıtılmasının zorunlu tutulması ve özynaklarını tamamen kaybeden veya toplam varlıklarının %75'inden fazlası borçlarla finanse edilmiş şirketlerde payların fiyat artışlarının sürekli olarak durdurulması alınabilecek başlıca önlemler arasındadır.

KAYNAKÇA

1. Borsa İstanbul Şirket Bilgileri. (2021, 20 Nisan). https://www.kap.org.tr/tr/bist-sirketler
2. Finansal Tablolar Analizi (Ekonometri). (2021) İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Sabri Topak. http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/ekonometri_ue/finansaltablolaranalizi.pdf
3. TSPB Halka Açık Şirketlerde Yerli ve Yabancı Yatırımcıların Portföy Değerleri. (2021). https://www.tspb.org.tr/tr/veriler/
4. Sermaye Piyasası Kurulu Aylık İstatistik Bültenleri. (2021, 21 Nisan). https://spk.gov.tr/SiteApps/Yayin/AylikIstatistikBultenleri
5. İş Yatırım BIST Şirketleri Bilanço ve Gelir Tablosu Verileri. (2021, 15 Şubat). https://www.isyatirim.com.tr/tr-tr/analiz/hisse/Sayfalar/sirket-karti.aspx?hisse
6. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1210594 Covid-19 Krizinin Türkiye'deki Sektörler Üzerine Etkileri: Borsa İstanbul Sektör Endeksleri Araştırması
7. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1293999 Covid-19 Salgınında Borsa İstanbul Şirketlerinin Fiyatlamalarının Etkinliği
8. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1132865 Borsa İstanbul'da COVID-19 (Koronavirüs) Etkisi
9. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1483154 Covid -19'un Borsa İstanbul Üzerindeki Etkisi: Bir ARDL Sınır Testi Modeli
10. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1194544 Koronavirüs (Covid-19) Salgınının Türkiye'de Genel Ekonomik Faaliyetlere ve Hisse Senedi Borsa Endeksine Etkisi
11. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1300819 Covid-19 Pandemisinin BIST Sektör Endeksleri Üzerine Asimetrik Etkisi

Kalkınma Teorilerinde Tarım[1]

Esin CANDAN DEMİRKOL[2]

1 Bu çalışma yazarın DEU Sosyal Bilimler Enstitüsünde "Türkiye'de Kalkınmanın Finansmanında Tarımın Rolü" başlıklı Doktora tezinin bir bölümünden hazırlanmıştır.

2 Dr. Öğretim Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İMYO, Bitkisel ve Hayvansal Üretim Bölümü, ORCİD:/0000-0002-6419-9990

1.GİRİŞ

1960'lardan sonra kalkınma "toplumun daha iyiye" ulaşması için önemli bir paradigma haline gelmiştir. Kalkınmacılık özellikle "geri kalmış, az gelişmiş, ya da farklı bir ifadeyle üçüncü dünya ülkelerinin" modernleşme süreçlerinde mükemmel bir strateji olarak görülmektedir. Kalkınma modernleşme kuramıyla bütünleştirilerek dünyada değişik ölçeklerdeki toplum çalışmalarını düzenleyici temel ilke haline gelmiştir(Tekeli;2020,57).

Azgelişmiş ülkelerde görülen ortak özelliklere bakıldığında yapısal, teknolojik, bölgesel ve sosyolojik ikilik (düalizm) olduğu görülmektedir. Bu ülkeler aynı zamanda modernleşme sürecindeki toplumlar olarak ekonomik, siyasal ve sosyo-kültürel yapılarını hem modern hem de geleneksel yaşam tarzıyla beraber oluşturmaktadırlar

Çalışmada kalkınma teorilerindeki özellikle kalkınma ve tarım ilişkisini içeren modellere ve bu bağlamdaki tartışmalara yer verilecektir. Bu bağlamda tarımsal kalkınma modellerinden klasik modeller olarak tanımlanan; A. Lewis (1961) ve Ranis ve Fei (1961), daha sonra Neo-klasik iktisat içerisinde yer alan Jorgenston modeli (1961) son olarak da kalkınma, kırdan kente göç, tarım ve istihdam ilişkisini inceleyen Harris ve Todaro (1970) modeline yer verilerek genel bir değerlendirme yapılacaktır.

A- Lewis Modeli

Modernleşmede geride kalmış toplumların ekonomileri de tarımsal (geleneksel) ve sanayi (modern) olmak üzere ikili yapıdadır. Azgelişmiş ülkeler için, A. Lewis'in iki sektörlü kalkınma modeli olan "sınırsız emek arzı [labor surplus] ile kalkınma" çalışması en önemli kalkınma modelleri arasında yerini almaktadır (Todaro; 1997, 68-69).

Azgelişmiş ülkelerin demografik yönden gösterdiği özellik olarak doğum hızının yüksek olması ve tıbbi bilginin ilerlemesiyle beraber ölüm oranlarının düşmesi sonucu nüfus artışının yüksek olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda bu ülkelerde en az geçim düzeyinde gelir elde eden geleneksel kesim bulunmaktadır.

Lewis'in iki sektörlü modelini sanayi sektörü veya modern sektör (kapitalist sektör) ve tarım sektörü veya geleneksel sektör (geçimlik sektör) temsil etmektedir. Bu iki sektörlü kalkınma modelinin temeli sınırsız emek arzı varsayımına dayanmaktadır. Geçimlik sektör olan tarımdan artan-artık emekten, üretimden alıkonulduğunda üretimde bir azalmaya yol açmaması sebebiyle gizli işsizlik veya artık emek deposu olduğu varsayımı üzerine kurulur. Geleneksel kesimde mal ve hizmet üretimi ilkel teknoloji kullanılarak yapılmaktadır. Ücretler genellikle yaşamayı sağlayacak düzeydedir. Bu geleneksel yapının bir sonucudur. Lewis'e göre bu kesimden emeğin bir kısmı çekilse ve başka modern

sayılan kesimlere aktarılsa bile üretimde bir düşme olmayacak belki de artacaktır. Temelde sanayinin yer aldığı modern kesimde ise, üretimde yoğun bir biçimde sermaye, yani makine ve benzeri donanım kullanılmakta, üretim geleneksel kesimde olduğu gibi geçimi sağlamak için değil, kâr için yapılmaktadır. Yatırım malları sahiplerinin geliri kârdan işçilerin geliri ise ücretten oluşmaktadır. Lewis kâr geliri elde eden bu kesime kapitalist kesim demektedir (Lewis; 1954, 89-90).

Sınırsız emek arzıyla kalkınma modeline göre, nüfusun büyük bir çoğunluğunun gizli işsiz olarak toplandığı geleneksel kesim, modern sanayi kesiminin işgücü deposudur. Böylece sanayileşme ve kalkınmanın gerek duyduğu niteliksiz emek herhangi bir sorunla karşılaşılmadan tarım kesiminden sağlanmaktadır. Lewis'in geçim kesimi dediği geleneksel tarım kesiminden kapitalist kesime yani sanayi kesimine aktarılacak işçiye ödenecek ücretin en az geçim düzeyinin biraz üstünde olması yeterlidir. Çünkü geçim kesimindeki bir kişiye, hem geçimini sağlayacak ve hem de kırdan kente taşınması için gerekli masrafları karşılayacak bir düzeyde ücret ödenmesi halinde emek arzının sınırsız olacağını savunmaktadır. Makalede hem kapalı ekonomi hem de açık ekonomi için bölüşüm, birikim gelişme problemlerine yer verilmektedir (Lewis; 1954, 89-129).

Lewis Modelinin temel varsayımları özetlendiğinde;

- *Marjinal verimliliği sıfır, sonsuz esnek tarımsal işgücü arzı:* Kırsal alanda nüfus fazladır, yani emek arzı sonsuz sayılır. Belirli düzeyde işgücünün tarımdan sermayeye kaydırılması toplam tarım üretimini azaltmamaktadır.
- *Sanayide verimin yüksekliği:* Sanayide işgücü verimliliği yüksektir.
- *Ücret yapısının farklılığı:* Marjinal verimliliği yüksek işgücü, yüksek ücret almaktadır.
- *Düal (ikili) ekonomik yapı:* Ülke ekonomisi sanayi ve tarım olmak üzere iki temel sektörden oluşur. Sanayi sektörü modern teknolojileri kullanan gelişmiş bir sektördür. Tarım ise kırsal alandaki kaynaklara bağlıdır.
- *Tarımsal üretimin kısırlığı:* Sanayi sektörünün kullandığı sermaye yeniden üretilebilir. Sermayenin devir hızı yüksektir. Toprak ise sabittir ve sürekli arttırılamaz.

1- Kapalı Ekonomide Kalkınma

Modelin varsayımlarına bakıldığında, ilk varsayımı daha önceden de belirtildiği gibi, ülke ekonomileri iki temel sektör olan sanayi ve tarımdan oluşmaktadır. Sanayi sektöründe kullanılan sermaye yeniden üretilebilir niteliktedir. Sermayenin devir hızı yüksek olduğundan sermaye sahiplerinin

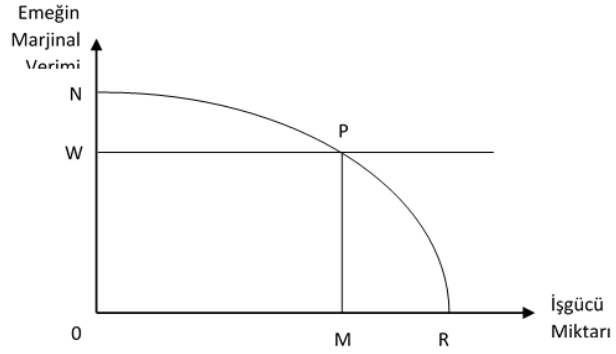
belirli bir dönemde elde edecekleri kazançlar yüksek olmaktadır. Buna karşın tarım sektöründe toprağın arzının arttırılması mümkün olmamaktadır.

Lewis modelinin diğer varsayımı sınırsız emek arzıdır. Bu varsayımın Batı Avrupa ve erkek işgücü darlığı içerisinde bulunan bazı Afrika ve Güney Amerika için doğru olmadığını, buna karşılık Mısır, Hindistan gibi ülkelerde geçerli olduğunu belirtmektedir (Lewis; 1954, 90).

Modelin bir diğer varsayımında ise; üretim faktörlerinden işgücü, sermaye ve doğal kaynaklara göre, nüfusun fazla olduğu ülkelerde sınırsız işgücü bulunduğunu ve ekonominin birçok kesiminde emeğin marjinal verimliliğinin çok az veya sıfır olduğu kabul edilmektedir. Bu ekonomilerde işgücünün fiyatı, yaşamayı ancak sağlayacak seviyededir. Bu ücrette işgücü arzı talebi aştıkça işgücü arzı 'sınırsız' olacaktır (Lewis; 1954, 91-92) Sanayi sektöründe ücretler, işgücünün marjinal verimliliği göz önünde bulundurularak belirlenmekte, buna karşın tarım sektöründe böyle bir uygulama bulunmamaktadır.

Aşağıdaki grafikte işgücünün ne miktarda istihdam edileceğine bakıldığında;

Grafik 2: Sınırsız Emek Arzı

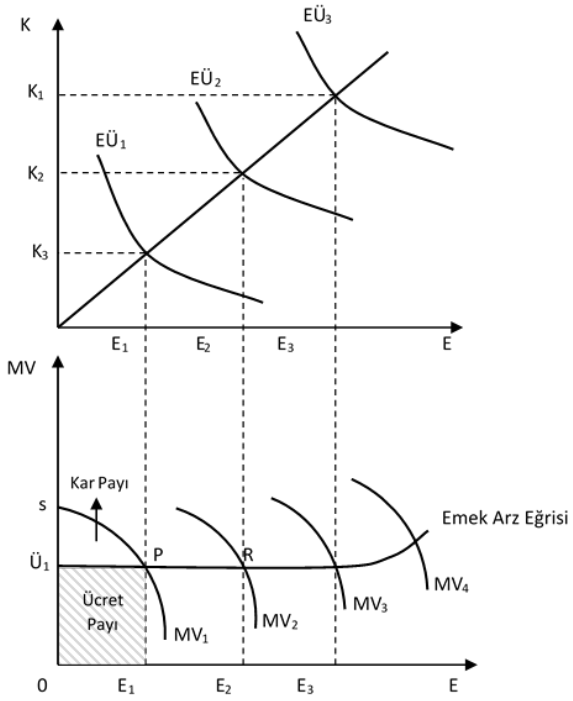
Kaynak: Lewis, "**Economic Development With Unlimited Supplies of Labour**". Manchester School. Mayıs. 1954. s.406.

Sermaye miktarı sabit ve cari ücretler OW kadardır. Bu durumda istihdam edilecek miktar, OM olmaktadır. OMPW işçilere ödenecek toplam ücreti WNP ise sermayedarın fazlasını göstermektedir.

Lewis Modelinde azgelişmiş ülkelerdeki sermaye kesimi, geçim kesiminde yeni yöntemlerin kullanılmasına karşı çıkacaklar ve hatta köylüleri tarlalarını bırakıp gitmeye teşvik edeceklerdir. Bu şekilde sermaye/kapitalist kesim bol ve ucuz emeğe sahip olacaktır. Çeşitli nedenlerle sermaye/sanayi sektöründe ücretler "geçim kesimine" kıyasla daha yüksek olacaktır. Bu kesim toplum

Sermaye yeni sermaye birikimine ve yatırımlara yöneldikçe, sermaye kesimi işgücünü geçim kesiminden kendi kesimine çeker ve genişlemeye devam eder. Gelişme, emek fazlası bitinceye kadar kümülatif bir biçimde ilerler.

Grafik 3: Sınırsız Emek Arzı İle Kalkınma

Kaynak: Vural Savaş, **Kalkınma Ekonomisi**, 4. Baskı, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1986, s.263.

Bu durumu grafik yardımıyla da açıklamak mümkündür; üstteki çizimde, düşey eksende sermaye, yatay eksende emek kullanım miktarı yer almaktadır. Alt çizimde ise düşey eksende emeğin marjinal verimliliği ve ücret, yatay eksende ise emek kullanım miktarı gösterilmektedir. MV eğrileri, emeğin marjinal verimliliği eğrileridir. Emeğin marjinal verimliliğinde sermaye birikimi ve teknolojik ilerleme gibi sebeplerle artış olduğu zaman MV_1, MV_2, MV_3 ve MV_4 gibi sağa doğru kayarlar. Başlangıçta emeğin marjinal verimliliği MV_1 olması durumunda, en az geçim seviyesi $OÜ_1$ kadar olacak ve istihdam edilen emek miktarı OE_1 kadar olacaktır. Sanayide yaratılan toplam hasıla $OSPE_1$ alanı kadardır. Bunun $OÜ_1PE_1$ kadarı işçilere ödenen toplam ücreti $Ü_1SP$ ise girişimcilerin kârını göstermektedir. Emek arz eğrisi R noktasına kadar yatay eksene paraleldir. Çünkü cari ücret düzeyinde daha fazla emek istihdamı, emeğin marjinal verimliliğinin artmasına, o da bilindiği gibi sanayi kesiminde sermaye birikimine ve teknolojik ilerlemelere bağlıdır. R noktasından itibaren yukarı doğru kıvrılması,

OE_3'ten daha fazla emek kullanımının, ücret düzeyinin yükselmesiyle mümkün olacağını ifade etmektedir. Bu durumun iki sebebi olabilir: birincisi tarım sektöründe gizli işsizlik tükenmiştir. Tarım sektöründen işçi transfer edebilmek için ödenen ücretin en az geçimlik seviyenin üzerine çıkması gerekmektedir. İkincisi, tarım ürünlerinin fiyatı yükselmiş olabilir (Savaş; 1986, 263-264). Sanayi sektöründe sermaye birikiminin ne kadar olduğunu kavramak için grafiğin üst kısmına bakmak gerekmektedir. Başlangıçta OK_1 kadar sermaye bulunmaktadır. İstihdam edilecek emek miktarı OE_1 olacaktır. Eğer ekonomide sermaye birikimi artar ve OK_2, OK_3 seviyesine çıkarsa emek miktarı da artacaktır. Dolayısıyla istihdam miktarının artması sermaye birikimi ile de doğru orantılıdır.

Sınırsız Emek Arzı ile Kalkınma teorisine göre tasarrufun kaynağı kâr olmaktadır. Dolayısıyla Lewis, çalışmasında tasarruf olgusuna da şöyle değinmektedir: Lewis'e göre iktisadi kalkınmada bir diğer önemli sorun tasarruf sorunudur ve azgelişmiş ülkelerde yüzde 4-5 olan tasarruf miktarının, yüzde 12-15'e nasıl çıkartılabileceğidir. Modele göre genellikle toplumun tasarruf yapan grubu, en yüksek gelire sahip olan yaklaşık yüzde 10'udur. Bu grup ulusal gelirin yüzde 40'ını elde etmektedir. Geri kalan yüzde 90'nın tasarrufları pek önemli bir miktara erişemez. Lewis, Colin Clark'ın "azgelişmiş ülkelerde tasarruf azdır, çünkü bu ülkeler çok fakirdir" düşüncesini doğru bulmamaktadır. Tasarruf oranındaki artışın nedenini tasarruf edenlerin gelirlerinin ulusal gelire oranla daha çok artmasında bulmaktadır. Eğer ülkedeki sermaye büyük bir paya sahip olsaydı, kârlar, ulusal gelirin daha büyük bir payını meydana getirecek, tasarruf ve yatırımlar da daha fazla olacaktır. Buna dayanarak, sermaye birikimi sadece gelir dağılımının eşitsizliğinden değil, eşit olmayan gelir dağılımının yanında, gelir içinde kâr payının da büyük olmasındandır. Lewis ayrıca sermaye birikiminin sadece kârlarla değil sermaye sahiplerinin banka kredileri ve para arzındaki artıştan da faydalanarak sermaye birikimini arttırdığı görüşünü savunmaktadır (Lewis; 1954, 109-112).

2- Açık Ekonomide Kalkınma

Emek fazlası biten bir ülkenin ücretleri geçinme seviyesi üstüne çıkar, sermaye sahipleri bundan olumsuz yönde etkilenmeye başlar. Bu durumda diğer ülkelerde hâlâ emek fazlası varsa, sermaye sahipleri ya göçleri teşvik ederler veya sermayelerini bu ülkelere gitmeye teşvik ederler (Lewis; 1954, 119). Göçlerin teşvik edilmesine o ülkedeki işçi sendikaları karşı çıkabilir. Oysa sermaye ihracı sermaye sahipleri açısından daha kolay bir yoldur. Sermayeyi ihraç eden ülke ile ithal eden ülke arasındaki ilişkiler şöyle gelişebilir:

A ülkesinde ücretler artarken, B ülkesinde emeğin bol olduğu varsayımından hareket edilirse, A ülkesinin sermaye sahipleri sermayelerini B ülkesine yatıracaklardır. Burada sermaye ihracı genellikle doğal kaynakları zengin ülkelere kayma gösterecektir. Son yüzyıl içinde ihraç edilen sermayenin Hindistan ve Çin gibi ülkelere değil de Amerika,

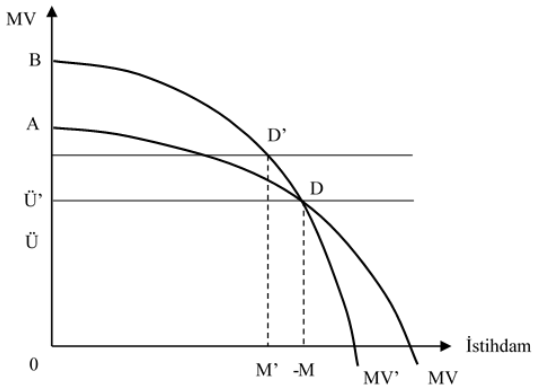
Avustralya vb. ülkelere gitmesinin nedeni budur. Ayrıca yabancı yatırımların artması için o ülkede altyapı yatırımlarının tamamlanmış olması da gerekmektedir. Yine burada sermaye ihracını mutlaka ülkede emek arzının tükenmesine bağlamamak gerekir. Lewis burada mukayeseli maliyetler kuramı uygulamasının, azgelişmiş ekonomiler için, özellikle piyasa fiyatlarının gerçekleri tam yansıtamaması nedeniyle başarılı olamayacağı görüşünü savunmaktadır (Lewis; 1954, 119-129).

Lewis Modeline yapılan eleştiri ve katkılara bakıldığında: S. Enke, Lewis modeline aşağıda yer alan unsurların katılması gerektiğini ileri sürmektedir; sermaye kesiminin gelişiminde üç dönem bulunmaktadır. Bunlar:

i. Sermayenin genişleme dönemi
ii. Sermayenin hem genişleyip hem derinleştiği dönem
iii. Sermayenin sadece derinlemesine geliştiği dönem

Emek fazlasını ön planda tutarak bir kalkınma modeli kuran iktisatçıların fikirlerini, özellikle tarımsal kesimin geliştirilmesi gerektiğini unuttukları için eleştirmek mümkündür. Ayrıca Lewis modelinin geçerliliği üzerinde yapılan bir araştırma Güney Amerika'da 25 yıllık dönemde, emek fazlalığının azalmadığını aksine mutlak ve nispi olarak arttığını göstermektedir (İlkin; 1982, 102). Lewis'in belirttiği gibi sınırsız emek arzını sanayi kesiminin massetmesine gelen eleştirilerden biri de Ghatak (1984) tarafından yapılmaktadır.

Grafik 4: A. Lewis Modeli Eleştirisi

Kaynak: Subrahata Ghatak (1984), Agriculture and Economic Development. Harvester Press.

Aktaran: İsmet Boz (2004), **"Tarım Sektörünün İktisadi Kalkınmadaki Rolü"** Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular, Editör; Sami Taban ve Muhsin Kar, Ekin Kitabevi, Bursa sf. 145

Yukarıdaki şekilde yatay eksende istihdam miktarı, dikey eksende işgücünün marjinal verimliliği ve ücret yer almaktadır. Ücret düzeyi, OÜ ve istihdam edilen işgücü miktarı OM kadar iken, denge noktası D de oluşmaktadır. Bu noktada firmaların yatırım amacıyla kullanabileceği kâr miktarı AÜD kadardır. Firmalar, yatırım yaparken emekten çok teknolojiyi göz önünde bulundurursa ve sermaye yoğun yatırım yaparsa, istihdam edilen işgücü miktarı (M) değişmeden, işgücü talep eğrisi veya işgücünün marjinal verimlilik eğrisi MV'den MV' ne, yatırım amacıyla kullanabilecek kâr miktarı da AÜD'den BÜD'ye çıkacaktır.

Görüldüğü gibi yatırımlar sermaye-yoğun olursa kâr miktarı artmakta, ancak yeni istihdam olanağı doğurmamaktadır. Bu yolla kırsal alandan sanayi kesimine işgücü transferi çok sınırlı olmakta, hatta istihdam yaratmak bir yana işten çıkarma sorunları da doğurabilmektedir. Sendikal hareketler, devletlerin asgari ücret politikasındaki değişmeler ve bunlara benzer nedenler cari ücret düzeyi, BÜD' den BÜ'D' ne istihdam miktarı M den M' ne düşecektir. Yeni cari ücret düzeyinde geçerli olan işgücü talep eğrisi MV' olur. Böyle bir durum, ülkede gerçek kalkınma olmadan sermaye birikiminde meydana gelen artışlarla ulusal gelirin artması şeklinde tanımlanabilir (Ghatak; 1984: aktaran Boz; 2004, 144-145).

B- Ranis ve Fei Modeli

A. Lewis'in sınırsız emek arzı ile kalkınma teorisi sonrasında bazı iktisatçılar teoriyi geliştirmek için çaba harcamışlardır. Bu çabaların en önemlisi de Ranis ve Fei modelidir. Bu model A. Lewis modeli ile beraber anılmaktadır. Gustav Ranis ve John C. H. Fei'nin kalkınma modelinde sanayi kesimi ile tarım kesiminin işleyişini bir arada ve birbiriyle etkileşimini ele almıştır. A. Lewis'in özellikle geçim kesimine önem vermemesini eleştirmişlerdir. Modellerinde, kaynakların büyük bir kısmı tarım kesiminde bulunan azgelişmiş bir ekonomide bu kaynaklardan bir kısmını üretimde bir azalma yapmadan diğer kesimlere aktarılmasının mümkün olduğunu belirtmektedirler. Tarımı terk eden işçilerin sayısı belirli bir miktara ulaşınca, geride kalanların marjinal verimlilikleri, onların ücretlerine eşit olma eğilimde olacaktır. Böylece tarım kesiminde bir tasarruf ortaya çıkacaktır. Diğer taraftan sanayi kesimi, nüfus artışı sırasında mutlak olarak daha fazla işçiyi değil, aynı zamanda artan toplam nüfusun daha fazla bir oranını massetmek zorunda kalacaktır.

Rannis ve Fei (1961;533-565), çalışmasında Lewis modelinde kullanılan iki sektörlü yapıda geçimlik veya tarım sektöründeki ucuz emek sunumuyla (arz) beslenmiş olan sanayi sektörün genişlemesini araştırmaktadır. Azgelişmiş bir ülkedeki kalkınma, çıktıya katkıları sıfır (gizli işsizlik) veya çok az olan tarımsal işçi fazlasının, çalışan nüfusun verimli üyeleri haline gelecek şekilde ve haftalıkları veya ücretleri tarımdaki kurumsal ücrete eşit (veya bağlı) olduğu,

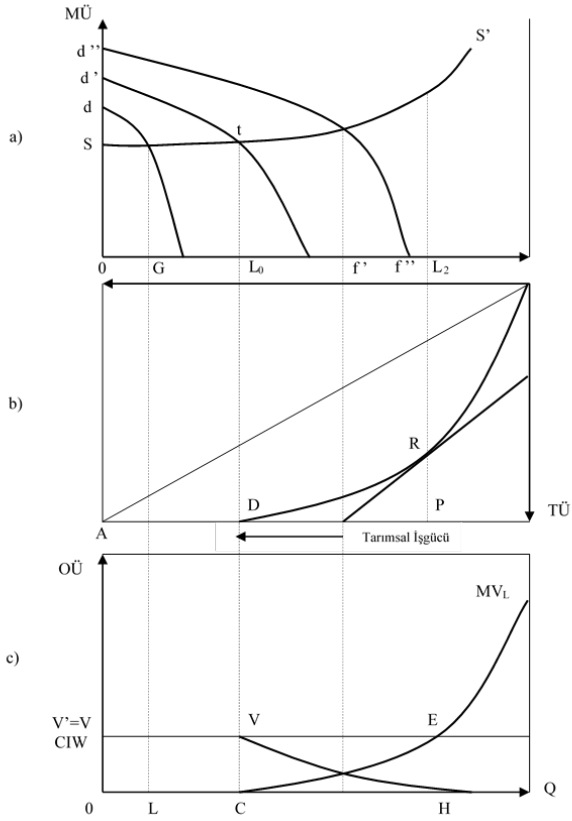
sanayi sektörüne yeniden dağıtımından ibarettir. Bu sanayi (endüstriyel) emek arz eğrisi yukarıya dönmeye başlayıncaya kadar devam eder. Burada Lewis, geçim (tarım) sektörünün tatminkâr bir çözümlemesini vermekte başarısız kalmıştır. Lewis'in tasvir ettiği mekanizma, mevsimsiz bir duraklamayı ortadan kaldırmazsa bu sektör de gelişmek zorundadır. Bu gelişme sırasında, gerekli denge fikrinin izlenmesi, kalkış oluşumunun sonu hakkında bizi tutarlı bir tanıma götürür. Son olarak, eğer kalkınma işlemi dengeli gelişme yolu boyunca başarılı olacaksa, Malthusçu problemi çözebilmelidir.

Rannis ve Fei, modeli üç aşamadan oluşmaktadır. İlk aşaması tarım sektöründe işgücü fazlalığının bulunduğunu, ilave işgücünün marjinal verimliliğinin sıfır veya sıfıra yakın olduğunu ve tarımdan sanayiye işgücü transferinin herhangi bir alternatif maliyetinin olmadığını ileri sürmektedir. Ayrıca sanayide işgücü arz eğrisinin sonsuz elastik olduğunu ve bu yüzden cari ücret düzeyinin sabit olduğunu kabul etmektedir. Fei-Ranis Modelinde kabul edilen varsayımlar sırasıyla şunlardır (Fei-Rannis; 1961, 133-139):

- Tarım Sektöründe işgücü fazlalığı bulunmaktadır.
- Marjinal işgücünün(emeğin) marjinal verimliliği sıfır veya sıfıra yakındır. Tarımdan sanayiye işgücü transferinin maliyeti yoktur.
- Sanayide işgücü arz eğrisi sonsuz elastiktir ve bu sebeple cari ücret düzeyi sabittir.

Tarım sektöründe emek üretkenliğindeki artış yukarıdaki şekil c de ortalama ürün eğrisinin yukarıya kaymasıyla tanımlanabilir. Yukarıdaki 3. şekilde (c) dikey eksende marjinal ürün miktarı ve cari ücret düzeyi, yatay eksende marjinal ürün miktarı bulunmaktadır. Fei-Ranis modeli ekonomik gelişmenin üç aşamada gerçekleşeceğini varsayar. Birinci aşamada işgücü arzının sonsuz elastik olduğu ve cari ücret seviyesindeki değişmelerden etkilenmediğini varsayar. Bu aşamada model işlerlik bakımından Lewis modeliyle oldukça benzerlik gösterir; tarım kesiminde marjinal verimliliği sıfır veya sıfıra yakın olan işgücü sanayi sektörüne transfer edilir.

Grafik 5: Ranis-Fei Modeli

Kaynak: Kaynak: Subrahata Ghatak (1984), Agriculture and Economic Development. Harvester Press. Aktaran: İsmet Boz (2004), **"Tarım Sektörünün İktisadi Kalkınmadaki Rolü"** Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular, Editör; Sami Taban ve Muhsin Kar, Ekin Kitabevi, Bursa sf. 149

Grafik 5'e bakıldığında işgücü arzı sonsuz esnektir CIW kurumsal olarak belirlenen ücret düzeyinde cari ücret düzeyi ve işgücünün marjinal verimliliği sabit varsayıldığında, MV İşgücünün marjinal verimliliği Şekil 5b'de üretim fonksiyonunun eğimiyle gösterilmektedir; üretim fonksiyonu A ve D noktaları arasında yatay durumda olduğundan MV sıfırdır. Bu Şekil 5c'de de O ile C noktaları arasında da aynıdır. Şekil 5c'de sabit olan kurumsal ücret OW ile, ortalama ürün WVQ ile gösterilmektedir. Tasarrufların yeniden yatırıma yönlendirilmesini sağlayan büyüme şekil 5a'da (d)den (d')ne geçmiş olup, işgücü transfer miktarı da OC=AD kadar olur. İşgücü transferi, tarımdaki işgücü fazlasının bitmesi ve marjinal ürün eğrisinin yükselmeye başlamasıyla son bulur. Bu da ekonomik gelişmenin ikinci aşaması olup Şekil 5b'de DP ve Şekil 5c'de CH aralıklarıyla gösterilmektedir. Ancak bu aralıklarda ücretler, ortalama ürün ve marinal ürünün üzerinde seyreder. Tarımda işgücünün marjinal verimliliği

pozitif olduğu müddetçe, tarımdan sanayi sektörüne işgücü transferi toplam çıktıyı azaltmadan mümkün olmayacak ve böyle bir uygulamanın bir fırsat maliyeti olacaktır. Bu sebeple Şekil a' da işgücü arz eğrisi (S) t noktasından sonra tamamen esnek bir yapıyı gösterir.

İşgücünün marjinal verimliliğinin sabit kurumsal ücret düzeyine eşit olduğu noktada (Şekil 5c'de E noktası MV =CIW), ekonomi tamamen ticarileşmiş olacaktır. Şekil 5b'de buna denk gelen nokta, üretim fonksiyonuna teğet çizilen R noktasıdır. Bu yüzden şekil 5b'de DP ve Şekil 5c'de CH aralıkları ekonomik gelişmenin ikinci aşamasını gösterir(AD arasında I. Aşama, DP arasında II. Aşama, P'den sonrası III. Aşama).

İşgücü arzı OL'den çok olduğu müddetçe arazi sahipleri, kırsal alandan sanayi sektörüne olan işgücü transferine izin verecektir. Çünkü işgücü transferiyle tarımsal üretim miktarında meydana gelen azalış ücretlerden az olup alternatif maliyeti düşük olacaktır. Ancak işgücü arzı OL'den düşük olduğunda arazi sahipleri tarım kesimindeki işgücünün sanayiye transferine pek olumlu bakmamaktadır.

Kırsal alanda bütün nüfusun tarımsal faaliyette bulunabileceği düşünülsün. Bu durumda toplam üretim miktarı WL, W=AP ve L=toplam işgücü miktarıdır. Tarımdan işgücü transferi OL'e erişinceye kadar, toplam ücret miktarı transfer edilen işgücü oranında bir azalma gösterir, ancak toplam ücret miktarında transfer edilen işgücü miktarında bir azalma gösterir, ancak toplam üretim miktarında herhangi bir azalma görülmez. Çünkü üretim fonksiyonunun yatay kısmında (Şekil 5b'de AD) işgücünün marjinal verimliliği sıfırdır. Bunun anlamı burada işgücünün belirli bir kısmının işten çıkarılması veya başka sektöre kaydırıldığında üretimde herhangi bir değişiklik olmamaktadır. OL arasında üretim fazlası W'L olup (Şekil 5c) bu oran sanayi sektöründeki işgücüyle orantılıdır. Tarım üreticilerinin ürettikleri bütün ürünleri pazarda sattıkları varsayılırsa, sanayi sektöründe kişi başına düşen gıda miktarı ile tarımdaki ücret düzeyi (W') sabit kalacaktır. Bunun anlamı tarımdan sanayi sektörüne transfer edilen her bir işçi, tarım kesiminde tükettiği kadar gıda maddesi tüketmektedir. Bu nedenle sanayideki sabit ücret düzeyi, gıda maddeleri ticaretinin tutarlı bir sonucu olmaktadır.

Sanayideki işgücü arzı OL'den büyükse tarımdan sanayiye işgücü transferi tarımsal üretimi düşürecektir. Bu noktadan sonra sanayide işçi başına düşen ilave tarım ürünü miktarı azalmakta, gıda fiyatları ve endüstri işgücü arz eğrisi yükselmeye başlamaktadır. Böylece Lewis modeli sadece L noktası kadar geçerli olmaktadır. Çünkü bu noktan sonra sanayi sektöründe sıfır alternatif maliyetle çalıştıracak sınırsız sayıda işçi bulmak olanaksızdır.

Modelin işlemesinde tarım sektöründen sanayi sektörüne işgücü transfer hızı nüfus artışına, teknolojik gelişmelerin tarıma uyarlanma durumuna ve sanayi sektöründe yatırımları sağlayacak sermaye stoku oluşumuna bağlıdır (Ghatak; 1984: aktaran Boz; 2004, 148-151)

Özetle Fei-Rannis modeli üç temel noktaya değinmektedir. Bunlar:

1. Tarım kesiminin marjinal verimliliği düşük olduğundan sanayide yatırım miktarı arttıkça, işgücü sanayiye yönlenmektedir.
2. Tarımdan ayrılan her bir işgücü tarımdaki üretimi azalttığından, yarattığı alternatif bir maliyet bulunmaktadır. Tarımda çalışan işçi sayısı azaldıkça tarımsal üretim azalır ve gıda fiyatları yükselir.
3. Tarımdan daha fazla işgücü çekmek için ücretler yükselmeye başlar. Bu da kalkınma hızını yavaşlatır.

C- Jorgenson Modeli

Bu modelin Lewis ve Fei-Rannis modellerinden farkı tarım sektöründe işgücü fazlalığını kabul etmesine rağmen marjinal verimliliğini sıfır olarak kabul etmemesidir[1]. Modele göre; sanayi sektöründe üretim miktarı, işgücü ve sermayeye göre belirlenir ve ölçeğe göre sabit getiri vardır. Tarım sektöründe ise, üretim miktarı arazi ve işgücü miktarına bağlı olup üretimde azalan verimler kanunu geçerlidir.

Tarımdaki teknik gelişmeler ne sermaye ne de işgücü kullanımına bağlı olmayıp nötr olarak kabul edilir. Modelde üretilen gıda miktarı arttıkça ve teknoloji(ölüm oranın düşmesi ve ortalama ömrün artmasına bağlı olarak) ilerledikçe tarım kesiminde nüfus artışının sürekli olacağını ve sanayi kesimine kaydırılarak bu sektörde üretimin artacağı vurgulanmaktadır. Bunun ortaya çıkması için başlangıçta belli bir sermaye stoku gerekmektedir. Bu sermaye stokunun yatırıma dönüşmesi ve sermaye stoklarının büyüyerek artması, kullanılabilecek kalifiye işgücü miktarı ile tarım ve sanayi sektörü arasındaki ticarete bağlı olarak değişebilir. Sanayi sektöründe ücretler, tarım sektörüne göre daha yüksek olduğundan tarımdan sanayiye işgücü transferi gerçekleşir (Boz; 2004, 151-152). Jorgenson modelinin özelikleri aşağıda yer almaktadır:

1. İkili yapı vardır (Tarım ve sanayi).
2. Tarımda işgücünün marjinal verimliliği sıfır değildir.
3. Tarımda azalan verimler kanunu geçerlidir.
4. Tarım sektöründeki işgücünün sanayi sektörüne aktarılması için;
   a. Sanayide yatırım yapılacak bir sermaye birikimi bulunmalıdır.
   b. Teknoloji tarıma uyarlanırsa, tarımdaki üretim azalmaz.

[1] Lewis ve Fei-Rannis modellerinde fazla olan işgücünün marjinal verimliliğini sıfır kabul edilmektedir.

Eğer, teknolojinin tarıma uyarlanma hızı > nüfus artış hızı = tarımsal üretim artar. Eğer, teknolojinin tarıma uyarlanma hızı < nüfus artış hızı = tarımsal üretim azalır.

D- Harris-Todaro Modeli

Kırdan kente göç ile ilgili klasik teori Harris–Todaro modeline dayanmaktadır. Teori kırsal alandaki ücretler ile kentsel[2]ücretler arasındaki farkın yüksek olması ve dolayısıyla işgücünün kente göç etmesi üzerinde kurulmaktadır.

Harris-Todaro modeline göre, kırsal kesimdeki ücretler göreli olarak kentlerde yani sanayideki ücretlere göre daha düşük kalmakta ve dolayısıyla yüksek ücret alınan sektöre/kente doğru bir göç olmaktadır. Sanayi sektöründe bu yeni işgücünü emebilecek kapasite gelişmemekte ve bu durum kentsel işsizliğe neden olmaktadır. Beklenen kentsel ücret miktarı halen kırsal kesimdeki ücret düzeyinden yüksek olması sebebiyle göçler devam etmektedir. Kentlerde ücretlerin yüksek olma gerekçelerine bakıldığında; işgücünün sendikaların etrafında örgütlenmesi ve böylece talep ettikleri yüksek ücretleri, elde etmekte zorlanmamalarıdır. Buna karşın işçilerin örgütlenmediği ya da çok zayıf örgütlenebildikleri yerlerde ise ücretler düşük olma eğiliminde ve esnek bir tavır içerisindedir. Bir diğer sebep olarak asgari ücret uygulaması ve işsizlik ödenekleridir. Kentlerde sermaye sektöründe yüksek ücret ödenmekle birlikte enformel sektörlerde sendikalaşma yoktur ve hükümet politikalarının uygulanmasında zorluk ortaya çıkmaktadır (Harris-Todaro; 1970, 126-142).

Bununla beraber, kırsal sektörden kentsel sektöre göç eden kimselere, yüksek ücretlerin geçerli olduğu sanayi sektöründe istihdam bulunamamakta, bu durumda iş bulamayan işsizler çok düşük ücretlerle işçi çalıştıran kayıtdışı sektörlere kaymaktadır.

Harris-Todaro modelinde de Lewis modelinin varsayımları geçerlidir. Bu varsayımlar:

- İkili bir yapı vardır (kapitalist kesim) sanayi sektörü-(kırsal kesim) tarım sektörü
- Kırsal kesimde geçimlik ücret vardır ve bu ücret düzeyinden de sınırsız emek arzı bulunmaktadır. İşgücü arzı konusunda işverenin bir sorunu yoktur.
- Kapitalist kesim geçimlik ücret düzeyinden sınırsız emek arzını sağlayamaz. Bu sebeple ücretlerin geçimlik düzeyden daha yüksek olması gerekmektedir.

[2] Makalede kensel ücretten kastedilen sanayi sektöründeki ücretlerdir.

Harris-Todaro'nun kullandığı notasyon (Lewis modelinde kullanılan şekliyle); *M: Geçimlik Ücreti, W: Endüstriyel Ücret* düzeyini göstermektedir. Bu iki ücret arasındaki farkı anlatmak için Lewis gerekçeleri sırasıyla (Basu; 2003, 154):

a) Kentlerde yaşamanın maliyeti kırsal kesime göre daha yüksektir. Bu sebeple reel anlamda kentteki ücretler kırdaki ücretlerden daha yüksektir.

b) Lewis'e göre bunun nedeni kırsal kesimdeki rahat yaşamdan daha kurallara bağlı kentsel yaşama geçmenin psikolojik maliyeti bulunmaktadır. Ayrıca belirli bir süre kentte yaşamış vasıfsız bir işçi bile, kırdan göç etmiş birine göre kapitalist kesim için daha verimli olmaktadır.

Harris-Todaro modelinde ikili yapı varsayımı devam etmekte olduğu yukarıda vurgulanmaktadır. Burada ücretlerdeki beklentiye dayanarak kırsal kesimde fazla olan işgücü kentsel kesime kayacaktır. Lewis modelinin kısa dönemli bir parçası olarak değerlendirilebilecek olan Harris-Todaro modeli, işgücü piyasalarının ve göçün işleyişi ile kentsel istihdam politikalarının sonuçlarına ilişkin önemli açıklamalar getirmektedir. Bu konular Lewis'in modelinde ihmal edilmiştir. Ayrıca Lewis modelindeki, geçimlik ve sanayi modernleşme süreci, otomatik bir model değildir. Çünkü Lewis modelinde bu durum modernleşmenin ana dinamiği olarak yer almakta oysa bu durum durgunluğa da yol açabilir[3].

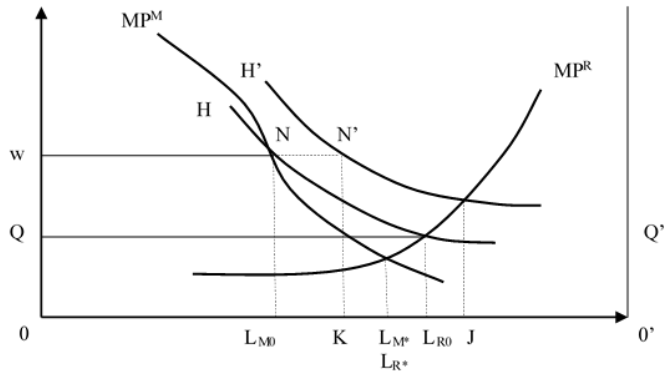
Göç ve Kentsel İşsizlik konusunda; azgelişmiş ülkelerde, geçimlik tarım sektöründe eksik istihdam (gizli işsizlik) durumu araştırılmaktadır. Fakat kentsel işsizlik görece ihmal edilmiş bir konudur ve bu konu Lewis modeli ve benzeri çalışmalarda da yer almamaktadır. Bu konuda ciddi bir teorik değerlendirmeye ihtiyaç duyulmaktadır. Hükümetlerin bu konuda aldığı geleneksel tedbirler sorunu çözmekten çok sorunu arttırmaktadır (Basu; 2003, 163).

Bu nedenle kırsal-kentsel işgücü dağılımının politika amaçlarıyla uygulanabilecek gerçekçi bir teorinin oluşturulabilinmesi önemlidir. Böyle bir teorinin de belirli bir göç hipotezine[4] dayanması gerekmektedir. İktisatçılar için önemli olan bu konu-sürekli olarak tekrarlanan-insanların ekonomik durumlarını iyileştirme isteğinden kaynaklanmaktadır. Bu ekonomik motivasyon Harris-Todaro modelinin yapıtaşıdır.

[3] Azgelişmiş ülkelerin deneyinde bu durum doğrulanmaktadır.

[4] Göç hipotezi, göç meselesindeki literatür yaklaşık 100 yıl öncesine dayanır. Göç konuları ile ilgili olan ayrıntılı çalışma için **Lee ve Rovenstein'e, Stephen Castles** and **Mark J. Miller**, The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World, New York: The Guilford Press, 2003, **Messina, Anthony and Lahav, Gallya** (eds.) (2005): The Migration Reader, Lynne Rienner, Boulder, **World Bank (2006)**: Global Economic Prospects: economic implications of remittances and migration 2006, **Michael Peter Smith and Luis Eduardo Guarnizo** (eds.) (1999), Transnationalism from Below. Transaction Publishers. New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.) çalışmalara bakınız.

Grafik 6: Harris-Todaro Modelinde Kırsal İşgücü Dengesi

Kaynak: Kaushik Basu, **"Analytical Development Economics"** The Less Development Economy Revisited, The MIT Press, Cambridge, 2003, sf.168

Şekilde;

- L_M------Kentsel işçi miktarını (modern)
- L_R-------Kırsal işgücü miktarını (rural)
- W-------Kentsel ücreti
- W_R------Kırsal işgücünün marjinal ürünü(hasılası) yani kırsal ücreti göstermekte ve
  $W_R \langle W$ olduğu kabul edilmektedir.

Modelde, L_M kentsel istihdam miktarı dışsal olarak belirlenmektedir. Kentlerdeki açık işyeri sayısı işçi sayısından az ise, işgücünün bir bölümü işsiz kalacaktır. Buna karşın kırsal kesimde işçiler her zaman iş bulabileceklerdir. Böylece toplam kentsel işgücü istihdam edilenlerle işsizlerin toplamından oluşmaktadır.

$$L=L_R + L_M$$

Harris-Todaro modelindeki önemli bir diğer varsayım ise işçilerin göç kararlarının, onların gelir beklentilerine dayandırılmasıdır. Çünkü kırsal kesimde iş bulma garantisi vardır. Beklenen geliri, kırsal ücret (W_R), beklenen kentsel gelir W'nun iş bulma olasılığı ile çarpılması belirlemektedir ki bunu da model kentsel istihdama eşit varsaymaktadır. Bu da $L_M/(L-L_R)$'dır.

$W \dfrac{L_M - L_R}{L_M} \rangle W_R$ olduğu sürece kırdan kente göç kaçınılmaz olarak gerçekleşecektir. Tersine bir eşitsizlik durumunda kentten kıra göç kavramı konuşuluyor olacaktır.

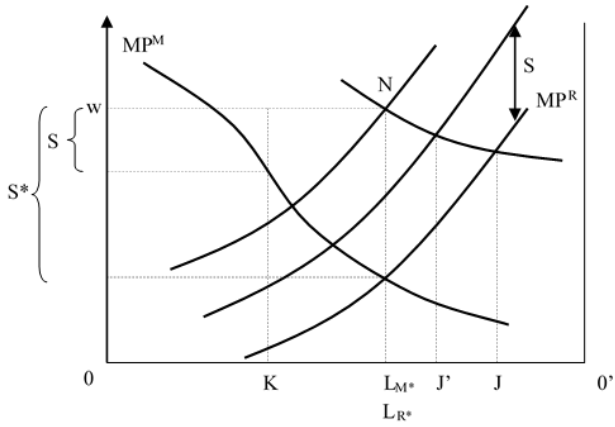
L, L_M ,W ve W_R sabit olması nedeniyle insanlar köylerden modern sektöre doğru göç etmektedir, zamanla L_R düşmekte ve dengeye ulaşmaktadır.

Yani $W\frac{L_M}{L-L_R}=W$ Bu eşitlik olduğunda göç etme eğilimi sıfır olacaktır.

Kentsel istihdam 1 birim arttığında kırsal istihdam W/W_R birim kadar düşer. Başka bir ifadeyle kentsel kesimde ilave 1 birim istihdam yaratılması W/W_R kadar kişinin kentsel sektöre göçüne neden olur. Bu da $W \rangle W_R$ olduğundan, kentsel işsizliğin azalması yerine artması anlamına gelir (Basu; 2003,169).

Basu'ye (2003;172) göre Harris-Todaro modelinin basitleştirilmiş biçimi modelin ana fikrini iyi bir şekilde ortaya koymasına rağmen, açıklama gücü sınırlıdır. Örneğin Harris-Todaro modeline göre istihdamın sürekli olarak arttırılması kentsel işsizliği de arttırmaktadır[5]. Harris-Todaro modelinde L_M ve W_R içsel olarak belirlenmektedir. Ancak kentsel ücret W dışsal olarak belirlenmeye devam etmektedir.

Grafik 7: Harris-Todaro Modeli

Kaynak: Kaushik Basu, **"Analytical Development Economics"** The Less Development Economy Revisited, The MIT Press, Cambridge, 2003, sf.174

Harris-Todaro modelinden farklı olarak Lewis modelinde her bir dönemde kentsel işsizlik yoktur. Yeni kentsel istihdam alanları yaratıldığında aynı sayıda kişi kırsal kesimden göç ederek bu yeni iş alanlarını dolduracaktır. Ayrıca Harris-Todaro modelinde kırdan kente göçün kentsel işsizliğin varlığına rağmen gerçek hayatta olduğu gibi devam edebileceğini vurgulamaktadır. Burada kısa dönem

[5] Örnek olarak Konya'da devlet ve özel sektörün yüzde 15 oranında ilave iş sahası yaratması durumunda, kente olan göç yüzde 15'in çok üzerinde artmakta bu da işsizliği daha da artmaktadır.

modelinin daha önceki bölümdeki analizden daha gerçekçi olduğu ortadadır. Bu da Harris-Todaro modelinin kısa dönem dengeyi açıklama girişiminden kaynaklanmaktadır. Öte yandan Lewis modeli kısa dönemdeki gelişmeleri açıklamakta yetersizdir. Çünkü toplumun uzun dönemdeki ilerlemesini açıklamak için tasarlanmıştır.

SONUÇ YERİNE: KALKINMA VE TARIM İLİŞKİLERİNİN GENEL BİR DEĞERLENDİRİLMESİ

Çalışmada yapılan incelemeler sonucunda kalkınma, gelişme ve azgelişmişlik kavramlarının çoğu kez birbirinin yerine kullanılabildiği, ancak literatürde bazı kullanım ve içerik farklılıklarının olduğu görülmüştür. Özellikle büyüme kavramının niceliksel kolaylık sağlaması nedeniyle kalkınma kavramıyla aynı anlamda kullanılabildiği dikkat çekmektedir. Kuşkusuz böylesi değerlendirmelerin gerisinde iktisadi ekollerin arka planını oluşturan ideolojik tercihlerin önemli bir yeri bulunmaktadır.

Kavramsal olarak "*azgelişmiş*" veya "*çevre*", ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin yanında, büyüklüğü, coğrafi koşulları, sektörlerin gelişmişlik düzeylerinde ve bunların bölgesel dağılımındaki farklılıklar da ülkelerin kategorik ayrımlarında etkili olabilmektedir. Bunların ötesinde ülkenin sosyo-kültürel yapısı ve insanlar arası ilişkilerin karakteristik özellikleri de bölüşüm ilişkileri üzerinde belirleyicidir. Nitekim ülkelere göre yoksulluk sınırının, gelir dağılımı dengesizliklerine gösterilen tepkilerin ve hükümetlerin bu konudaki politika tercihlerinin farklılaşabilmesi bunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle tek-tip evrensel bölüşüm ilişkilerinden ve dolayısıyla kalkınma teorilerinden bahsetmek mümkün görülmemektedir.

Kalkınma teorilerinin çeşitliliğine karşın temelde iki ana eğilimden söz edilmektedir. Bu eğilimlerden ilki, azgelişmiş ülkelerde kapitalist gelişme ve sanayileşmeyi mümkün gören ve toplumların doğrusal bir gelişim çizgisi (evrimci bir ilerleme/ilerlemeci) izleyeceğini savunurken, ikinci eğilim ise azgelişmiş ülkelerin kapitalist olmayan bir yolla gelişebileceğini savunan görüşlerden oluşmaktadır. Birinci yaklaşım, azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerin yolunda ilerlemesi gerektiğini ve kalkınmanın ancak bu şekilde sanayileşme ile mümkün olacağını savunmaktadır.

Modernleşme yaklaşımı olarak adlandırılan bu bakış açısı, azgelişmişliğin kaynağını genellikle ülkenin yetersiz içsel dinamiklerine bağlamakta ve bu durumun aşılmasında dış müdahaleyi ya da desteği gerekli görmektedir.

Diğer bir yaklaşım almaşık teorilerdir. Almaşık Teoriler içerisinde de yapısalcı yaklaşım ön plana çıkmaktadır. Yapısalcılar serbest dış ticarette ortaya çıkan eşitsizliği vurgulamakla birlikte, sistemin sınırlarını fazla zorlamama

eğiliminde olmuşlar ve daha sonraki yıllarda ortaya çıkacak olan Latin Amerika kökenli bağımlılık tezlerine ilham vermişlerdir.

Kalkınma teorilerindeki özellikle kalkınma ve tarım ilişkisini içeren modellere ve tartışmalara bakıldığında, tarım sektörünün kalkınmadaki rolü, tarımda oluşan fazlanın sermaye sektörüne aktarılması olarak görülmektedir.

Bu çerçevede, en azından ülkelere göre kalkınma ve tarım ilişkileri farklı yapı ve sistemler tarafından belirlendiği dikkate alınarak, teorilerin ortaya koyduğu kısıtlı yaklaşımlardan farklı olarak gerçeğe inmek gereği bulunmaktadır. Bu bağlamda incelenen farklı kalkınma teorileri göre;

- Ülkede uygulanan büyüme stratejisi ve makro ekonomik politikalar
- Nüfus yapısı ve nüfusun artış hızı
- Doğal kaynaklar ve sektörel yapı
- Piyasa yapıları
- Sektörler arası ücret farklılıklarının düzeyi
- Göç ve göçün yapısı
- Teknolojik düzey
- Gelişmiş ülkelerle kurulan ticari ve kurumsal bağımlılıklar

gibi faktörlerin kalkınma sürecinde önemli ölçüde belirleyici olduğu anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

1. Basu. K. (2003) "Analytical Development Economics" The Less Development Economy Revisited, The MIT Press, Cambridge, sf.168
2. Boz, İ. (2004). "Tarım Sektörünün İktisadi Kalkınmadaki Rolü". *Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular*. Editör: Sami Taban ve Muhsin Kar. Bursa: Ekin Kitabevi.
3. Ghatak S., Ingersent K.A. (1984) Agriculture and Economic Development Johns Hopkins Studies in Development, Wheatsheaf Books,
4. Harris J.R. and Todaro M. P. "Migration, Unemployment and Development: A Two-Sector Analysis" The American Economic Review , 1970, Vol. 60, No. 1 (1970), pp. 126-142 (Erişim:https://www.jstor.org/stable/180786)
5. İlkin, A. (1979). *Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları. Yayın No:453.
6. Johnston, F. B. ve Mellor, J. W. (1961). "The role of agriculture in economic Development". *American Economic Review.* Volume: 51.
7. Johnston, F.B. (1970). "Agriculture and Structural Transformation in Developing Countries: A Survey of Research". *Journal of Economic Literature*. Vol: 8. Issue: 2. s. 369-404.
8. Jorgenson, D.G. (1961). "The Development of a Dual Economy". *Economic Journal*. V: 71.
9. Lewis, W. A. (1954). "Economic Development with Unlimited Supplies of Labor,". *Manchester School of Economic and Social Studies*. Vol: 22. s. 139-91.
10. Nurkse, R. (1971). "The Case for Balanced Growth". *Leading Issues in Economic Development*. Ed: Gerald M. Meier. Oxford: Oxford University Press.
11. Ranis, G. ve Fei, J.C.H. (1961). "The Theory of Economic Development", *American Economic Review.* Eylül. s. 533-565.
12. Savaş V. (1986) **Kalkınma Ekonomisi**, , Beta Basım Yayım Dağıtım, 4. Baskı, İstanbul, , s.263.
13. Tekeli İ.(2021) "Bilgi, Bilimsel Bilgi ve Toplum Çalışmaları, Kalkınmacı Paradigmanın Sürdürülemez Hale Gelmesi Karşısında Nasıl Bir Yeniden Biçimlenme Yaşıyor?" Bilim ve Toplum Çalışmaları, Özne 33. Kitap, Çizgi Kitabevi
14. Todaro P. M. ve Smith, S. C. (2003). Economic Development. 8. Edition. Harlow: Pearson Education Ltd.

Dünya'da ve Türkiye'de Sera Gazı Salınımları ve Yeşil Lojistik

Esma IRMAK[1]

İrem PELİT[2]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Çağ Üniversitesi Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Programı

2 Dr. Öğr. Üyesi, Çağ Üniversitesi Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Programı

Giriş

Lojistik bir malın çıkış noktasından nihai müşteriye varana kadar süreçte malın tüm hareketidir. Lojistik faaliyetler gerçekleştirilirken çevreye verilen zarar azımsanamayacak derecededir. Son yıllarda çevre endişelerinin artması ile lojistik operasyonlarının da çevresel etkilerinin en aza indirgemesi ama müşterilerin farkındalığı ile birlikte hükümetler de yasalar yolu ile lojistik firmaların daha da yeşil olmasını beklemektedir (Keskin, 2017).

Yeşil lojistik yönetimi, yeşil satın alma, yeşil üretim ve malzeme yönetimi, yeşil dağıtım ve pazarlama ve son olarak tersine lojistik faaliyetleri olmak üzere dört ana unsurdan meydana gelmektedir (Zhu ve Sarkıs; 2006). Yeşil lojistik ilk olarak 1980'li yılların ortalarında öne sürülen kavram olarak karşımıza çıkmaktadır (Keskin, 2017). 1970 yılından itibaren çevreye hassasiyet konularının fark edilmeye başlandığı görülmektedir.

1972 yılında 'Limits to Grow' isimli raporda 150 yıl içinde yaşanamayacak bir doğadan bahsedilmiştir. Bu rapor ile birlikte dünya kamuoyunun çevreye olan farkındalığı artmıştır. 1972'de BM insan çevresi konferansında ekolojik kaygının ilk dile getirilişi BM insan çevresi bildirgesi ile olmuş ve 1987 yılında da brundtland raporu ile sürdürülebilirlik kavramı ortaya konmuştur (Aksoy ve Gürsoy; 2017). Sera gazı emisyonlarının çoğunluğuna karayolu taşımacılığı sebep olmaktadır. Karayolu taşımacılığı taşıma modları arasında sera gazı emisyonlarının %72 gibi yüksek bir orandır (Dereli ve Aytaç; 2019).

Sera gazı salınımlarının artması küresel ısınmanın en önemli sebeplerinden biridir. Atmosferdeki sera gazı miktarı ile sera gazı emisyonu olarak da ifade edilebilir. Dünya'nın sıcaklık değerlerinin artmasına ve dolayısı ile canlı yaşamını tehdit eder (Dündar ve Kolay, 2021).

Literatür değerlendirildiğinde çevreye olan sorumluluk bilincinin son yıllarda artması ile birlikte yeşil lojistik uygulamaları ön plana çıkmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde yeşil lojistik kavramından ve uygulamalarının avantajlarından, ikinci bölümde Dünya'da sera gazı salınımları ve yeşil lojistik, üçüncü bölümde Türkiye'de sera gazı salınımları ve yeşil lojistik durumundan, dördüncü bölümde ise sonuç bölümü yer almaktadır. Bu çalışmada, Dünya'da ve Türkiye'de yeşil lojistiğin durumu değerlendirilmiştir.

1.Yeşil Lojistik Uygulamalarının Avantajları

Son yıllarda yaşanan hızlı teknolojik ve ekonomik gelişmeler firmaları uluslararası pazarda rekabet etmelerini güçleştirmiştir. Değişen ve zorlu rekabet ortamında firmaların lojistik yönetimini etkin bir şekilde gerçekleştirmesi daha önemli bir hale gelmiştir (Bolat, Öztürk, Bayraktar, Turan; 2011). Günümüzde

rekabet farklı bir boyut kazanmış ve işletmeler geleneksel maliyet stratejileri yerine farklı arayışlara girmişlerdir. Çevre sorumluluğu bilincindeki birçok işletme bu sorumluluğun kendilerini üstünlük sağladığını ve dolayısı ile karlarını artırma da yardımcı olmuştur.

Uluslararası ticaretin artması rekabet ortamını daha da zorlu hale getirmiş ve bunun sonuçları olarak işletmelere müşterilerin istek ve beklentilerini karşılamak adına müşteri baskısı oluşmuş, maliyet azaltma ve karlılıktan dolayı ekonomik baskılar, yasal çevresel zorunlulukların atması (yasal baskılar) yeşil uygulamalara yönelmişlerdir. İşletmelere karlılığın yanında aynı zamanda kurumsal baskılar rekabet avantajı getirmektedir. Yeniden üretim ve geri dönüşüm ile maliyet azaltma, yasal zorunluluklar ve müşterilerden gelen baskılar işletmelerin üzerinde yeşil lojistik uygulamalarına yakınlık oluşturmuştur.

Ters lojistikte yeşil lojistik uygulamalarından biri olan ve işletmelere rekabet avantajı, karlılık ve prestij sağlayan önemli faaliyetler arasındadır (Keskin, 2017). Yeşil lojistiğin etkin uygulanması durumunda yeniden kullanılan ürün ve parçaların ya da geri dönüşüme tabi tutulan yeniden kazanım işletmelerin (özellikle otomotiv) maliyetlerinin azalmasına katkı sağlar. Yeşil lojistik uygulamaları çevrenin yanında bir de maliyetlerin azalmasına (verimli atık yönetimi, daha az enerji, daha az hammadde kullanımı vb.) fayda sağlamaktadır.

İşletmelerdeki genel yargısı yeşil lojistik faaliyetlerinin işletmelere ek bir maliyet unsuru oluşturduğu yönündedir. Araştırmalar ise yeşil lojistik uygulamaların yatırım, işletme, eğitim ve çevre dostu malzeme satın alma maliyetlerini artırdığını ancak öte yandan depolama, sipariş işleme, paketleme gibi aşamalarda maliyeti azalttığını göstermektedir. Dolayısıyla aslında yeşil lojistik uygulamaları ile işletme maliyetlerinin dengeye getirilebildiğini ortaya koymaktadır (Aksoy ve Gürsoy; 2017).

2.Dünya'da Sera Gazı Salınımları Ve Yeşil Lojistik

Uluslararası platformda yapılan çevre ile ilgili en etkili girişim Kyoto Protokolü olmuştur. Kyoto Protokolü Japonya'da sanayileşmiş ülkelerin çevreye verdikleri zararı azaltmak üzere hedefler konularak 1997'de imzalanmıştır (Mete, 2020).

Maastricht Anlaşması ile 1992 yılında Trans-Avrupa Taşımacılık Ağı kurulmuş ve çevre koruma gereklilikleri ulaştırma politikasına entegre edilmiş, 2003'ten 2006 yılına kadar ilk Marco Polo programına Avrupa Komisyonu tarafından başlatılmıştır. AB 2007 yılında yeşil ulaşım koridorlarını, 2012 yılında ise 7. çevre eylem planını kabul etmiştir. Bu planda 2020 yılına kadar sürdürülebilir ve düşük karbonlu politika belirlemiştir. 2030 yılına kadar da sera gazı emisyonlarının %40 azaltılmasını Avrupa Birliği Konseyi zirvesinde onaylanmıştır. Lojis-

tik sektörünün çevreye zararının azaltmak için CO2 emisyonlarının azaltılmaya çalışılmaya başlanması yeşil lojistik kavramını öne çıkarmıştır. Küresel sorunlar, iklim değişikleri AB'ne çeşitli düzenlemeler getirtmek durumunda kalmıştır. Türkiye'nin de büyüyen lojistik sektörü nedeniyle uyumlaşması beklenmektedir (Dereli ve Aytaç; 2019).

Dünya üzerinde gerçekleşen faaliyetlerde sera gazı salınımlarının %24 lojistik faaliyetlere aittir. Bu oranda lojistik faaliyetler ve çevreye verilen zarar arasındaki ilişkinin boyutunun önemini hatırlatmaktadır (Yılmaz ve Keser; 2018).

AB'nin taşımacılık politikalarında lojistikte olması gereken unsurlardan olan emniyetlilik, güvenlik, verimliliğin yanında çevre dostu taşıma hizmetlerinin teşviki amaçlanmıştır. AB ulaşımında sürdürülebilir olmasına önem vererek, karayolundaki yük taşımacılığını deniz ve demiryoluna kaydırmaya çabalamaktadır. Türkiye'nin coğrafi konumu elverişlidir ancak mali ve idari teşvikleri AB ülkelerinde karşılaştırıldığında yetersizdir.

AB üye ülkelerinden olan Hollanda elektrikli araçlarla olan dağıtım sisteminin oluşu, İsviçre'de kargo tramvayının kullanımı, Barselona'daki pilot çalışmada sessiz gece dağıtım sistemi, Almanya'da yük taşıma platformu, İtalya ve Hollanda'da su yolu ile taşınan trafik yönetim destek sistemleri vb. faaliyetler AB'nin lojistik faaliyetlerin çevreye olan zararını göz önünde bulundurduğunu göstermektedir (Keser ve Yılmaz, 2018).

AB ve dünya'da sürdürülebilir bir çevre açısından yeşil lojistik uygulamaları Türkiye'ye göre daha çok kabul görmüş bir strateji olarak karşımıza çıkmaktadır. AB'de taşıma modlarının sera gazı emisyonları incelendiğinde karayolu taşımacılığının sera gazı emisyonlarındaki payı %71.7, denizyolunun %13.3, havayolunun %13.9, demiryolunun ise %0,5'tir. Bu bağlamda sera gazı salınımlarının en büyük payın karayolu taşımacılığı olduğu görülmektedir. Taşımacılıkta karayolunun payının azaltılması, daha çok denizyolu ya da demiryoluna yönelinmesi ve kombine taşımacılık yapılması bir çözüm yolu olarak değerlendirilebilir. Sera gazı salınımlarında ülkelerin durumlarına baktığımızda ilk üçte sırasıyla Çin (%24), ABD(%13,4), AB28(%9.1) olduğu görülmektedir. (Görgün, Bardakçı; 2020).

Japonya entegre lojistik politikası çerçevesinde çevre standartlarına uygun araç zorunlulukları ve benzeri uygulamalar ile yoğun yeşil lojistik faaliyetleri gerçekleştirmektedir. ABD'de ise çevresel etiketleme sistemi ile yeşil bayrak uygulaması, İngiltere'nin sadece AB standartlarının da ötesine geçerek BS7750 dizisi gelişmiş ülkelerin yeşil faaliyetlerde harekete geçtiğini göstermektedir (Üstünbaş, 2018).

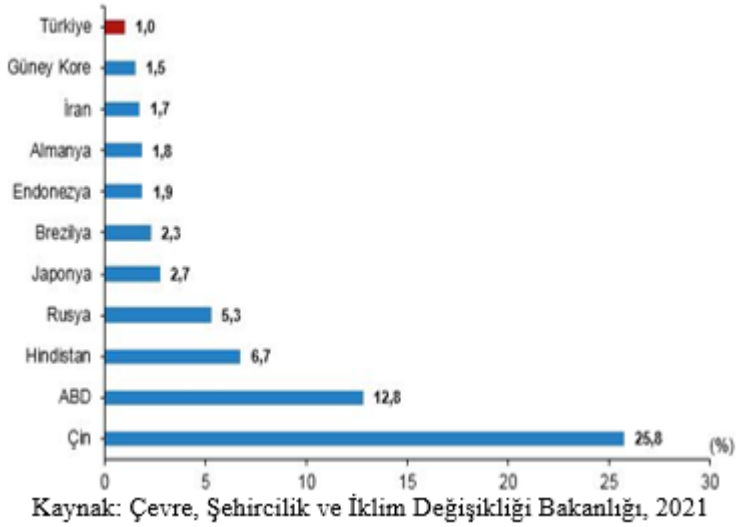
1990 yılında çevre vergilerini yürürlüğe koyan ilk Avrupa ülkesi İsveçtir arkasından Danimarka ve Finlandiya takip etmiştir. İlerleyen yıllarda ise diğer AB

ülkeleri çevre vergilerini uygulamaya koymuşlardır. Almanya ise çevre vergilerinin yanı sıra bu anlamda inovasyon yatırımlarını amaçlamaktadır (Yılmaz ve Eser, 2021).

İklim değişikliklerini azaltmak için Dünya'da uygulanan karbon vergilerinin alınması gibi bazı uygulamalar vardır. Karbon vergisini ilk uygulayan ülkeler arasında Danimarka, Finlandiya, İsveç, Hollanda, Norveç gibi ülkelerdir. Karbon vergisi sera gazı salınımlarını düşürmek için etkili bir yöntemdir. Türkiye'de herhangi bir karbon vergisi bulunmamaktadır (Şencan, 2021).

Aşağıdaki grafik.1'de Tuik'ten alınan verilere göre 2016 yılı baz alınarak en çok sera gazı salınımı yapan 10 ülke ve Türkiye'nin grafiği bulunmaktadır. Bu ülkeler arasında en çok sera gazı salınımı yapan ülkenin Çin, ikinci sırada ise ABD, üçüncü sırada ise Hindistan olduğu görülmektedir. Türkiye ise 17. sırada yer almaktadır.

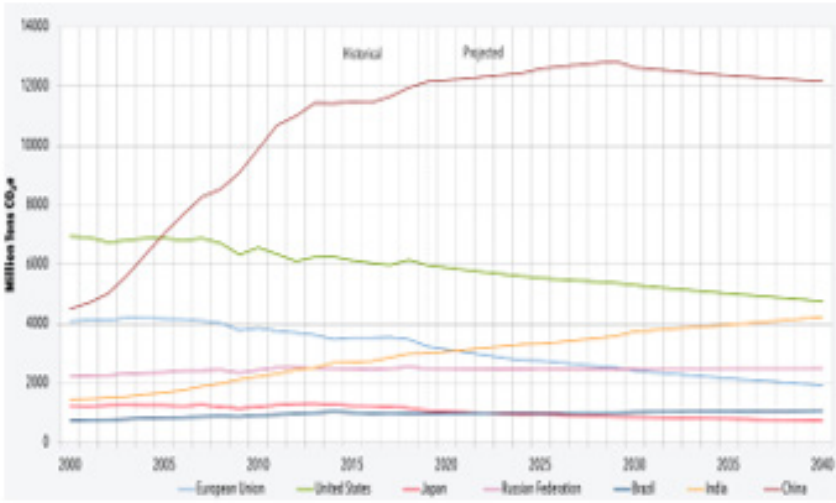
Grafik.1 En çok sera gazı salınımı yapan 10 ülke ve Türkiye

Kaynak: Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2021

Büyük ekonomiler için sera gazı emisyonları değerlendirildiğinde Japonya, Rusya'nın salınımlarının birbirlerine yakın olduğu AB ülkelerindeki sera gazı salınımları ise Çin, Japonya, Hindistan'a göre daha az olduğu görülmektedir. Çin'in sera gazı salınımlarından büyük oranda sorumlu olduğu görülmektedir.

Grafik.2 Büyük Ekonomiler İçin Sera Gazı Emisyonları

Kaynak: https://www.c2es.org/

3.Türkiye'de **Sera Gazı Salınımları Ve Yeşil Lojistik**

Araç rotalama genellikle maliyeti düşürmek için yapılmaya çalışılırken artık firmalarda sürdürülebilirlik için ekolojik değerlerin de hesaba katılması gerekliliğinin farkına varmışlardır. Firmalar zaman, hız, maliyet gibi faktörlerin yanında çevreye duyarlı bir şekilde faaliyetlerini gerçekleştirmekle yüzyüze gelmiştir. Küresel ısınma ve çevresel problemlerin olumsuzları müşterilerin firmalara baskı oluşturduğu görülmektedir. Türkiye'de ise mevzuatın yetersiz ve yaptırımlarının az olması sebebiyle firmaların geleneksel lojistik anlayışı benimsedikleri görülmektedir (Bolat vd., 2011).

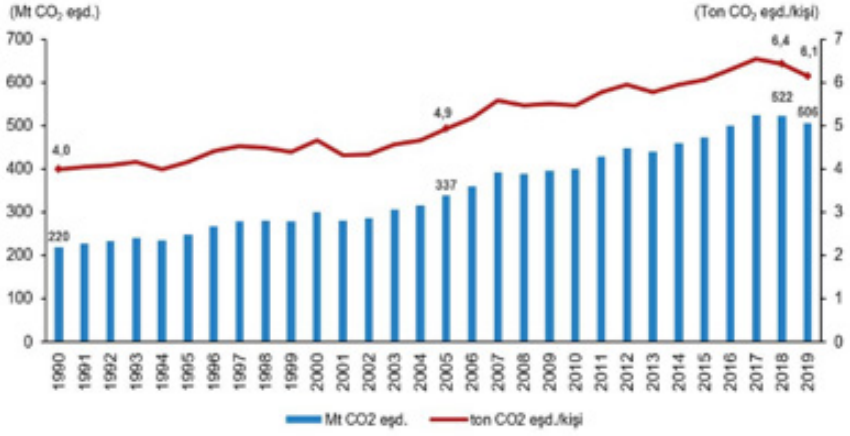
Türkiye'de lojistik sektöründe varlığını sürdüren firmaların daha çok kurumsal firmalar olduğu ancak yeşil lojistik uygulayan kurumsal firmalarında sayısının çok olmadığını görülmektedir. Küçük ölçekli firmaların ise yeşil lojistik uygulamaları ile ilgili farkındalıkları istenilen ve beklenen seviyede olmadığı görülmektedir.

Türkiye'de diğer yakıtlardan daha ucuz ve olması sebebiyle karayolunda en çok kullanılan yakıt motorindir. 2019 yılı verilerine bakıldığında motorinin en çok tüketiminin İzmir en az tüketimin ise Van olduğu görülmüştür. Büyükşehirler değerlendirildiğinde ise motorin tüketiminin 2010'dan 2019 yılına kadar %73,61 oranında artığı görülmüştür(Dündar, 2021).

Grafik.3'te Tuik'ten alınan verilere göre Türkiye'de 1990-2019 yılları arasında kişi başı sera gazı emisyon oranları yer almaktadır. Grafik incelendiğinde ge-

nel olarak yıllara göre bir artış söz konusu olmuş olsa da 2019 yılında bir önceki yıla göre düşüş görülmektedir.

Grafik.3 Toplam Ve Kişi Başı Sera Gazı Emisyonu

Kaynak: TUİK, 2021

Aşağıdaki tablo.1'e göre Türkiye'de 1990-2019 yılları arasında sektörlere göre sera gazı emisyonları verileri yer almaktadır. Türkiye'de sektör olarak sera gazı salınımlarının tek sorumlusunun lojistik sektörü olmadığı görülmektedir. Sektörlere göre 2019 yılı baz alındığında emisyon miktarında enerji sektörü ilk sırada ikinci sırada endüstriyel işlemlerin yer aldığı görülmektedir.

Tablo.1 Türkiye'de 1990-2019 yılları arasında sektörlere göre sera gazı emisyonları

										Milyon-ton CO_2 eşd.
	1990	2000	2010	2015	2016	2017	2018	2019	1990-201	2018-2019 değişim (%)
Toplam Emisyon	219,6	299	399,1	473,3	498,9	525	522,5	506,1	130,5	-3,1
Enerji	139,6	216,1	287	340,9	359,7	379,9	373,1	364,4	161	-2,3
Endüstriyel işlemler	22,8	26,2	48,1	57,2	61,4	64	65,9	56,4	147,1	-14,3
Tarım	46,1	42,3	44,4	56,1	58,9	63,3	65,3	68	47,7	4,1
Atık	11,1	14,3	19,5	19	19	17,8	18,1	17,2	55,7	-5

Kaynak: TUİK, 2021

SONUÇ

Lojistik dünya ticaretinde oldukça önemli bir konumdadır. Lojistik faaliyetlerin temel faaliyetlerinden biri olan taşımacılık sebebiyle sera gazı emisyonlarını da artırarak çevreye zarar vermektedir. Sektörel bazda incelendiğinde ulaştırma sektörünün sera gazı emisyonları payının %20 olduğu görülmektedir. Özellikle karayolu taşımacılığı diğer taşıma modlarına göre sera gazı salınımının en büyük sorumludur. Yeşil lojistik uygulamalarında amaç çevreyi, doğayı ve doğal kaynakları koruyacak şekilde faaliyetlerin gerçekleştirilmesidir.

Lojistik faaliyetlerin çevre ile uyumlu olması gereklidir. Yeşil lojistik faaliyetleri işletmelerin hem maliyet avantajı hem de müşterinin gözündeki çevreci anlayışı ile firma imajına katkı sağlayacaktır. Firmalar yeşil lojistik faaliyetleri etkin bir şekilde planlamasını yaparlarsa işletme performansına da olumlu yansımaları görülecektir.

Dünya'da da Türkiye'de de lojistik sektörünün çevreye verdiği zararı azaltmak için karbon ayak izi ölçüm kültürünün oluşturulması, lojistik sektöründeki personelin müşterinin ve tedarikçinin eğitilmesi, etkin bir filo yönetiminin yapılması, verimli ağ optimizasyonu yapılandırılmalı, uygulamalar için gerekli sertifikasyonların oluşturulması, alternatif taşıma yöntemlerinin geliştirilmesi gerekmektedir. Yeşil lojistik uygulamaları, çevre dostu motorlu araçlar ve yakıtların kullanılması, ürünlerin büyük gruplar halinde taşınması, araçlara gürültü ve ses önleyici takılması, rota optimizasyonu, intermodal ve speedy taşıma sistemi, elektirikli araçlar vb. örnekler verilebilir. Lojistik sektörünün yarattığı sera gazı salınımlarının daha az zarar vererek faaliyetlerini gerçekleştirebilmesi için araçların kurşunsuz benzin kullanması, demiryolu kullanımının artması, yeşil motorlu araçların kullanılması gibi uygulamalar tercih edilebilir. Karayolunun taşımacılığının yaratmış olduğu sera gazı salınımlarını en aza indirgemek için intermodal taşımacılığın etkin kullanılması gerekmektedir. Böylesine bir kullanım malların gereğinden fazla elleçlenmemesini de sağlayacaktır. Yeşil lojistik uygulamalarında taşıma seçimi, sera gazı emisyonunu azaltan araçların kullanımı, kullanılması mümkün olan alanlarda elektrikli araçların kullanımı, rotalama, bakım onarım, tersine lojistik gibi faaliyetler çevreye olan zararı azaltmaktadır.

Aynı taşıma modunda taşınan birim ne kadar büyük olur ise kilometre başına daha az CO2 emisyonu oluşmaktadır. Denizyolu büyük hacimli yüklere uygun bir taşımacılık modu olduğundan daha az CO2 salınımı olur. Karayolu taşımacılığı lojistik sektöründe yoğunlukla kullanılan taşımacılık modlarından biridir. Karayolu taşımacılığının çevreye olan zararın azaltılması için etkin ağ tasarımı yapılmalıdır. Lojistik faaliyetlerde çevresel duyarlılığın artırılması gerekmektedir.

Türkiye'de işletme yöneticileri açısından yeşil lojistik faaliyetleri ekstra bir

maliyet unsuru oluşturduğu yönünde yersiz bir algının olduğu görülmektedir. Firmalar yeşil lojistik uygulamalarını hayata geçirmekte çok istekli değillerdir. Bu aşamada devletin rolü büyüktür. İşletmeler kanun ve yönetmelikler sayesinde asgari düzeyde yerine getirmeye çalışmaktadır. İşlemelerin yeşil lojistik uygulamalarında yüksek girdi yatırım maliyetlerden çekindiği araştırmalarda görülmüştür. Türkiye'de büyük kurumsal firmaların yeşil lojistiğin daha çok bilincinde olduğu, küçük firmaların ise önceliğinde ise çevreden daha çok karlılık olduğu görülmektedir. Bu konuda devletin teşviki sağlanabilir. Devletin firmalara maddi destek sağlayarak birçok firma yeşil lojistik uygulamalarını gerçekleştirerek çevreye verilen zarar en aza indirgenebilir. Küresel çaptaki firmaların yeşil lojistik uygulamaları artık rekabeti artırmak için kurumsal bir strateji haline gelmiştir.

Türkiye'de ise yeşil lojistik faaliyetleri gelişmiş ülkelere nazaran henüz gelişmekte olan bir yapıdadır. Türkiye ile AB ülkeleri ve diğer gelişmiş ülke ekonomileri ile kıyaslandığında AB ülkelerinin ulaşım ve altyapılarını planladıkları ve yeşil lojistik uygulamalarına daha önem verdiği görülmektedir. Türkiye'nin yasal düzenlemelerinde yeşil lojistik ile ilgili eksiklikler vardır. Türkiye'de intermodal taşımacılığın düzenlenmesi, ulaştırma politikalarındaki teşviklerin yoğunlaştırılması gerekmektedir.

Yeşil lojistik uygulamaları lojistik faaliyetlerin çevreyi ve doğal kaynaklara verilen zararı önemli ölçü de azaltmaktadır. Bu uygulamaların daha da artması gelecek nesillere yaşanabilecek bir dünya bırakmak açısından önem arz etmektedir. Bu doğrultuda hükümetlere, firmalara ve bireylere de önemli görevler düşmektedir. Politika yapıcılar tarafından taşımacılıkta düşük emisyon amaçlanarak karbon vergileri ve alt yapılarının geliştirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

1. Aksoy, B., Gürsoy, M. (2017). "*Lojistikte sürdürülebilir yaklaşımlar: Bir yeşil lojistik Uygulaması olarak alternatif yük taşımacılığı örnekleri*". International Istanbul Transportation Congress and Fair, İstanbul.
2. Bolat, H., Öztürk, M., Bayraktar D., Turan N. (2011). *"Yeşil Lojistik Zincirinde Araç Rotalama Problemi İçin Bir Model Önerisi"*. XI. Üretim Araştırmaları Sempozyumu, İstanbul.
3. Dereli, M., Aytaç, A. (2019). "*Uluslararası Ticaret Ve Çevre İlişkisi Kapsamında Yeşil Lojistik Kavramı: Avrupa Birliği Ve Türkiye"*. İstanbul: Güven Plus Grup A.Ş. Yayınları.
4. Dündar, A. (2021). "*Türkiye'deki Büyükşehirlerin Karayolu Ulaşımı Kaynaklı Sera Gazı Emisyon Miktarının Karşılaştırmalı Analizi*". Artvin Çoruh Üniversitesi Doğal Afetler Uygulama ve Araştırma Merkezi Doğal Afetler ve Çevre Dergisi, 7(2): 318-337.
5. Dündar, A., Kolay A. (2021). "*Karayolu Yük Ve Yolcu Taşımacılığının Çevresel Sürdürülebilirlik Bakımından Değerlendirilmesi Ve Konya İli Sera Gazı Emisyonunun Hesaplanması*". Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14(1): 317-334.
6. Görgün, M., Bardakçı H. (2020). "*Yeşil Lojistik Ve Türkiye'de Yeşil Lojistik Uygulamaları*". 4th İnternatıonal Zeugma Conference On Scıentıfıc Researches, Gaziantep.
7. Keskin, S. (2017). "*Yeşil Lojistik Uygulamaları: Dhl Örneği"*. İstanbul Ticaret Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
8. Mete, E. (2020). "*Sürdürülebilir Kalkınma Kapsamında Yeşil Lojistik: Avrupa Birliği ve Türkiye Örneği"*. Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, 12(23): 383 – 396.
9. Şencan, D., (2021). "Çevresel Sorunların Önlenmesinde Karbon Vergisi Üzerine Genel Bir Bakış". Türkiye Mesleki Ve Sosyal Bilimler Dergisi, 3(6): 50-58.
10. Üstünbaş, N. (2018). "*Marmara Bölgesindeki Lojistik Firmaların Yeşil Lojistik Uygulamaları"*. İstanbul Ticaret Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
11. Yılmaz, T.Z., Eser, L.Y. (2021). "*Avrupa Birliği Ve Türkiye'de Çevre Vergileri Ve Bu Vergilerden Elde Edilen Gelirlerin Analizi*". Mali Çözüm Dergisi, 31(167): 111-112.
12. Zhu, Q., Sarkis, J. (2006). "*An İnter-Sectoral Comparison Of Green Supply Chain Management İn China: Drivers And Practices*". Journal Of Cleaner Production, 14(5): 472-486.

13. Erişim adresi: https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Greenhouse-Gas-Emissions-Statistics-1990-2019-37196, Erişim tarihi: 01.10.2021.
14. Erişim adresi: https://iklim.csb.gov.tr/turkiyenin-2018-ulusal-sera-gazi-emisyon-envanteri-i-99207, Erişim tarihi: 05.10.2021.
15. Erişim adresi: https://www.c2es.org/content/international-emissions/, Erişim tarihi: 10.10.2021.

Çocuklarda Bilişsel Gelişim

Esra Gül KOÇYİĞİT[1]

1 Doktor, Altınbaş Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

GİRİŞ

Döllenmeden ölüme kadar sürekli gelişim içinde olan insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliği bilişsel kapasiteye sahip olmasıdır. İnsan bu yeteneği sayesinde hayatı anlamakta ve yaşamsal faaliyetlerini kolaylaştırabilmektedir (Aral ve Baran, 2011; Yıldırım, 2018). Birey öğrenme sürecini araştırarak ve keşfederek sağlamaktadır. Bilişsel olarak ifade edilen bilginin kazanılması; bebeklerin, çocukların ve de yetişkinlerin kendi çevresindekiler hakkında tutarlı bir biçimde öğreniyor olduğu karmaşık bir süreçtir. Bilişsel gelişim insanlara soyut ve somut olarak öğrenmeyi, mantıklı düşünmeyi ve çevresindeki bilgileri iyi bir şekilde organize etme becerisini sağlamaktadır. (Kürkçüoğlu, 2010). Alanyazın incelendiğinde bilişsel gelişimle ilgili özellikle Jean Piaget, Jerome Bruner ve Lev Vygotsky'nin çocukların çevresindeki dünyayı, nasıl gördüğünü ve algıladığını ifade etmeye çalıştıkları görülmektedir (Senemoğlu, 2007). Kitabın bu bölümünde bahsi geçen kuramcılardan yola çıkarak bilişsel gelişim ile ilgili temel kavramlar ve çocukta bilişsel gelişim ve bilişsel gelişimi etkileyen diğer faktörler anlatılmaya çalışılacaktır.

1.Bilişsel Gelişimin Tanımı

Biliş terimi, içsel zihinsel süreci tarif etmekte olup, karmaşık bir organizmanın karmaşık bir çevreye biyolojik uyum sürecinin özel bir biçimidir. Düşünme terimi ile neredeyse eş anlamlı olarak kullanılan biliş, çevreyi öğrenme ve anlamayı içeren tüm zihinsel etkinlikleri ifade etmek için kullanılır. Biliş denilince; algı, dikkat, bellek, okuma ve yazma, problem çözme vb. girmektedir (Bayhan ve Artan, 2007). Bilişsel gelişim ise, algı, imgelem, bellek, usavurma gibi zihinsel faaliyetlerin bir bütün halinde gelişme sürecidir. Buna "zeka" da denilmektedir. Senemoğlu (2005) ise "bireyin çevresindeki dünyayı anlama ve aynı zamanda öğrenmesini sağlayan, aktif zihinsel faaliyetlerdeki gelişime bilişsel gelişim" adını vermektedir. Ayrıca, bebek doğduğu andan itibaren içinde bulunduğu dünyayı tanımaya ve anlamaya başlar. Bu keşif sırasında kullandığı araçlar ise doğuştan getirdiği duyusal ve hareketsel yeteneklerdir. Bireyin bulunduğu çevreyi algılaması, öğrenmesini sağlayan aktif zihinsel faaliyetlerde meydana gelen gelişim bilişsel gelişim olarak ifade edilmektedir (Kol, 2011; Canbulat, 2009). Bilişsel gelişim, çocuğun gördüğü, duyduğu, dokunduğu ve tattığı nesneler hakkında düşünmesini sağlar. Bilginin elde edilmesi, saklanması, yorumlanması ve tekrar düzenlenerek, değerlendirilip kullanılması bilişsel gelişimin en önemli öğesidir (Kandır, 2003).

2.Bilişsel Gelişim İle İlgili Kavramlar

2.1. Dikkat

Çevredeki birçok uyaran içinden belli bazı uyaranlara odaklanmaya denir. Dikkati oluşturan üç bileşen vardır. Seçici dikkat, dikkatte devamlılık ve dikkatin esnekliğidir. Seçici dikkat, belirli bir uyarıcıya doğrudan odaklanmadır. Örneğin, kırmızı bir gömleğe ihtiyacı olan bir bireyin mağazaya girdiğinde ilk önce kırmızı gömleklere odaklanmasıdır. Dikkatte devamlılık ise dikkati dağıtacak farklı uyaranlar olmasına rağmen odaklanmanın sürdürülebilmesidir. Dikkat esnekliği ise dikkati kaydırabilme ya da bölünebilmesi ile ilgilidir (Türkoğlu, 2016).

Dikkati etkileyen faktörler arasında kaygı, görev zorluğu ve uyarılma sayılabilir. Kendiliğinden ya da duruma bağlı olarak oluşan kaygı dikkati olumsuz olarak etkileyebilmektedir. Yorgunluk ve uykusuzlukta dikkati etkileyebilir. Uzun süredir yapılan işlere göre yeni bir iş yaptığımızda dikkatimizi daha fazla vermeye ihtiyacımız vardır. Dikkati kontrol edebilme becerisi zeka ile ilgilidir. Dikkat zekada önemli bir yer alır. Düşük dikkat seviyesine sahip olan öğrenciler bir konu üzerinde birkaç dakikadan daha uzun süre odaklanmakta sorun yaşamakta ve sınıf ortamındaki dikkat dağıtıcı uyarıcılara karşı direnme zorluğu yaşamaktadırlar. Bu nedenle çalışmaları yarım kalmakta ve soruları yanlış cevaplama oranı artmaktadır. Verilen yönergelere uygun hareket etmekte zorlandıkları için yeni bir göreve başlamakta başarısızlık yaşamaktadırlar (Sezgin, 2018).

2.2. Bellek

Bireyin yaşamındaki her türlü bilginin belli bir süre boyunca depolandığı yerdir (Ashcraft, 2002). Duyusal bellek, kısa süreli bellek (çalışan bellek) ve uzun süreli bellek olmak üzere üç bellek sisteminden sözedilebilir. Dışarıdan gelen bilgiler duyular aracılığı ile duyusal belleğe gitmektedir. Bu bilgi işlemenin ilk aşamasını oluşturmaktadır. Daha sonra duyusal bellekte bulunan bilgiler kısa süreli belleğe ulaşmaktadır. Bilgi burada geçici olarak depolanmaktadır (Sezgin, 2018). Okul öncesi çocukların bellekleri kısa sürelidir. Sıralı nesneler gösterdiğinizde ve bunları aynı sırada tekrar etmesini istediğinizde eğer aradan belli bir zaman geçtiyse bu nesneleri tekrar görmeye ihtiyaç duyacaktır. Kısa süreli belleğin kapasitesi yirmi saniye kadardır. Kısa süreli belleğe gelen bilgiler tekrar edilmediği takdirde unutulur. Tekrar edilen bilgiler ise uzun süreli belleğe aktarılır ve burada daha önceki bilgilerle örgütlenerek uzun süreli saklanır. Uzun süreli belleğin kapasitesi belli değildir. Bilgilerin kısa süreli bellekten uzun süreli belleğe geçmesi belli bir bireysel çabayı gerektirmektedir (Obalı, 2018). Tekrar ve gruplama süreçleri iyi bir biçimde çalıştığında uzun süreli bellekte depolanan bilgiler

daha iyi hatırlanabilecektir. Bilgilerin organize edilmiş olması da hatırlamayı kolaylaştırır. Belleğin güvenilir olduğunu belirleyen hatırlama gücüdür. Hatırlama gücü, herhangi bir uyarıcı ile zihindeki bilgilerin bilince gelmesine denir. Küçük çocuklar en son görmüş oldukları nesneleri hatırlar. İki yaşında ise bir ya da iki nesneyi hatırlayabilir. Ancak yaşla birlikte hatırlama kapasitesinde artış meydana gelmektedir. Üç yaşında nesnelerin ikisini hatırlar. Dört yaşında ise nesnelerin üç-dört tanesini hatırlar. Hatırlama dört-yedi yaşlarında hızla gelişmektedir. Tanıma hatırlamadan önce gelişmektedir (Meb, 2013).

2.3. Algı

Dış dünyadan duyular aracılığı ile alınan bilgilerin yorumlanması ve anlamlandırılmasına algı denir. Dünya duyular aracılığı ile algılanmaktadır. Bireylerin görsel, işitsel algı ve diğerleri gibi her duyuma ilişkin algıları mevcuttur. Geçmiş deneyimler, amaçlar, inançlar, beklentiler algıyı etkilemektedir. Beynin sağ ve sol loblar birbirinden farklı uyaranları kodlamaktadırlar. Sol lob daha çok örüntü tanıma, sağ lob ise mekansal bilgiyi analiz etmektedir. Algının en belirgin özelliklerinden biri algının seçici olmasıdır. Birey aynı anda birçok uyarıcıya maruz kalmaktadır. Ancak bu uyarıcıların yalnızca birkaçına dikkatini vermektedir. Dolayısıyla dikkat bireyin neyi algıladığı ile yakından ilgilidir. Önceki öğrenmelerimiz şimdiki algıyı etkilemektedir. Öğrenmenin heyecan içermesi ya da her zamankinden farklı bir anlama sahip olması bu etkiyi daha da güçlü yapmaktadır (Morgan, 2005).

2.4. Problem Çözme

Ulaşılmak istenen bir amaca doğru ilerlerken karşılaşılan engelleri aşmak için uygulanan bilişsel işlemler problem çözme olarak tarif edilmektedir. Sorunlar ebeveyn çocuk arasında olabilecek duygusal sorunlar olabileceği gibi, duygusal içeriği olmayan bir matematik problemi de olabilir. Her iki durumda da problem çözme stratejilerinin benzer olduğu düşünülmektedir. Problem çözme stratejileri arasında üç farklı yöntem olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi; rastgele aramadır. Bu yöntem deneme-yanılma sürecini içerir. Birey herhangi bir hamle de bulunur ve amaca ulaşılıp ulaşılmadığını değerlendirir. Tepe tırmanışı rastgele aramdan daha sık kullanılan bir yöntemdir. Burada birey amaç durumuna bakarak bu amaç durumuna en çok benzeyen hedefi seçer. Diğer bir yöntem ise amaç-araç yöntemidir. Bu yöntemde problem alt problemlere ayrılır. Analizin ilk aşamasında problem çözülemiyor ise çözülebilir bir alt problem bulunana kadar başka alt problemlere ayrılır (Sezgin, 2018).

İlk iki yılda çocuk duyuları aracılığı ile nesneleri tanımaya başlar. İki yaşın so-

nuna doğru nesne devamlılığı ve nesne değişmezliğinin geliştiği görülür. İki yaşlarında bazı olayların sırasıyla olmasını beklemektedir. Örneğin; kabanını giydiğinde dışarı çıkacağını biliyor olması düşünme ve mantıklı akıl yürütme becerisinin bu yaşlarda gelişmeye başladığı kabul edilmektedir. İki- iki buçuk yaşlarında çocuk problem çözmeye başlamaktadır (Budak, 2006; Meb, 2015). Bir engelle karşılaştığında bilgilerine dayanarak çözüm yolu bulmaya çalışmaktadır. İki-dört yaşındaki çocuk ise daha çok özele dayanan akıl yürütmeden bulunur. Üç-dört yaşındaki çocuk birbirine benzeyen herhangi bir objeden birini diğerine neden olarak gösterir. "Deniz yüzmek için var" diyebilir. Ancak bununla ilgili daha fazla ayrıntılı bir açıklama yapamaz. Dördüncü yaşın sonlarına doğru çocukta hayalcilikte artış görülür ve bulduğu nedenleri hayalleriyle karıştırmaya başlar. Bu durum beş-altı yaşlarına kadar da devam etmektedir. Yedi- sekiz yaşlarında çocuk hayalle gerçeği birbirinden ayırmaya başlar. Dokuz-on yaşlarında ise çocuk sebep bulma ve sonucu göstermede daha az hata yapar. Soyut düşünme gelişmeye başlar. On-on iki yaşlarında ise mantığı yetişkin bir bireyin mantığı ile benzer seviyeye ulaşır (Budak, 2006).

2.5. Yaratıcılık

Daha önceden öğrenilmiş olan kalıp yargıların dışında düşünsel ve duygusal olarak bireyin hayal gücünü kullanarak bilinenden farklı özgün ve yeni ürünler ortaya koyabilme sürecidir (Salı, 2019). Yaratıcı bireyler; meraklıdır, risk alırlar, orijinal ve bağımsız düşünme becerisine sahiptir, mizah yeteneği vardır, kendine güvenir, kendi kendini idare eder, karmaşıklığı sever, baskı ve sınırlandırmalara tahammül edemez ve yargılara varabilme yeteneği vardır. Yaratıcı olan bireylerin dahi oldukları anlamına gelmez. Wallach ve Kogan'ın yaptıkları değerlendirmeye göre zeka ve yaratıcılık düzeyi ile ilgili farklı grupların olduğunu saptamışlardır. Bu gruplar şöyledir;

- Zeka ve yaratıcılık düzeyi yüksek olan bireyler
- Zeka ve yaratıcılık düzeyi düşük olan bireyler
- Zeka düzeyi yüksek ama yaratıcılık düzeyi düşük olan bireyler
- Yaratıcılık düzeyi yüksek ama zeka düzeyi düşük olan bireyler

Yaratıcılık doğuştan getirilen ve insana özgü bir yetidir. Her birey birbirinden farklı olarak az ya da çok yaratıcı olma özelliğine sahiptir. Yaratıcılık yeteneği çeşitli sebeplerle körelmiş olan bireylerin bu yeteneklerinin yaşam deneyimleri ve özel eğitim programları ile yeniden kazandırılabilir ve geliştirilebilir (Karakuş, 2001). Bireylerin yaratıcılığı kalıtıma, eğitime, kültür ortamına göre değişiklik

gösterebilir. Ebeveynlerin ve eğitimcilerin çocukların yaratıcılık özelliklerini bilmeleri çocukları doğru yönlendirebilmeleri açısından önem taşımaktadır. Çocuklar bir yaşındayken çevresinde dokunabildiği, tadabildiği, görebildiği, her şeye karşı meraklıdırlar. Basit oyunlar ve büyük bloklar vb. yaratıcılığı destekleyen oyun ve oyuncaklardır. İki yaşlarında merakı kendine özgü yollarla ifade eder ve düzenli olarak yapılan günlük işleri önceden tahmin eder. Basit sözel oyunlar, şarkılar, oyun kurucu malzemeler çocuğun yaratıcı düşüncesini destekler. Üçüncü yaşında etkinliklere karşı isteklidir ve amaca yöneliktir. Çocuk için süreçten çok sonuç önemlidir. Özerklik duygusu gelişmiştir. Yapılandırılmış hazır oyuncaklardan çok kendisinin oyuncak haline getirdiği oyuncaklara ilgisi vardır. Dört yaşında çocuk, plan yapma becerisini oluşturmaya başlar. Önceden bildiği oyunları oynamaktan, bildiği işleri taklit yoluyla ortaya koymaktan hoşlanır. Bu yaşlarda çocuğa hayali ve sözel oyunlar aracılığıyla dünyayı algılamasına destek olmak gerekmektedir. Beş yaş çocuğu ilişkilerin nedenlerini anlayamaz ancak olaylar arası ilişkiler kurar. Hayali oyunlarda birbirinden farklı roller dener. Bu yaşlardaki çocuğun dramatize oyunlara, sanatsal etkinliklere ve bedeninin farkına vardıracak dans etkinliklerine ihtiyacı vardır. Altı yaş çocuğu kendini diğerlerinden ayrı görmeye başlar. Yaratıcı etkinliklerde daha dengeli bir gerçeklik vardır. Yedi yaşında çocuk aile ve öğretmen baskısını üzerinde hissetmektedir. Gördüklerinden çok düşündüklerini çizerler. Bu nedenle gerçeği yansıtmadıkları düşünülür ancak çeşitli ödüllerle motive edilirlerse yaratıcılıkları ve hayal güçleri desteklenmiş olur. Çocuğun yaratıcılığını destekleyici bir tutum içinde olmak gerekmektedir. Çocukların yaratıcılığını destekleyen hikâyeler anlatılması ve çocuğun kendi düşüncelerini özgürce ortaya koyabilecekleri çalışmalar yapılması çok önemlidir (Artan ve San Bayhan, 2005; Meb, 2015; Olson, 2000; Dikici ve Tezci, 2004).

3. Jean Piaget' e Göre Bilişsel Gelişim

Bilişsel gelişimle ilgili birçok kuram vardır. Bu kuramların başında ilk akla gelen isim İsviçreli Zooloji eğitimi almış olan Jean Piaget'dir. Zooloji eğitiminden dolayı biyolojik çeşitlilik kuramında görülmektedir. Biyoloji ile deneyimlerin bilişsel gelişimi nasıl etkilediği ve biçimlendirdiği vurgulanmaktadır. Piaget'e göre bilgi yaşantı sonucunda kazanılmaktadır ve bilişsel gelişim kalıtım ve çevrenin bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bebekler hayata bilişsel olarak hazır gelmezler. Yaşantı içinde bilişsel yapılarını deneyimsel olarak algı ve hareket etkinlikleriyle oluştururlar. Bebeklerin ilk hareketleri refleks düzeyindedir. Daha sonra bilinçli hareketlere dönüşmekte ve daha karmaşıklaşmaktadır. Bilişsel gelişim hem deneyim hem de olgunlaşma sonucunda meydana gelmektedir (Yıldırım, 2018).

3.1. Piaget'nin Kuramına Göre Bilişsel Gelişimi Etkileyen Faktörler

Piaget çocuklarla yaptığı birçok çalışma sonucunda bilişsel gelişim ile ilgili önemli kavramları ortaya atmıştır. Çocukların dünyalarının yetişkinlerden farklı olduğunu belirtmiş ve çocukların bilişsel yapılarının edilgin bir yapı olmadığını söylemiştir. Piaget bilişsel gelişime yön veren beş temel ilkeden bahsetmektedir.

- Şema
- Olgunlaşma
- Yaşantı
- Uyum
- Özümleme ve örgütleme (Aydın, 2003).

3.1.1. Şema

Piaget'in bilişsel gelişim kuramının en temel kavramlarındandır. Şema, çocuğun yaşantı içinde karşılaştığı uyaranları anlamlı kılmak için kullandığı bir referans çerçevesi olarak tanımlanabilir (Selçuk, 2000). Bebek başlangıç aşamasında tamamen refleksif özellikte şemalar kullanmaktadır. Ancak büyüdükçe, yaşantı ve uyum yoluyla yeni şemalar kazanır. Çocuk yeni bir durumla karşılaştığında, bu duruma daha önce öğrenmiş olduğu deneyimlerini yansıtan şemalarını kullanarak tepki göstermektedir. Bu davranış biçimine şematik algı denilmektedir. Örneğin; Çocuk sıfır-bir yaşlarında topu eline aldıktan sonra direk ağzına götürür. Yakın temasta bulunarak nesnenin ne işe yaradığını anlamaya çalışır. Diğer taraftan iki yaşındaki bir çocuk ise topu inceler, yere atar, bakar, ayağı ile topa vurur ve nesne ile bir ilişki kurarak ne olduğunu anlamaya çalışır. Bu deneyimin sonucunda topun zıpladığını ve yuvarlak bir yapıya sahip olduğunu keşfeder. Ancak bu bilgiyi genelleyerek tüm yuvarlak nesnelerin zıplayacağını düşünür. Çünkü sahip olduğu bilişsel gelişim aşaması yalnızca kendi deneyimleri ile sınırlıdır. Gözlemleriyle oluşturduğu yeni şeması, yuvarlak olduğu halde zıplamayan başka nesnelerle ilişkiye geçtikçe değişir. Topu attığında zıplayabilmesi içinde zeminin sert olması gerektiğini de deneyimleri ile öğrenir. Şematik algı, eğitimle desteklenmediği takdirde yeterince gelişemez. Dolayısıyla yetişkinlik çağına gelen kişilerde benmerkezci düşünme şekli ile kendini gösterir. Yaşamı ve dünyayı katı şematik çerçeve içinde, siyah ve beyaz olarak algılamaktadırlar. Bu kişilerde bağnazlık ve dar görüşlülük hakimdir. Üretkenlik, esneklik ve hoşgörüden uzak benmerkezci insanlar, büyük olasılıkla dayatmacı, katı ve buyurgan bir eğitim anlayışına sahip ebeveynler tarafından yetiştirilmişlerdi (Aydın, 2003).

3.1.2. Olgunlaşma

Olgunlaşma, bireyin biyolojik gelişimi ile birlikte geçirdiği yaşantılar yoluyla kazandığı deneyimleri ifade etmektedir. Çocuk yaşadığı çevreyi öğrenme ve kendini geliştirme sürecinde çevre ile etkileşim halindedir. Bu etkileşim sayesinde ilk zamanlarda refleks düzeyinde olan tepkisel davranışları daha bilinçli hale gelen davranışlar olarak kendisini gösterir hale gelmektedir (Senemoğlu, 2005).

3.1.3. Yaşantı

Belli davranış örüntülerini çocuğa kazandırmak için yapılandırılmış ve yapılandırılmamış yaşamsal deneyimleri ifade etmektedir. Yapılandırılmamış terimi, çocuğun kendiliğinden, deneme yanılma yöntemi ile öğrendiği bilgileri kapsar. Yapılandırılmış ise belli bir plan dahilinde formal bir eğitimin çocuğa verilmesidir. Örneğin, çocuk yere attığında topun zıpladığını deneyim sonucunda edinebilir. Ancak kendi dilinde okuyup yazı yazmayı bu amaçla düzenlenmiş bir eğitim aracılığı ile kazanabilir (Senemoğlu, 2020).

3.1.4. Uyum

Uyum, bireyin belli bir uyaran grubuna düzenli ve tutarlı tepkiler geliştirme yeterliliği olarak kabul edilmektedir. Çocuk, başlangıçta olay ve nesneleri değerlendirirken kendini merkeze alan bir yaklaşım sergilerken, zaman içinde bu değerlendirmesi daha somut ve nesnel bir bakış açısı özelliğine doğru evrilmektedir. Dolayısıyla uyum, çocuğun öznel bilişsel boyutunun gelişmesi ve nesneleri nesnel gerçekliği içinde algılayabilmesidir. Çocuğun gelişimi ve yaşantısal etkileşimi sonucunda uyum meydana gelmektedir (Aral ve Baran, 2011).

3.1.5. Özümleme ve Örgütleme

Çocuk uyarıcının niteliğini çözümleyerek anlamlandırmaya çalışmaktadır. Bu amaçla daha önce öğrenmiş olan bilgi ve yaşantı kalıplarından yararlanarak, ortaya koyacağı davranış biçimini organize eder. Öğrenme, bir anlamda kalıplaşmış bu tür davranış örüntülerinin farklı nitelik ve nicelikteki örüntüleridir. Organizma zamanla geliştikçe çevresi ile gittikçe daha karmaşık ilişkiler içine girmektedir. Bu süreç içinde çocuk her yeni karşılaştığı nesne, olay ya da durum sonucunda bozulan bilişsel dengesini yeniden kazanması gerekmektedir. Başka bir deyişle, çocuk yeni karılaştığı her durumla ilgili daha önce edindiği bilgiyi biraz daha geliştirerek bir üst denge durumuna dönüştürebilir. Ancak bunun için yetişkinler tarafından çocuğa bilişsel ve duyuşsal desteğin sağlanması gerekmektedir. Bilişsel yapıyı yeniden düzenlemeyi öngören her öğrenme yaşantısı, aynı zamanda yeni bir özümleme ve örgütleme etkinliğini beraberinde getirir. Dolayısıyla öğrenme

sürekli olarak gelişen dinamik bir denge arayışının bir ürünüdür (Aydın, 2003; Aral ve Baran, 2011).

3.2. Jean Piaget'in Kuramına Göre Bilişsel Gelişim Evreleri ve Özellikleri

Jean Piaget, çocuğun bilişsel gelişiminin evreler halinde geliştiğini ifade etmiştir. Bundan dolayı gelişimi dört evreye ayırmıştır. Piaget'in bahsetmiş olduğu bilişsel gelişim evreleri aşağıda ayrıntılı bir biçimde açıklanmıştır. Bunlar;

- Duyusal-motor dönemi
- İşlem öncesi dönem
- Somut işlemler dönemi
- Soyut işlemler dönemi'dir.

3.2.1. Duyusal-Motor Dönem (0-2 Yaş): Bu dönem Çocuğun elini kolunu, başını hareket ettirmesi ve duyusal organlarından ismini almaktadır. Bu dönemde bebek kendini dış çevreden ayırt edemez. Bu nedenle çevredeki nesnelerin hareketlerinin farkında değildir. Bütün çocuklar doğdukları andan itibaren refleksif davranışlar gösterirler. Daha sonra refleksif hareketler zamanla amaçlı davranışlara dönüşmektedir. Çevresine olan ilgisinde artış meydana gelmektedir. Yeni gördüğü bir nesneye uzun süre bakıp inceleyebilir. Kendisine uzatılan herhangi bir nesneyi uzanarak alır. Bir elinden diğerine geçirir, her yerine dikkatli bir şekilde bakar (Kol, 2011). Duyu-motor dönemi altı aşamaya ayrılmıştır. Bu dönemler;

- Refleks Aşaması (0-1 yaş)
- İlk Alışkanlıklar ve Birincil Döngüsel Tepkiler (1-4 ay)
- İkinci Döngüsel Tepkiler Aşaması (4-8 ay)
- İkinci Döngüsel Hareketlerin Koordinasyonu ve Amaca Yönelik Davranışlar Aşaması (8-12 ay)
- Üçüncü Döngüsel Tepkiler, Yenilik ve Merak Aşaması (12-18 ay)
- Zihinsel Kombinasyonlar ve Problem Çözme Aşaması (18-24ay) (Kol, 2011; Meb, 2015).

3.2.1.1. Refleks Aşaması (0-1ay): Çocuk birçok refleksini bu dönemde kullanmaktadır. Bulunduğu çevreye refleksleri ile uyum sağlamaya çalışmaktadır. En güçlü refleksi emme refleksidir. Çevresindeki tüm nesnelerle ilişkisini bu refleksini kullanarak sağlar. İlk önce memeyi emmeye başlar. Daha sonra oyuncağını, battaniyesinin kenarını emer. Bu dönemde kısıtlayıcı olmayan rahat hareket edebileceği giysiler tercih edilmelidir (Budak, 2006).

3.2.1.2. İlk Hareketler ve Birincil Döngüsel Tepkiler (1-4ay): Basit bir refleks üzerine kurulmuş olan şemaya alışkanlık denilmektedir. Bu dönemde bebek basit hareketleri denemeye başlar. Elini, kolunu hareket ettirir. Bu hareketlerden haz duyarsa bunların tekrarını yapar. Bacaklarını hareket ettirmekten keyif alırsa bunu tekrarlar. Bu hareketler tesadüfen bebek tarafından yapılır ve eğer memnun kalırsa hareketin tekrarını yapacaktır. Bu nedenle bu duruma birincil döngüsel tepkiler denir. Bebek parmağını bilinçsizce kendiliğinden ağzına götürür. Parmağını emer bu emme hoşuna giderse parmağını tekrar arar. Piaget bu durumu tepki olarak isimlendirmiştir. Çünkü bebek duruma tepki vermektedir. Bu tepkilere ilk adı verilmiştir. Bu hareketler kendiliğinden ortaya çıkmış ve haz veren hareketlerdir. Bebek tarafından tekrarlandığında ise kalıplaşmaktadır (Budak, 2006; Bee ve Boyd, 2009).

3.2.1.3. İkinci Döngüsel Tepkisel Aşaması (4-8ay): Bu dönemde bebek dünyaya odaklanmaktadır ve nesne merkezlidir. Örneğin; çocuk elinde ses çıkaran bir nesneyi sallar. Nesne ses çıkarır. Bu durum çocuğun hoşuna giderse çocuk tekrar çıngırağı sallar. İlginç sonuç oluşturan bu davranışların tekrarlanmasına ikinci döngüsel tepkiler olarak ifade edilmektedir. Bebek emme gibi basit şemalardan, kavrama ve sallama gibi çeşitli şemaları birleştirdiği, bebekte daha karmaşık davranışların ortaya çıktığı görülmektedir. Nesne devamlılığının ilk temelleri bu dönemde atılmaktadır (Ömeroğlu ve Kandır, 2005). Örneğin; oyuncak bebeğin elinden alınıp başka bir yere saklandığında bebek, topun alındığı yöne doğru elini uzatır ancak aramak için bir çaba içine girmez ve topu unutur. Görme alanı içinde olmayan tüm nesneler bebek için yok demektir. Top ortaya çıktığında bebek bu duruma çok şaşırır. Bundan dolayı "ce" oyununa çok şaşırır ve böyle oyunlardan çok hoşlanır (Meb, 2014).

3.2.1.4. İkincil Döngüsel Tepkilerin Koordinasyonu ve Amaca Yönelik Davranışlar Aşaması (8-12 ay): Bebekler daha önceden öğrendiği şemaları, koordineli bir biçimde birleştirerek amaçlı davranış sergilerler ve amaçla, aracı ayırt edebilir. Bebek nesneye bakar ve o nesneyi kavrar. Amaç ile anlamı ayırt etmeye başlar. Örneğin; eline geçirdiği bir sopa, anlamı oluşturmaktadır. O sopa ile topa vurmaya çalışması ise amacı oluşturur. Piaget'e göre bebek amaca ulaşmak için plan yapmaktadır. Bu dönemde bebek vurma şemasını, uzanma ve kavrama şemaları ile birleştirmektedir. Ayrıca bebek kaybolan bir nesneyi en son gördüğü yerde arama davranışını göstermektedir (Ülke Kürkçüoğlu, 2014).

3.2.1.5. Üçüncü Döngüsel Tepkiler ve Yenilik, Merak Aşaması (12-18 ay): Bu dönemde çocuk yürümeye başlar ve bu sayede çevresini daha iyi keşfetme olanağına sahip olur. Nesnelerin özelliklerine ve bu nesnelerle neler yapabileceğine dair meraklıdır. Bu dönemde üçüncü tepkisel döngüler görülmektedir. Bu döngüsel tepkiler arasından "çekme hareketini" tekrarlar. Çekmeceyi çektiğinde açıldığını, annesinin saçını çektiğinde bağırdığını öğrenir. Çocuklar nesnelerin özelliklerini ve bu nesnelerin nasıl tepkiler verdiğini deneme yanılma yöntemini kullanarak öğrenirler (Ömeroğlu ve Kandır, 2005; Berk, 2013).

3.2.1.6. Zihinsel Kombinasyonlar ve problem Çözme Aşaması (18-24ay): Çocukların zihinsel fonksiyonları duyu motor dönemden sembolik düzeye dönüşmektedir. Bu dönemde artık çocuk sembollerle düşünmeye başlar ve zihinsel kombinasyonlar görülür. Daha önceki dönemlerde çocuk kapıyı açarken önünde bir sandalye olduğunda, sandalyeyi çekmeden devirerek kapıyı açar. Bu dönemde ise önce sandalyeyi kapının önünden çeker ve kapıyı ondan sonra açar. Sandalyenin kapının önünde o şekilde durmasının kapıyı nasıl etkilediğini artık bilmektedir. Çocuk sorunlu durumlara çözüm bulduğu sürece zihinsel kombinasyonlar yapabilir. Bu dönemin diğer bir özelliği ise ertelenmiş taklittir. Annenin bebeğine öğrettiği birkaç gün önceki bir hareketi anne orada olmadığında da tekrarlayabilir. Bu dönemde nesne devamlılığı artar. Nesne devamlılığı; herhangi bir nesne o olayı o anda görülmese, işitilmese bile hala var olduğunu anlayabilmektir. Çocuk kanepenin arkasına kaçan topunu kanepenin arkasına dolanıp arayabilir (Yeşilyaprak, 2005; Aydın, 2003).

3.2.2. İşlem Öncesi Dönem (2-7yaş)

Piaget bu dönemi sembolik dönem (2-4yaş) ve ön sezi aşaması (4-7 yaş) olarak ikiye ayırmaktadır.

3.2.2.1. Sembolik Dönem (2-4yaş)

Bu dönem iki-dört yaşlarını kapsar. Bu dönemde çocuğun dil gelişimi hızlıdır. Ancak kullandıkları semboller ve geliştirmiş oldukları kavramlar kendilerine özgüdür, çoğu zaman gerçek değildir. Çocuk bu dönemde hiç var olmayan nesneler, semboller geliştirir. Bu dönemde çocuk benmerkezcidir. Tüm oyuncakların elinin altında olmasını ister. Oyunlarında oyuncak paylaşmak istemeyebilir. Farklı boyutları anlamlandırabilecek bilişsel yapıya sahip değildir. Boyları farklı olan iki kişi gösterildiğinde hangisi daha uzun diye sorulduğunda buna cevap veremeyebilir ancak resmini çizdiğinde bu farklılığı aktarabilir. Dört ayaklı bir hayvan öğrendiğinde bu bilgisini tüm dört ayaklı hayvanlara genelleyecektir ve hepsini

aynı şekilde isimlendirecektir. Örneğin; kediyi öğrenmişse köpek vb. başka hayvanları da gördüğünde kedi diye isimlendirecektir. Üç yaşlarına doğru benmerkezci yapısında azalma olsa da tam olarak sosyal ben özelliğine bir sonraki sezgisel dönemde ulaşacaktır. Bu yaşlarda çocuk gözünün önünde hiç olmayan kişi ya da nesne ve olayları farklı sembollerle temsil ettiği görülür (Kol, 2011) Örneğin; bir sopayı sanki bir atmış gibi oyununda kullanır. Bu dönemde sembolik oyunlar sıkça görülmektedir (Nicolopoulou, 2004).

3.2.2.2. Önsezi aşaması (4-7 yaş)

Bu dönemdeki çocuk nesneleri sınıflandırır, nitelendirir ve ilişkilendirebilir ancak bunu nasıl yaptığı ile ilgili bir bilgisi yoktur. Sorun çözebilir ama sorunları neden bu şekilde çözdüğünü açıklamakta güçlük çekmektedir. Bu dönemde çocukların diğer bir özelliği hayal ile gerçeği ayırmakta zorluk yaşamalarıdır. Çocuğun bilişsel gelişimi açısından mantık yürütme, akıl yürütme süreçlerinde sınırlılıklar vardır. Tek bir özelliğe göre sırlama yapabilir fakat birden fazla özelliğe göre sıralama yapamaz. Bu dönemde çocuk tersine çevirme konusunda da zorluk yaşar. Örneğin; 6-1=5 veya 5+1=6 bu işlemi çocuğun anlaması zor olabilir (Başkale ve Zuhal, 2008; Meb, 2015). Çocukta bu dönemin sonlarına doğru yer, mekan oryantasyonu bir yetişkinin seviyesine ulaşmaktadır. Çocuk uzakta gördüğü bir nesneyi gerçek boyutlarıyla algılamaya başlar. Örneğin; uzakta gördüğü gemiyi gerçek boyutlarıyla algılama becerisi gelişmiştir. Kalıp yargılar bu dönemin özelliklerinden biridir. Çocuklar deneyimlerinin sınırlı olmasından dolayı polislerin ve subayların sadece erkeklerden oluştuğunu düşünmektedir. Bu dönemde nesnelerin miktarlarında meydana gelen değişimleri çocuklar görünüşlerine göre değerlendirirler. Çocuğun yüzeysel ve özlü değişiklikleri ayıramadığı görülmektedir. Uzun bir bardakta bulunan sıvının fazla olduğunu belirtmesi çocuğun aslında kararını sıvının yüksekliğine göre vermektedir (Meb, 2015).

3.2.3. Somut İşlemler Dönemi (7-11yaş)

Bu dönemde çocuk zihinsel olarak problem çözme becerisini geliştirmektedir. Somut işlemleri yapabilirler. Bu dönem itibariyle benmerkezcilik ortadan kalkmaya başlar ve başkalarının da düşünceleri olduğunu anlamaya başlarlar. Düşünce yapılarında esneklik görülür. Mantıklı düşünce gelişmeye başlar ve bu dönemde sınıflama, gruplama becerisi konusunda en üst seviyeye ulaşırlar. Bu dönemde dili çok daha iyi bir şekilde kullanmaya başlarlar. Ancak, doğruluk, dürüstlük gibi soyut kavramları anlayamazlar. Bunları anlayabilmeleri için çocuklara somut bir şekilde anlatılması gerekmektedir. Bu dönemin bilişsel özellikleri şöyledir;

- Tümevarım düşünme gücüne ulaşır.
- Tersine çevrilebilir
- Somut olan problemleri çözebilir
- Benmerkezcilikten kurtulur
- Korunum özelliği gelişir.
- Nesnelerin özelliklerine göre sıralama ve gruplandırma yapabilir (Doğan, 2003; Gültekin, 2010; Güneş ve Güneş, 2017).

3.2.4. Soyut İşlemler Dönemi (12 yaş ve üzeri)

Bu dönemde çocukta soyut düşünebilme becerisi gelişmeye başlar. Kendine özgü değerler, inançlar, fikirler geliştirmeye başlarlar. Toplumu ilgilendiren konular ilgilerini çekmeye başlarlar. Siyaset ve felsefe ile ilgilenirler. Bu dönem ergenlik dönemi olduğundan hem fiziksel anlamda hem de bilişsel anlamda gelişim ve değişim gözlenmektedir (Güneş ve Güneş, 2017). On beş yaşlarında zihinsel olarak en üst noktaya ulaşmaktadırlar. Bu dönemin bilişsel özellikleri şöyledir;

- Tümdengelim ve tümevarım düşünme becerilerini aynı anda kullanabilir.
- Soyut düşünme becerisi geliştiğinden soyut kavramları, deyim ve atasözlerini anlayabilirler.
- Zihinden işlem gerçekleştirebilir.
- Herhangi bir konuda tez oluşturup bunu savunabilir.
- Hipotetik düşünce gelişir.
- Ergen benmerkezciliğinde artış görülür.
- Toplumsal konulara ilgisinin artmasıyla birlikte bu konularda görev ve sorumluluk almak ister (Yapıcı ve Yapıcı, 2016).

4. Lev Vygotsky'nin Bilişsel Gelişim Kuramı

Rus gelişimci Lev Vygotsky'da (1896-1934) Piaget gibi bireylerin aktif bir şekilde kendi bilgilerini yapılandırdıklarını vurgulamaktadır. Fakat Piaget'den farklı olarak Vygotsky bireylerin sosyal gelişim ve kültüre daha ağırlıklı bir rol vermiştir. Rus gelişimcinin kuramı sosyal etkileşimin ve kültürün bilişsel gelişim üzerine nasıl bir etkisinin olduğunu inceleyen sosyokültürel bilişsel bir kuramdır. Öğrenmenin sosyal bağlamını ve bilginin sosyal etkileşimler sayesinde kurgulanmasını vurguladığı için sosyal yapısalcıdır (Santrock, 2014).

Vygotsky, bireylerin üst bilişsel becerilere sahip olmasının nedenlerini araştırmış ve bunun içinde bulundukları sosyo-kültürel bağlamın üst düzey bilişsel fonksiyonların kaynağı olduğunu belirtmiştir. Üst düzey bilişsel becerilerin orjinleri çevre etkileşimi ile ilişkili olsa da diğer önemli olan bir faktör ise dil'dir. Dil

zihinsel gelişimin vazgeçilmez bir parçasıdır. Vygotsky bilişsel gelişimin başkaları tarafından düzenlenen davranışlardan bireyin kendi kendine düzenlediği davranışlara doğru bir ilerleme olduğunu o nedenle de çocuğun bilişsel gelişiminde yetişkinlerin rolünün önemli olduğunu belirtmiştir. Çocuğun kendi kendisiyle çalıştığında gösterdiği başarı ile bir yetişkinle çalıştığında göstermiş olduğu başarı arasındaki farkı gelişime açık alan olarak kavramsallaştırmıştır. Bu kavram Vygotsky'ın eğitim ve gelişim alanına sağladığı en önemli katkıdır (Sezgin, 2018; Atlı, 2019).

Vygotsky, öğrenmenin gelişimi desteklediği ve uyardığını belirtmektedir. Buna göre öğrenme gelişimi güdüler ve öğrenen birey daha üst bir gelişim noktasına ulaşmaktadır. Daha üst düzey bir gelişim noktasına erişen birey, yeni kavramları daha kolay öğrenir. Böylece aşamalı ve dinamik bir öğrenme modeli ortaya çıkmaktadır. Yetişkinlerin çocukların öğrenme ve gelişim düzeyleri üzerinde önemli bir rolü olduğunu belirten Vygotsky, öğretmenlerin de tüm çocukların gelişim düzeylerini ve ilerleme hızlarını dikkate alarak eğitimlerini çocukların bildiklerinin hemen ilerisinde yönlendirmelerle ilerlemesi gerektiğini belirtmiştir (Yöndem ve Taylı, 2012).

5. Jerome Brunner' in Bilişsel Gelişim Kuramı

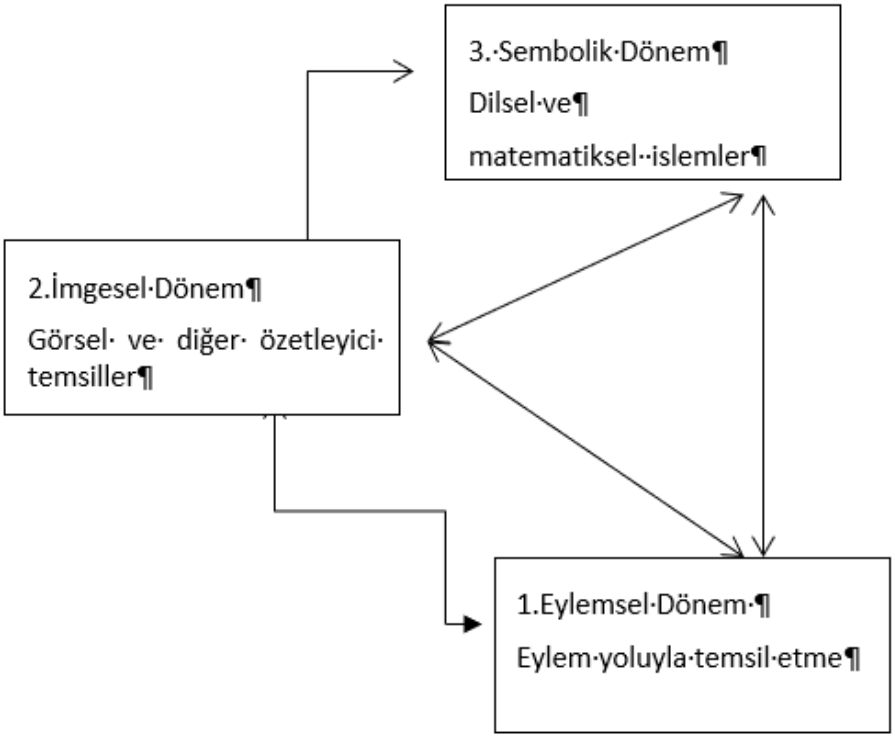
Brunner bilişsel gelişimi yaşam boyu devam eden bir süreç olarak değerlendirmiş ve bilişsel gelişimi eylemsel, imgesel ve sembolik olarak üç döneme ayırmıştır.

5.1. Eylemsel Dönem: Bu dönemde çocuk bilgiyi eylem yoluyla edinmektedir. Doğrudan doğruya nesnelerle ilişki kurarak öğrenir. Böylece bilgi eylemlerle ifade edilir ve somutlaşır (Senemoğlu, 2012; Ünal, 2012). Fiziksel nesneler çocukların somut bir şekilde düşüncelerini ifade etmelerini sağlar. Bu dönem basit ispat ve doğrulamanın yapıldığı dönemdir (Çekirdekçi ve diğ.,2016).

5.2. İmgesel Dönem: Bu dönem hayali sunumların olduğu ve belirli durumların zihinde düşünüldüğü dönemdir. Çocuğun belleğindeki modeller daha çok görsel imgelerle oluştuğundan algı önemlidir. Çocuk nesneyi ya da durumu algıladığı haliyle zihninde canlandırır. Bu dönemde çocuğun başarılı olabilmesi için görsel materyaller kullanılabilir. Çocuk bu dönemde resim çizebilir, gösterileri izleyebilir (Çekirdekçi ve diğ.,2016).

5.3. Sembolik Dönem: Bu dönemde öğrenilen bilgi ve etkinlikler sembollerle açıklanır. Geometrik şekillerin uygun tanımlarını yapmak, yapılar ve ilişkileri tanımlamak için günlük dilin kullanıldığı aşamadır (Lutz ve Huitt, 2004). Bru-

ner'e göre bilişsel gelişim ilklerinin sıra ile ilerlemesine rağmen birbirleri ile bir ilişki içinde olduğunu, sembolik dönemde olan bir çocuğun gerektiği durumda diğer ilkelere dönüş yapabileceğini belirtmektedir. Bruner'in belirttiği ilişki şu şekilde gösterilebilir.

Bruner'e göre çocuk hangi bilişsel gelişim aşamasında olursa olsun, her yaşta her bilgi öğrenilebilir. Bundan dolayı okulda verilen dersler çocuğun içinde bulunduğu özelliklere göre işlenmelidir. Bruner, bilişsel yapıların daha çok çocuğun izlenimleri ve yaşantıları sonucunda oluştuğunu belirtmektedir (Özer, 2005).

6. Bilişsel Gelişimi Etkileyen Diğer Faktörler

Bilişsel gelişimi etkileyen diğer faktörler çevresel ve genetik olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

6.1. Çevresel Faktörler

Bilişsel gelişimi etkileyen çevresel faktörlerin başında ekonomik yetersizlikler gelmektedir. Ekonomik yetersizlik nedeniyle kötü beslenme, kötü yaşam ko-

şulları ve yetersiz bakım ve sağlık hizmetlerinden yeterince yararlanamama çocukların bilişsel gelişimini olumsuz yönde etkilemektedir. Ekonomik yetersizlik ebeveynlerin zorlayıcı yaşam koşullarında mücadele etmesine ve yoğun stres altına girmelerine neden olmaktadır. Bunun sonucunda ebeveynlerin çocukları ile ilişkilerinin kalitesi düşmekte ve çocuğa karşı daha baskıcı, daha az teşvik edici yaklaşım sergilemelerine sebep olmaktadır (Saçkes, 2013). Bu durum çocuğun bilişsel gelişiminde önemli katkı sağlayan çevresel uyarıcılardan mahrum kalması anlamına gelmektedir. Bilişsel gelişimi etkileyen diğer bir çevresel etken ise sağlıklı beslenmedir. Yeterli düzeyde ve dengeli beslenmenin çocuğun beyin gelişimi üzerine olumlu etkisi vardır. Doğum sonrasında üç-beş ay emzirilen bebeklerle altı ay boyunca emzirilmeyen bebekler karşılaştırıldığında emzirilen bebeklerin yetersiz emzirilen bebeklere göre zeka testlerinde daha yüksek puan aldıkları tespit edilmiştir (Demircioğlu ve Yabancı, 2003; Kramer ve diğ., 2008). Doğumdan itibaren bebek ve çocukların bilişsel gelişim ve sağlıklı gelişebilmeleri için tüm besin öğelerinden dengeli ve yeterli miktarda alması büyük önem taşımaktadır. Ebeveynlik becerilerinin de bilişsel gelişim üzerine etkisi olduğu bilinmektedir. Ebeveynlerin çocukların bilişsel gelişim özelliklerini bilmeleri ve ona göre çocuğu doğru etkinliklere yönlendirmeleri, çocuğun başarılarına karşı destekleyici tavır içinde bulunmaları bilişsel gelişimi pozitif yönde etkilemektedir (Meb, 2015). Çocukları üzerine dikkatlerini bu şekilde yoğunlaştıran aileler çocuklarının üst biliş düşüncelerini ve bağımsız problem çözme becerilerilerinin gelişiminine katkı sağlamaktadır (Moon, 2004).

6.2. Genetik Faktörler

Zeka büyük ölçüde doğuştan getirilen bir yetenek olup genetik faktörlerden etkilenmektedir. Bir çocuğun zeka düzeyinin anne-babasının zeka düzeyi ile benzer olduğu yapılan çalışmalarda gösterilmiştir (Aral ve Baran, 2011). Anne baba kalıtım yoluyla çocuğuna beyin ve sinir sistemi ile ilgili özelliklerini aktarmaktadır. Böylece, çocukların dil ve matematik ile ilgili bilişsel becerileri gen aktarımından etkilenebilmektedir (Gürel ve Tat, 2010). Genlerin dışında kromozomlardaki bozukluklarda bilişsel gelişime olumsuz etki etmektedir. Bu durum yumurta ve spermin şekillendiği mayoz bölünme sırasındaki hatadan kaynaklanmaktadır. Bir kromozom çifti düzgün ayrılmamakta ya da kromozomun bir parçası bozulmaktadır. Bu tip sorunlar, tek genlere bağlı çok fazla DNA içerdiğinden, çoğunlukla çoklu fiziksel ve zihinsel problemlere neden olmaktadır (Dere ve Tutkun, 2018).

7. SONUÇ

Çocuğun bilişsel gelişimi incelendiğinde yetişkinlerden farklı özelliklere sahip olduğu görülür. Kendilerine özel bir dünya görüşleri olan çocukların bilişsel gelişiminin desteklenmesinde yetişkinlerin rolü büyüktür. Dolayısıyla, ebeveynlerin ya da çocuğa bakım veren bireylerin zengin uyarıcılara sahip, sağlıklı bir çevre ortamı yaratmaları çocuğun bilişsel gelişimi üzerine önemli katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

1. Atlı, S. (2019). Ev Merkezli Bilişsel Gelişim Destek Programının 18-24 Aylık Bebeklerin Bilişsel Gelişimlerine ve Adaptif Davranışlarına Etkisinin İncelenmesi, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimler Enstitüsü, Ankara.
2. Aral, N., ve Baran, G. (2011). Çocuk Gelişimi. Yapa Yayınları, İstanbul.
3. Artan, İ ve San Bayhan, P. (2005). Çocuk Gelişimi ve Eğitimi, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul.
4. Ashcraft, M. H. (2002). Cognition. Prentice Hall, New Jersey.
5. Aydın, A. (2003). Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi. 4. Baskı, Alfa Basım Yayım, Bursa.
6. Başkale, H., ve Bahar, Z. (2008). Piaget'nin Bilişsel Gelişim Kuramıyla İlgili Bir Gözden Geçirme. Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Elektronik Dergisi, 1(2):133-147.
7. Bayhan, P; Artan, İ., (2007). Çocuk Gelişimi ve Eğitimi. Morpa Yayınları, İstanbul.
8. Bee H ve Boyd, D (2009). Çocuk Gelişim Psikolojisi, Çev. Gündüz O., Kaktüs, İstanbul
9. Berk L.E. (2013). Bebekler ve Çocuklar Doğum Öncesinden Orta Çocukluğa, Çev. Erdoğan NI., Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
10. Budak, E.,(2006). Okul Öncesi Çocuğun Gelişimi ve Eğitimi. Pozitif Yayıncılık, İstanbul.
11. Canbulat, T. (2009). Sınıf Öğretmenlerinin Bilişsel Gelişim Alanındaki Bilgi Düzeyleri İle Öğrencilerinin Akademik Başarıları Arasındaki İlişki. Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa.
12. Çekirdekçi, S.; Toptaş, V.; Çekirdekçi, N. (2016). Bruner'in Zihinsel Gelişim İlkelerine Göre Yapılan Bilgisayar Destekli Eğitimin 3. Sınıf Geometri Kazanımlarının Başarı ve Kalıcılığına Etkisi., Cumhuriyet Uluslararası Eğitim Dergisi, 5(5): 82- 96.
13. Dere, Z., ve Tutkun, C. (2018). Bilişsel ve Dil Gelişimi. (Edi. Zarife Seçer), İstanbul Üniversitesi Yayınları.
14. Demircioğlu, Y., ve Yabancı, N. (2003). Beslenmenin Bilişsel Gelişim ve Fonksiyonları İle İlişkisi. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (24): 170-179.
15. Dikici, A. Tezci, E. (2004). Bireysel Gelişim Dosyasına Dayalı Değerlendirme Yaklaşımının Yaratıcı Düşünce Gelişimine Etkisi. XIII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı Bildiriler Kitabı. Malatya: İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi.
16. Doğan, T. (2003). Öğretmen ve Eğitim Yöneticilerine Rehber, Seçkin

Yayıncılık, Ankara.
17. Gültekin, F. (2010). Eğitimin Psikolojik Temelleri. Eğitim Bilimine Giriş, (Edi. Kasım Kıroğlu, Cevat Elma.), 94-131, Pegem Akademi, Ankara.
18. Güneş A. ve Güneş F.,(2017). Bilişsel Gelişim Dönemleri ve Çocuk Kütüphaneleri.Eğitim Bilim Toplum Dergisi., Cilt15.(60): 25-49.
19. Gürel, E., ve Tat, M. (2010). Çoklu Zekâ Kuramı: Tekli Zekâ Anlayışından Çoklu Zekâ Anlayışına. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3(11): 336-356.
20. Kandır, A. 2003. Gelişimde 3-6 Yaş "Çocuğum Büyüyor." Morpa Kültür Yayınları, İstanbul.
21. Karakuş, M. (2001). Eğitim ve Yaratıcılık. Eğitim ve Bilim, 26(119), 3-3.
22. Kramer, M. S., Aboud, F., Igumnov, S., Fombonne, E., Bogdanovih, N., Ducruet, T., Coller,J. P., Chalmers, B., Hodnett, E., Davidevsky, S., Skugarevsky, O., Trofimovich, O., Kozlova, L. ve Shapiro, S. (2008). Breastfeeding and Child Cognitive Development. Arch Gen Psychiatry, 65(5), 578-584.
23. Kürkçüoğlu, B. Ü., (2010). 0-6 Yaş Arası Çocukların Temel Gelişimsel Özellikleri: Bilişsel Gelişim ve Dil Gelişimi, İ. H. Diken (Ed.), Erken Çocukluk Eğitimi İçinde, Pegem Yayınları, Ankara.
24. Kol, Suat. (2011). Erken Çocuklukta Bilişsel Gelişimi ve Dil Gelişimi. Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, (21), 21:1-21.
25. Lutz, S. L.,ve Huitt, W. G. (2004). Connecting Cognitive Development and Constructivism: Implications from Theory for Instruction and Assessment. Constructivism in the Human Sciences, 9 (1), 67-90.
26. Milli Eğitim Bakanlığı. (2013). Bilişsel Gelişim Modülü. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
27. Milli Eğitim Bakanlığı. (2014). Bilişsel Gelişim Modülü. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
28. Milli Eğitim Bakanlığı. (2015). Bilişsel Gelişim Modülü. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
29. Moon, S. M., (2004). Social Emotial Issues Underachievment and Counciling of Gifted and Talent Students.Corwin Press, California.
30. Morgan, C. (2005). Psikolojiye Giriş. Meteksan Yayıncılık, Ankara.
31. Obalı, H. (2018). 61-72 Aylık Çocukların Bellek Gelişimine Bilgisayar Animasyonlarıyla Verilen Bellek Eğitiminin Etkisi. Doktora Tezi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Gazi Üniversitesi, Ankara.
32. Nicolopoulou, A. (2004). Oyun, Bilişsel Gelişim ve Toplumsal Dünya: Piaget, Vygotsky ve Sonrası. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 37 (2):137-169.

33. Olson, J. A. (2000). How to encourage students in a library instruction session to use critical and creative-thinking skills: A pilot study. Research Strategies Rewiew, 16(4). 309-314.
34. Ömeroğlu, E ve Kandır, A. (2005). Bilişsel Gelişim, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul.
35. Özer, M.A. (2005)., Etkin Öğrenmede Yeni Arayışlar: İşbirliğine Dayalı Öğrenme ve Buluş Yoluyla Öğrenme. Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. (35): 105-131
36. Saçkes, M. (2013). Bebeklikte Bilişsel Gelişim. Erken Çocukluk Döneminde Gelişim Çok Kültürlü Bir Bakış Açısı (5.Basım). (Çeviri Ed: Berrin Akman). Ankara: Nobel
37. Salı, G. (2019). Çocuklarda yaratıcılığın gelişimine ilişkin boylamsal bir araştırma. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 19(4), 1574-1589.
38. Santrock, J.W. (2014). Ergenlik. Çev.D.M., Siyez. Nobel Yayınevi, Ankara.
39. Selçuk, Z. (2000). Gelişim ve Öğrenme. (7. Baskı). Nobel Yayınevi, Ankara.
40. Senemoğlu, N.(2005). Gelişim Öğrenme ve Öğretim. Gazi Kitapevi, Ankara.
41. Senemoğlu, N. (2007). Gelişim Öğrenme ve Öğretim (kuramdan uygulamaya), Gönül Yayınevi, İstanbul.
42. Senemoğlu, N., (2012). Gelişim Öğrenme ve Öğretim Kuramdan Uygulamaya. Pegem Akademi, Ankara.
43. Senemoğlu, Nuray. (2020). Gelişim Öğrenme ve Öğretim Kuramdan Uygulamaya. 27. Baskı, Anı Yayıncılık, Ankara.
44. Sezgin, M. (2018). Oyun Temelli Bilişsel Gelişimi Destekleme Sınıf Rehberliği Programının İlkokul 4. Sınıf Öğrencilerinin Zeka Düzeylerine Etkisi. Doktora Tezi, Mersin Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Mersin.
45. Türkoğlu, B. (2016). Oyun Temelli Bilişsel Gelişim Programının 60-72 Aylık Çocukların Bilişsel Gelişimine Etkisi. Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Selçuk Üniversitesi, Konya.
46. Ülke-Kürkçüoğlu, B. (2014). Bilişsel Gelişim (Ed: İbrahim H. Diken). Erken Çocukluk Eğitimi, Pegem Akademi, Ankara.
47. Ünal, Ç. (2012). Bilişsel Kuramların Coğrafya Eğitimi ve Öğretiminde Uygulanabilirliği. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16 (1):345-360.
48. Yapıcı, Ş. ve Yapıcı, M. (2006). Çocukta Bilişsel Gelişim. 16.11.2021 tarihinde http://www.universite-toplum.org/text.php3?id=263 adresinden edinilmiştir.
49. Yeşilyaprak, B. (2005). Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi. 9. Baskı, Pegema Yayıncılık, Ankara.

50. Yıldırım, Rukiye. (2018). Okul Öncesi Dönem Çocuklara Uygulanan Bilişsel Gelişimle İlgili Farklı Soru Türlerinin Psikometrik Özelliklerinin Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Karabük.
51. Yöndem, Z. D. ve Taylı, A. (2012). Eğitim Psikolojisi. Pegem Akademi, Ankara.

Gruplarda Abilene Paradoksu

Eşe YILDIRIM[1]

1 Arş. Gör. Eşe Yıldırım, Yozgat Bozok Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, Yönetim ve Organizasyon Anabilim Dalı
ese.yildirim@bozok.edu.tr, ORCID – ID: 0000-0001-7037-6191

GİRİŞ

"İnsan sonunu bildiği kâbusu, sonunu bilmediği rüyaya tercih eder.
" (Soysal, 2021, 2:04:11).

Bazı konularda karar verirken çevremizdeki insanların yaptıklarından etkilendiğimiz sayısız durum mevcuttur. Örneğin çocuğumuz için bir okul seçerken veya bir restorana yemek yemeye giderken diğerlerinin kararlarından veya buraların popülerliğinden etkileniriz (Banerjee, 1992, s.797). Keynes (1936), varlık piyasalarındaki yatırımcıların da genelde bu şekilde davrandıklarını öne sürmüştür (Scharfstein ve Stein, 1990, s.465). Akışa uymanın bir başka örneği de seçmenlerin kamuoyu yoklamalarından etkilenmeleridir. İnsanlar genelde, anket yapılarak, kazanacağı öngörülen partiye oy vermeye eğilimlidirler (Banerjee, 1992, s.798). Bilinmeyen karşısında risk almaktansa bilinen yola girmek, insanlara bazen daha akıllıca gelebilir.

Başkalarının tavsiyeleri, gelenekler veya kurallar sebebiyle bireyler kendi görüşlerini arka planda bırakan kararlar alabilirler (McAvoy ve Butler, 2006, s.56). Bu davranışı tanımlamak için sürü davranışı terimi de kullanılabilir (Banerjee, 1992; Scharfstein ve Stein, 1990). Banerjee (1992, s.797,816), bireylerin kendi kural, görüş ve bilgilerini kullanmak yerine çevrelerindeki insanların karar, görüş ve kurallarından etkilendiklerini tespit etmiştir. Bunlardan yola çıkarak, grup kararlarındaki etkileyicilerin sadece liderler veya uzmanlar olmadıklarını ifade edebiliriz. Grup kararlarını etkileyenler, genelde düşüncelerini diğerlerinden önce ifade eden birkaç kişidir ve geriye kalan kişiler de bunların fikirlerini onaylama eğiliminde olacaklardır (McAvoy ve Butler, 2006, s.57).

Örgütlerde karar alma aşamalarında, problemlerin tespit edilmesi ve bir çözüm yolunun bulunması hususunda çalışanların önerileri, fikirleri, inançları ve düşünceleri önemli bir veri kaynağıdır. Bu kaynaktan yararlanabilmek örgüte fayda sağlarken, yararlanamamak ise örgütün kaynağının israf edilmesine neden olacak ve bazı olumsuz sonuçlar ortaya çıkacaktır. İsrafa ek olarak düşüncelerini ifade etmeye çekinen çalışanlar sessiz kalarak çoğunluğa uyacaklar ve bu sebeple de hem huzursuz hem de stresli olacaklardır. Bu durum ise çalışanların iş performansına olumsuz bir biçimde yansıyarak örgütü de olumsuz yönde etkileyecektir (Alparslan, 2016, s.883). Çalışanların inançlarını ve fikirlerini ifade edemedikleri ve diğerlerinin düşüncelerini onayladıkları bir başka durum da Abilene paradoksudur.

Abilene Paradoksu Nedir?

Paradoks sözcüğünün Türkçe karşılığı "çelişki" olarak ele alınmıştır. Çelişki sözcüğü, örgütlerde, çalışanların düşünce ve niyetlerinin zıddı yönünde hareket

ederek yönetime destek olma ve uyma isteklerini anlatır. Abilene kelimesi ise Harvey'in ailesi ile beraber çıktığı yolculuktan gelir (Yüksel, 2017, s.676). Abilene paradoksu, grupların bireysel düşünce farklılıklarına tamamen açık olmayan bir karar verme sürecini nasıl takip ettikleriyle ilgili bir benzetmedir (Harvey, Buckley, Novicevic ve Halbesleben; 2004, s.216).

"Abilene Paradoksu" ismi, Jerry B. Harvey'in ailesiyle birlikte Abilene'ye (Texas) yaptıkları bir yolculuk deneyiminden gelir. Toz fırtınasının olduğu çok sıcak (yaklaşık 40 derece) bir yaz gününde, Harvey ve ailesi evlerinin verandasında domino oynayıp soğuk limonata içerken birden bire Abilene'ye yemek yemeye gitmeye karar verirler. Klimasız bir araba ile yaklaşık 85 kilometre uzaklığındaki Abilene'ye vardıklarında ise ne yolculuktan ne de yedikleri yemekten memnun kalırlar. Kötü geçen yolculuktan ve yemekleri beğenmemelerinden dolayı herkesin birbirini suçladığı dört kişilik ailede, esasen kimsenin Abilene'ye gitmeye gönüllü olmadığı ortaya çıkmıştır. Her bir aile üyesi diğerlerinin gitmek istediklerini düşünerek bu fikre itiraz etmemiştir. Herkes diğerlerinin istekleri hakkında yanlış varsayımlarda bulunmuştur ve kimse "oyunbozan" olmamak için kendi düşüncesini dile getirmemiştir. Harvey, yaşanan bu olayın örgütsel düzeyde de çok sık yaşandığını fark etmiş ve bu olguya olayın gerçekleştiği kasabanın ismini (Abilene) vermiştir. Temelde herkesin evde olmaktan mutlu olduğu halde, aile üyelerinden birinin Abilene'ye gitmeyi teklif etmesi üzerine kimsenin uyumsuzluk yaratmak istememesi adına gerçek fikirlerini saklamaları yatmaktadır. Evlerine geri döndüklerinde ise, herkes yolculuğun hiç de iyi bir fikir olmadığını söylemiş ve bu kötü deneyimden ötürü birbirlerini suçlamışlardır. Aile üyelerinin başta anlaşmış gibi görünmeleri durumu, asıl çatışmayı gizleyerek çatışmanın derinleşmesine ve sonucun kötü olmasına sebep olmuştur (Kim, 2001, s.169; Harvey, 1977, s.161; Harvey, 1974, s.63-66; Yüksel, 2017, s.676; Harvey vd., 2004, s.216; Harvey, 1988, s.17-19).

Buna benzer bir hikâyeyi herkes hayatında en az bir defa deneyimlemiştir. Grubun genel düşüncesine karşı çıkan kişi konumuna düşmemek için, beğenmesek ve sonunun kötü olacağını tahmin etsek bile grubun fikrini onayladığımız ve kendi düşüncemizi sakladığımız olmuştur.

Abilene paradoksu, bir grubun, üyelerinin kişisel görüş veya inançlarına aykırı olan etkisiz bir kararı nasıl alabileceğini açıklar (McAvoy ve Butler, 2007, s.552). Abilene paradoksu, bir grubun veya örgütün sorunlarla uğraşırken eldeki hazır bilgilerle çelişen bir karar aldığında ortaya çıkan bir olgu olarak karşımıza çıkar. Harvey, modern organizasyonların en büyük sorununun çatışmayı yönetememek değil, anlaşmanın yanlış yönetilmesi olduğunu ifade etmiştir, dolayısıyla Abilene paradoksu da aslında anlaşmayı yönetememektir (Gaskins, 1988,

s.3; Harvey, 1974, s.63-80). Harvey (1974: 66; 1988, s.19)'e göre Abilene paradoksu: "Örgütler sıklıkla amaçlarının ve niyetlerinin aksi yönde hareket ederek asıl olarak başarmak istedikleri hedefleri yok etme eğilimindedirler." şeklinde tanımlanmıştır. Abilene paradoksu, bir grup aktörün, grubun her bir üyesinin kişisel arzularına aykırı bir şey yapmaya karar vermesi durumunu ifade eder(Rizzi, Frey, Testa ve Appolloni, 2014, s.272). Genelde örgütler, sorunlarla başa çıkmak amacıyla, sahip oldukları bilgi ve verilerle çelişen eylemlerde bulunurlar ve bunun neticesinde sorunları çözmek yerine daha da içinden çıkılmaz hale getirirler (Harvey, 1974, s.69; Harvey, 1988, s.23). Örgütsel düzeyde Abilene paradoksu, örgütsel sorunları gizlemek için karar verme sürecinde uzlaşmaya veya fikir birliğine varıldığında ortaya çıkar (Harvey vd., 2004, s.216).

Abilene paradoksu örgütsel sessizliği tanımlamaya yardımcı olan teorilerden biridir. Paradoksa göre kişiler, üyesi oldukları grubun alacağı kararları, bireysel olarak doğru bulmasalar bile, onaylamaya genellikle eğilimlidirler. Bunun en önemli sebebi ise kendi düşüncelerinin benimsenmeyeceği veya kabul edilmeyeceği endişesidir. Bunun dışında bireyler gruba aykırı hareket ettikleri için gruptan ayrılmaktan, kovulmaktan, rütbelerinin düşürülmesinden veya itibar kaybetmekten korktukları için de fikirlerini ifade etmekten kaçınabilirler. Düşüncelerini diğerlerine ifade etmek yerine bireyler sessiz kalırlar ve grubun düşüncesini kabul ederler. Alınacak olan kararla ilgili herkesin farklı bir düşüncesinin olmasına rağmen, kimsenin bunları diğerlerine ifade etmemesi, grubun gerçek görüşünü yansıtmayan bir kararın alınmasına neden olacaktır (Harvey, 1988, s.18-19). Bu paradoks, örgütler içindeki gruplarda da sıklıkla ortaya çıkabilir (McAvoy ve Butler, 2006, s.57)

Abilene paradoksu, örgütlerin bir yöne gitmek isterken neden tam tersi bir tarafa gittiklerini inceler (Yüksel, 2017, s.669), örgütlerde karar alınırken ortaya çıkan işlevsizliğin açıklanmasında kullanılır (Burke, 2014, s.5). Bazı örgütlerde, gerçekte yapılmak istenen eylemlerle çelişen uygulamalar mevcuttur ve bu durum da hem hatalı kararların alınmasına sebep olur, hem de belirlenen örgütsel hedeflere ulaşmayı engeller (Kim, 2001, s.170). İletişim kanallarının sağlıklı işlemediği, gruptaki üyelerin düşüncelerini ifade etmeye çekindikleri, otokratik yönetimin hüküm sürdüğü örgütlerde Abilene paradoksuyla karşılaşma ihtimali yüksektir. Böyle bir durumla karşılaşmamak için, yöneticiler çalışanların da kararlara rahatlıkla katılabilecekleri, fikirlerini çekinmeden ifade edebilecekleri ortamları oluşturmalıdırlar.

Kısaca ifade etmek gerekirse, Abilene paradoksu, çalışanların örgüt içinde sorun çıkaran taraf olmak istemediklerinden ve grubun ortak kararının herkes tarafından kabul edildiğini düşündüklerinden, kendi inançlarını dile getirmeyip ortak

kararı onaylamalarıdır. Aslında çalışanların grubun ortak düşüncesinden farklı ve daha doğru olduğunu düşündükleri fikirleri vardır fakat işleyen düzeni bozmak istemezler ve sessiz kalırlar, böylece sorumluluk ve risk almaktan da kaçınmış olacaklardır. Sonuç olarak örgüt üyelerinin gerçek düşüncelerini yansıtmayan ortak bir karar alınacaktır.

Abilene Paradoksunun Özellikleri

Bu başlık altında paradoksun bazı özelliklerine yer verilmiştir.

Grup üyelerinin bilinci: Abilene paradoksunda, kişiler bir karar verirken aslında belli bir şeyi yapmak isterler, fakat isteyerek ve inanmasalar bile onun tam tersini yaparlar. Alınan kararın doğru olmadığını bilseler dahi ses çıkarmazlar. İnsanlar kendi düşüncelerini gruptan saklarlar ve bunu yaptıkları için de kendilerini kötü hissederler (Harvey, 1974, s.20; Taras, 1991, s.403). Bir sorunun çözümü konusunda belirli bir düşüncesi olan birey bunu diğerlerine ifade etmez ve herkesin onayladığı fikri bilinçli bir şekilde o da onaylar. Grup tarafından alınan kararın doğru olmadığını bildiği halde kişi farkında olarak bu karara katılır.

Sonuçlar: Abilene paradoksunda alınan kararlar genelde çatışmaya yol açar. Ortaya istenmeyen bir sonuç çıkar ve bu istenmeyen sonuçtan dolayı herkes birbirini suçlar ve birbirinde hata arar. Anlaşmanın yanlış yönetilmesi neticesinde verilen yanlış karardan herkes etkilenir (Harvey, 1974, s.73; Taras, 1991, s.404; Harvey, 1988, s.27). Abilene paradoksu, organizasyonun anlaşmayı yönetmeye odaklanması gerekirken çatışmayı yönetmeye odaklanmasına sebep olur (Harvey, 1974, s.74; Harvey, 1988, s.28). Grup içindeki anlaşma en başından doğru bir şekilde yönetilebilseydi çatışma da ortaya çıkmamış olacaktı.

Grubun bağlılığı: Abilene paradoksunda grup üyeleri genelde birbirleri ile yeterince bütünleşmemiştir. Yani grubun toplamı parçaların toplamından daha fazla değildir. Kişilerin bireysel beklentileri ağır basar, fakat herkes fikrini söylemekten kaçınır. Doğru olduğunu düşündükleri fikirleri ifade etmedikleri için, her bir grup üyesi hatalı sonuçtan sorumlu olacaktır (Taras, 1991, s.403-405; Kim, 2001, s.173-174). Hatalı sonuç ortaya çıktığı zaman grubun bağlılığı daha da azalır ve hatta grup parçalanabilir (Kim, 2001,s.176).

Grup lideri: Grup liderinin olmaması, yetersiz veya etkisiz olması abilene paradoksuna yol açabilir (Taras, 1991, s.407). Örneğin Harvey'in ailesi ile beraber Abilene'ye gitmesinde grubun bir lideri yoktu ve sonuçta çatışma çıktı (Kim, 2001, s.177). Abilene paradoksunda lideri gözlemleyen bazı üyeler genelde onu etkisiz veya yetersiz olarak nitelendirirler (Harvey ve Albertson, 1971, s.696).

Abilene paradoksunda bireyler sıkı bir biçimde kendi görüşlerine bağlıdırlar fakat buna rağmen bir ikilemle karşı karşıya kalırlar ve farklı bir karar alırlar. Bu

sıkı bağlılıktan dolayı da istenmeyen bir sonuç ortaya çıkınca öfke, acı, kızgınlık veya yetersizlik gibi duygular yaşarlar (Harvey, 1988, s.24).

Abilene paradoksunda bireyler genelde karar vermeye mecbur bırakıldıklarını düşünürler (Taras, 1991, s.410). Bunun için karar verirken sorumluluk ve risk almak istemezler ve kendi gerçek düşüncelerini dile getirmezler, sorumluluktan kaçmak için yanlış olduğunu düşünseler bile ortak görüşe katılırlar (Harvey, 1988, s.18).

Grup üyeleri gerçekten hemfikir olmadıkları bir kararı kabul ettikleri için, genelde bu karardan memnun kalmazlar ve sonuç olarak birbirlerini veya lideri suçlarlar (Harvey, 1988, s.20). Üyeler genelde pasif tutumlar sergilerler (Kim, 2001, s.180) ve tatmin olmadıkları kararlardan dolayı diğerlerini ve özellikle de lideri suçlarlar (Harvey, 1977, s.696). Abilene paradoksunda hatalı karar vermeye sebep olan en büyük etken gruptan dışlanma korkusudur. Örneğin Abilene hikâyesinde de ailenin üyeleri dışlanmaktan korktukları için Abilene'ye gitmeyi kabul etmiş olabilirler. Örgütsel düzeyde bakıldığında ise çalışanlar kendi düşüncelerini ifade etmenin lider tarafından "itaatsizlik veya karşı çıkmak" olarak değerlendirilebileceği ve bu sebepten dolayı da kovulmalarına sebep olabileceği korkusunu taşıyabilirler. Bu şekilde yaşanan ayrılık, yabancılaşma ve yalnızlık çalışanın acı çekmesine sebep olabilir. Bu paradoksun merkezinde grubun diğer üyelerinden ayrılmaya sebep olabilecek riskler alma korkusu yer alır (Kim, 2001, s.181-182).

Paradoksun ortaya çıkmasında, örgüt içindeki iletişim kanallarının etkili olarak işlememesi ana faktörlerden biridir. Örgüt içinde yapılabilecek iyileştirmeler konusunda güzel fikirleri olduğu halde, örgüt üyeleri kişisel görüşlerini ifade etmekten kaçarak susmayı ve çoğunluğa uymayı tercih ederler. "Alınmak üzere olan yönetsel kararların" kötü sonuçlarını görebilseler bile bu tutumlarından vazgeçmezler. Bütün bunların temelinde ise işlevsiz bir iletişim kanalı yer alır (Yüksel, 2017, s.677). Harvey vd. (2004, s.216) bu durumu "sessizlik spirali" olarak ifade etmişlerdir. Karar verilirken bazı kişiler öne çıkar ve kendi düşüncelerini grubun genel görüşü gibi yansıtır, bunun karşısında grubun diğer üyeleri kendilerini azınlık olarak hisseder ve kişisel fikirlerini ifade etmek istemezler. Grup üyelerinden bazıları düşüncelerini diğerlerinden önce ifade edip öne çıkardıklarında, diğer üyeler sürü davranışı sergileyerek bu düşünceyi onayladıklarını belirteceklerdir (Banerjee, 1992, s.799). Genel düşünceden farklı bir görüşü olan üyeler bu görüşü ifade etmenin kendi zararlarına olacağını düşünürler ve "içtenlikle" katılmadıkları genel fikri desteklerler (Yüksel, 2017, s.678).

Kısaca özetlemek gerekirse, grup içinde anlaşmanın etkili bir şekilde yönetilemediğini ve Abilene paradoksunun ortaya çıktığını gösteren unsurlar şunlardır: (1) Grup içindeki bireylerin çok azının gerçekten desteklemek istediği bir karar

alınır. (2) Grup içindeki her birey diğerlerinin bunu gerçekten yapmak istediğini yanlış bir şekilde algıladığı için kararı onaylar. (3) Son olarak da grup içindeki her birey, alınan ortak karara katılmadığı durumda, diğerlerinin onu dışlayacaklarından veya başka bir biçimde cezalandıracaklarından korkar (Harvey, 1988, s.30; Harvey, 1974, s.76).

Paradoksun Belirtileri

Paradoksun ağına takılmış örgütleri tanımlayan temel gösterge çatışmayı yönetememek değil, anlaşmayı yönetememektir. Yani paradoks, anlaşmayı yönetmedeki başarısızlığı yansıtır (Harvey, 1974, s.66; Harvey 1988, s.19). Abilene'yi teşhis edebilmek için bazı koşullar gereklidir (Taras, 1991, s.402). Örgütlerde anlaşmanın yönetilemediğini gösteren altı faktör vardır (Harvey, 1974, s.66; Harvey 1988, s.19). Bu faktörler aşağıda kısaca ifade edilmiş, daha sonra da Tablo 1.'de bu durumları anlatan örnekler verilmiştir.

İlk faktörde, örgüt üyeleri örgütün karşı karşıya olduğu durum veya sorunun doğası konusunda birbirinden habersiz olarak hemfikirdirler, örgütün zayıf olan tepkilerinin de farkındadırlar fakat bunları grup içinde dile getirmezler. İkinci faktörde, örgüt üyeleri karşılaşılan durum veya sorunun üstesinden gelmek için harekete geçmek gerektiği ve uygulanması gereken adımlar konusunda hemfikirdirler fakat bunları birbirlerine sözlü olarak ifade etmezler. Üçüncü faktörde, örgüt üyeleri esas isteklerini veya inançlarını birbirlerine doğru bir biçimde ifade etmezler, duygu ve düşüncelerini kendilerine saklarlar. Düşündüklerinin tam tersini yaparak birbirlerini yanlış algılamaya iterler. Her bir üye diğerlerine yanlış bilgiler iletir. Doğru olduğunu düşünmeseler bile gruptaki düşünceye destek verirler, grubun diğer üyelerinin kararın oybirliği ile alındığına inanmalarına izin verirler. Dördüncü faktörde, yanlış ve geçersiz bilgilerle örgüt üyeleri, yapmak istediklerine aykırı eylemlerde bulunmalarına sebep olan ortak kararlar alırlar. Bu durum ise örgüt amaçlarına zarar vermekle sonuçlanır. Hatalı grup kararları paradoksun ortaya çıkmasına sebep olur. Bireyler görüşlerini ifade etmediklerinden dolayı, aslında tüm üyelerin düşüncelerine aykırı olan toplu bir karar alınmış olur. Beşinci faktörde, hatalı kararların bir sonucu olarak örgüt üyeleri örgütleriyle ilgili hayal kırıklığı yaşarlar, kızgınlık, memnuniyetsizlik, öfke ve zayıflık duygularına kapılırlar. Bütün bunlar için üyeler, kendilerini, birbirlerini, grubu, görevi, otorite figürlerini veya bir bütün olarak organizasyonu suçlama eğilimine girerler. Altıncı ve son faktörde ise örgüt üyeleri durum (anlaşmayı yönetememe) ile ilgilenip bir çözüm bulmazlarsa döngü kendini başka konularda da tekrar eder, işin içinden çıkılması daha da zorlaşır ve örgüt "sahte çatışmayı" deneyimlemeye başlar. Örgüt üyelerinde düşük enerji ve düşük motivasyon da ortaya çıkabilir

(Harvey, 1974, s.66-67; Gaskins, 1988, s.14-15; McAvoy ve Butler, 2007, s.560; Taras, 1991, s.402; McAvoy ve Butler, 2006, s.57; Harvey, 1988, s.20). Gruba uyum sağlamak belki kısa vadede sorunları çözmüş gibi görünecektir, fakat uzun vadede daha büyük sorunlar ortaya çıkabilir (Venzor ve İvanov, 2017).

Tablo 1.: Abilene Paradoksunun Belirtileri ve Örnekler

Abilene Paradoksunun Belirtileri	**Örnekler (Kullanıcı Yorumları)**
Grup üyeleri, karşılaşılan sorunun doğası konusunda bireysel olarak ve birbirlerinden habersiz olarak hemfikirdirler fakat kimse bunu grup içinde dile getirmez.	Örgüt üyelerinin her biri müşterilerin bir ürün alırken kullanıcı yorumlarından etkilendiklerini bilir fakat bunu diğerlerine söylemez.
Grup üyelerinin bireysel olarak sorunun nasıl çözüleceğine dair bir fikirleri vardır fakat bunu grup içinde ifade etmezler.	Örgüt üyelerinin her biri kullanıcı yorumlarına daha fazla önem verilmesi gerektiğinin farkındadır fakat bunu grup içinde dile getirmez.
Grup üyeleri, düşüncelerini birbirlerine iletmek yerine, karşı oldukları görüşlere (grubun ortak görüşü) katılarak, kendi düşüncelerini ve çekincelerini kendilerine saklarlar. Yanlış algılamalar ortaya çıkar.	Grup üyelerinden birinin kullanıcı yorumlarının müşteriler için o kadar da önemli olmadığını ifade etmesi üzerine, herkes bu düşünceyi destekleyecektir.
Grup üyeleri kendi görüş ve çekincelerini gruba sunmadıkları için, aslında tüm üyelerin görüşlerine aykırı olan toplu bir karar alınır.	Kullanıcı yorumlarına karşı olan direniş toplu olarak gerçekleştiği halde bireysel görüşleri yansıtmamaktadır.
Alınan toplu karardan dolayı grup üyeleri hayal kırıklığı ve tatminsizlik yaşarlar, hatta öfke hissederler ve suçlayacak birini ararlar.	Kullanıcı yorumlarına önem vermemek başarısızlıkla sonuçlanacak ve bundan dolayı grubun üyeleri birbirlerini suçlayacaktır. Grup, kullanıcı yorumlarının dikkate alınmasına direndi, fakat grup üyelerinin kişisel düşünceleri onların kullanımına karşı değildi.
Grup üyeleri sorunu (anlaşmayı yönetememe) ele almazlarsa, döngü daha yoğun bir şekilde kendini tekrar edecektir.	Çalışanların kendi görüşlerini çekinmeden ifade edebilecekleri bir ortam oluşturulmaz ise aynı sorunlar hep var olacaktır.

(Kaynak: McAvoy ve Butler, 2006, s.57; Smiley, 1982, s.54-55)

Paradoksun Altyapısı (Sebepleri)

Abilene paradoksunun altyapısında yatan faktörleri incelemek paradoksu daha anlaşılır kılacaktır (Harvey, 1974, s.70; Harvey vd., 2004, s.217; Yüksel, 2017, s.676; McAvoy ve Butler, 2007, s.557; Harvey, 1988, s.23). Paradoksla başa çıkabilmek için altyapısının bilinmesi ve anlaşmanın doğru bir şekilde yönetilebilmesi gerekir. Paradoksun altyapısında yatan psikolojik faktörler temel olarak: Eylem kaygısı, negatif fanteziler, gerçek risk, ayrılık korkusu ve "riskin ve kesinliğin psikolojik eksende ters yönlü hareketi" 'dir (Harvey, 1974, s.70; Harvey, 1988, s.23).

1.Eylem kaygısı:

Eylem kaygısı kavramı, organizasyon üyelerinin, organizasyonun sorunlarına ilişkin bireysel inançlarına aykırı hareket etme sebeplerinin, yapılması gerektiğine inandıkları şeyler doğrultusunda hareket etmeyi düşündüklerinde ortaya çıkan yoğun kaygı olduğunu ifade eder (Harvey, 1974, s.70; Harvey, 1988, s.23-24). Bu fenomen, örgüt üyelerinin bireysel olarak örgütün eylemlerinin mantıklı olmadığını veya örgütün çıkarına olmadığını hissettiklerinde ve mantıklı davranma konusunda endişeli olduklarında ortaya çıkar (Lombardo, 1988, s.50).

Bir problemle karşılaşan kişilerin genelde yapılması gereken şey konusunda mantıklı bir çözüm önerileri vardır (Gaskins, 1988, s.38). Fakat örgüt üyeleri sorunlar karşısında düşüncelerinin aksine davranırlar çünkü yapılması gerektiğine inandıkları şeyler doğrultusunda hareket etmeyi düşündüklerinde yoğun bir kaygıya kapılırlar ve vazgeçerler. Duyulan bu kaygıdan dolayı, doğru şeyi yapıp bireysel inançlarıyla uyumlu bir biçimde hareket etmektense, çıkacak olan problemlere katlanmayı tercih ederler (Harvey, 1974, s.70; Gaskins, 1988, s.15-16; Smiley, 1982, s.55). Eylem kaygısı, grup üyelerinin yapılması gerektiğini düşündükleri eylemi (kişisel düşünceleri) yapmaları halinde kendilerine ne olacağına dair olumsuz düşüncelere sahip olmalarından (negatif fantezi) kaynaklanır (Smiley, 1982, s.56).

2.Negatif hayal gücü (fantezi):

Grup eyleminin takip edilmemesi durumunda yaşanabilecek olan olumsuz sonuçları tanımlar. Eylem kaygısını daha da güçlendirir. Bu olumsuz fanteziler önemli bir işlev görür. Bireylerin, örgütsel sorunların çözümünde harekete geçme sorumluluğundan kurtaran mazeret üretmelerini sağlar (Harvey, 1974, s.71; Gaskins, 1988, s.16; Smiley, 1982, s.56; Harvey, 1988, s.25). Örgüt üyelerinin mantıklı eylemlerde bulunmaları durumunda karşılaşacakları korkunç felaketleri ve olumsuz sonuçları hayal etmeleri, negatif fantezilerin ortaya çıkmasına sebep olur (Lombardo, 1988, s.52). Kişi kendi bildiği çözüm önerisini uygularsa felaketlerle karşılaşacağı dü-

şüncesine kapılır (Gaskins, 1988, s.38). Örneğin kişi grubun çözüm önerisini kabul etmez ve kendi düşüncesini söylerse, gruptan dışlanabileceğini ya da diğerlerinin gözünde "karşı çıkan kişi" olarak algılanabileceğini düşünebilir.

3.Gerçek risk:

Hayatımızın bir gerçeği olan risk, varoluşumuzun da bir koşuludur. Hayat "tozpembe" değildir. Bizi etkileyen olayları veya yaptığımız eylemlerin sonuçlarını her zaman tahmin ve kontrol edemeyiz. Gerçek risk varoluşsal bir durumdur ve her eylemin bir sonucu mutlaka vardır. Kişi kendine göre doğru olan bir eylemin sonucunu kestiremediği için risk almak istemez, bu yüzden düşüncesini grubun içinde dile getirmez ve çoğunluğun görüşüne onay verir. Bir problem karşısında grup üyeleri problemi çözecek kişisel görüşleri olmasına rağmen, bunun ne gibi sonuçlar doğuracağını bilmediklerinden risk almazlar ve genel düşünceye katılarak ortaya çıkan soruna katlanmayı tercih ederler (Smiley, 1982, s.56; Harvey, 1988, s.25; Harvey, 1974, s.71-72).

4.Ayrılık korkusu:

Bireyin bilinmeyenden korkması ve diğerlerinden ayrılmaya sebep olabilecek riskler alma korkusu Abilene paradoksunun özünü oluşturur (Smiley, 1982, s.56; Harvey, 1974, s.72; Harvey, 1988, s.25). Ayrılma korkusu, bireysel fikirlerin organizasyon tarafından reddedileceğine dair duyulan korkunun bir sonucudur. Organizasyonun üyeleri, organizasyonun eylemlerinin uygun olmadığını veya uygulanabilir olmadığını düşündükleri halde, gerçekte ne düşündüklerini söyleyemezler ve inançlarına göre hareket edemezler (Lombardo, 1988, s.53). Ayrılık, yabancılaşma, dışlanma ve yalnızlık herkeste korku yaratan olaylardır ve çoğunluğa uymamanın bir cezası olarak akla gelir. Kişi gruptaki diğer üyelere uygun olarak davranmazsa onlar tarafından dışlanacağını düşünür (Harvey, 1974, s.72; Gaskins, 1988, s.16; Smiley, 1982, s.56; Harvey, 1988, s.26). Oysa birey için bağlanma ve ilişki kurma temel ihtiyaçlardandır (Smiley, 1982, s.56). Bu sebeple güçlü ve yetkili konumda olan kişiler memnun edilmeye çalışılır (Gaskins, 1988, s.39). Çoğunluğun düşüncesine içsel olarak inanmasa bile, kişi gruptan ayrılmaktan koktuğu için fikrini dile getirmez ve sessiz kalır. Gruptakilerin düşüncesiyle uyumsuzluk, üyelik için bir tehdit olarak algılanır (Taras, 1991, s.405).

5. "Riskin ve kesinliğin psikolojik eksende ters yönlü hareketi":

Yeni bir paradoksun ortaya çıkmasını anlatır (Yüksel, 2017, s.680). Paradoksun içinde yeni bir paradoksun olmasıdır (Smiley, 1982, s.57; Lombardo, 1988, s.54; Harvey, 1974, s.72; Harvey, 1988,s.26). Örneğin, örgüt üyeleri dâhil olduk-

ları projeler, prosedürler veya politikalar hakkında örgütün karşısına çıkıp fikirlerini söylemenin risklerini düşündükleri için bunları kendilerine saklarlar, sessiz kalırlar ve yanlış ortak karar alınarak başarısız olunur. Bu başarısızlık sonucunda ise üyeler de zarar görür. Sonuç olarak, en başta korkulan ayrılık olasılığı da artmış olur. Çalışanlar kendi zihinlerindeki riski ve kesinliği tersine çevirirler (Lombardo, 1988, s.54) Problemin çözümü hususunda doğru eylemi söyleme konusundaki isteksizliğimiz (risk almama isteği), çok korktuğumuz ayrılığı ve yalnızlığı sağlayacaktır. "Gerçek (varoluşsal) risk" ve "hayali risk" tersine çevrilir ve bu durum bir olasılık durumunu kesinliğe dönüştürür. Grubun ortak verdiği kararın çözüme götürmeyeceği bilindiği için başarısızlık ortaya çıkacaktır. Bu başarısızlığın kötü sonuçları ise herkesi etkileyecektir. Belki de işten çıkarmalar, terfilerin geri alınması gibi durumlar bile yaşanabilecektir. Başarısızlıkla beraber herkes birbirini suçlayacak, örgüte bir güvensizlik ve şüphe iklimi hâkim olacak, kalan çalışanlar birbirlerine yabancılaşacaktır. Gerçek ve hayali riskin tersine çevrilmesiyle birlikte örgüt üyeleri en başından istemedikleri sonuçlara katlanmak zorunda kalacaklar ve bunları istemeyerek de olsa kendileri gerçekleştirmiş olacaklardır (Harvey, 1974, s.72; Harvey, 1988,s.26; Smiley, 1982, s.57).

Paradoksun ortaya çıkmasına katkıda bulunan, birbirleri ile ilişkili bazı bileşenler vardır. İlk bileşene göre grup üyeleri sunulan mevcut durumun/kararın kabul edilebilir olmadığının bireysel olarak farkındadırlar. İkinci bileşende üyeler diğerlerinin arzusu olduğunu düşündükleri için karara destek verirler. Bu etkisiz iletişim akışı, grup üyelerinin özel düşüncelerinin bir azınlık olduğu konusundaki varsayımlarını güçlendirir. Bu sebeple üyeler sessiz kalmaya devam ederek (sessizlik sarmalı) grup kararını onaylarlar. Üçüncü bileşende, grup üyeleri tarafından verilen sinyallerin yanlış yorumlanarak kararların verilmesi yer alır (Harvey vd., 2004, s.216).

Yukarıda sayılan faktörlere ek olarak, Abilene paradoksunda, grup ilişkilerinin ve gruba bağlılığın önemini vurgulayan "grup düşüncesinin" (groupthink) de etkisi olabilir. Grubun görüşlerine hissedilen uyma baskısı, grup düşüncesinin temel belirtilerinden biridir (McAvoy ve Butler, 2006, s.56). Grup düşüncesinde, grup içindeki anlaşma genelde üyelerin bir arada kalma arzusundan ve gruba duyulan duygusal bağlılıktan kaynaklanır. Üyelerin oy birliği ile karar almaları durumda, olası alternatif düşünceleri nesnel olarak değerlendirme motivasyonları yok olur. Üyelerin gruplarına duydukları duygusal bağ, onların tarafsız bir şekilde düşünebilmelerini engeller. Sonuç olarak, grup düşüncesi grup verimliliğini ve etkinliğini düşürebilir. Hem Abilene paradoksu hem de grup düşüncesi işlevsiz grup davranışına yol açar (Harvey vd., 2004, s.217).

Paradoksa etkisi olan bir diğer faktör de "grup zorbalığı" olabilir. Grup zorba-

lığı, grubun baskılarının bireyin davranışları üzerindeki zorlayıcı etkisini anlatır ve bunun sonucunda bireysel uyum ortaya çıkar. Grup içindeki bireyler, yanlış yönetilen anlaşma durumundan dolayı gruba uygunluk baskılarını yaşıyormuş gibi algılarlar/hissederler (Harvey, 1988, s.29-30; Harvey, 1974, s.75).

SONUÇ

Günümüzün küresel iş ortamı, Abilene paradoksunun grup karar verme sürecine nasıl olumsuz etki edebileceğini anlama ihtiyacını güçlendirmektedir (Harvey vd., 2004, s.224). Harvey (1974, s.67; 1988, s.20)'e göre modern örgütlerin genel sorunu çatışmayla başa çıkamamaktan ziyade anlaşmayla başa çıkamamaktır. Örgütler anlaşmayı doğru bir şekilde yönetebilirlerse çatışma zaten ortaya çıkmayacaktır. Anlaşmanın en başından doğru bir şekilde yönetilebilmesi için herkesin düşüncelerini çekinmeden dile getirebilecekleri bir iletişim ağı kurulmalıdır. Çalışanlar yanlış yapmaları durumunda da eleştirilmeyeceklerini veya cezalandırılmayacaklarını bilmeli ve böylece daha rahat davranabilmelidirler.

Örgüt yönetimi tarafından paradoksun ortaya çıkmasına sebep olan faktörler ele alınmalı ve böylece karar verme süreçleri iyileştirilmelidir. Abilene paradoksunun belirtileri yönetim tarafından zamanında fark edilemeyebilir. Böyle bir problemin yaşanmaması için sorunlar daha ortaya çıkmadan engellemeye yarayan proaktif bir gözlem süreci benimsenmelidir. Örgütsel iklim, karar verme süreçlerinde yöneticileri ve çalışanları paradoksun tuzağına düşmeye teşvik etmemelidir (Harvey vd., 2004, s.221,224).

Örgütlerde herhangi bir karar alınacağı zaman çalışanların fikirlerini rahatça ifade edebilecekleri bir ortam yaratılmalıdır. Ayrıca korkuyu ortadan kaldıracak ve örgütün genel moralini güçlendirecek uzun vadeli hedefler üzerinde çalışılmalılar. Örgütler sorunlara çözüm ararken görünürde çözüm yolları bulmak yerine gerçek çözüm yolları bulmalıdırlar. Yüzeysel çözümler örgütü kısa vadede rahatlatabilir, fakat uzun vadede çözmesi daha zor olan sorunlara yol açabilir (Venzor ve İvanov, 2017, s.109). Örgüt üyeleri uzun vade için düşünmeye teşvik edilmeli ve düzeni bozmamak adına sessiz kalma alışkanlıklarını aşmalıdırlar (Lundberg, 1991, s.102).

KAYNAKÇA

1. Alparslan, M. A. (2016). "Örgütlerde Sessizlik ve Düşüncelerini Açıkça İfade Etme Davranışları", P. Kanten ve S. Kanten (Ed.), Örgütlerde Davranışın Aydınlık ve Karanlık Yüzü içinde, Nobel, Ankara, s.883-908.
2. Banerjee, A. V. (1992). "A Simple Model of Herd Behavior". *The Quarterly Journal of Economics*, 107(3), p.797-817.
3. Burke, W. W. (2014). "Conflict in Organizations", İn Peter T. Coleman, Morton Deutsch and Eric C. Marcus (Eds.). *The Handbook of Conflict Resolution: Theory and Practice*, Jossey-Bass.
4. Gaskins, J. Y. (1988). "A Case Study of Small Group Decision-Making as Influenced by the Abilene Paradox: The "Challenger" Mishap". Air University United States Air Force Maxwell Air Force Base, Alabama.
5. Harvey, J. B. (1974). "The Abilene Paradox: The Management of Agreement." *Organizational Dynamics*, 3(1), p.63-80.
6. Harvey, J. B. (1977). "Consulting During Crises of Agreement," in W. Warner Burke (Eds.). *Current Issues and Strategies in Organization Development.* New York: Human Science Press.
7. Harvey, J. B. (1988). "The Abilene Paradox: The Management of Agreement." *Organizational Dynamics,* 17(1), p.17-43.
8. Harvey, J. B., Albertson, D. R. (1971). "Neurotic Organizations: Symptoms, Causes, and Treatment." Parts *1. Personnel Journal,* 50(9), p.694-699.
9. Harvey, M., Buckley, M. R., Novicevic, M. M., Halbesleben, J. R. B. (2004). "The Abilene Paradox After Thirty Years: A Global Perspective". *Organizational Dynamics*, 33(2), p.215-226.
10. Keynes, J. M. (1936). The General Theory of Employment, İnterest and Money, London: Macmillan.
11. Kim, Y. (2001). "A Comparative Study of the "Abilene Paradox" and "Groupthink"". *Public Administration Quarterly*, 25(2), p.168-189.
12. Lombardo, V. S. (1988). "Point of View: The Abilene Paradox". *Academic Therapy*, 24(1), p.49-55.
13. Lundberg, C. C. (1991). "The Abilene Paradox and Other Meditations on Management" (Book Review). *Academy of Management Executive*, 5(1), p.101-104.
14. McAvoy, J., Butler, T. (2007). "The Impact of the Abilene Paradox on Double-Loop Learning in an Agile Team". *Information and Software Technology*, 49, p.552-563.
15. McAvoy, J., Butler, T., (2006). "Resisting the Change to User Stories: A

Trip to Abilene". *International Journal of Information Systems and Change Management*, 1(1), p.48-61.
16. Rizzi, F., Frey, M., Testa, F., Appolloni, A. (2014). "Environmental Value Chain in Green SME Networks: the Threat of the Abilene Paradox". *Journal of Cleaner Production*, 85, p.265-275.
17. Scharfstein, D. S., Stein, J. C. (1990). "Herd Behavior and Investment," *The American Economic Review*, 80(3), p.465-479.
18. Smiley, C. W. (1982). "Managing Agreement: The Abilene Paradox". *Community Development Journal*, 17(1), p.54-59.
19. Soysal, B. (2021). "Kırmızı Oda, 48. Bölüm, Sonunu Bildiğin Kabustan Korkar Mısın?". Kırmızı Oda, Youtube, Erişim: 04.11.2021. https://www.youtube.com/watch?v=iOEKsyma-6U
20. Taras, D. G. (1991). "Breaking the Silence: Differentiating Crises of Agreement". *Public Administration Quarterly*, 14(4), p.401-418.
21. Venzor, A., İvanov, S. (2017). "Strategies to Improving Corporation X: Practical Application of Abilene Paradox Theory of Jerry B. Harvey and Leadership Theory Of W. Edwards Deming". *International Journal of Organizational Innovation*, 9(3), p.105-110.
22. Yüksel, A. H. (2017). "Örgütsel Süreçlerde İşlev Bozukluğunun İşlevsiz Momentum ve Abilene Paradoksu Ekseninde Tahlili". *Yönetim ve Ekonomi*, 24(3), s.669-685.

Dünyada Sınırlar ve Duvarlar: Asya Kıtası Örneği

Fatih Aydın[1]

Osman ÇEPNİ[2]

1 Prof. Dr., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, fatihaydin@karabuk.edu.tr

2.Doç. Dr., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, ocepni@karabuk.edu.tr

Uluslararası hukuk ve hukuki meseleler hiçbir zaman gerçekçiliğin kilit kaygıları olmamıştır. Bununla birlikte, bölgesellik devlet güvenliğinin merkezi bir bileşenidir ve devletlerin güvenliğini de etkileyen jeopolitik ortamın temelidir. Yasal sınırların oluşturulması, Westfalya sisteminde ortaya çıkan ulus devletlere, önceki feodal örgütlenme sisteminde eksik olan bölgesellik boyutunu sağlamıştır. 19. yüzyılın son yarısı ve 20. yüzyılın ilk yarısında dünya jeopolitiği, coğrafyanın devlet üzerindeki değişmez etkilerini vurgulamakla kalmamış, bu determinizmin büyük bölümünü devletlerin jeopolitik düzenlemesine de taşımıştır. Bir devletin nerede bulunduğu, hangi diğer devletlerin sınırlarına oturduğu ve ne kadar büyük / küçük veya güçlü / zayıf oldukları, bu sınırların ne kadar uzun veya savunmasız oldukları ve coğrafi özelliklerle ilgili yasal sınırların nasıl olduğu, bir devletin güvenliğinin analizinde kilit sorulardı. Sınırlar, uluslararası veya küresel sistemi oluşturan bölgesel birimlerin (devletlerin) düzenlemesini tanımlar ve netleştirir (Starr, 2006).

Çağlar boyunca coğrafi bölgeler, sınırlar ve şekiller insanlar tarafından haritalar üzerinde gösterilmiştir. Bu nedenle tarih boyunca haritalar çok farklı biçimler almıştır. En eski haritalar, muhtemelen çevreyi gösteren zeminde yapılmış eskizlerdi. Marshall Adaları›nda yaşayan insanlar, Pasifik Okyanusu›ndaki adalar arasındaki dalga modellerini göstermek amacıyla palmiye liflerini kullanmışlardır. Çevrelerindeki adaları göstermek için deniz kabuklarını sembol olarak kullandılar. Kuzey Kutbu›ndaki Eskimo balıkçıları, kıyı özelliklerini göstermek için dalgaların karaya attığı odun parçalarını oymuşlardır. Dünyanın en eski haritalarından biri İspanya›da bir taş tablette bulunmuştur. Bu tablet yaklaşık 14.000 yıl öncesine dayanmaktadır (National Geographic, 2021).

Uluslararası siyasette modern devlet anlayışının olgunlaşması ile coğrafya mekanlaşmıştır. Coğrafya dağ, deniz, göl, ova gibi kavramların ötesine geçerek coğrafi mekân üzerinde siyasi otorite kurmuş ve politik davranış geliştirerek bunu uygulamaya başlamıştır. Coğrafyada alanın değişik görünümlerle ortaya çıkan sınırsızlığı bu alanın siyaseten mekanlaşması ile sınırlar içerisine hapsolmuştur. Çizilen sınırlar mekânı koruma algısının tezahür etmiş halidir. Devletler, topraklar üzerindeki varlığının devamı için toprağı koruması gerektiği düşüncesini en temel düşünce olarak benimsemiştir. Bu düşünce yaşadığı mekân ile arasında başta vatan kavramı olmak üzere birçok derin içeriğe sahip duyguların oluşmasına ve gelişmesine neden olmuştur. Vatan kavramı, bir milletin sahip olduğu ortak alan duygusunun temelini oluşturur (Çınar, 2019).

Zamanın başlangıcından beri insanlar daha iyi bir yaşam arayışı içinde kara ve okyanusları aşmıştır. İnsanlar, dünyaya yerleşmek için Afrika›yı ilk kez terk ettiğinde, yiyecek, arazi ve kaynaklara olan ihtiyaçlarıyla motive oldular. Erken

zamanlarda büyük ölçekli göçleri gerçekleştirenler, savaşlardan, kıtlıktan ve hastalıklardan kaçan insanlardı. Güçlü imparatorluklardan gelen savaşçılar ve yerleşimciler, daha zayıf komşuları fethetmek için kıtalar arasında hareket ettiler. Sınır ötesi ekonomik göç, daha yoksul ülkelerde kişi başına düşen gelirin artması, uluslararası ticaretin patlaması, yabancı ülkelerdeki insanlarla kişisel bağların güçlendirilmesi ve ulaşımda maliyet düşürücü gelişmelerin körüklediği 20. yüzyılda ivme kazanmıştır (Vernon & Zimmermann, 2019).

Yaklaşık 11. bin yıl önce tarımsal üretime başlayan insanlar zamanla yerleşik yaşama geçmişlerdir. Bu süreçte yaşadıkları coğrafi çevreyi köy, kasaba ve şehirlere dönüştürmüşlerdir. Bu mekânlar zaman içerisinde siyasi güçlerin mücadele alanı olmuştur. Bu nedenle insanlar yaşadıkları bu mekânları düşmanlarından korumak ve güvenli alanlar haline getirmek amacıyla surlarla çevirmişlerdir. Surların içerisinde yaşayan toplumlardan zaman içerisinde güçlenenler surlarını aşarak çevrelerinde bulunan şehirleri ve toprakları ele geçirmişlerdir. Bu mücadeleler nedeniyle insanoğlu düşmanlarına karşı korunmak amacıyla surlar ve sınırlar oluşturarak önlemler almıştır (Çınar, 2020).

Türkçe'de kullanılan sınır kelimesi köken olarak Rumca'dır. Türk diline "sınır ülkesi, serhat, uç" anlamlarına gelen sínoron (σύνορον) kelimesinden geçmiştir. Sınır, Türk Dil Kurumu sözlüğündeki anlamı; iki komşu devletin veya komşu il, ilçe, köy veya kişilerin topraklarını birbirinden ayıran çizgidir (TDK, 2021). Arapçada sınır kavramını hudut kelimesi karşılamaktadır. Arapçada hudut; kenar, sınır demek olan haddin cem'idir (Pakalın, 2021). Oxford sözlüğü, sınır kavramını "iki ülkeyi veya bölgeyi ayıran çizgi; bu çizgiye yakın arazi" olarak tanımlamaktadır (Oxford, 2021).

Sınırlar, siyasi coğrafya geleneğinde önemli bir konu oluşturmuştur. Uluslararası siyasi sınırlar, siyaset ve coğrafya arasındaki geniş ölçekli bağlantının en açık tezahürlerinden birini sağladığından, tipik olarak devlet ölçeğinde analiz edilirler. 1990'lar, çeşitli akademik alanlarda sınırlara ve sınırlara yeniden ilgi duymaya tanık oldu (Schlesinger, 1991).

Tarih boyunca gerçekleşen savaşlar ve fetihler sınırların sık sık değişmesine yol açmıştır. Bunun yanında karşılıklı görüşmelerle sınırlar belirlenebilmektedir. Ancak uzlaşmanın mümkün olmadığı zamanlarda uluslararası aktörlerin hakemliğinde sınırlar oluşturulmaktadır. Sınırların belirlenmesinde izlenen yol genellikle karşılıklı görüşmeler, diplomasi trafiği, arazi çalışması, masa başı çalışması, uyuşmazlıkların giderilmesi, çizim ve yazım aşamasına geçilmesi, alınan kararların taraflar tarafından onaylanıp imzalanması ve yetkili merciler tarafından tanınması şeklinde gerçekleşmektedir. Sınırlar belirlenirken bölgenin etnik özellikleri hakkında gereken özenin gösterilmemesi veyahut bu konuda siyasi art niyetle ha-

reket edilmesi günümüzde birçok gerilimin nedenidir. Günümüzde Afrika, Ortadoğu ve Türkistan (Orta Asya) coğrafyasında bu duruma verilebilecek çok sayıda örnek bulunmaktadır (Çınar, 2021).

Sınırlar, her ne kadar günümüzde küreselleşme iddiaları bağlamında önemini yitirdiği düşünülebilse de hâlen ve doğal olarak önemini korumaktadır. Çünkü, en basit şekliyle ifade etmek gerekirse, devletlerin kendi hukuklarını uygulayacakları alan, temel olarak, ülke sınırları dâhilindeki alanlardır ve bu çerçevede ülkenin sınırları önem arz etmektedir. Sınırlar çeşitli şekillerde belirlenebilmektedir. Ama, eski zamanlardan beri doğal sınır oluşturduğu düşünülen birtakım coğrafî unsurların her zaman ön plâna çıktığı da bir gerçektir (Çamyamaç, 2017).

Sınırlarla ilgili fikirlerin ve değerlendirmelerin ilgili sınırın jeo-coğrafik ve tarihsel geçmişi ile yakından ilişkili olmasına bağlanmaktadır. Bu çerçevede, jeo-politik açıdan tüm sınırların geçici hatları temsil ettiği ve çatışma, askeri genişleme ve işgal/fetih gibi etkenlerle değişebilen bir siyasi izobar olduğu değerlendirilmektedir (Prescott, 1987). J. Wesley, iki ülke arasındaki ortak bir sınırın uzunluğunun, sadece sınır sayısından daha iyi bir "coğrafi fırsat" ölçüsü olduğunu savunmaktadır. Sınırların kilit yönlerinden biri, devletlerin etkileşim fırsatlarını etkilemesi, kendilerine sunulan etkileşim olanaklarını kısıtlaması veya genişletmesidir. Sınırları paylaşan devletler birbirleriyle daha fazla etkileşim kolaylığına sahip olma eğiliminde olacak ve bu nedenle daha fazla sayıda etkileşime sahip olma eğiliminde olacaklardır. Herhangi bir devletin etkileşim fırsatlarına sahip olduğu diğer ülkelerin sayısı bu fırsatı ölçebilir (Wesley, 1962).

Coğrafi anlamda sınırlar veya sınırlar, alanları veya bölgeleri birbirinden ayıran çizgilerdir. Sınırlar ve sınır bölgeleri, eyaletler veya bölgeler arasındaki temasların gerçekleştiği hatlar veya bölgeler olarak da görülebilir. Sadece bu tür temaslara izin vermekle kalmaz, aynı zamanda süreksizlikleri sürdürerek farklılıkları deneyimleme fırsatını da yaratırlar. Siyasi sınırlar olmasaydı, bölgeler arasında kültürel ve ekonomik farklılıklar giderek değişecek ve belirli bir yerde buluşamayacaktı. Dolayısıyla siyasi sınırlar, sınır bölgesinde yaşayan insanlar için – örneğin diller, mutfak, alışveriş, barınma, iş ve evlilik konularında – seçenekler ve seçenekler yaratır (Breitung, 2009). Bir sınır rejimini değerlendirmek için kilit bir değişken, ekonomik ve psikolojik caydırıcıların yanı sıra yasal veya fiziksel engelleri de hesaba katan açıklığıdır (Rietveld, 2001). Ratti, sınırları engeller veya filtreler olarak tanımlamaktadır (Ratti, 1993). Bir sınır rejimi ne kadar açık olursa, sınır ötesi etkileşimi o kadar az caydırır. Açıklık, etkileşimin yönüne ve türüne göre farklılık gösterebilir. Bir sınır, mal akışına nispeten açık olabilir, ancak insan akışına güçlü bir engel olabilir, diğeri bir coğrafi yönde diğerine göre daha açık olabilir.

Sınırları çalışan en eski disiplin olarak değerlendirilen coğrafya disiplini açısından, sınırların belirlenmesi ve sorunlarının çözümü iki temel kolu olan fiziki ve beşerî alt disiplinlerinin ana çalışma alanını oluşturmaktadır. Bu nedenle, coğrafyacılar tarih boyunca politik sınırlar ile ilgili çalışmalarda öncü rolünü oynamış, sınır çalışmaları alanında kuramsal mirasın büyük bir kısmı coğrafya disiplininin çalışmalarından gelmiştir. Bunun yanında, savaşların tarihinden oluşan insanlık tarihinde savaşların çoğunluğu en azından amaçlardan birisi olarak sınır değişikliği ile sonuçlanmıştır. Sınır değişikliği ile ilgili iddiaları meşrulaştırmak için hükümetlerin ve politikacıların genellikle mantıklı ve tutarlı bir açıklamaya duyduğu ihtiyacı karşılamak üzere coğrafyacılar yeri doldurulamaz bir nitelik taşımaktadır (Ekmekçioğlu, 2021). Bugün sınırlar, insan psikolojisinin yanı sıra toplumun temel organizasyonuyla ilgili karmaşık, çok katmanlı sosyal fenomenler olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte durum her zaman böyle olmadı. Ancak sınırların görülme ve yorumlanma şekli büyük ölçüde sosyal bilimlerdeki daha geniş söylemsel değişimlerle ve aynı zamanda üstteki jeopolitik olaylarla ilgili olarak gelişti. Bu, sınırları anlamada ve çerçevelemede açık söylemsel değişimlerle sonuçlandı. Sınırların geleneksel tanımları ve kavranışı, öncelikle içinde yaratıldıkları ve var oldukları bağlamın değişmesi nedeniyle sorgulanmıştır (Kolossov, 2005). Devlet sınırları, siyasi coğrafya geleneğinde önemli bir konu oluşmuştur. Uluslararası sınırlar, siyaset ve coğrafya arasındaki geniş ölçekli bağlantının belki de en açık tezahürünü sağladığından, sınır analizi uluslararası ölçeğe odaklanmıştır. Geçtiğimiz on yıl hem coğrafya içinde hem de daha geniş sosyal teori alanında sınırlara olan ilginin yenilenmesine tanık oldu. Coğrafyacılar sınır kavramlarını diğer sosyal teorik yapılar içine yerleştirmeye çalışırken, diğer sosyal bilimciler kişisel, grup ve ulusal sınırlar ve kimlikleri anlamalarında mekânın ve bazı durumlarda bölgenin rolünü anlamaya çalıştılar (Newman & Paasi, 1998).

Sınırların tarihi yöneticilerin ve hükümetlerin insanların hareket özgürlüğünü kontrol etme girişimleriyle çok ilgilidir. Dowty'nin belirttiği gibi göçün en ağır olduğu ve yeni gelenlerin yeni fikirler ve değişim getirdiği, böylece vergilere katkıda bulunarak ve yerel ordularda hizmet vererek bir bölgenin zenginliğine katkıda bulunan en sofistike medeniyetler ortaya çıktı (Dowty, 1987). Sınır çizgileri bir defa aşıldığında siyasi ve sosyal görünüm değişmektedir. Bundan sonra sosyal ve siyasi iklim de farklılaşmakta böylece yeni gerçekler ortaya çıkmaktadır (Drucker, 1992). Devlet sınırları, yalnızca devletler arasında yer alan statik doğallaştırılmış kategoriler değil, eşit derecede sosyal, politik ve söylemsel yapılardır. Sınırlar ve anlamları tarihsel olarak olumsaldır. Bölgelerin ve bölgeselliğin üretiminin ve kurumsallaşmasının bir parçasıdır (Paasi, 1991).

Devlet sınırları coğrafi konumlarına ve sahip oldukları özelliklere göre farklı

özellikler göstermektedir. Bazı devletler tamamen kara sınırlarına sahipken, bazı devletlerin deniz, akarsu ve göllere sınırları bulunmaktadır. Diğer yandan devlet sınırları kara, deniz ve hava sahası açısından farklı kriterlere göre belirlenmektedir.

Sınırlar ile ilgili çalışmalar 19. Yüzyıl sonunda ve 20. Yüzyılın başlarında, ulus devletlerin yükselişe geçtiği egemenlik alanlarını genişlettikleri dönemlerde ortaya çıkmıştır. Örneğin bu dönemde Orta Doğu'da ve Afrika'da pek çok yapay ülke oluşturulmuştur. Ülke sınırları oluşturulurken etnik, dini, kültürel, ekonomik ve siyasi durum dikkate alınmamıştır. Ülke sınırlarının belirlenmesinde sömürgeci devletler önemli bir etkiye sahiptir. Bu ülkeler sınırların oluşturulmasında kendi menfaatlerini dikkate almışlardır. Sömürgeci devletler ulusal sınırları genellikle yerel tarih ve gelenekleri dikkate almadan çizdiler. Bu durum gerilim ve çatışmaların devam etmesine neden olmuştur (Çınar, 2019). Yaşanan bu durumlar diğer etkenlerle birleşerek nüfusun göç etmesine ve sınırları aşmasına yol açmıştır. Hareketi kısıtlamaya yönelik ilk büyük ölçekli girişimler, ancak M.S. 3 ve 4. yüzyıllarda Roma İmparatorluğu'nda uygulanmıştır. İlk başta kontroller gevşekti ancak Roma İmparatoru Konstantin (M.S. 309-37) döneminde bu kontroller giderek daha katı hale gelmiştir. Sınırlar, Roma İmparatorluğu'nu çeşitli yerleşim birimlerine ayırmıştır. Bu ayrım imparatorluğu, şehirler, iller ve bölgeler de dahil olmak üzere çeşitli boyut ve işlevlere sahip alanlar şeklinde belirli bir hiyerarşiye göre örgütlemiştir. İmparatorluğun dış sınırları, medeniyet ve barbarlık arasında bir sınır olarak görülüyordu. Orta Çağ sonlarına doğru büyük ölçüde coğrafyacılar, gelişen haritalama teknolojisi sayesinde yöneticilerin mekânsal bir bakış açısına sahip olmalarını sağladı. Sonuç olarak, başlangıçta daha net olmayan bölgeler veya sınırlar giderek daha katı tanımlanmış alanlar haline gelmiştir (Anderson, 1996). Erken Rönesans döneminde serflik çökmeye başlamıştır. Ancak daha özgür hareket potansiyeli, yöneticiler ve hükümetler tarafından artan güç tarafından kısa sürede küçümsendi. Bu dönemde insanlar, bir ülkenin sınırları içinde tutulması gereken değerli bir iş gücü ve zenginlik olarak görülmüştür (Jailly, 2010).

Soğuk Savaş sonrası büyüyen demokrasi, sürekli artan karşılıklı bağımlılık ve küreselleşme dünyasında bile sınırlar, güvenlik, ekonomi, siyaset ve sosyal etkileşim alanlarında hala çok çeşitli işlevlere hizmet etmiştir. Uluslararası hukukun bazı yönleri geleneksel egemenlik kavramlarına meydan okusa veya onları aşındırsa bile, sınırlar yasal yetki alanlarını tanımlar. Sınırlar, küresel sistemin yapısında bir kilit unsur sağlar: tüm insanların üzerinde yaşadığı bölgesel birimlerin sayısını ve düzenini haritalamak sınırlar sayesinde olmaktadır. Sınırlar, devletlerin konumlarını ve birbirlerinden mutlak ve göreli uzaklıklarını belirleyerek uluslararası veya küresel siyasete mekânsal bir yaklaşıma izin verir. Sınırlar, insan

etkileşimi üzerindeki kısıtlama faktörlerinin yanı sıra insan etkileşimini kolaylaştıran faktörler olarak hareket eder (Wesley, 1962).

Kendini dünyanın merkezi olarak gören Avrupalılar için "siyasi" sınırlar çizmek de aslında ve esas itibariyle dünyayı bölmenin bir yoluydu. Bu nedenle, tüm evreni Avrupa'nın bir uzantısına, daha sonra "başka bir Avrupa'ya dönüştürmek amacıyla, dünyanın sömürülmesini örgütlemenin ve sınır biçimini çevreye ihraç etmenin bir yoluydu. Bu süreç dekolonizasyona ve dolayısıyla mevcut uluslararası düzenin inşasına kadar devam etti. Ancak, bağımsız, egemen, birleşik ya da homojen ulus-devletlerin oluşumu aynı anda dünyanın çok büyük bir bölümünde başarısızlığa uğradı. Ulus-devletlerin "mutlak" egemenlik biçiminin evrenselleştirilemez olması ve bir anlamda "milletler dünyası"nın, hatta "birleşmiş milletler"in var olması ile çelişkili olması mümkündür. Her şeyden önce, Avrupa uluslarının inşası, onların istikrarlı ya da istikrarsız «güç dengesi», iç ve dış çatışmaları ve emperyalizmin küresel tarihi arasındaki bu bağlantı, yalnızca sınır çatışmalarının sürmesine değil, aynı zamanda demografik ve kültürel ilişkilerin de devam etmesine neden olmuştur (Balibar & Williams, 2002).

DUVARLAR

'Duvar' kavramı, mimarlık, mühendislik, biyoloji, kimya, ekoloji, psikoloji, sosyoloji vb. gibi çok çeşitli disiplinlerde/alanlarda farklı anlamlar taşır ve üstlenir. Duvarın bir nesne olarak algılanmasındaki farklılıklara rağmen duvar ister somut ister soyut biçimlerde olsun, bir ayrım unsuru olarak bir sınırı gösterir. Mekânsal bir yapının yapılandırılmasında temel somut özelliklerden biri olmanın yanı sıra, soyut çeşitli toplumsal anlamlar da yüklenebilen bir duvar, bölme, dışlama, ayrılma ve hapsetmeyi temsil edebilir. Buna göre bazı şehirler; tarihi, etnik-ulusal, dini veya politik gibi farklı duvar türlerine atıfta bulunmadan araştırılamaz (Atun & Doratli, 2009). Ağustos 1961'de Berlin Duvarı'nın inşasından sonra duvar inşa etmeyle ilgili damgalamaya rağmen, 2000'den beri dünya çapında birçok ülke göçü, kaçakçılığı, terörizmi önlemek, nüfusunu ve topraklarını korumak güvenlik açısından oluşturduğu acil tehditleri ortadan kaldırmak amacıyla duvarlar inşa etmiştir (Rosiere & Jones, 2012).

Geçmişte nefret edilen kültüre karşı inşa edilen duvarlar, özgürlüğün antitezidir. Hangi kavram ve olguyla yan yana gelirse gelsin sınırlandırılmışlığı tanımlar. Çin Seddi'nden Berlin Duvarına kadar tüm duvarlar, duvarın berisini daha fazla kısıtlıyor, merkezileştiriyor ve otoriterleştiriyor (Arıboğan, 2017).

Gerçekten duvarlarla çevrili bir dünyada yaşıyoruz. Bu kaleler insanları ayırıyor, ayrıcalığı ve gücü koruyor ve diğerlerinin insan haklarını ve onurunu inkâr ediyor. Duvarlarla çevrili dünyamız yeni bir tür küresel apartheid yaratmakta-

dır. Küresel apartheid kavramı, 'duvarların, bu sistemin dünyada yarattığı artan kültürel, yapısal ve fiziksel şiddetin fiziksel ve görünür boyutlarından sadece biri olduğu' iktidar ve küresel ayrışma eğilimlerini ve yapılarını açıklamaya yardımcı oluyor' (Benedicto, Akkerman, & Brunet, 2021).

Duvarları olan milletlerle duvarsız yaşayanlar arasındaki çatışma, esasında binlerce yıllık medeni- barbar ayrımının fay hattını oluşturmaktadır. Duvar, sadece bir zaman diliminde çevrelediği alan içerisinde yaşayanları değil, nesiller boyu bu coğrafyada biçimlenen medeniyeti koruyacak yapılardı. Duvarlar sınırları belirledikleri ölçüde, sahiplik üzerinden kurulan iktidarı da tanımlayan hatlardır. Duvarların geçirgenliğinin az olması totaliter eğilimlerin güçlü olmasının göstergesidir. Tarih boyunca yüce krallıkların yüce duvarları bulunmaktaydı. Tarih, duvarcılarını birer kahramana dönüştürmüştür. Duvarların olduğu yerde korku kaybolmuyor. Duvarlar, unutana unutturmamak için orada öylesine dikiliyor. Duvarlar 'öteki veya düşman' tanımlanan ve korkuyu üreten merkezle bir bağ oluşturmaktadır. Duvarların varlığı dışında kalanlara 'içerisinde değerli şeyler" olduğu algısını yansıtmaktadır. Duvarları aşmak nesillerce taşınan bir ideal ve seçilmiş hedef olabilmektedir. İstanbul'un surları ve sonrasında gerçekleşen fetih bunun örneğidir (Arıboğan, 2017).

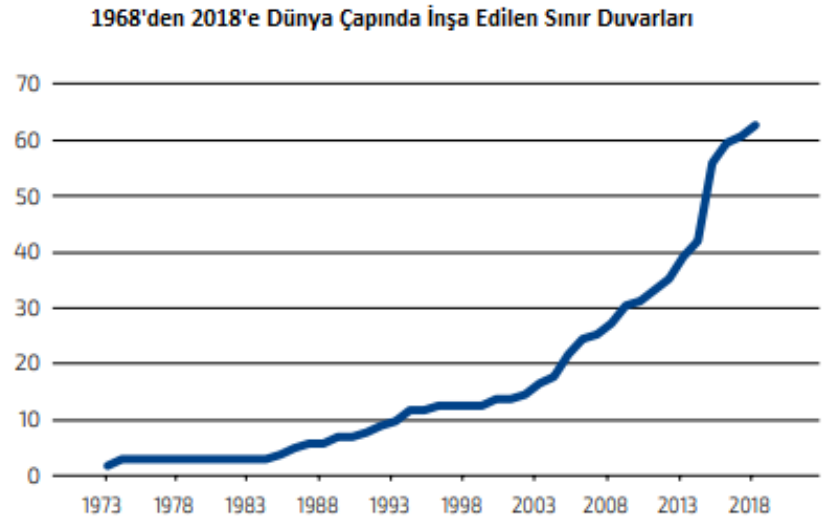
Günümüz Filistin'indeki bilinen en eski şehirlerden biri olan Batı Şeria'da Jericho, M.Ö. 8000 kadar erken bir tarihte duvarlarla çevrilmişti (Kenyon, 2021). Antik kentler tüm dünyada büyüdükçe surlar da büyüdü. M.Ö. 3000'de 9 km'lik bir duvar dünyanın en büyük şehri olan 80.000 nüfuslu Irak'taki Sümer şehri Uruk'u çevrelemişti (Dumper & Stanley, 2007). M.Ö. 2030 civarında, antik Sümerler, Amorlu göçebe kabileleri dışarıda tutmak için toprakları boyunca 160 km'lik devasa bir müstahkem duvar inşa ettiler. Sümerler, istilacılar ya duvarı yıkana ya da sadece şehirlerini yok etmek için duvarın etrafında abluka kurana kadar düşmanları birkaç yıl boyunca savuşturmayı başardılar (Spring, 2015). Antik Yunanlılar, M.Ö. 460 civarında Atina'nın kuşatmaya dayanıklı uzun duvarları da dahil olmak üzere bir dizi duvar inşa ettiler. Şehirden limanına kadar uzanan surlar, Sparta ile bir savaş sırasında Atina'yı korudu, ancak donanması denizde yenildikten sonra şehir teslim oldu (Conwell, 2008). M.S. 460-512 civarında Bizanslılar, kuleler, kaleler ve hendeklerden oluşan ve taşlarla yapılmış olan bir tahkimat sistemine sahip Konstantinopolis yakınlarında 56 km'lik Anastasian Duvarı'nı inşa ettiler. Bu duvarlar, bir asırdan fazla bir süredir imparatorluğun Batı'dan gelen istilalardan korunmasına yardımcı oldu. Ancak iki yüz yıl sonra, tehditlerin azalması ve birliklerin yüksek maliyeti nedeniyle duvar üzerinde askerler görev yapmıyordu (Williams & Friell, 1998).

M.S. 430-570'te günümüz İran'ında bulunan Sasani İmparatorluğu, göçebe

komşularıyla olan toprak anlaşmazlıklarına yanıt olarak sınırlarını güçlendirmek için birkaç büyük ölçekli kamu savunma projesine yatırım yaptı. Projenin en etkileyici kısmı, o zamanlar dünyanın en büyük savunma yapısı olan ve aynı şekilde şekillendirilmiş kerpiçlerden yapılmış, 38 kaleye sahip, iyi tasarlanmış bir kanal ağı olan eski bir mühendislik şaheseri olan 200 km'lik Gorgan Duvarıydı (Chaichian, 2013).

Çin Seddi›nin inşası M.Ö. 220›den önce başlamış ve 17. yüzyıla kadar devam etmiş, toplam mesafe 21.196 km›ye ulaşmıştır. Çin Seddi'nin yapılmasının asıl amacı, uygar Çin çiftçiliğinin kalbi olan toprakları ve şehirleri kuzeydeki göçebe kavimlerden ayırmak, korumak ve sınırları tartışmalı olan bu bölgeye sahip çıkmaktı. Zamanla Çin Seddi, ticareti kontrol etmek, kaçakçılığı önlemek ve gümrük kontrol noktası olarak hizmet etmek için bir araç haline geldi. Yetersiz ulaşım, insanlık dışı yaşam koşulları ve yetersiz gıda nedeniyle milyonlarca askere alınan köylü, dik yamaçlarda sert iklimde duvar ördü. Bu insanlardan binlercesi duvar inşası sırasında hayatını kaybetti. 1576'da duvar inşasının yıllık masrafının imparatorluğun yıllık bütçesinin dörtte üçüne mal olacağı tahmin ediliyordu. Duvarın bakımı ve duvar çevresindeki askeri garnizonun masrafları, devletin diğer sosyal projeleri yok sayılmak pahasına, devlet tekellerinden olan tuz ve demir satışından elde edilen yüksek vergi ve gelirlerle finanse edildi (Lovell, 2006).

Şekil 1: 1968'den 2018'e Dünya Çapında inşa edilen Sınır Duvarları,
Kaynak: (tni.org , 2021)

Tüm kıtalardaki insanlar binlerce yıldır duvarlar inşa ediyor. Erken dönemlerde yapılan duvar inşalarının ana nedeni, şehir devletlerini göçebe komşuların ordularına karşı savunmaktı. Büyük bir fiziksel engel aynı zamanda gelecekteki tehditleri caydırmayı amaçlayan siyasi güç, zenginlik ve gücün bir işareti, bir toprak iddiası ve kimin içeride kimin dışarıda kaldığını tanımlamanın bir yolu olarak hizmet etti. Surların ölçeği, şehirler arasındaki basit engellerden krallıklar arasındaki devasa tahkimatlara kadar tarih boyunca büyük farklılıklar göstermiştir (Vernon & Zimmermann, 2019).

Geçmişte, toprakları, kasabaları ve köyleri çevreleyen fiziksel duvarlar ve çitler, eski uluslar tarafından, bölgesel egemenliklerini savunmak için bir tahkimat ve kendilerini dış saldırılara karşı korumak için bir sur olarak savunma perspektifinden görülüyordu. Son yüzyılda hem askeri doktrin hem de teknolojideki çarpıcı değişiklikler, bir savunma hattı olarak sınırların stratejik ve taktik öneminin azalmasına yol açtı. Geleneksel egemenlik nosyonunun kilit yönlerinden biri, devletlerin yalnızca insanların toprak sınırları boyunca hareketini kontrol etme ve istenmeyen yabancıları ve göçmenleri sınır dışı etme hakkıdır. Ancak günümüzde küreselleşmenin etkisiyle bu durum, ulus-devlet ve egemenlik-ulusal kavramları perspektifinde yeniden teorileştilmeye başlanmıştır (Saddiki, 2017).

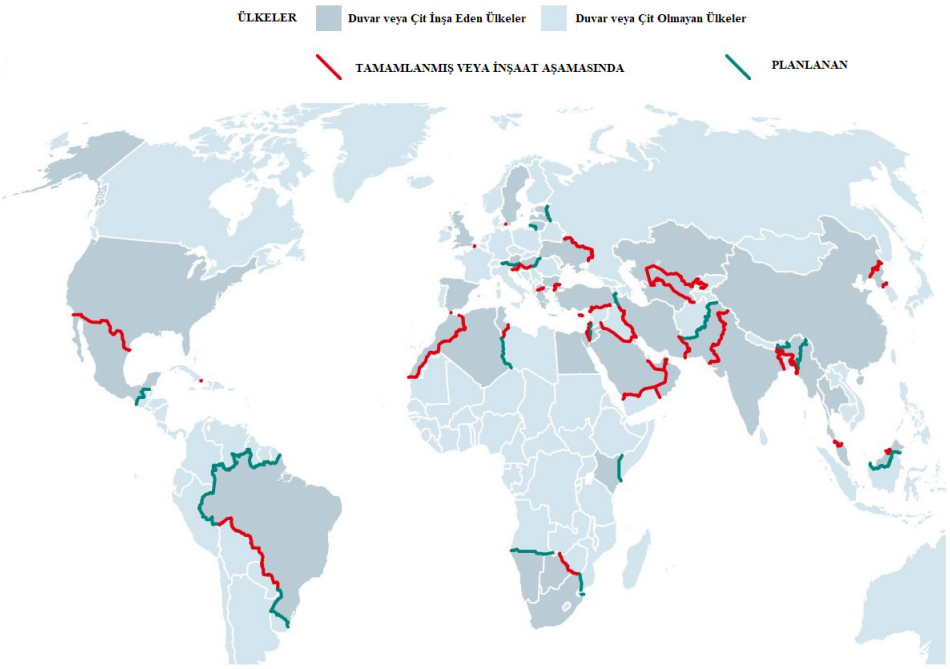
Tanımlanmış sınırlar, dünyanın birçok yerinde nispeten yeni bir kavramdır. Aslında, 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar, dünyanın çoğu hala gevşek veya tamamen tanımlanmamış sınırları olan geniş bir açık bölgeydi (Routley, 2021). Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana son otuz yıldır dünyada sınır duvarları çoğaldı. Giderek artan sayıda ülke, yasadışı akışları kontrol etmek için sınırlarında duvarlar inşa ediyor. Ülkelerin yaklaşık üçte biri sınırlarına bir tür duvar örmüştür. Küreselleşme döneminin her türlü engeli ortadan kaldırabileceği ve sınırları sembolik hale getirebileceği bekleniyordu. Ayrıca, sınır duvarlarının alakasız ve geçmişe ait şeyler olduğuna inanılıyordu. Şu anda, belki de sınırların geçmişte olduğundan daha fazla güçlendirildiği bir dünyada yaşıyoruz. Araştırmalar, fiziksel sınır duvarlarının komşu ülkeler arasındaki ticaret üzerinde olumsuz önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Duvarla ayrılmış ülkeler, duvarla ayrılmayanlara göre yüzde 51 daha az ticaret yapıyor. Amacın yasadışı akışları azaltmak olmasına rağmen, duvarların dikilmesinin ticareti azalttığını göstermektedir (Kamwela, 2019).

Berlin Duvarı'nın yıkılması ve yeni bir uluslararası manzaranın ortaya çıkması, devletlerin geri dönülmez bir şekilde eskimeye, sınırları olmayan bir dünyaya mahkûm göründüğü bir küreselleşme çağını başlattı. Devletin uluslararası ilişkilerde ikinci plana atıldığı uluslararası bir sistemin ortaya çıkışı ve fiziki sınırların ortadan kalkması, duvarın geri dönmesini beklemek için çok az neden bıraktı.

Ancak dekolonizasyon ve iki kutuplu dünyanın ortadan kalkmasıyla birlikte yok olduğu düşünülen sınırlar, duvarlar ve engeller, 11 Eylül'ün ardından geri döndü. Nesne olarak duvar, çeşitli sınırlar üzerinde farklı motivasyonlarla inşa edilmiş heterojen bir yapı yelpazesini kucaklar. Bu arada, duvar son 10 yılda bir fenomen olarak çoğaldı hem demokratik hem de otoriter devletleri, başarısız devletleri ve sağlıklı devletleri kuşatır (David & Vallet, 2012).

Küreselleşme teorisyenlerinin dünyanın yersiz yurtsuzlaştığını ve sınırsız hale geldiği söylemlerinin aksine, son on yılda uluslararası sistem içinde devletlerarası sınırların bir parçası olarak yeni çitler ve duvarların inşasında bir artış görüldü. Bu büyük ölçüde 11 Eylül 2001 sonrası bir dünyada yabancıların oluşturduğu korku duygusundan kaynaklanıyor. Bunun bir kısmı gerçek, büyük bir kısmı hükümetlerin yabancıları uzak tutmanın ve kendi topraklarını kontrol etmenin bir aracı olarak yeni sınır çitlerinin kurulmasını haklı çıkarmasını sağlayan sosyal bir yapıdır (Vallet, 2014).

Duvar, çağdaş dünyanın sosyal farklılaşmasını ve jeopolitik konfigürasyonlarını anlamada paradigmatik bir nesnedir. Ancak aynı zamanda topraklar üzerinde hak iddia etmeye, nüfusları ayırmaya, hareketliliği yönetmeye ve bireyleri ile grupları kategorilere ayırmaya çalışan eski zamanlardan kalma bir eserdir. İnsanların dolaşımına sınır koyma, bir "iç" ve "dış" tanımlama ve fiili gücü ortaya koyma konusundaki siyasi kaygılar, bölgelerin kapatılması kararının arkasında tespit edilmesi gereken başlıca unsurlardır. Bugün, ilan ettikleri siyasi niyet ve amaçlara göre duvarlar, toplu koruma arayışına gerçek, maddi yanıttır. Kimyasal bir metafor aracılığıyla duvarın, jeopolitikten biyopolitikaya uzanan sıvı koruma fikrinin katılaşma durumu olduğunu iddia edebiliriz (Lauri, 2017).

Harita 1: Dünyada Sınır Duvarları ve Çitler Haritası
(Vallet, Guillarmou, & Barry, University of Quebec in Montreal; The Economist,, 2016).

Duvar olgusu kendi başına sınırlayıcı, kuşatıcı ve ötekileştirici bir içeriğe sahiptir. Devletlerin arasında bir sınır olarak dikilen duvarlar da halkların arasında bir fikir ve kimlik olarak yükselen duvarlar da zihinlerimiz de inşa ettiğimiz duvarlar da aynı şeyi ifade ediyorlar: 'bölüyor', 'sınırlıyor', 'körleştiriyorlar'. Ülke sınırı boyunca uzanacak duvarın düşmanı dışarıda bırakmaktan daha önemli olan işlevi, içeride kalanların lidere yapışmasını sağlamaktır. Eğer köprü mimarları, duvarcı ustalarını yenemezse, geleceğimiz bu duvarların arkasında inşa edilecek (Arıboğan, 2017).

Şekil 2: Hükümetlerin Nedenlerine Göre Duvar Sayısı, (tni.org , 2021)

Temel Nedenler	İnşa Edilen Duvar Sayısı
Göç	**38**
Terörizm	**22**
Kaçakçılık	**19**
Uyuşturucu Kaçakçılığı	**12**
Bölgesel Gerilim ve Anlaşmazlıklar	**13**
Militanların Girişi	**6**
AB Dış Sınırı	**2**
Bölgesel Fetih /İşgal	**2**
Hayvan Sağlığı	**1**
Kaçak Avlanma	**1**

Toplamda, çitler ve duvarlar, çağdaş karasal sınır bariyerlerinin kabaca yüzde 87'sini temsil eder. Mekânsal organizasyonları benzer olsa da çit ve duvar kavramları arasında dikkate alınması gereken bazı önemli farklılıklar vardır. Anlamsal olarak, duvar terimi belirgin bir olumsuz çağrışıma sahipken, çit kelimesi duvarla ilgili olarak çok daha olumludur. Duvar terimi topyekûn kapanmayı önerir ve Berlin Duvarı'nı (Ağustos 1961– Kasım 1989) ve diktatörlüğü yansıtır. Örneğin, İsrailliler, Batı Şeria bariyerini "güvenlik çiti" veya "terörle mücadele çiti" olarak adlandırılırken, Batı Şeria'da yaşayan Filistinliler için "duvar" veya "Apartheid duvarı"dır (Rosiere & Jones, 2012).

Geçmişte dağ ve nehirler gibi coğrafi özellikler dikkate alınarak belirlenen sınırlar bu özelliklerin sağladığı koruyuculuğa sahipti. Bu özelliklerin yetersiz kaldığı dönemlerde sınır duvarları takviye bir güvenlik önlemi olarak ortaya çıkmıştır. Günümüzde göç, terör, kaçakçılık gibi nedenlerden dolayı ülkeler modern teknolojiler kullanmaya başlamışlardır. Sınırların kontrolünü sağlamak amacıyla kontrol yolları, mayınlar, dikenli ve elektrikli teller, sensörler ve termal kameralar ile karadan ve havadan modern teknolojilerle donatılmış araçlar kullanılmaktadır.

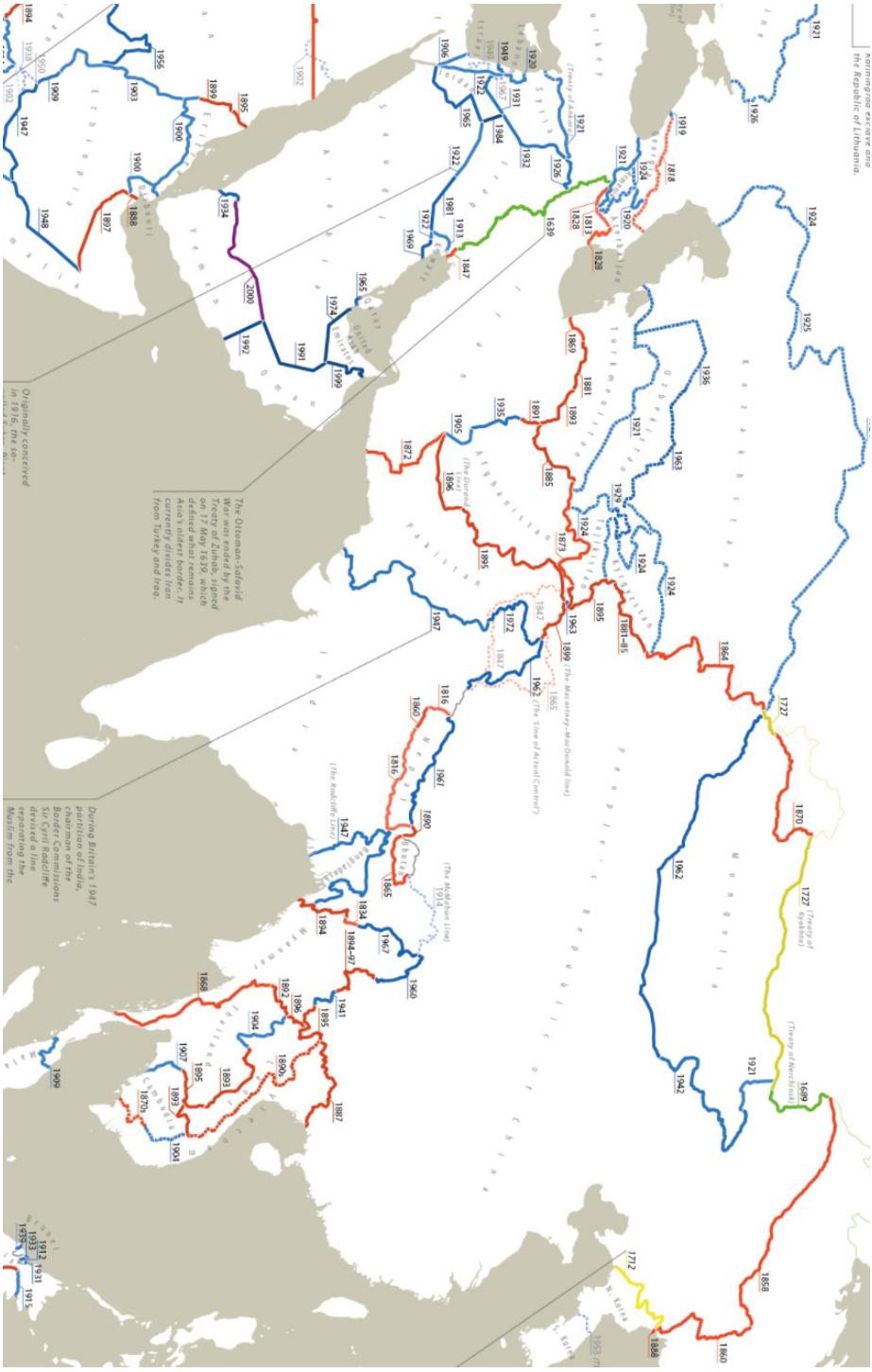
ASYA KITASINDAKİ SINIR DUVARLARI

Dünya nüfusu 1600 yılında 600 milyon insandan oluşurken, 1804'te 1 milyar, 1927'de 2 milyar, 1961'de 3 milyar, 1971 yılında 4 milyar kişiye ulaşmıştır. 1987'de 5 milyar, 1999'da 6 milyar, 2011'de ise 7 milyar kişiye ulaşmıştır (A.A., 2021). BM'nin nüfus tahminlerine göre 2020 yılı için dünya nüfusu 7 milyar 794 milyon kişidir (TÜİK, 2021). Asya kıtası, 4,7 milyarlık nüfusuyla dünya üzerinde

nüfusu en fazla olan kıtadır. Kıtada km²'ye 150 kişi düşmektedir. Kıta nüfusunun 50,9'u kentlerde yaşamaktadır. Kıtada yaşayan insanların ortanca yaşı 32 yaştır. Kıtanın dünya nüfusundaki oranı %62,9'dur (worldometers, 2021). Asya kıtasında 48 ülke bulunmaktadır. Ancak Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Rusya ve Türkiye'nin iki kıtada toprakları bulunmaktadır. Asya'nın büyüme hızı çok yüksek, geçen yüzyılda dört katına çıkmıştır. Zengin kaynakları, ekolojik ve biyolojik çeşitliliği göz önüne alındığında, bu büyümeyi desteklemek için de mükemmel bir konumdadır. Ne yazık ki, Asya'nın hızlı büyümesi ve hızlı ekonomik gelişimi, hızlı genişleme, doğal alışkanlıkların yok edilmesi ve kentleşme yoluyla sınırlı kaynaklarını tehdit etmektedir. Asya nüfusunun bir süre daha artmaya devam edeceği ve bunun da kaynaklarını zorlamaya devam edeceği tahmin edilmektedir. Mevcut tahminlere dayanarak, 2050 yılına kadar Japonya ve Kazakistan hariç Asya'nın her ülkesinde ulusal nüfusun artacağı tahmin ediliyor. Afganistan, Nepal ve Pakistan dahil olmak üzere bazı ülkeler bu süre zarfında nüfuslarını ikiye katlarken Hindistan, Vietnam, Malezya ve diğer ülkelerde özellikle yüksek büyüme oranları görülecektir (worldpopulationreview, 2021).

Asya'nın tamamında ortak özellikleri tanımlamayı imkânsız kılan en büyük gerçek, bu uçsuz bucaksız kıtanın olağanüstü heterojenliği ve göç hareketlerinin karmaşıklığıdır. Asya kıtasında genellikle en az gelişmiş olan birkaç ülke tipik olarak esas olarak "göçmen gönderenler" olarak sınıflandırılır: Suriye, Afganistan, Bangladeş, Burma, Kamboçya, Endonezya, Laos, Nepal, Pakistan, Filipinler ve Sri Lanka. Buna karşılık, en gelişmiş olanlar (Japonya, Singapur, Güney Kore ve Tayvan) genellikle göç ülkeleri olarak kabul edilir. Hindistan, Çin, Malezya ve Tayland gibi orta gelirli ülkeler önemli çıkışların yanı sıra önemli girişler yaşamaktadır (Piper & Charbit, 2019). Asya kıtasında ekonomik, sosyal, politik, kültürel, dini ve etnik alanlardaki karmaşık ilişkiler göç alanında da geçerlidir. Bu karmaşıklık dünya göç haritasında (Harita 3) görülebilir.

Asya, 4 milyardan fazla nüfusu ve 80 milyona yakın göçmeniyle dünyanın en kalabalık kıtasıdır. Ancak bu kitle etkisine çok fazla anlam verilmemelidir. Çünkü Afrika'da sadece 24,6 milyon göçmen vardır ve Afrika'dan gelen göçmenlerin oranı Asya kıtasına göre biraz daha fazladır (%1,8'e karşı %2) (journals.openedition.org, 2021).

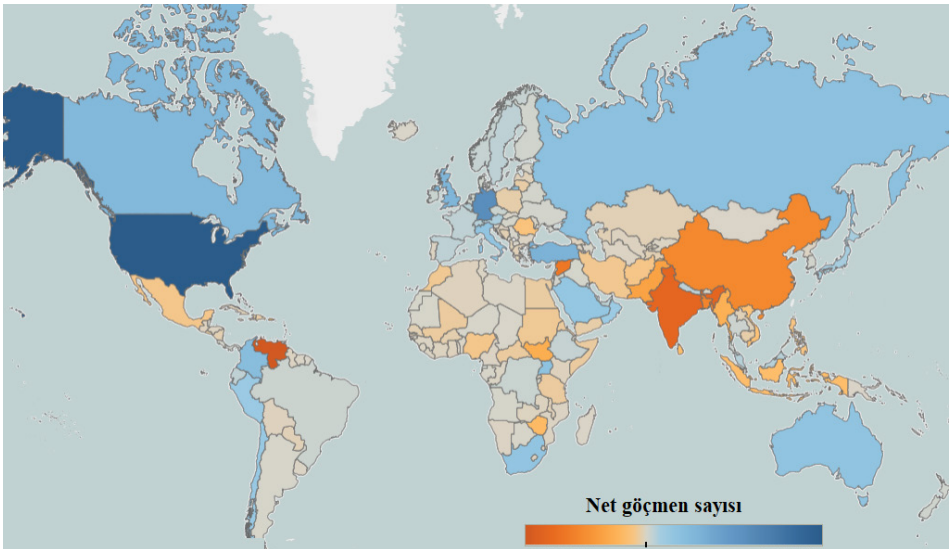

Harita 2: Asya kıtasında Ülke Sınırlarının Belirlendiği Yıllar (Routley, 2021).

Şekil 3: Uluslararası göçmenlerin Dünya Nüfusuna Oranları, 1970–2019, Kaynak: (IOM, 2020).

Yıl	Göçmen Sayısı	Göçmenlerin Dünya Nüfusuna Oranı
1970	84,460,125	2.3%
1975	90,368,010	2.2%
1980	101,983,149	2.3%
1985	113,206,691	2.3%
1990	153,011,473	2.9%
1995	161,316,895	2.8%
2000	173,588,441	2.8%
2005	191,615,574	2.9%
2010	220,781,909	3.2%
2015	248,861,296	3.4%
2019	271,642,105	3.5%

"Centre Delàs d'Estudis per la Pau" tarafından hazırlanan "Küresel bir apartheid'e doğru duvarlı bir dünya" (A Walled World Towards a Global Apartheid) raporuna göre dünya ülkeleri sınır duvarlarının arkasında güvenlik çözümlerini aramaktadır. Rapor günümüz dünyasında sınır duvarları ile ilgili önemli tespitler yapmıştır. 2. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Berlin şehrini ikiye ayıran Berlin Duvarı'nın yıkılışının üzerinden 32 yıl geçmesine karşın duvarların sayısında 1989'dan bu yana 2005 ve 2015'te kayda değer artışlarla birlikte istikrarlı bir artış oldu. Sadece 2015'te 14 duvar inşa edilmiştir. 2018 itibariyle dünya çapında 62 fiziki duvar bulunmaktadır. Araştırma, dünyadaki her on kişiden 6'sının sınırlarına bu duvarlardan birini inşa eden bir ülkede yaşadığı sonucuna varıyor. Asya en fazla sınır duvarına (%56) sahiptir ve onu Avrupa (%26) ve Afrika (%16) takip etmektedir. Rapora göre; hükümetlerin duvar dikmesinin başlıca gerekçesi, dünyadaki duvarların yarısının temel güdüsü olan göçü ve terörü durdurmaktır. Spesifik olarak, verilen nedenler, göç (%32), terörizm (%18), mal ve insan kaçakçılığı (%16), uyuşturucu kaçakçılığı (%10), toprak anlaşmazlıkları (%11) ve yabancı militanlar (%5)'dir. İsrail en fazla duvara sahip ülke (6), onu Fas, İran ve Hindistan (3) ve Güney Afrika, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Ürdün, Türkiye, Türkmenistan, Kazakistan, Macaristan ve Litvanya (2) takip ediyor. Hindistan, sınırlarının %43'ünü kapsayan 6.540 km'lik üç sınır duvarına sahiptir. Hindistan, sınırlarının %43'ünü kapsayan 6.540 km'lik üç sınır duvarına sahiptir. Suriye sınırındaki beş ülkeden dördü duvarlar inşa etmiştir (Benedicto, Akkerman, & Brunet, 2021).

Harita 3: Ülkelere Göre Net Göçmen Sayısı, 2015- 2020 (ülkelerin net iç göç (mavi renkler) ve net dış göç (kırmızı renkler), Kaynak: (MPI, 2021).

Tüm dünyada sınır bariyerlerindeki büyüme, büyük bir güvenlik işi yarattı. Bu büyüyen pazarın büyük bir kısmını özel şirketler oluşturmaktadır. Büyük silahlanma ve savunma şirketleri sınır güvenliği pazarının kalbinde yer alıyor, ancak iletişim, gözetleme, bilgi teknolojisi veya biyometri konusunda uzmanlaşmış firmalar da bu milyarlarca dolarlık yeni pazarda önemli bir rol oynuyor. İsrailli şirketler en çok bu alanda ünlü. 2002'den bu yana, sınır güvenliği hizmetlerinde İsrail teknolojisinin ihracatı her yıl yüzde 22 arttı ve toprak güvenliği konusunda uzmanlaşmış yaklaşık 450 İsrailli şirket bulunmaktadır (Saada, 2021). Korku kültürü, seçkinlerin mirasını ve gücünü korumayı ve artırmayı amaçlayan yaygın, sapkın bir mekanizmadır. Korku, belirli sosyal çıkarlar tarafından motive edilir, çünkü korku olmadan güvenlik için bir pazar yoktur; korku, insan güvenliğini ve küresel adaleti sağlamak için sosyal refah politikalarını yürürlüğe koymak yerine koruma duvarlarına yatırım yapılmasıyla sonuçlanan güvenlikleştirme politikalarını teşvik eder ve haklı çıkarır (tni.org , 2021).

Asya kıtasında ülkelerin sahip olduğu fiziki, siyasi, beşerî ve ekonomik coğrafya özellikleri sınırların şekli, işleyişi ve güvenliği üzerinde farklılıklara yol açmaktadır. Ülke sınırlarının fiziki coğrafya özellikleri dikkate alındığında kontrolünün zor olduğu bölgelerde kaçakçılık, uyuşturucu ticareti, göç ve teröristlerin geçişini kolaylaştırdığı görülmektedir. Bu durum ülkelerin sınırlarını korumak amacıyla duvarlar ve çitler ile güvenlik önlemleri almalarına neden olmaktadır. Dünyada sınırların kalktığı söyleminin yanlış olduğu son açıklanan raporlarda açıkça belirlenmiştir.

ABD'de 11 Eylül terör saldırılarının ardından terörle ilgili endişeler arttı. İsrail, İngiltere, İspanya, Endonezya, Rusya, Bangladeş, Pakistan ve Hindistan gibi diğer ülkeler de terör örgütleri tarafından saldırıya uğradı. 2002 ve 2010 yılları arasında, IŞİD isyanının bölgedeki istikrarı tehdit etmeye başladığı Orta Doğu çevresindeki haritaya 15 yeni güvenlik duvarı ve çit eklendi. İsrail, kendisini Batı Şeria ve Mısır'dan ayıran güvenlik çitleri ördü. Mısır, Gazze ile yer altına ve üstüne duvar ördü. Suudi Arabistan, Irak'la 885 km'lik bir güvenlik duvarı, BAE, Umman, Katar, Ürdün ve Yemen ile çitler ördü. BAE, Suudi Arabistan ve Umman ile olan sınırları boyunca (göç, kaçakçılık, güvenlik) çitler ördü. Ürdün, Suriye ve Irak ile duvarlar inşa etti. İran, Irak, Afganistan ve Pakistan'a duvar ördü (güvenlik, kaçakçılık). İsrail Savunma Kuvvetleri, İsrail-Mısır çitinin Afrika'dan yasadışı göçmen akışını azaltmada etkili olduğunu iddia etmektedir (Financial Times, 2021).

Kısaca günümüzde bütün dünya duvarlarla örülüyor. Ancak bu yeni duvarlar, geçmişin sınır tahkimatından biraz daha farklıdır ve bir Post-Westfalya olgusu olarak askeri içeriğin çok ötesine uzanan bir kapsama sahiplerdir. Bunlar uluslararası ilişkilerdeki bir dönemin yapay gerçekliklerini ve sınır fikrine dair yeni bir anlayışı temsil ediyorlar. Bu anlayış küreselleşmenin fay hatlarıydılar. Duvarlar toplumların kimliklerini, psikolojilerini, sosyolojilerini ve hedeflerini yeniden belirleyerek, onlara yeni bir yaşam formu sunuyorlardı. Bu yeni duvarlar, küreselleşme sonrası dönemin 'güvenlikçi dünya mimarisinin' temel sütunları olarak yükseliyordu (Vallet, 2014).

Şekil 4: Asya Kıtasındaki Sınır Duvarları. Kaynak: (tni.org , 2021).

Alt Bölge	Duvarı İnşa Eden Ülke	Ülke/Bölge	Başlangıç Yılı	Hükümet Gerekçesi
Orta Asya	Türkmenistan	Özbekistan	2001	Göç
		Afganistan	2014	Terörizm, Kaçakçılık
	Özbekistan	Afganistan	2001	Göç ve Terörizm
	Kazakistan	Özbekistan	2006	Göç, Uyuşturucu Kaçakçılığı, Toprak Anlaşmazlığı
		Kırgızistan	2010	Kaçakçılık
	Kırgızistan	Kazakistan	2015	
Doğu Asya	Çin	Kuzey Kore	2006	Göç
Güneydoğu Asya	Myanmar/ Burma	Bangladeş	2009	Müslüman Rohingyaların (Arakan) sınır dışı edilmesi ve ülkeye girişinin önlenmesi
	Tayland	Malezya	2004	Kaçakçılık, Uyuşturucu, Terörizm
	Malezya	Tayland	1991-2004	Kaçakçılık, Uyuşturucu, Terörizm, Göç
	Brunei	Malezya	2005	Bölgesel Anlaşmazlık
Batı Asya	İsrail	Filistin (Batı Şeria)	2002	Terörizm
		Mısır	2011	Göç
		Gazze Şeridi	1994	Terörizm
		Ürdün	2015	Göç, Terörizm
		Lübnan	2012	Terörizm
		Suriye (Golan Tepeleri)	1973/2013	Göç, Terörizm

Güney Asya	Suudi Arabistan	Irak	2006	Terörizm, Kaçakçılık
		Yemen	2013	Göç. Terörizm
	Umman	Yemen	2013	Kaçakçılık
	Birleşik Arap Emirlikleri	Umman	2005	Göç
		Suudi Arabistan	2007	
	Ürdün	Suriye	2003	Terörizm. Göç, Kaçakçılık
		Irak	2003	Terörizm. Göç, Kaçakçılık
	Türkiye	Suriye	2013	Terörizm, Göç
		İran	2017	Göç, Kaçakçılık, Terörist Girişi
	Irak	Suriye	2019	Terörizm
	Kuveyt	Irak	1994	İşgal Sonrası
	Azerbaycan	Ermenistan	2015	Bölgesel Çatışma ve Gerilim
	Kıbrıs	Kuzey Kıbrıs – Güney Kıbrıs	1974	Bölgesel Çatışma ve Gerilim
	Pakistan (Durand Hattı)	Afganistan	2005	Terörizm. Göç, Bölgesel Gerilim
	İran	Irak	2015	Terörizm, Kaçakçılık
		Afganistan	2000	Uyuşturucu Kaçakçılığı
		Pakistan	2011	Uyuşturucu Kaçakçılığı, Göç
	Hindistan	Pakistan	1992	Bölgesel Gerilim ve Çatışma, Terörizm
		Bangladeş	1999	Göç, Uyuşturucu Kaçakçılığı, Terörist Girişi
		Myanmar	2003	Uyuşturucu Kaçakçılığı. Terörist Girişi

SONUÇ

Sınır, sınırı paylaşan ülkeler arasındaki ilişkinin düzeyini belirler. Sınır kontrolü uzun zamandır devletlerin temel bir görevidir. Günümüz küresel dünyasında ticaret, güvenlik, göç kavramları devlet politikalarında öncelikli hale gelmiştir. Sınırlar, sadece fiziksel ve coğrafi görünümü değil, aynı zamanda siyasi otoritenin varlığını, görünümünü ve egemenlik alanını da temsil etmektedir. Ülkeler arasında sınırlar ülkelerin birbiriyle olan ilişkilerinin birer aynasıdır. Bazı ülkeler arasındaki sınırlar sadece sınır taşları ile belirlenirken bazı ülkeler arasındaki sınırların duvarlar, elektrikli teller ve mayınlarla çevrili olduğunu görmekteyiz. Sı-

nırlar hem coğrafi hem de siyasi anlamlar içerdiğinden, iç ve dış politikada önemli sonuçlara yol açmaktadır. Bazı sınırlar çok dikkate alınmazken bazı ülkelerin sınırları siyasi, ekonomik, beşerî ve askeri sonuçlar doğurmaktadır.

Tarih boyunca savunma, toprak talep etme, güç sinyali verme ve göçü kontrol etme amacıyla sınır duvarları ve çitler inşa edilmiştir. Geçmişten bugüne yapılmış olan duvarlar devletlere önemli maliyetlere yol açmıştır. Bu duvarların devlete sağladığı faydalar her zaman tartışılan bir konu olmuştur. Duvarların göç, terörizm, kaçakçılık üzerinde güvenlik açısından etkili olmadığına dair birçok akademik araştırma ve rapor bulunmaktadır. Sınır duvarlarının yapımında kullanılan kaynakların miktarı milyarlarca doları bulmaktadır. Bu kaynakların duvar yapımı yerine yoksul ülkelerin ekonomisinin büyümesine harcanması, güvenlik sorunu yaşayan ülkelerde barışın sağlanması, gelir adaletsizliğinin giderilmesi amacıyla kullanılması önem arz etmektedir. Batılı ülkelerde sınır duvarları genellikle kaçak göçleri önlemek amacıyla inşa edilmektedir. Buna karşın Doğu'da ise duvarlar genellikle terör tehdidine ve terörist sızmalarına karşı bir önlem olarak inşa edilmektedir. Berlin Duvarının yıkılması sonrasında Soğuk Savaşın sona ermesi ile dünya ortaya çıkan yeni siyasal iklim duvarsız bir dünyayı vaat ederken bugün gelinen noktada bunun gerçekleşmediği görülmektedir. Ülkelerin Soğuk Savaş sonrasında yaşanan onca tecrübeye rağmen sınırlarına duvar örmeye yönelik eğilimi artarak devam etmektedir.

Geçmişten bugüne uluslararası sınırların işlevleri değişmiştir. Ulus-devlet anlayışının oluşmaya başladığı dönemlerde sınırların varlığında en önemli neden askeri nedenlerdi. Ulaşım teknolojilerinin gelişmesi, artan nüfus gibi birçok nedenle insanlar yaşadıkları coğrafyayı terk etmeye yani göç etmeye başladılar. Bu nüfus hareketi ulus devletler için bir tehdit olarak kabul edildi. Devletler geleneksel olarak, insanlarını ve sınırlarını korumak gibi haklara sahiptir. Bu nedenle topraklarına kabul edecekleri insanların niteliğine ve niceliğine karar verme hakkına sahiptir. Ülkeler göç politikası, sınırlarının yönetimi ve güvenlik politikalarında mevcut şartları ve ülke menfaatlerini dikkate alarak strateji geliştirirler. Sınır kontrollerini sıkılaştırılması ve düzensiz göçle ilgili yasal altyapının güçlendirilmesi, göç alan ülkelerin ulusal egemenliklerini teminat altına almalarına yardımcı olmaktadır.

Günümüzde özellikler çevresindeki ülkelere göre refah düzeyi yüksek olan ülkelerin güvenlik endişeleri sınır politikalarının belirleyicisi olmuştur. Bu nedenle ülke sınırlarının güvenli bir hale getirilmesi zorunlu bir tercih olarak görülmektedir. Bugün özellikle Asya kıtasındaki ülkeler sahip oldukları sınırlarda oluşturdukları tahkimatlar kıtada mevcut olan şüphe ve güvensiz ortamı tasvir etmektedir. Komşu ülkelerde yaşanan beşerî, ekonomik, siyasi, etnik ve askeri sorunlar

devletleri tek taraflı önlemler almaya ve çözümler üretmeye yöneltmektedir.

Asya kıtasında sömürge geçmişinin bırakmış olduğu çeşitli sorunlar bugün etkisini sürdürmektedir. Bu ülkelerin ulus inşa etme süreçleri sırasında önemli gerilimler yaşanmış süreç içerisinde bu gerilimler çatışma ve savaşlara yol açmıştır. Bunun dikkat çekici örneği Hindistan-Pakistan-Afganistan sınırlarının belirlenmesidir. Bu ülkelerin sınırlarının önemli bir kısmı günümüzde duvarlar ve çitlerle çevrilmiş durumdadır.

Bugün göçlerin, kaçakçılığın, terörizmin kısacası izinsiz sınır geçişlerinin önlenmesi ülkelerin birçok gelişmiş güvenlik teknolojileri kullanmalarına, sınırlara duvar ve çit gibi önlemler inşa etmelerine karşın önlenememiştir. Bu nedenle uygulanacak kapsamlı politikalarla sorunların temelden çözülmesi önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

1. *A.A.* (2021). Anadolu Ajansı: https://www.aa.com.tr/tr/dunya/dunya-nufusu-yuzyilin-sonunda-11-milyari-gecebilir/1905712 adresinden 30.10.2021 tarihinde erişilmiştir.
2. Anderson, M. (1996). *Frontiers: Territory and State Formation in the Modern World.* Oxford: Polity Pres.
3. Arıboğan, D. (2017). *Duvar.* İstanbul: İnkılap.
4. Atun, R., & Doratli, N. (2009). Walls in Cities: A Conceptual Approach to the Walls of Nicosia. *Geopolitics*, 108-134.
5. Balibar , E., & Williams, E. (2002). World Borders, Political Borders. *Modern Language Association (PMLA)*, 71-78.
6. Benedicto, A., Akkerman, M., & Brunet, P. (2021). *A Walled World Towards a global apartheid*. https://www.tni.org/en/walledworld adresinden 24.10.2021 tarihinde erişilmiştir.
7. Breitung, W. (2009). Macau Residents as Border People – A Changing Border Regime from a Sociocultural Perspective, . *Journal of Current Chinese Affairs*, 101-127.
8. Carter, D., & Poast, P. (2015). Why Do States Build Walls? Political Economy, Security, and Border Stability. *Journal of Conflict Resolution*, 1-32.
9. Castles , S., Hein , H., & Miller , M. (2014). *The Age of Migration.* New York: Red Globe Press.
10. Chaichian, M. (2013). *Empires and walls. Brill.* Brill.
11. Conwell, D. (2008). *Connecting a city to the sea: The history of the athenian long walls.* . Brill: Academic Pub.
12. Çamyamaç, A. (2017). Uluslararası Hukukta Köprüler: Sınırlar ve Diğer Hususlar. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 233-310.
13. Çınar, M. (2019). Asya Kıtasındaki Gerilmiş Sınırlar. *Anadolu Kültürel Araştırmalar Dergisi (ANKAD)*, 314-345.
14. Çınar, M. (2019). Gerilmiş Sınırlar (Afrika). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 280-298.
15. Çınar, M. (2020). A Historical Perspective on Epidemics and New Beginning after COVID-19. H. Özüdoğru, T. Çetin, İ. Yazıcıoğlu, & (eds) içinde, *Current Issues in Economy and Social Sciences* (s. 333-372). Klaipeda/Lithuania: SRA Academic Publishing.
16. Çınar, M. (2021). Fergana Sorunu - Kırgızistan ve Tacikistan Çatışması. H. Özüdoğru, T. Çetin, & F. Aydın içinde, *Pandemi Sürecinde Ekonomi ve Sosyal Bilimlerde Yeni Eğilimler* (s. 163-189). Ankara: Gazi Yayınevi.
17. David, C., & Vallet, E. (2012). Introduction: The (Re)Building of the Wall

in International Relations. *Journal of Borderlands Studies*, 111-119.
18. Dowty, A. (1987). *Closed Borders: The Contemporary Assault on the Freedom of Movement.* New Haven and London: Yale University Press.
19. Drucker, P. (1992). *Yeni Gerçekler.* Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
20. Dumper, M., & Stanley, B. (2007). *Cities of the Middle East and North Africa: A Historical Encyclopedia.* ABC-CLIO.
21. Ekmekçioğlu, A. (2021). *Afganlı Düzensiz Göçü Bakımından Sınır Güvenlik Yönetiminin İncelenmesi: Van İli Örneği.* Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
22. *Financial Times*. (2021). Israel: Walled in: https://www.ft.com/content/ccf4b532-3935-11e6-9a05-82a9b15a8ee7 adresinden 26.10.2021 tarihinde erişilmiştir.
23. IOM. (2020). *World Migration Report.* Geneva: International Organization for Migration .
24. Jailly, E. (2010). A historical view and a view from the Journal of Borderlands Studies. *Eurasia Border Review*.
25. *journals.openedition.org*. (2021). https://journals.openedition.org/remi/docannexe/image/12439/img-1.png adresinden 31.10.2021 tarihinde erişilmiştir.
26. Kamwela, V. (2019). *The Impact Of Border Walls On Internatıonal Trade Flow.* Hague: Economics of Development .
27. Kenyon, K. (2021). https://www.britannica.com/place/Jericho-West-Bank adresinden 26.10.2021 tarihinde erişilmiştir.
28. Kolossov, V. (2005). A Historical View on the Study of Borders. *Geopolitics*, 14-32.
29. Lauri, A. (2017). *Times of walls: The politics of fencing in the contemporary world*. https://www.semanticscholar.org/paper/Teichopolitics%3A-Re-considering-Globalisation-the-of-Rosi%C3%A9re-Jones/4e5403cf3337258aa4600f03db35a8c294d8a208 adresinden alındı
30. Lovell, J. (2006). *The Great Wall: China against the World, 1000 BC–2000 AD.* New York: Grove Pres.
31. MPI, (2021). https://www.migrationpolicy.org/programs/data-hub/charts/net-number-migrants-country-1950-2020-five-year-intervals?width=1000&height=850&iframe=true, 08.11.2021 tarihinde erişilmiştir.
32. *National Geographic*. (2021). https://www.nationalgeographic.org/encyclopedia/map/ adresinden 23.10.2021 tarihinde erişilmiştir.
33. Newman, D., & Paasi, A. (1998). Fences and neighbours in the postmo-

dern world: boundary narratives in political geography. *Progress in Human Geography*.
34. *Oxford*. (2021). border : https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/border_1?q=border adresinden 28.09.2021 tarihinde erişilmiştir.
35. Paasi, A. (1991). Deconstructing regions: notes on scales of spatial life. . *Environment and Planning A*, 239-256.
36. Pakalın, M. (2021). http://bizdosyalar.nevsehir.edu.tr/e954375db2336d-379609b5edd0270a58/mehmet-zeki-pakalin-%E2%80%93-osmanli-tarih-deyimleri-ve-terimleri-sozlugu-%E2%80%93-i.pdf adresinden 18.09.2021 tarihinde erişilmiştir.
37. Piper , N., & Charbit, Y. (2019). Migration in Asia and the Pacific. *Revue européenne des migrations internationales,*, 7-12.
38. Prescott, V. (1987). *Political Frontiers and Boundaries.* Chicago: Aldine.
39. Ratti, R. (1993). Strategies to overcome barriers: from theory to practice. R. Ratti, S. Reichmann, & (ed.) içinde, *Theory and practice of transborder cooperation* (s. 241-267). Frankfurt: Helbing & Lichtenhahn.
40. Rietveld, P. (2001). Obstacles to openness of border regions in Europe. M. Geenhuizen , & R. Ratti içinde, *Gaining advantage from open borders: An active space approach to regional development* (s. 79-96). Aldershot: Ashgate.
41. Ritaine, E. (2009). 'La barrière et le checkpoint : mise en politique de l'asymétrie'. *Cultures et Conflits*, 15-33.
42. Rosiere, S., & Jones, R. (2012). Teichopolitics: Re-considering Globalisation Through the Role of Walls and Fences. *Geopolitics*, 217-234.
43. Routley, N. (2021). *Map: All of the World's Borders by Age*. https://www.visualcapitalist.com/map-worlds-borders-by-age/ adresinden 29.10.2021 tarihinde erişilmiştir.
44. Saada, J. (2021). *L'économie du mur: un marché en pleine expansion*. https://www.ledevoir.com/opinion/idees/271687/l-economie-du-mur-un-marche-en-pleine-expansion adresinden 24.10.2021 tarihinde erişilmiştir.
45. Saddiki, S. (2017). *World of Walls: Structure, Roles and Effectiveness of Separation Barriers.* Open Book Publishers.
46. Schlesinger, P. (1991). *Media, state and nation: political violence and collective identities.* London: Sage.
47. Spring, P. (2015). *Great walls and linear barriers.* Yorkshire: Pen and Sword Military.

48. Starr, H. (2006). International Borders. *The SAIS Review of International Affairs*, 3-10.
49. TDK. (2021). Türk Dil Kurumu: https://sozluk.gov.tr/ adresinden 17.09.2021 tarihinde erişilmiştir.
50. tni.org . (2021). https://www.tni.org/files/publication-downloads/informe46_walledwolrd_centredelas_tni_stopwapenhandel_stopthewall_eng_def.pdf adresinden 21.10.2021 tarihinde erişilmiştir.
51. TÜİK. (2021). https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dunya-Nufus-Gunu-2021-37250 adresinden 30.10.2021 tarihinde erişilmiştir.
52. Vallet, E. (2014). *Walls and Borders in a Globalized World: The Pradoxial Revenge Of Territorialization' Borders, Fences,Walls:State of Insecurity.* Oxfordshire: Routledge.
53. Vallet, E., Guillarmou, J., & Barry, Z. (2016). *University of Quebec in Montreal; The Economist,.* Montreal: University of Quebec in Montreal, The Economist,.
54. Vernon, V., & Zimmermann, K. (2019). *Walls and Fences: A Journey Through History and Economics.* Essen: GLO Discussion Paper, Global Labor.
55. Wesley, J. (1962). Frequency of Wars and Geographical Opportunity. *Journal of Conflict Resolution*, 387–389.
56. Williams, S., & Friell, J. (1998). *The Rome that did not fall: The Phoenix of the East.* . London: Taylor and Francis.
57. Worldometers. (2021). https://www.worldometers.info/world-population/asia-population/ adresinden 30.10.2021 tarihinde erişilmiştir.
58. Worldpopulationreview. (2021, 10 31). https://worldpopulationreview.com/continents/asia-population adresinden 31.10.2021 tarihinde erişilmiştir.

Bir Özgürlük Filozofu Olarak John Stuart Mill

Dr. Fatih Öztürk[1]

John Stuart Mill 19. yüzyılda yaşamış en büyük İngiliz filozofu olarak kabul edilmektedir. Ahlak felsefesinden politik ekonomiye, ifade özgürlüğünden kadın haklarına kadar birçok alanda eser vermiştir. J. Bentham'ın sistematize ettiği faydacılık akımı içinde anılan Mill, bu ahlak felsefesine Romantik ve Deontolojik unsurlar ekleyerek bir sentez oluşturmuştur. Siyaset felsefesi açısından, liberalizmin öncü temsilcilerinden biri olarak kabul edilen Mill'in özgürlük kavramı çerçevesinde geliştirdiği argümanları irade özgürlüğünü baştan kabul ederek ilerler ve devletin ve toplumun kişi üzerindeki müdahalelerinin sınırlarını inceler. Ahlak, özgürlük ve eğitim arasında tutarlı ve olumlayıcı bir ilişki tesis eden Mill özgürlüğü faydacılık için gerekli görürken, faydacılığı da özgürlük için zemin olarak tanımlar. Ayrıca, eğitimi hem etik hem de özgürlük için zorunlu bir öncül olarak nitelendirir.

Giriş

John Stuart Mill (20 Mayıs 1806 - 7 Mayıs 1873), 19. yüzyılda yaşamış önemli bir filozof ve politik ekonomisttir. Bir süreliğine parlamento üyeliği de yapan Mill klasik liberalizm tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Sosyal teoriden siyaset teorisine ve politik ekonomiye kadar birçok alanda eser vermiştir. Bilhassa devletin ve toplumun paternalizmi karşısında bireyin durumunu özgürlük temelinde incelemesiyle 'özgürlük filozofu' olarak anılmaktadır. Ahlak felsefesi açısından, selefi Jeremy Bentham'ın sistematize ettiği Faydacılık akımını geliştirerek sonuçsalcı (*consequentialist*) ahlak teorilerine (Quinton, 1973, s. 1) büyük bir katkı sunmuştur. Mill, aynı zamanda kadın haklarını hem yazdığı eserler (bunların en bilineni *Kadınların Özgürleşmesi*'dir[2]) hem de parlamento üyeliği yaptığı dönemdeki teklif ve konuşmalarıyla erken sayılabilecek bir dönemde güçlü bir şekilde savunmuştur.

Mill, Harriet Barrow ve İskoç filozof James Mill'in en büyük oğlu olarak dünyaya geldi. Neredeyse bütün eğitimini babası üstlendi ve bu süreçte Jeremy Bentham ile Francis Palace'ın tavsiye ve yönlendirmelerini büyük bir titizlikle hayata geçirdi. Kardeşleri hariç diğer çocuklarla görüşmesine müsaade edilmeyen John Stuart, Bentham'ın takipçisi olması ve babasının da savunduğu 'psikolojik çağrışımcılığı' geliştirmesi için özenle yetiştirilen ve ilerde bir deha olmasının planlandığı bir çocukluk hayatı yaşadı.

Mill, *Otobiyografi*'sinde bu olağanüstü eğitim sürecini çok detaylı bir biçimde anlatır. Üç yaşında Yunanca, sekiz yaşında Latince öğrenir. Ezop'un *Fabllar*'ını,

2 *The Subjection of Women*. Kitabın Türkçe çevirileri farklı isimlerle basılmıştır. *Kadınların Köleliği*, *Kadınların Köleleştirilmesi*, *Kadınların Özgürleşmesi* gibi.

Xenophon'un *Anabasis*'ini ve Platon'un bazı diyaloglarını çok küçük yaşta orijinal dilinden okur. Ayrıca aynı dönemde, çok yoğun bir biçimde tarih, aritmetik, fizik ve astronomi dersleri de alır. Kardeşlerinin eğitiminden de sorumlu olan Mill, erken çocukluk döneminde 19. yüzyıl Britanya'sında yaygın olarak öğretilen birçok Yunan ve Latin eserleri de okur. Yaklaşık on iki yaşındayken, Mill, Aristoteles'in mantık üzerine yazılarını orijinal dilinde okurken skolastik mantığın kapsamlı bir incelemesine başlar. Kısa bir süre sonra, politik ekonominin iki önemli önderi olan Adam Smith ve David Ricardo'yu okur. On dört yaşındayken, Jeremy Bentham'ın kardeşi Sir Samuel Bentham ile beraber Fransa'ya gider ve burada bir yıl kalır. Fransa'da gördüğü dağ ve doğa manzaraları onu hayat boyu etkileyecektir ve doğa yürüyüşü onun için ömür boyu sürecek bir zevke dönüşecektir. Ayrıca, tanıştığı Fransızların aktif ve dost canlısı tavırları onun üzerinde büyük etki bırakacaktır (Mill, Autobiography, 2009, s. 57-8). Yine aynı dönemde *Faculté de Sciences*'ta kimya, zooloji ve mantık derslerine katılır. Mill'in Fransa ziyareti bir yıl sürer ve bu ziyaret esnasındaki izlenimleri onun bütün hayatına etki eder.

Bir akıl makinesi gibi işlev gören Mill, 21 yaşında mental bir kriz yaşar:

> 1826 sonbaharıydı. Herkesin bir gün başına gelebileceği gibi, hiçbir şeyden zevk almıyordum…. Kendime doğrudan şu soruyu sordum: Farz et ki hayattaki bütün hedeflerin gerçekleşti; bu, seni mutlu eder miydi? Bastırılamayan bir öz-bilinç hemencecik cevap verdi: Hayır! Birden içim karardı: hayatımı üzerine inşa ettiğim bütün temel çöküverdi. Çünkü bütün mutluluğum bu hedefin sürekli peşinden gitmeme bağlıydı. Hedef ilgimi çekmemeye başladığı için o hedefe götüren *aracın* ne önemi vardı? Uğruna yaşayacağım hiçbir şey kalmamış gibi gözüküyordu (Mill, Autobiography, 2009, s. 133-4).

Otobiyografi'sinde yazdığı üzere, kendisine daha önceden hayatın amacı olarak belirlemiş olduğu adil bir toplum yaratma idealinin kendisini gerçekten mutlu edip etmeyeceğini düşünür ve sonuç olarak bu soruya 'hayır' cevabını verir. Yani, Mill'in o ana kadar tutunmuş olduğu yaşam hedefi birdenbire kaybolur ve bu kırılma onu derin bir ruhsal çöküntüye sürükler. Küçüklüğünden itibaren özgür ve yaratıcı bir birey değil de 'üretilmiş' (*manufactured*) yani başkaları tarafından bir makine gibi sadece rasyonalite bağlamında yetiştirilmiş biri olduğunun fakrına varır ve bu tespit onun farklı alanlara yani sosyal ve edebi taraflara yönelmesini sağlar. Yaşadığı krizden kurtulmanın yolunu edebiyatta özellikle de şiirde bulur. Onun bu dönemdeki kahramanı, önemli doğa şairlerinden William Wordsworth

olur. Wordsworth'ün şiirleri, Mill'e başkalarına ve doğaya şefkat duymanın insanın kendisini nasıl ayakta tuttuğunu ve hayata karşı sahici bir motivasyon geliştirmenin yollarını öğretir (Mill, Autobiography, 2009, s. 140-4). Daha önceden belirlemiş olduğu adil bir toplum yaratma gayesine tekrar sarılır fakat artık onun motivasyonu artık rasyonaliteden değil büyük ölçüde duygudan ve özgürlükten gelmektedir. Yine aynı süreçte babasıyla kendisi arasındaki farkları daha belirgin bir biçimde anlamaya başlar ve kendi yaşadığı dönüşümü hayatının en önemli dönüm noktası olarak belirler.

Mill, bir memur olarak babasının da çalıştığı Doğu Hindistan Şirket'inde çalışır. 1836 yılında aynı şirketin Politik Departmanına terfi ederek Hindistan Yazışmaları Denetçisi görevini üstlenir ve Kraliyet yönetimiyle Hindistan arasındaki yazışmalardan sorumlu olur. Mill, 1851'de Harriet Taylor ile evlenir ancak onların ilişkileri evliliklerinden 21 yıl önce başlamıştır. Tanıştıklarında Taylor başkasıyla evlidir fakat zaman zaman farklı sebeplerden ötürü kesintilere uğrasa da aralarındaki irtibat daima sürmüş ve Harriet'ın kocasının ölümünden iki yıl sonra evlenmişlerdir. 1865'te yaşadığı akciğer rahatsızlığından ötürü Harriet öldüğünde Mill çok büyük bir üzüntü yaşar. Mill, kısa süren evlilikleri esnasında Harriet'tan çok şey öğrendiğini ve birçok eserinde kendisine büyük katkı sunduğunu belirtir (Mill, Autobiography, 2009, s. 356).

1867'de Saint Andrews Üniversitesine fahri rektör olarak seçilen Mill, yaptığı açış konuşmasında liberal eğitimin ne olduğunu ve üniversitelerin eğitsel işlevlerini hangi teorik ve felsefi temeller üzerinde gerçekleştirmesi gerektiğini analiz eder (Mill, Inaugural Address, 1984). Tuhaf bir gerçek olarak belirtmek gerekir ki J. S. Mill, Bertrand Russell'ın vaftiz babasıdır fakat ne Mill'in kendisi ne de Russell dindar birer Hıristiyan'dır. Dini görüş bakımından Mill agnostik ve şüpheci olarak tanımlanabilir. *Bir Mantık Sistemi*, *Özgürlük Üstüne*, *Kadınların Özgürleşmesi*, *Faydacılık* ve *Temsili Hükümet Üzerine Düşünceler* gibi birçok çığır acıcı eserin sahibi olarak Mill 1873 yılında, 67 yaşında ölür ve karısı Harriet Taylor'ın yanına gömülür. Mezarları, Mill için daima ilham verici tarafıyla hep önemli kalan Fransa, Avignon'dadır.

Özgürlük Teorisi

Mill, tarihin en büyük özgürlük savunucularından biri olarak anılır. Ona bu unvanı kazandıran en temel eseri *Özgürlük Üstüne* (1859) olsa da diğer birçok yazısında ve meclis konuşmasında özgürlük temasını daima inceleme alanında tutmuştur. Bu eserde o, toplum ve devlet tarafından birey üzerinde meşru bir şekilde uygulanabilen gücün doğasına ve sınırlarına değinir (West, 2004, s. 18). Mill'in sunduğu özgürlük ilkesi en sade haliyle, başkalarına zarar vermediği ölçüde bire-

yin sınırsız özgürlük hakkının olduğu şeklinde formüle edilebilir. Bu ilkeye aynı zamanda 'zarar ilkesi' denir. Uygar bir topluluğun herhangi bir üyesi üzerinde, kendi iradesi dışında, gücün haklı olarak uygulanabilmesinin meşru gerekçesi, sınırı ve amacı başkalarına zarar gelmesini önlemektir (Mill, Hürriyet Üstüne, 2004, s. 58). Bu ilke açık gibi görünse de birtakım açmazlar barındırır. Örneğin, Mill, çocukları ve medeni toplumların dışında yaşayan kişileri (yani kendi kendini yönetemeyen kişileri) bu özgürlük kapsamının dışında tutar ki onun bu görüşü önemli eleştirilere maruz kalmasına neden olmuştur.

Mill'e göre insanlar birbirine kasıtlı veya ihmalkâr davranarak zarar verebilir. Mesela, boğulan bir çocuğu fırsat olmasına rağmen kurtarmamak, vergi ödememek veya mahkemede tanıklık etmeyi reddetmek ihmal yoluyla verilen zararlardır ve zarar ilkesinin kapsamında yer alır. Öyleyse, zararın ortaya çıkmasına bilinçli bir şekilde kötü eylemde bulunmak kadar bilinçli bir şekilde iyi ve doğru eylemi yapmaktan kaçınmak da sebep olabilir. Öte taraftan, birey kendi zararına olan bir şeyi yapmayı -rasyonel yetkinliği ve yeterli bilgisi olduğu sürece- seçebilir. Diğer bir ifadeyle, bireye yönelik her türlü paternalist yönelim bireysel alanı ihlal etmemeyi öncelemelidir. Ki bu, dışsal bir zorlama olmadan bireylerin kendi kendilerini yönetmesini önceleyen liberalizmin ana ilkeleriyle tam bir uyum gösterir (Cohen-Almagor, 2012, s. 557). Ne var ki, Mill hangi eylemlerin bireyin sadece kendisini ilgilendirdiğine dair net ve kesin bir sınır belirlememiştir. Dolayısıyla, toplumun ve devletin paternalist müdahalelerini kategorik olarak kabul etmeme eğilimindeki Mill'in, şaşmaz ve her türlü eyleme uyarlanabilir bir çerçeve çizdiğini söylemek oldukça güçtür. Her ne olursa olsun, onun özgürlük alanlarını genişletmek adına mümkün olan yalnızca en asgari müdahaleyi kabul ettiğini hatırlarsak bireyi toplum ve çoğunluğun tiranlığı karşısında korumaya çalıştığını ve bu konuda da felsefi olarak büyük ölçüde başarılı olduğunu kabul etmemiz gerekir.

Sosyal (Sivil) Özgürlük ve Çoğunluğun Tiranlığı

Mill, sosyal özgürlüğü siyasi yöneticilerin ve çoğunluğun tiranlığından korunma olarak tanımlar. Devlet yöneticisi veya yöneticilerinin gücünü kendi isteklerini hayata geçirmek için kullanamayacakları dolayısıyla da topluma zarar veren kararlar alamayacakları şekilde sınırlamak sosyal özgürlük için en temel gereksinimlerdendir. Bu bağlamda, bireylerin kendi kendilerini yönettikleri bir sistem içerisinde siyasi özgürlük ve hakka sahip olmaları ancak anayasal denetim sisteminin devrede olmasıyla mümkündür. Bununla birlikte, Mill'e göre devletin gücünü sınırlamak yeterli değildir. Toplumun da birey üstündeki gücünü sınırlamak gerekir (Mill, Hürriyet Üstüne, 2004, s. 52). Toplum kendi buyruklarını yerine

getirmek adına, birey üzerindeki müdahalesini özgürlükleri minimize edecek şekilde kullanabilir. Öyleyse, monarşik bir devlet rejiminde tek bir hükümdarın tiranlığından daha tehlikeli olan şey demokratik bir yönetimdeki çoğunluğun tiranlığıdır çünkü böylesi bir baskı bireye vurulan bir 'pranga' gibidir (Berger, 1984, s. 228). Böylesi bir tiranlıkta, çoğunluğun istekleri ve talepleri geçer akçe olur ve doğru veya yanlış olma kıstasından ziyade çoğunluğun doğru görüp görmemesi temel ölçüt olarak kabul edilir. Toplumun birey üzerindeki tahakkümünü artırması ürkütücüdür çünkü toplumun çoğunluğunun, çoğunlukta olması sebep ve gerekçesiyle oluşturduğu tiranlık devlet yönetimindeki bir siyasinin tiranlığına kıyasla bireye daha az kaçış yolu bırakır, yaşamın ayrıntılarına çok daha derinden nüfuz eder ve ruhun kendisini köleleştirir.

Oysaki Mill'e göre her birey biriciktir. Başkasına zarar vermediği sürece her türlü özgürlük alanını aktif bir şekilde kullanma hakkına sahiptir. İnsanlar, refahları ve mutlulukları hakkında karar verecek kadar rasyoneldir. Devlet, bireye bireyin kendisi hakkında doğru karar vermesi için değil ancak toplumun korunabilmesi için meşru müdahalede bulunabilir. Başka bir ifadeyle, insanlığın, bireysel ve toplu olarak içlerinden herhangi birinin hareket özgürlüğüne müdahalede dayanabileceği tek amaç kendini yani toplumu koruma olabilir. Yukarıda belirttiğimiz üzere, en genel alamda bu ilkeye zarar ilkesi diyoruz. Önemli nokta şudur ki zarar ilkesinin kapsamına bireyin kendisi girmez. Yani, bireyin başkalarına zarar vermesi durumunda o kişiye yönelik müdahale meşruiyet kazanabilirken bireyin kendisine verebileceği zararlar söz konusu olduğunda bu ilke müdahale etmemeyi salık verir. Kişinin kendi iyiliği, müdahale edilmesi bakımından ister fiziksel ister ahlaki olsun yeterli gerekçe olamaz. Kişi, kendisine söyleneni yapması kendisi için daha iyi olacağı, onu daha fazla mutlu edeceği gerekçeleriyle iradesi dışında bir şey yapmaya zorlanamaz çünkü başkalarını mutlu eden şey o kişiyi mutlu etmeyebilir hatta kişi o yolla mutlu olmak da istemeyebilir. Başkalarını ilgilendirmediği sürece bireyin kendisini ilgilendiren alanda bağımsızlığı haklı olarak mutlaktır. Kendi bedeni ve zihni üzerinde yegâne egemen güç ancak kişinin kendisidir.

İfade Özgürlüğü

İfade özgürlüğü, Mill'in özgürlük anlayışının odak noktasında yer alır. Entelektüel gelişim ve sosyal ilerleme için insanlar kendi görüşlerini herhangi bir sansüre uğramaksızın ifade edebilmelidir. Mill'e göre bu, bir hak olduğu kadar görevdir de. Medeniyetin olgunlaşması medeniyetin her üyesinin katkısıyla gerçekleşebilir. Mill ifade özgürlüğünün neden önemli olduğunu *Özgürlük Üstüne*'de üç senaryo üzerinden ele alır (Mill, Hürriyet Üstüne, 2004, s. 130-150). Buna göre, eğer bastırılmaya çalışılan düşünce zaten doğruysa insanlığın kaybı çok acıktır; bu durumda

insanlık hakikatten yoksun kalacaktır. Mill bu senaryo için Sokrates ve İsa gibi tarihi figürleri örnek olarak verir. Malum olduğu üzere Sokrates Antik Atina'da "Atina'nın tanıdığı Tanrıları tanımadığı ve gençlerin aklını çeldiği" gerekçesiyle suçlu bulunmuş ve idama mahkûm edilmişti. Fakat tarih Sokrates'i suçlu bulanları değil, Sokrates'in kendisini haklı çıkarmıştır. Benzer durum İsa ve diğer peygamber ve düşünce insanları için de geçerlidir. İkinci senaryoya göre, bastırılmaya çalışılan düşüncenin yanlış olmasıdır. Mill için yanlış düşünce de bastırılmamalıdır çünkü hakikat ancak böyle test edilebilir. Diğer bir ifadeyle, hakikatin pasif bir dogma olmaktan kurtularak aktif ve canlı bir gerçeklik olarak var olması ancak zıddının tartışma kapsamına alınmasıyla mümkündür. Dahası, yanlış karşısında kendini kanıtlayan hakikat, insanlar tarafından daha fazla sahiplenilir. Öyleyse, bir fikir daha sonraları gerçekten yanlış olarak ortaya çıksa bile biz onun ifade edilmesini engellememeliyiz. Son senaryoya göre, ifade edilen bir görüş tamamen doğru olmasa da hakikatin bir parçası veya boyutunu ihtiva edebilir. Bilhassa sosyal konularda hemen her görüş farklı düzeylerde de olsa doğruluk taşıyabilir veya konunun farklı bir şekilde ele alınmasını resmedebilir. Öyleyse, ifade özgürlüğü her anlamda hayatidir ve asla engellenmemelidir. Son olarak şunu da belirtmek gerekir ki bir fikri yanlış olduğu iddiasıyla bastırmaya çalışan kişi veya kişiler aynı zamanda yanılmazlık taslamış olurlar ki en başta bu tutum hakikat ile örtüşmez yani insan yanılmasıyla ünlüdür. Mill aynı zamanda, azınlık görüşlerinin bastırılmasından endişe duyarak, temsili bir hükümetin kamu politikası üzerindeki tartışmayı güçlendirmesinin kritik bir bileşen olduğunu belirterek, siyasi gerekçelerle de ifade özgürlüğünü desteklemiştir. İfade özgürlüğünün kişisel gelişime ve kendini gerçekleştirmeye olanak sağladığını, yetenekleri geliştirmenin ve bir kişinin potansiyelini ve yaratıcılığını gerçekleştirmenin hayati bir yolu olduğunu ve eksantrikliğin tekdüzelik ve durgunluğa tercih edilmesi gerektiğini etkili bir şekilde savunmuştur.

Kadın Hakları

Mill, özgürlük konusundaki hassasiyetini kadın hakları konusunda da göstermiştir. Hatta feminizmin tarihsel olarak ilk teorisyenlerinden biri olarak kabul edilebilir (Ring, 1985, s. 27). *Kadınların Köleliği* (1861, yayın 1869) adlı kitabı, bu konuda bir erkek yazar tarafından yazılmış en eski kitaplardan biridir. Hatta, kadın haklarına yönelik ısrarcı savunusundan dolayı, öldükten sonra bazıları tarafından 'feminen filozof' yakıştırmasıyla hicvedilmiştir (Riley, 1998, s. 293). Mill'e göre bir cinsiyetin diğerine tabi olması başlı başına büyük bir yanlıştır. Çünkü bu, insani gelişmenin önündeki başlıca engellerden biridir. Kadın ve erkek arasındaki bu eşitsizliğin 'mükemmel eşitlik' ilkesiyle değiştirilmesi gerektiğini düşünen Mill, özgürlük konusunda kendi dönemi itibariyle ilerici bir görüş sergilemiştir (Mill, 2016, s. 7).

Mill, 19. yüzyıl Britanya'sında kadınların sosyal ve siyasi durumlarını kölelerin durumlarından bile düşük olarak görür. Köleler bile kadınlar kadar kısıtlanmış bir hayata sahip değildir çünkü onlar efendilerinin hizmetini yapmak zorundaydı fakat kadınlar hem erkeklerin hizmetini yapmak zorundaydı hem de eşlerini memnun etmekle yükümlüydü (Mill, 2016, s. 44-8). Bu bakımdan, Mill yaptığı tespite binaen kadınların durumundaki iyileştirmeleri sadece oy hakkı ile sınırlı tutmayarak onların sosyal faaliyetlerde ve eğitim süreçlerinde erkeklerin faydalandığı bütün imkanlardan aynı ölçüde faydalanması gerektiği konusunda ısrar eder. Mill, devlet tarafından desteklenen evrensel bir eğitim sistemi önerisinde, başta kadınlar olmak üzere birçok kenarda bırakılmış grup için alanları genişletme hedefi gütmüştür. Mill düşüncesinde, evrensel bir eğitim hem mevcut neslin hem de onların soyundan gelenlerin yararlanabileceği yeni yetenekler ve yeni davranış türleri yaratma potansiyeline sahiptir. Böyle bir fırsat yolu, kadınların erkeklerle aynı hareketi ve vatandaşlıklarını sağlayabileceği "endüstriyel ve sosyal bağımsızlık" kazanmalarından geçer. Mill, böyle bir eğitimin alıcılarına ve özellikle kadınlara sağlayabileceği özerklikten umutluydu. Bir Parlamento Üyesi olarak Mill, yasalarda "adam" (*man*) yerine "kişi veya insan" (*person*) kelimesinin kullanılması için Reform Tasarısında bulundu fakat bu teklif oy çokluğu ile reddedildi. (Kornberg, 1974, s. 37)

Faydacılık

Mill'in Faydacılık hakkındaki kanonik ifadeleri *Faydacılık* adlı kitabında detaylı bir şekilde yer alır. Bu felsefi anlayışın uzun bir geleneği olmasına rağmen, Mill'in anlatımı onun özellikle Jeremy Bentham ve babası James Mill'den etkilendiğini göstermektedir. John Stuart Mill, 'eylemlerin mutluluğu artırma eğiliminde oldukları oranda doğru, mutluluğun tersini üretme eğiliminde oldukları oranda yanlış' olduğunu savunan ilke olarak tanımlayacağı *faydacılık* felsefesine inanıyordu. En kısa haliyle mutluluk, hazzın varlığı acının yoksunluğu iken; mutsuzluk, acının varlığı hazzın yoksunluğudur. İnsanlar mutluluğa sadece erdemin peşinden gitme gayesiyle değil, hazzı yakalama gayesiyle veya bencil sayılabilecek bir tutumla da erişmek isterler. İşte Mill, bencil nedenlerle erdemlere değer verdiğimizde bile, aslında onları mutluluğumuzun bir parçası olarak el üstünde tuttuğumuzu iddia eder.

Bentham'ın ünlü faydacılık formülü, '*en büyük mutluluk ilkesi'* olarak bilinir. Kişinin her zaman tüm canlı varlıklar arasında rasyonel yollarla en büyük toplam mutluluğu üretecek şekilde hareket etmesi gerektiğini savunur (Bentham J. , 2000, s. 46-7). Benzer bir şekilde, Mill'in en iyi faydayı belirleme yöntemi, iki veya daha fazla eylem arasında seçim yapma hakkı verildiğinde, ahlaki bir failin dünyadaki toplam mutluluğa en fazla katkıda bulunan (maksimize eden) eylemi seçmesi gerektiği şeklindedir. Bu bağlamda *mutluluk*, hazzın üretimi veya acıdan yoksun-

luk olarak anlaşılmaktadır. En fazla faydayı üreten eylemi belirlemenin her zaman bu kadar net olmadığı göz önüne alındığında, Mill, farklı eylemlerin faydasını sıralamaya çalışırken, faydacı ahlaki failin kişilerin genel deneyimine atıfta bulunması gerektiğini öne sürer. Yani, insanlar genellikle *X* eyleminden sonra, *Y* eyleminden daha fazla mutluluk yaşıyorlarsa, faydacılığı benimseyen biri *X* eyleminin *Y* eyleminden daha fazla fayda ürettiği sonucuna varmalıdır ve bu nedenle *X* eylemini tercih etmelidir.

Faydacılık, sonuçsalcı bir etik teoridir, yani eylemlerin arzu edilen bir sonuç ürettikleri sürece haklı olduğunu savunur (Hooker, 2010, s. 444-5). Faydacılığın kapsayıcı hedefi -ideal sonuç- 'insan eyleminin nihai sonucu olarak en büyük sayı için en büyük iyiliği' elde etmektir. Mill, *Faydacılık*'ta 'mutluluk insan eyleminin tek amacıdır' tespitini yapmaktadır:

> Şunu söylemek yerinde olur ki, ben 'fayda'dan bağımsız bir şey olarak, 'soyut hak' fikrinden iddiam lehine çıkarılabilecek olan her türlü avantajdan vazgeçiyorum. Bütün ahlaki konularda ben faydayı başvurulacak en son ölçü olarak görüyorum. Fakat bunun en geniş anlamda, ileri bir varlık olarak bir insanın daimî çıkarlarına dayanan fayda olması lazımdır. Bu çıkarlar, iddia ediyorum ki, bireye ait olan tercihleri dış denetime tabi tutmaya, ancak bireyin başka kimselerin çıkarını ilgilendiren eylemleri söz konusu olduğunda cevaz verir. (Mill, Hürriyet Üstüne, 2004, s. 60)

Bu ifade bazı tartışmalara yol açsa da Mill, mutluluğu isteyen insanların doğasının ve "özgür düşünce altında makul olduğunu düşünenlerin", mutluluğun gerçekten arzu edilir olduğunu açıklayarak onu bir adım daha ileri götürmüştür. Başka bir deyişle, özgür irade, başkalarının mutluluğunu artıracak şekilde düşünülmedikçe, herkesin kendi mutluluğuna yönelik eylemlerde bulunmasına yol açar, bu durumda en büyük faydaya ulaşılamaz. Bu ölçüde, Mill'in tanımladığı *faydacılık*, belirli bir karşıt etik alanını incelememiş kişilerin bir kararla karşı karşıya kaldıklarında doğal olarak ve bilinçaltında kullanacaklarına inandığı varsayılan bir yaşam tarzıdır. Bu mantığa göre, uygun nedenin ne olduğunu ayırt etmenin tek geçerli yolu, herhangi bir eylemin sonuçlarını görmek ve iyiyi ve kötüyü tartmak olacaktır.

Mill'in faydacılığa en büyük katkısı, hazların niteliksel olarak ayrılmasına ilişkin argümanıdır. Bentham tüm mutluluk biçimlerini eşit olarak ele alırken, Mill entelektüel ve ahlaki hazların (*yüksek hazlar*) daha fiziksel (bedensel) haz biçimlerinden (*düşük hazlar*) üstün olduğunu savunur. Örneğin Bentham için raptiye oyunu ile entelektüel bir faaliyet arasında haz vermeleri bakımından hiçbir fark yoktur:

Bütün sanat ve bilimlerin yararı, - ben hem eğlence yanını hem de merak yanını hesaba katarak konuşuyorum – ve sahip oldukları değer tam olarak verdikleri zevkle orantılıdır. Aralarında oluşturulmaya çalışılan her türlü üstünlük türü, tümüyle hayalidir. Önyargı bir tarafa bırakılacak olursa, raptiye (push-pin[3]) oyunu müzik, şiir, sanat ve bilimler ile eşit değerdedir. Raptiye oyunu daha fazla zevk verirse, demek ki daha değerlidir. Herkes raptiye oyunu oynayabilir: şiir ve müzik sadece birkaç kişi tarafından beğenilir. Raptiye oyunu her zaman masumdur: fakat şiir için aynı şey söylenemez. Gerçekten de, şiir ve hakikat arasında doğal bir karşıtlık vardır: sahte ahlak ve hayali doğa. (Bentham J. , 2003, s. 94)

Öyleyse, Bentham'ın indirgemeci yaklaşımı onun yalnızca nicelik üzerinden hareket eden bir anlayışı benimsemesiyle karakterize olmuştur. M. Nussbaum'un nitelemesiyle, Bentham insanları 'geniş haz ve tatmin konteynırları' (Nussbaum, 2004, s. 63) gibi kabul etmiş ve kendi ahlak, hukuk ve reform düşüncelerini bu temel kabul çerçevesinde inşa etmiştir. Mill'e göre Bentham'ın görüşlerinin bizzat reforma ihtiyacı vardır. Mill için, nitel olan ile nicel olan arasındaki fark çok belirgindir:

Birtakım hazların diğerlerinden daha arzulanır ve değerli olduğu, fayda ilkesiyle pekâlâ uyumludur. Herhangi bir şeyin değerini hesaplarken, nicelik kadar niteliği de hesaba katıyoruz, öyleyse hazların değeri belirlenirken yalnızca niceliğe bağlı kalınması saçma olurdu.Hazlarda nitelik farkı derken ne demek istiyorsun? Sana göre, eğer daha büyük miktarda değilse, sadece bir *haz* olmak bakımından, bir hazzı diğerinden daha değerli yapan nedir?" diye sorulduğunda buna tek bir cevabım vardır: Birinci haz, H_1 diyelim, eğer ikinci hazdan H_2'den daha arzulanır bir haz ise; ikisini de deneyimlemiş insanların tümü ya da neredeyse tümü hiçbir duyguya bağlı kalmaksızın tercih yapmaları gerektiğinde, tercihlerini H_1'den yana *kullanmaları* gerekir. Eğer bu iki hazza da yetkin bir şekilde aşina olanların, büyük miktarda hoşnutsuzluk getireceğini bilmelerine rağmen, tercih ettikleri H_1, H_2'ye göre açık ara öndeyse ve H_2'nin sahip olabileceği herhangi bir nicelik için ondan vazgeçmiyorlarsa, biz H_1'e üstünlük atfetmekte haklı çıkarız, *nitelik nicelik*ten

3 Push-pin oyunu 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla kadar oynanan meşhur bir İngiliz çocuk oyunuydu. Put-pin olarak da bilinen bu oyun 'Hattie' ve Bonnet Pop' adlı İskoç oyunlarına da benzer. Kısaca, daha fazla raptiye elde etmek için rakibin raptiyesinin bulunduğu yerden bir başka raptiye aracılığıyla sökülmesi şeklinde olan bu oyun basitliği sebebiyle sanat ve bilimden elde edilen hazzın karşısında Bentham tarafından çarpıcı bir örnek olarak kullanılmıştır.

büyük oranda ağır bastığında, nicelik bir dereceye kadar göz ardı edilebilir. (Mill, Faydacılık, 2017, s. 64-5)

Her ne kadar Bentham ahlak felsefesini hazzı arama ve acıdan kaçınma temelinde rasyonalize ederek doğru bir sistematik belirlemiş olsa da Mill'e göre, onun ortaya koyduğu faydacılık anlayışının 'nitelik' ve 'yetkinlik' kavramlarının merkeze yerleştirilmesiyle yeniden ele alınması gerekmekteydi. Bu bağlamda, Mill'in hazlar arasında ayrım yapmasının felsefi motivasyonunun kökleri kısmen onun Platon'un *Protagoras*'ı üzerine yaptığı değerlendirmelerde bulunabilir. Mill bahsedilen eser üzerine yaptığı çalışma sonucunda bazı şeylerin kendi başına iyi veya kötü olabileceğini öne sürer. Bu bakış açısı onun bir taraftan romantik ve deontolog unsurları da ahlak felsefesinin önemli bir parçası haline getirmesini sağlar. Öbür taraftan, Mill bu 'ekleme' ya da 'değiştirme' perspektifi bakımından faydacılığın temel ilkesi olan 'her şeyin sonuca bağlı olarak değerlendirilmesi'ni ihlal veya deforme etmekle suçlanmıştır. (Fuchs, 2001, s. 233), (Feinberg, 1983, s. 18), (Dworkin, 1983, s. 28), (Arneson, 1980, s. 472)

Mill, mutluluk ve memnuniyet (tatminlik) arasında bir ayrım yaparak birincisinin ikincisinden daha değerli olduğunu iddia eder. O, bu ayrım ve kabulünü şu şekilde özetlemiştir: "Tatmin olmayan bir insan olmak, tatmin bir domuz olmaktan iyidir; tatmin olan bir domuz olmaktansa, tatmin olmamış bir Sokrates olmayı yeğlerim". Mill, yüksek hazları zihinsel, ahlaki ve estetik hazlar olarak, düşük hazları ise daha duyusal olarak tanımlar. Erdemde daha yüksek bir kaliteye sahip olduklarından dolayı, yüksek hazların düşük hazlara tercih edilmesi gerektiğine inanır. Ayrıca, aktif olarak kazanılan hazların pasif olarak kazanılanlardan daha yüksek kalitede olduğunu savunur.

Mill, yüksek ve düşük haz biçimleri arasındaki farkı, her ikisini de deneyimleyenlerin birini diğerine tercih etme eğiliminde olduğu ilkesiyle tanımlar. Bu, belki de Bentham'ın 'haz miktarı eşit olduğunda, raptiye oyunu şiir kadar iyidir' ifadesinin tam tersidir; yine bu, eğer seksek gibi basit bir çocuk oyunu bir opera dinletisinden daha fazla insana daha fazla haz verirse, o oyunun tercih edilebileceğini öne süren Bentham'ın tam aksine bir görüş geliştirmek demektir. Mill'in argümanı, 'basit hazların' yüksek sanat konusunda deneyimi olmayan ve bu nedenle yargılamak için uygun bir konumda olmayan insanlar tarafından tercih edilme eğiliminde olduğudur. Ayrıca, paralel bir gerekçe ile, Mill örneğin entelektüel ve felsefi uğraşlarla meşgul olanların mutluluğun daha düşük biçimleri olan haz için bireyci uygulamalara katılanlardan topluma daha fazla fayda sağladığını savunmaktadır.

Sonuç

Mill, çok yönlü bir filozoftur. Ahlak felsefesi bakımından üç temel akımdan biri olan faydacılığa sunmuş olduğu katkı onu J. Bentham ile beraber faydacılık yaklaşımının en önemli iki isminden biri yapmıştır. Aynı zamanda, Mill zaman zaman kendi başına değer taşıyan kavramlardan bahsetmesi itibariyle kısmen deontolog, bütüncül ve gelişmeye odaklı Bildung görüşü bakımından da kısmen Romantik kabul edilebilir. Bir başka ifadeyle onun ahlak felsefesini tarif ederken 'sentez' kavramını daima akılda tutmak gerekir. O, ne Bentham gibi yalnızca nicel haz temelli bir düşünce geliştirmiş ne de Kant'ın her şeyi ödeve bağladığı ve sonuçtan yalıttığı bir deontolojik tutum ortaya koymuştur. Mill için nitel olan nicel olana kıyasla üstündür ve niyet, yasa ve sonuç bir eylemin ahlaki olup olmadığını belirlerken daima önem arz ederler fakat nihai ölçüt faydadır.

Mill, tarihsel olarak ilk feminist düşünürlerden biri olarak kabul edilir. Onun kadın hakları konusunda ortaya koyduğu perspektif siyasal hakların kazanılmasıyla sınırlı değildir. Politik eşitliğe ek olarak kadınların aile, toplum ve eğitim ortamlarında da bütün haklarını kazanması gerektiğine inanan Mill böylesi bir gelişmenin insanlığın tamamına refah ve gelişme açısından büyük katkı sunacağını belirtir. Kendi dönemi itibariyle, Britanya'da kadınların ne seçme ne seçilme ne de eğitim hakkı olduğu düşünülürse Mill'in öncü kimliği daha açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Kısaca söylemek gerekirse, Mill liberal feminizmin ilk temsilcilerindendir.

Mill'in etik teorisi onun diğer bütün görüşlerinin temelini oluşturur. Özgürlük de bu kapsamdadır. Başkalarına zarar vermediği sürece bireyin bütün eylemlerinde özgür olması esasında faydacı bir yönelim barındırır. Özgürlük hem bireysel hem de toplumsal gelişim ve refah açısından faydalıdır. Mill, bu anlamda özgürlüğü etik temelden ve sorumluluk ekseninden bağımsız bir bakış açısı ile ele almadığı gibi, öne sürdüğü argümanlarını daima faydacılık çerçevesinde temellendirme yoluna gitmiştir. İfade özgürlüğü için sınırsız bir alan tanıyan Mill, bireyin yalnızca kendini ilgilendiren eylemlerine de herhangi bir paternalist müdahaleyi meşru görmemiştir. Bu bakış açısı, bireyin otonomluğuna katkı sunmasının yanı sıra üyeleri gelişen bir toplum yaratmayı da mümkün kılan bir düzlemi oluşturması bakımından da değerli ve ilham vericidir. Sonuç olarak, mantıktan politik ekonomiye, ahlak felsefesinden liberalizme kadar birçok alanda görüş ortaya koyan Mill özgürlük konusundaki vurgusu ve özgürlüğün kapsamını felsefi temelde geliştirmesi sebebiyle 'özgürlük filozofu' olarak anılmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Arneson, R. (1980). Mill versus Paternalism. *Ethics, 90*(4), 470-489.
2. Ball, T. (2000). The Formation of Character: Mill's 'Ethology' Reconsidered. *Polity, 33*(1), 25-48.
3. Bentham, J. (2000). *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation.* Kitchener: Batoche Books.
4. Bentham, J. (2003). The Rationale of Reward. J. Troyer (Dü.) içinde, *The Classical Utilitarians.* Indianapolis: Hackett.
5. Berger, F. R. (1984). *Happiness, Justice, and Freedom: The Moral and Political Philosophy of John Stuart Mill.* Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
6. Capaldi, N. (2004). *John stuart mill: a biography.* New York: Cambridge University Press.
7. Cohen-Almagor, R. (2012). Between Autonomy and State Regulation: J. S. Mill's Elastic Paternalism. *Philosophy, 87*(4), 557-582.
8. Dworkin, G. (1983). Paternalism. R. Sartorius (Dü.) içinde, *Paternalism.* Minneapolis: University of Minnesota Press.
9. Feinberg, J. (1983). Legal Paternalism. R. Sartorius (Dü.) içinde, *Paternalism.* Minneapolis: University of Minnesota Press.
10. Fox, C. (1882). *Memories of Old Friends Volume I.* London: Elder Smith.
11. Fuchs, A. E. (2001). Autonomy, Slavery, and Mill's Critique of Paternalism. *Ethical Theory and Moral Practice, 4*, 231-251.
12. Gulley, N. (1968). *Plato's Theory of Knowledge.* London: Methuen & Co Ltd.
13. Hooker, B. (2010). Consequentialism. J. Skorupski (Dü.) içinde, *The Routledge Companion to Ethics* (s. 444-4555). Oxon: Routledge Publishing.
14. Kornberg, J. (1974). Feminism and the Liberal Dialect: John Stuart Mill on Women's Rights. *Historical Papers / Communicaitons Historiques, 9*(1), 37-63.
15. Mill, J. S. (1984). Inaugural Address. *Collected Works of John Stuart Mill Volume 21* (s. 213-257). içinde Toronto: University of Toronto Press.
16. Mill, J. S. (2004). *Hürriyet Üstüne.* (M. O. Dostel, Çev.) Ankara: Liberte Yayınları.
17. Mill, J. S. (2009). *Autobiography.* Auckland: The Floating Press.
18. Mill, J. S. (2016). *Kadınların Özgürleşmesi.* (D. B. Aksal, Çev.) İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
19. Mill, J. S. (2017). *Faydacılık.* İstanbul: Alfa Klasik Yayınları.

20. Nussbaum, M. C. (2004). Mill between Aristotle & Bentham. *Daedalus, 133*(2), 60-8.
21. Owen, R. (1991). *A New View of Society and other Writings.* (G. Claeys, Dü.) London: Penguin Books.
22. Politis, V. (2006). Aporia and Searching in the Early Plato. L. Judson, & V. Karasmanis (Dü) içinde, *Remembering Socrates: Philosophical Essays* (s. 88-109). New York: Oxford University Press.
23. Quinton, A. (1973). *Utilitarian Ethics.* London: Macmillan Publishing.
24. Riley, J. (1998). Mill's Political Economy: Ricardian Science and Liberal Utilitarian Art. J. Skorupski (Dü.) içinde, *The Cambridge Companion to Mill* (s. 293-337). Cambridge: Cambridge University Press.
25. Ring, J. (1985). Mill's 'The Subjection of Women': The Methodological Limits of Liberal Feminism. *The Review of Politics, 47*(1), 27-44.
26. Rosen, F. (2005). Socrates. D. Boucher, & P. Kelly (Dü) içinde, *Political Thinkers: From Socrates to the Present* (s. 40-53). Oxford: Oxford University Press.
27. Scott, G. A. (2002). Introduction. G. A. Scott (Dü.) içinde, *Does Scorates Have a Method: Rethinkingthe Elenchus in Plato's Dialogues and Beyond* (s. 1-16). Pennsylvania: The Pennsylvania State University.
28. West, H. R. (2004). *An Introduction to Mill's Utilitarian Ethics.* New York: Cambridge University Press.
29. Woodruff, P. (2011). Socrates and the New Learning. D. R. Morrison (Dü.) içinde, *The Cambridge Companion to Socrates* (s. 91-110). New York: Cambridge University Press.